

***Маҷаллаи илмӣ-омӯзишии
муҳаққиқони ҷавон***

МУҲАҚҚИК

МУАССИС:

***Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи
Садрриддин Айни***

№ 1 (62)

Душанбе – 2024

Сармуҳаррир: Хочазод С.

Муовини сармуҳаррир: Ҷаматов С.

Котиби масъул: Валиев Ҷ.

Муҳаррири техникӣ: Мардонов С.

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

- Ибодуллозода А.** - ректори Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни, доктори илми таърих, профессор
- Сангинзод Д.** - муовини ректор оид ба илм, доктори илми ҳуқуқшиносӣ, профессор
- Қурбонзода Р.** - муовини ректор оид ба робитаҳои байналмилалӣ доктори илми филология, профессор
- Нуъмонов М.** - доктори илми педагогӣ, профессор
- Бандаев С.** - доктори илми химия, профессор
- Раҳматуллозода С.** - доктори илми филология, профессор, узви вобастаи АМИТ

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

- Худойдодов А.** - доктори илми филология, профессор
- Сулаймонов И.** - номзади илми филология, дотсент
- Ҳусейнов А.** - доктори илми таърих, профессор
- Мачидова Б.** - доктори илми педагогӣ, профессор
- Умаров У.** - номзади илми педагогӣ, дотсент
- Назариёв Р.** - доктори илми фалсафа, профессор
- Ҷумаев М.** - номзади илми химия, дотсент
- Сатторов Т.** - доктори илми биология, профессор
- Муҳаббатова Х.** - доктори илми география, профессор
- Пиров Р.** - доктори илми физикаю математика, профессор
- Ғафорова Ҷ.** - номзади илми иқтисодӣ, дотсент

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 1 майи соли 2023 таҳти шумораи 287/МҶ-97 сабти ном гардидааст.

**Дастхату аксҳои ба идораи маҷалла воридшуда баргардонида намешаванд.
Саҳеҳияти далелҳо ва маълумоти илмӣ бар уҳдаи роҳбарони илмӣ ва кафедраҳои марбута вогузор мегардад.**

ФЕХРИСТ

ЧАҲОНИ ЗАБОН

1. **Имambarдиева С.М.**
Антропонимҳои ифодагари номи адибону донишмандон ва фозилони давр дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний..... 6
2. **Турсунова М.А.**
Баррасии этимологии топонимҳои воҳаи Сурхон 11
3. **Валиев Ҷ.А.**
Забон василаи донишу фазилат, парвариши илму адаб дар замири ҷавонон ва донишҷӯён 15
4. **Элчибеков А.М.**
Истилоҳоти иқтисодии иқтибос аз забони русӣ 18
5. **Фатхуллоев Қ.**
Хусусиятҳои морфологию синтаксикии вожаҳои марбут ба асбобу анҷоми иншоотҳо дар «Сафарнома»-и Носири Хусрав 21
6. **Саидова Г.**
Хусусиятҳои сермаъноии калимаҳои таърихӣ дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улугзода 24
7. **Хушматов Қ.Т.**
Хусусиятҳои забоншиносии истиора 27
8. **Нигораи А.**
Хусусиятҳои корбурди муродифот дар осори Аскар Ҳаким 30
9. **Асророва Н.**
Сабабҳо ва заминаҳои воридшавии иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ 34
10. **Асророва Н.**
Дар бораи баъзе масъалаҳои назарии иқтибоси калимаҳои арабӣ 37
11. **Сангзода Р.М.**
Баромади калимаҳои феълӣ 41
12. **Одилова Ҷ.С.**
Таҳлили истилоҳоти экологӣ дар воситаҳои ахбори оммаи англисзабон 44
13. **Ҳоҷаева М.Н.**
Таҳлили сохторӣ-семантикии нутқи мазмунан нақлшуда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ 48
14. **Шарипова З.Ғ.**
Вижагиҳои калимасозии исмҳои мураккаби тоҷеъ ва қолабҳои он дар осори Аскар Ҳаким 51
15. **Салимшоева Ф.М.**
Астioniмy в таджикском и английском языке: историко-этимологический аспект 55

ГУЛШАНИ АДАБ

16. **Сулаймонова Ҷ.**
Заминаҳои адабӣ ва таърихии устураи Сиёвуш..... 61

ТАЪРИХ, ФАЛСАФА, СИЁСАТ ВА ҲУҚУҚ

17. **Аҳмедов Ҳ.А.**
«Бобурнома» сарчашмаи нодири таърихӣ 64
18. **Аҳмедов Ҳ.А.**
Инъикоси муборизаҳои шохзодагонӣ Темурӣ барои ҳокимияти Мовароуннаҳр дар «Бобурнома» 68
19. **Шодиева З.М.**
Мафҳум ва моҳияти ба амал баровардани ҳуқуқҳои граждани 72
20. **Ҷумабоева С.**
Рушди муассасаҳои таҳсилоти миёнаи умумии шаҳри Ҳисор дар замони Истиқлол 74
21. **Назарова М.С.**
Барқароршавӣ ва оғози робитаҳои фарҳангӣ миёни Тоҷикистон ва Туркия 78
22. **Раҳматӣ Г.Ҳ.**
Бавҷудод ва ташаккули асосҳои меъёрии ҳуқуқи одоби касбии хизматчиёни давлатӣ 81
23. **Одинаҳмадзода Ш.Ш.**
Таъинот ва таркиби ҳуҷҷатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ 88
24. **Иқромҷонзода М.И.**
Нақши Пешвои миллат дар ташаккули таърих ва маросимҳои милли 91
25. **Мастова З.С.**
Асосҳои қонунгузори маҳдуд намудани ҳуқуқи озодиҳои шахрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 94

26.	Ҷомадова Ф.Ф. Амали ҳуқуқӣ - таҳлили назариявӣ.....	97
27.	Дадабоев М.Р. Саҳми академик С.А. Раҷабов дар инкишофи илми ҳуқуқ ва давлат	100
28.	Дадабоев М.Р. Баррасии асарҳои илмӣ академик Раҷабов С.А. оид ба давлатдорӣ миллий	104
29.	Оймахмадова Н. Рушди санъати тасвирӣ дар замони шуравӣ ва муосир	107
30.	Оймахмадова Н. Нақши Коллеҷи ҷумҳуриявӣ рассомии ба номи М. Олимов дар рушди санъати тасвирии Тоҷикистон	110
31.	Комиламоҳи Н. Омӯзиши матнҳои рамзии Афросиёб.....	114
32.	Назаров А.Т. Вандӯстӣ ва нақши он дар таъмини амнияти ҷомеа.....	118
33.	Норзода Д.А. Мазмунӣ моликият ва ҳуқуқи моликият.....	121
34.	Shokirova M.S. Formation of bilateral and multilateral scientific and cultural cooperation of the Republic of Tajikistan with Arab countries (1991-2006)	124

ИЛМ ВА ФАНОВАРӢ

35.	Бегмуродов Р.И., Бобиев Х.А. Экстракт родиола розовой и его уф-спектрофотометрическое исследование	130
36.	Худойбердиев Ҷ. И. Баҳо барои функсияҳои $\Pi_f(x)$ ва $\Psi_f(x, y)$	134
37.	Сафарова С.М. Ҳифзи иттилоот ва зарурияти он: муҳити иттилоотӣ ва объектҳои он	137
38.	Бобизода Г.М., Кодиров М.З., Олимзода Ё.С., Бобиев Х.А. Водо – испирторастворимые вещества в составе цикория, произрастающего в таджикистане ...	141

ТАБИАТ ВА МУҲИТ

39.	Мингтураев Х.Ш. Таъсири вируси норасоии масунияти бадан ба нишондодҳои ҳуни канории одам.....	150
40.	Мингтураев Х.Ш. Таъсири вируси норасоии масунияти бадан ба фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо	156
41.	Муродқулзода Ш.Ф. Характеристика и умумӣ ва пахншавии чатргулон (UMBELLIFERAE) дар Осиёи Марказӣ ва Тоҷикистон	161
42.	Мухамедов А.Х., Хафизов Д.А. Выявление эффективных способов размножения жимолости каприфоль - <i>Lonicera carthagenensis</i> L., в условиях Согдийской области Таджикистана	165
43.	Ҳайдаров Ҳ. Зарари иҷтимоӣ аз обҳезӣ ба хоҷагии халқи водии дарёи Варзоб.....	169

ИҚТИСОД ВА РУШД

44.	Дилрабои М. Аҳамияти ҳадафҳои стратегии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон дар рушду тараққиёти кишвар дар замони Истиқлол	172
-----	--	-----

ОМӢЗИШ ВА ПАРВАРИШ

45.	Абдуғаниева Н. Хусусиятҳои психологӣ ва лингвистии нутқи муколамавии хонандагон дар дарси забони англисӣ	176
46.	Давлатов Ш. Нақши худшиносии миллий ва худбаҳодиҳӣ дар ташаккули ҷамъияти шахсият	180
47.	Алиева Ф. П. Омӯзиши нишондиҳандаҳои физиологии донишҷӯён дар давраи санҷишу имтиҳонҳо	185
48.	Иронова С.Ш., Алиева Ф.П. Омӯзиши таъсири стресси имтиҳонӣ ба ҳолати дилу рағҳои донишҷӯён.....	188
49.	Умаров Б.У. Маърифати иқтисодӣ дар дарсҳои физика.....	192

50. Саидова С.
Чойгоҳи таълим ва тарбия дар даврони истиқлолият 196

РАВИШИ ТАДРИС

51. Бобозода И.А., Аюбова Н.З.
Усулҳои парвариши бодом дар шароити Тоҷикистон 200
52. Бобочонова Ҳ.А.
Асосҳои методи муносибати босалоҳият дар таълими мавзӯи «Чоркунҷаҳо» 205
53. Холиқова Ш.У.
Усулҳои тарҷумаи мазмунӣ ва таҳтуллафзии фразеологизмҳо (воҳидҳои фразеологӣ) дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ 208
54. Азимова Н.Н., Исмоилова Ш.К.
Истифодаи маводҳои электронӣ дар чараёни таълими забонҳои хориҷии макотиби олии 112
55. Мирзоахмедова М.М.,
Роҳ ва усулҳои ташаккули малакаи тафҳум ва муошират аз забони англисӣ дар макотиби олии 215
56. Абдуллоева Ш.
Аҳамияти истифодаи мақолаҳои рӯзнома дар таълими забони англисӣ ва хусусияти услубии онҳо 219
57. Мирзоева Г.
Таълими эссеи тавзеҳӣ (Expository essay) ба донишҷӯёни курсҳои дуюм 225
58. Саиди Ч.
Ташаккули малакаи талаффуз бо истифода аз воситаҳои техникии таълим дар мағулиятҳои забони англисӣ 228
59. Нуриддинзода С.Қ.
Самаранокии таълими грамматика ва имло дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ 231
60. Нуриддинзода С.Қ.
Ташкили фаъолияти мустақилонаи таълимии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар машғулиятҳои забони модарӣ ва таълими имло 235

**АНТРОПОНИМҲОИ ИФОДАГАРИ НОМИ АДИБОНУ ДОНИШМАНДОН ВА
ФОЗИЛОНИ ДАВР ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ**

«Ёддоштҳо»-и устод С.Айниро муҳаккиқон дар нигоштаҳои хеш чун асари таърихӣ-тазкиравӣ низ эътироф кардаанд. Зеро дар ин асар номи зиёди адибон, олимон ва шоирони пешину муосири муаллиф бо некӣ ва бо ягон хислати некашон ба қалам дода шудааст, ки хеле ҷолиб ва як маълумоти таърихӣ низ махсуб меёбад:

Хусрави Дехлавӣ: Дар он вақт ман байти Хусрави Дехлавиро мувофиқи мақом замзама кардан гирифтам [Қ. 2: 319]. Дар ин ҷумла антропоними Хусрави Дехлавиро, ки яке аз шоирони бузурги адабиёти ҳавзаи форсизабонони Ҳинд аст, муаллифи асар барои ҷамъбасти андешаи худ роҷеъ ба воқеаҳои адабӣ ифода кардааст.

Бедил (шоир):... ва бо хоҳиши ин орзу байти зерини як ғазали Бедилро, ки падарам дар ин гуна мавридҳо (дар ғаму андух. – С.И.) бисёр меҳонд,... замзама кардан гирифтам [Қ. 1: 156(2); Қ. 2: 258(2)]. Дар замони зиндагии муаллифи асар шоири бузург Мирзо Абдулқодири Бедил мавқеи хосса дошт ва дар таълиму тадриси мадрасаҳо дарси махсус бо номи «бедилхонӣ» маълуму машҳур буд. Аз ин рӯ, эҷодиёти шоир ба фаъолияти зиёди шоирони ин давр таъсири худро гузоштааст, ки шоирони зиёд ба ғазалиёти Бедил назиранивисӣ (ҷавобия) кардаанд, аз ҷумла худи устод С.Айнӣ. Зикри номи шоир Мирзо Бедил ба ҳамин хотир аст, ки ғазалиёти ӯ ҳарчанд душворфаҳм бошад ҳам, дар байни мардум маҳбубият дошт.

Шайх Саъдӣ (Саъдии Шерозӣ, шоир): Шайх Саъдӣ ном як одами калони донишманд гузаштаанд [Қ. 1: 51(2), 52, 162]. Шоири бузурги ғазалсаровападари пандуандарздар ҳама давру замон дар байни мардум мақому манзалат доштааст, ки ифодаи номи ӯ дар ин асари устод С.Айнӣ ба ҳамин хотир аст.

Ҳофиз (шоир): Дар вақте ки ман дар мактаб як ғазали Ҳофизро... меҳондам... [Қ. 1: 82, 91]. Ҳофизӣ Шерозӣ шоири бузурги ғазалсаро аст ва ғазали ӯ дар байни мардум аз замони зиндагӣ то кунун хонандаи худро дорад ва мардум ӯро дӯст медоранд, бо шохбайтҳои зиндагии худ ва ормону орзуҳои ширини хешро амалӣ месозанд.

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ Румӣ (Мавлоно): Ман (Мирзо Абдулвоҳид. – И. С.) насихати Мавлоноро гӯш накарда ба саҳро омадам, саҳро ба дил зад [Қ. 1: 167]. *Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ Румӣ (Мавлоно)* аз шахсиятҳои бузург чи дар гузашта ва чи дар замони муаллиф махсуб меёфт ва имрӯз низ ӯро аҳли ҷаҳон ҳамчун шоири бузурги ҷаҳонӣ эътирофу эҳтиром мекунанд.

Мавлоно Абдулрахмони Ҷомӣ (Ҷомӣ): Пас аз ин «Шарҳи Мулло» ном китобе, ки асари Мавлоно Абдулрахмони Ҷомӣ буда, дар нахви арабӣ шарҳи «Қофия» буд, сар мешуд [Қ. 2: 180, 184(9), 194]. Ба эҷодиёти Мавлоно Абдулрахмони Ҷомӣ устод С.Айнӣ эҳтироми махсус дошт ва аз даврони ҷавонӣ ӯро ҳамчун шоири тавоно ва донишманди беназир, тақводори асил ва инсонии хоксор мешинохт ва дар эҷоди ғазалиёт ба ӯ пайравӣ мекард.

Соибӣ Исфаҳонӣ:... се байти **Соибӣ Исфаҳонӣ** ба хотири ман расид [Қ. 2: 326]. Бобо Соиб..., ки 250 сол пеш аз замони мо гузаштааст... [Қ. 1: 96(3), 97]. Дар ин мисолҳо антропоними Бобо Соиб, ки яке аз шоирони бузурги адабиёти мумтозамон махсуб меёбад ва бо номи Соибӣ Исфаҳонӣ машҳур аст, барои ҷамъбасти андешаи доир ба саҳифаҳои адабӣ зикр гардидааст.

Алломаи Тафтазонӣ: Баъд аз хошия, дар дарсхона шарҳи «Ақоиди Насафӣ», ки таълифи Алломаи Тафтазонӣ аст, сар мешуд [Қ. 1: 181]. Яке аз чехраҳои аҳли илми замони Абдулрахмони Ҷомӣ буд.

Мулло Исомидин: Чунончи, баъд аз Ҷомӣ аз ҳамзамонони Ҷомӣ Мулло Исомидин «Қофия»-ро шарҳ карда,... ба Ҷомӣ зид баромадааст [Қ. 2: 184(3)]. Ин антропоним дар асар 3 маротиба ифода гардидааст.

Мулло Абдулғафурӣ Лорӣ: Пас аз вай, аз шогирдони Абдулрахмони Ҷомӣ – Мулло Абдулғафурӣ Лорӣ ба «Шарҳи Мулло» хошия баста Ҷомиро мудофаа ва гуфтаҳои Мулло Исомидинро рад кардааст [Қ. 2: 184(3), 194, 195]. Ин антропоним дар асар 5 маротиба мавриди қорбурд қарор гирифтааст.

Лабиб: Баъд аз вай, аз шогирдони Мулло Абдулғафур–Лабибномқасеяк хошия баста, гуфтаҳои Ҷомӣ ва Абдулғафурро эзоҳ карда, ба Мулло Исомидин сангпарронӣ кардааст [Қ. 2:

184]. Ин антропоним дар асар як маротиба корбурд ёфта, барои тақвияти ҳодисаҳои асар оварда шудааст.

Исо: *Исо* ин ғазали худро дар сисолагинаш гуфтааст... [Қ. 1: 93(3), 94(3), 97 (3), 98(2)]. Ин антропоним дар асар 11 маротиба истифода шуда, суҷаи асарро ҷолиб гардондааст.

Афзал (шоир): Ин байт дар тазкираи *Афзал*, ҳам дар тазкираи Садри Зиё ба номи амир навишта шудааст [Қ. 2: 290]. Ин антропоним дар асар як маротиба корбурд ёфта, барои тақвияти ҳодисаҳои асар оварда шудааст.

Мулло Бурҳон (Бисмил): Шеърҳои *Мулло Бурҳон* оддӣ буда, пештар Муштоқӣ таҳаллус мекардааст (баъдан «бисмил»-ро таҳаллус қарор додааст) [Қ. 2: 312(2), 313(2), 317, 319, 320(2), 326]. Ин антропоним дар асар 9 маротиба корбурд ёфта, ҷиҳати тақмили ҳаводиси асар истифода шудааст.

Бобоқул Файзуллоев:... ҳофизи халқии Тоҷикистон устои шашмақомдон *Бобоқул Файзуллоев* аз Гҷдӯвонаст [Қ. 1: 156]. Ин антропоним дар асар як маротиба корбурд ёфта, ҷиҳати тақмили ҳаводиси асар истифода шудааст.

Тутапошшо (зани Абдуллоҳоча): Дар тарафи шарқии амаки падарам як кампир буд, ки ўро «Тутапошшо» меғуфтанд [Қ. 1: 38, 39, 40, 46(2), 47, 48(3), 49; Қ. 2: 191, 256, 257]. Ин антропоним дар «Ёддоштҳо» 13 маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст.

Мулло Абдусалом:... мизбон – соҳиби хона *Мулло Абдусалом* ном домуллои кунҷакии акаам будааст [Қ. 1: 167(2), 170(2); Қ. 2: 189(2), 190(2), 191(4), 205, 227, 229(3), 235, 237, 240(2), 241, 243, 265, 268, 310(3); Қ. 3: 40, 54, 57(2), 58, 103; Қ. 4: 463, 464, 633, 634]. Ин антропоним дар «Ёддоштҳо» 38 маротиба мавриди корбурд қарор дода шудааст.

Ҳомидхоча (хоҳарзодани Иқромхоча – писари Абдуллоҳоча): Он сол бештарин машғулоти ман Ҳомидхоча ... шуд [Қ. 1: 40, 112(6), 113(4), 115, 144; Қ. 2: 256]. Ин антропоним дар «Ёддоштҳо» 14 маротиба истифода шудааст.

Мулло Бозор:... ва як боби дигарашро (китоби «Қофия»-ро – И. С.) ба пеши Мулло Бозор ном ҳамдеҳаи Мулло Абдусалом... сар кардам [Қ. 2: 191(2), 288(2), 289(2), 305, 308(2), 309(2), 310(2); Қ. 3: 54, 103; Қ. 4: 633, 634]. Ин антропоним дар «Ёддоштҳо» 30 маротиба манзур гардидааст.

Мулло Авез: Дар ҳақиқат ҳам Мулло Авез хеле пурдон буда, дарсро ҳам ба ман аз ду домуллои дигарам беҳтар ва осонтар мефаҳмонд [Қ. 2: 192(3)]. Ин антропоним дар асар 3 маротиба мавриди корбурд қарор гирифтааст.

Мулло Ҳомид: Аз шарикдарсони акаам *Мулло Ҳомид* ном гҷдӯвонӣ ва *Зайниддинхоча* ном миркулоӣ буданд, ки онҳо ғазалсароӣ мекарданд [Қ. 2: 193, 199, 202, 205(4), 206(4), 208, 210(3), 211, 215, 217, 220(2), 222, 279]. Ин антропоним дар асар 22 маротиба истифода ёфта, ҷиҳати тақмили ҷараёни ҳодисаҳои асар пешкаш гардидааст.

Зайниддинхоча: Мулло Ҳомиди савтӣ ва *Зайниддинхоча* гоҳо ба ҳуҷраи мо омада, ғазалхонӣ кунанд ҳам, ман (Пирак – И. С.) аз онҳо ягон байт ҳам ёд нагирифтаам [Қ. 2: 193, 199, 202, 205(2), 208, 210, 215, 220, 222]. Ин антропоним дар асар 10 маротиба корбурд ёфта, барои тақвияти ҳодисаҳои асар оварда шудааст.

Мулло Абдулҳаким: Дар он мадраса *Мулло Абдулҳаким* ном як муллои кўлобӣ буд, ки дастакӣ китобфурӯшӣ мекард [Қ. 2: 194(2)]. Ин антропоним дар асар 2 маротиба истифода шудааст.

Мулло Муҳиддини Лаввоҳ: Яке аз шарикдарсони онҳо, ки ўро *Мулло Муҳиддини лаввоҳ* (лавҳасоз – И. С.) меғуфтанд, ҳамин рӯз ба ҳуҷраи домуллоям – Мулло Абдусалом омада буд [Қ. 2: 236, 238(2), 239, 240, 241(6), 242(4)]. Ин антропоним дар асар 15 маротиба мавриди корбурд қарор гирифта, ҷиҳати тақмили ҳодисаҳои асар истифода шудааст.

Қорӣ Зоҳид: Дар аввалҳои соли 1891 дар мадрасаи Кўкалтош *Қорӣ Зоҳид* ном касе аз тарафи як кас ё касони номаълум кушта шуда буд [Қ. 2: 307(2), 308(5), 309(11)]. Ин антропоним дар асар 18 маротиба мавриди корбурд қарор гирифта, барои тақмили ҷараёни ҳаводиси асар манзур гардидааст.

а). *Антропонимҳои ифодагари номи адибону фозилон ва шоирони адабиёти пешин:* **Шайх Саъдӣ** (*Саъдии Шерозӣ* – шоир): Агар ҳар вақт ба назарат чизе намояд, натарс ва ҳамин сухани Шайх Саъдиरो ба ёдат ор... Қ. 1: [51(2), 52, 162]. **Бобо Соиб** (*Соиби Исфаҳонӣ*): (Падарам Соиби Исфаҳониро бисёр дӯст медошт... ва аз рӯи эҳтиром ўро «Бобо Соиб» меғуфт) [Қ. 1: 96(3), 97]. **Бедил** (шоир): Дар дасти ӯ як девони мунтахаботи дастхати Бедил буд... [Қ. 1: 156(2); Қ. 2: 258(2)]. **Ҳофиз** (шоир): Акнун ба ман маълум шуда буд, ки Ҳабиба чаро он ғазали Ҳофизро... бо овози ҳазин суруда гиря мекардааст. [Қ. 1: 82, 91]. **Хусрави Дехлавӣ:** Дар он вақт ман байти Хусрави

Дехлавиро мувофиқи мақом замзама кардан гирифта [Қ. 2: 319]. **Соиб Исфаҳонӣ**:... се байти **Соиб Исфаҳонӣ** ба хотири ман расид [Қ. 2: 326].

Соиб //Бобо Соиб // Соиб Исфаҳонӣ дар асар ба ифодаи номи яке аз шоирони тавонои асрҳои миёнаи адабиёти тоҷик омадааст ва маънои луғавиаш бо ростӣ ба мақсад расанда, рострав, раванда бо роҳи рост, дуруст ва расо, дурусткор, одами нек ва одил аст [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с.137]. Дар шаклҳои **Бобо Соиб // Соиб Исфаҳонӣ** дар асари мавриди таҳқиқ қорбурд ёфта, ишора ба маҳбубият доштани шоир дар байни халқ аст. Бобо Соиб яке аз саромадони сабки хиндӣ ва ё бедилӣ дар адабиёти классикии форсу тоҷикӣ махсуб меёбад.

Бедил дар асар ба ифодаи номи яке аз шоирони тавонои асри XVII адабиёти тоҷик Мирзо Абдулқодири Бедил (1644-1720) омадааст ва маънои луғавиашшайдо, мафтун, ошиқ, шефта; дӯстдоранда, дилдода, дилбохта ва дилбаста аст [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с.36]. Дар байни мардум бо унвони Мирзо Бедил маҳбубият дорад.

Ҳофиз дар асар ба ифодаи номи яке аз шоирони тавонои асри XIV адабиёти тоҷик Ҳофиз Шерозӣ (1317-1389) омадааст ва маънои луғавиашнигоҳдоранда, нигаҳбон, ҳифзқунандае, ки тамоми Қуръон ё поре аз онро аз ёд кардааст, мебошад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с.163]. Дар байни мардум бо унвони Ҳоча Ҳофиз, Ҳофиз Шерозӣ, лисонулғайб ва ғайрамаҳбубият дорад.

Шайх Саъдӣ // Саъдии Шерозӣ дар қолиби таркибӣ шакл гирифта, аз ҷузъҳои **шайх** (1. марди пир, кӯҳансол; **шайху шоб** пиру ҷавон. 2. олим, донишманд. 3. муршид, пешвои руҳонӣ, эшон, пир; обид, зоҳид) ва **Саъдӣ** (бахтовар, фархундагӣ, ҳуҷастагӣ, хушбахтӣ, муборақӣ) таркиб ёфта, маънои шахси олиму доноӣ боиси фархундаву хушбахтгардидаро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с.135]. Саъдӣ дар адабиёт бо лақабҳои падари ғазали форсӣ ва абулаҳлоқ маъруфият дорад.

Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ дар қолаби таркибӣ шакл гирифта, аз ҷузъҳои **мавлоно** (лақаби эҳтиромие, ки ба донишмандон дода мешуд, ҳоча, устод, соҳиб), **Ҷалолиддин** (мураккаб аз ҷалол+дин буда, маънои бузургӣ ва шукӯҳи динро дорад) ва Балхӣ (номи шаҳр ва аз номи шаҳр таҳаллуси шоир гирифта шудааст) таркиб ёфта, маъноаш шоире дар Балх ном шаҳр ба дунёомадаро ифода мекунад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с.165]. Вожаи **Ҷалолиддин** мансуб ба забони арабӣ буда, дорои маъноҳои 1. мӯҷибӣ азамати оин (ФНЭ 1988, с.90) ва 2. Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ Мавлавӣ, шоири номдор ва бузурги қарни ҳафтуми х. қ. (ФНЭ 1988, с.90) мебошад.

Мавлоно Абдулрахмони Ҷомӣ дар қолиби таркибӣ шакл гирифта, аз ҷузъҳои **Мавлоно** (лақаби эҳтиромие, ки ба донишмандон дода мешуд, ҳоча, устод, соҳиб), **Абдулрахмон** (мураккаб аз абд (банда)+ар-рахмон (рахмқунанда, бахшоянда, омурзанда) ва **Ҷомӣ** (номи вулусволӣ – ноҳия ва аз номи вулусволӣ – ноҳия таҳаллуси шоир гирифта шудааст) таркиб ёфта, маъноаш шоире аз **Ҷом** ном вулусволӣ – ноҳия ба дунёомадаро ифода мекунад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с.15]¹. Вожаи **Абдулрахмон** мансуб ба забони арабӣ буда, ба маънои **абд** – банда, ғулом далолат карда, яке аз асмҳои ҳасанаи Аллоҳ таоло аст, яъне бахшанда, меҳрубон, рӯзидиҳанда, бисёр бахшанда ва ғайра.

Хусрави Дехлавӣ дар қолиби таркибӣ шакл гирифта, аз ҷузъҳои **Хусрав** (некном, шох, подшоҳ, малик, номи писари Сиёвуш, ки бештар бо номи Кайхусрав ба қор меравад, номи шохӣ Сосонӣ) ва **Дехлавӣ** (номи шаҳр ва аз номи шаҳр таҳаллуси шоир гирифта шудааст) таркиб ёфта, маъноаш шоире аз **Дехлӣ** ном шаҳр ба дунёомадаро ифода мекунад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с.15]. Антропоними **Хусрав** дар шакли **Хисрав** низ дучор мешавад ва дорои маъноҳои 1. шох, подшоҳ, султон, амир. (ФЗТ, 1969, Ҷ. 2, с.481), подшоҳ, подшоҳи бузург (ФФА 1356, с.452), подшоҳи бузург, султони азимушшаън, муарраби қисро; 2. некном; 3. номи подшоҳи Эрони қадим, ки аз рӯи дoston ошиқи Ширин буд (ФЗТ 1969, Ҷ. 2, с.481), номи Хусрави Парвиз, подшоҳи Эрон (ФМШ 1992, с.420); 4. номи подшоҳи Эрон, писари Сиёвуш (ФМШ 1992, с.419), номи писари Сиёвуш ибни Кайковус.(Ғиёс-ул-луғот 1989, Ҷ. 1, с.304), 5. номест аз номҳои подшоҳон (Тухфат-ул-аҳбоб 1990, с.205) ва маҷозан ҳар подшоҳро низ гӯянд (Ғиёс-ул-луғот 1987, Ҷ. 1, с.304); 6. лақаби чанд тан аз шохони Сосонӣ; 7. Амир Хусрави Дехлавӣ шоир; 8. Носири Хисрав ва монанди инҳо мебошад.

б). *Антропонимҳои ифодагари номи адибону фозилон ва шоирони ҳамзамони муаллифи асар:*
Исо: Дар охири ҳар қадами он ғазалҳои калимаи «Исо» буд. [Қ. 1: 95(3), 96(3), 97(3), 98(2)];
Миродил: Ин қаламдон қори Миродили саҳхоф аст [Қ. 1: 100]; Қ. 2: 258(2)]; **Бобоқул Файзуллоев:**... ҳофизи халқии Тоҷикистон устои шашмақомдон Бобоқул Файзуллоев аз Ғиждувон аст [Қ. 1: 156]; **Шоҳназар Соҳибов:**... ходими хизматнишондодаи санъати Ёзбекистон,

1. Эзоҳ: Дар Афғонистон вилоят ва шаҳре бо номи Ҷом нест, аммо номи ноҳия-вулусволӣ Ҷом мавҷуд аст. - И.С.

нотанависи шашмақомшинос Шохназар Соҳибов аз Вобканд аст [Қ. 1: 156]; **Шарифчон-Махдум (Махдумчон, Садри Зиё)**: Маълум буд, ки он кас Шарифчон-Махдум аст [Қ. 1: 167(2), 169(6), 170(4); Қ. 2: 290, 310(3), 312(2), 352(3)]; **Мулло Абдусалом**: Мулло Абдусалом барои хизмат кардан ба меҳмонон акаамро аз ҷойи имоматиаш ҷеғ зада овардааст... [Қ. 1: 167(2), 170(2); Қ. 2: 189(2), 190(2), 191(4), 205, 227, 229(3), 235, 237, 240(2), 241, 243, 265, 268, 310(3)]; **Аҳмад-Махдуми Дониш (Аҳмад-Махдум, «Аҳмади Калла» – хандасадон)**: Баъд аз пурсуков ман фаҳмидам, ки ин одами аҷиб Аҳмад-Махдуми муҳандиси (хандасадони) Дониш будааст... [Қ. 2: 187, 188, 232, 233(6), 234(4), 235(5), 236(7), 237(4), 238(3), 239(6), 240(5), 241(5), 242(3), 251]; **Мулло Бозор**: Мулло Бозор нав хатм кардагӣ буда, ҳанӯз ба ҷое мударрис нашудагӣ буд... [Қ. 2: 19(2), 288(2), 289(2), 305, 308(2), 309(2), 310(2)]; **Мулло Авез**: Мулло Авез ҳам навхатм буда, ҳанӯз ба мартабаи мударрисӣ нарасида буд [Қ. 2: 192(3)]; **Мулло Ҳомид**: Мулло Ҳомиди Савтӣ ва Зайниддинхоча ба ҳучраи акаам бисёр меоянд ва ғазалҳои мекарданд [Қ. 2: 193, 199, 202, 205(4), 206(4), 208, 210(3), 211, 215, 217, 220(2), 222, 279]; **Зайниддинхоча**: Овози Зайниддинхоча ҳам равшанӣ буд, лекин кутӯҳ буда, ба авҷҳои расои баъзе ҳаҳохо намерасид [Қ. 2: 193, 199, 202, 205(2), 208, 210, 215, 220, 222]; **Мулло Абдулҳаким**: Рӯзе бегоҳонӣ Мулло Абдулҳаким аз бозор омад, ки дар бағал як бугча китоб дошт... [Қ. 2: 194(2)]; **Мулло Назруллои саххофи Лутфӣ (Лутфӣ)**: Шеърҳои Лутфӣ оддӣ ва мазмунҳои онҳо обшуста буданд [Қ. 2: 311(5), 312, 313]; **Мулло Бурҳон (Бисмил)**: Яке аз иштироккунандагони он маҷлис Мулло Бурҳон ном кӯлобӣ буд [Қ. 2: 312(2), 313(2), 317, 319, 320(2), 326]; **Пошшоҳоним**: – Пошшоҳонат хату савод дорад? [Қ. 2: 318, 320(3), 326].

Шарифчон-Махдум (Махдумчон, Садри Зиё) бар ифодаи номи яке аз шоирон ва мутафаккирони бузурги охири асри XIX ва ибтидои асри XX тоҷик, пешвои динию фарҳангӣ, козии аморати Бухоро (падари академик Муҳаммадҷон Шакурии Бухорӣ) омадааст. Ин ҷеҳраи таърихӣ бо номи Садри Зиё низ машҳур аст. Устод Садриддин Айний дар асари мазкур хеле бо меҳру муҳаббати зиёд аз ин бузургвор ёд мекунад.

Мулло Абдусалом ҳамчун антропоним бар ифодаи номи яке аз наздикони муаллифи асари мазкур омадааст. Аз ҷузьҳои **мулло** (шакли дигараш мавло буда, дар аввал ва охири баъзе аз номҳо меояд ва маъноҳои босавод, саводнок, соҳибмаърифат ва донишмандро ифода мекунад) ва **Абдусалом** (мураккаб аз абд (банда) ва салом (осуда, ором, осоишта, пок аз айб, сулҳ, амн, амният, имон, аз сифоти худованд) таркиб ёфта, маънои банди худованди амну амниятро дорад [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с.14]. Шакли дурусти ин антропоним Абдусалом буда, аз ҷузьҳои абд – банда, гулом ва салом – номе аз номҳои Борӣ таоло [Деххудо 1367, Ҷ. 9 с.13711], беайбӣ, покӣ аз айбҳо [Деххудо 1367, ҷ. 9, с.13710] таркиб ёфта, маънои банди аз айбу нуқс ориро ифода мекунад.

Аҳмад-Махдуми Дониш (Аҳмад-Махдум, «Аҳмади Калла») дар қолаби таркибӣ шакл гирифта, бар ифодаи номи яке аз шоирон ва мутафаккирони бузурги охири асри XIX ва асосгузори равияи маорифпарварии тоҷик омадааст [ФНМТ 2017, Ҷ. 2, с.29]. Ҷузьи **Аҳмад** ҳамчун ифодагари номи инсон (а) ба маъноҳои 1. бағоят сутуда, сутудатар [ФНЭ 1988, с.31], сутудатар, ҳамидатар, бағоят сутуда, сутудатар, ҳамидатар [ФФМ 1356, с.98], сутудатар, бисёр сутуда, аҳсан, бағоят сутуда, сутудатар, ҳамидатар [Деххудо 1367, Ҷ. 1, с.1113], 2. яке аз номҳои пайёмбари гиромӣ Муҳаммад салаллоху алайҳи ва саллам, номе аз номҳои Расул саловотуллоху алайҳи [Деххудо 1367, Ҷ. 1, с.1113], яке аз номҳои пайғамбари ислом ва ҷузьи **дониш** ба маъноҳои 1. маърифат, илм, фарҳанг [ФЗТ 1969, Ҷ. 1, с.388], огоҳӣ, маърифат, илм, маърифат, амал дониста, донандагӣ, доноӣ, илму фазл ва донишманди чизе бошад [Деххудо 1367, Ҷ. 7 с.10382-10383] ифода меёбанд.

Мулло Абдулҳаким аз ҷузьҳои **мулло** ва **Абдулҳаким** (мураккаб аз «абд» (банда)+ал - ҳаким (соҳиби ҳикмат, олим, фарзона, доно, оқил; сифате аз сифоти худованд) шакл гирифта, маънои донишманди Абдулҳакимро дорад. Маънои луғавӣ **Абдулҳаким** ҳамчун антропоними арабӣ банди оқилу доност.

в). *Антропонимҳои ифодагари номи ровию ноқилони дар байни мардум маҳбубият пайдонамуда*: **Тутапошшо** (зани Абдуллохоча): Тутапошшо ин ҳикоятро бо образҳои бисёр равшан ва бо тасвирҳои содаи халқӣ бағоят дилҷасп нақл карда буд... [Қ. 1: 38, 39, 40, 46(2), 47, 48(3), 49; Қ. 2: 191, 256, 257]; **Мулло Абдусалом**: Дар он ҷо домоллои кунҷакии акаам Мулло Абдусалом аз мадраси Мири Араб як ҳучра ёфта дод... [Қ. 1: 167(2), 170(2); Қ. 2: 189(2), 190(2), 191(4), 205, 227, 229(3), 235, 237, 240(2), 241, 243, 265, 268, 310(3)]; **Тутапошшо** (зани Абдуллохоча) мураккаб аз **тута** (шакли тағйирёфтаи тӯтӣ буда, маънои парандаи сухангӯро дорад) + **пошшо** (номпасванд барои ифодаи меҳрубонӣ ва навозиш ва, аслан, калимаи ихтисоршудаи подшоҳ аст) таркиб ёфта, маънои шахси зебову сухандон ва хушсуханро дорад.

Ҳамин тавр, дар «Ёддоштҳо»-и устод С.Айний антропонимҳои марбут ба номи адибону донишмандон ва фозилони давр нақши муҳим дошта, ҷиҳати инъикоси навгонҳои адабии

хавзаҳои адабӣ, воқеаҳои таърихӣ аз ҷониби муаллифи асар истифода гардидааст. Гузашта аз ин, антропонимҳои марбут ба номи адибону донишмандон ва фозилони давр аз нигоҳи дараҷаи қорбурд дар байни мардум чун номи соҳибэҳтиром ва машҳури давр доништа мешудааст, ки дар ин бобат дар асар маводи бисёр оварда шудаанд.

Адабиёт:

1. Абодуллоева, С.Ономастикаи «Форснома»-и Ибни Балхӣ. Рисолаи номзадӣ / С.Абодуллоева. – Душанбе, 2003. – 168 с.
2. Ғафуров О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ. / О. Ғафуров. – Душанбе: Маориф, 1983. – 144 с.
3. Давлатов Э. А. «Қасас-ул-анбиё» ва баъзе масъалаҳои ономастикаи он. / Э. А. Давлатов. – Душанбе, 2017. – 112 с.
4. Самарқандӣ Я. Н. Фарҳанги номҳои форсӣ-тоҷикӣ. / Я. Н. Самарқандӣ / . – Душанбе, 2012. – 367 с.
5. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: «Шуҷоён», 2010. – Ҷ. 1. – 996 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – Душанбе: «Шуҷоён», 2010. – Ҷ. 2. – 1095 с.
7. Ҳомидов Д. Р. Топонимияи водии Кешрӯд / Ҳомидов Д. Р. / (таҳлили таърихӣ забоншиносӣ) (нашри дувум). – Душанбе: Маориф, 2014. – 168 с.
8. Ҳомидов Д. Р. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ. / Ҳомидов Д. Р. – Душанбе: Маориф, 2018. – 210 с.
9. Шодиев М. Лингвистический анализ топонимов произведений С.Айнӣ. / Канд... дисс... / М. Шодиев. – Душанбе, 1994. – 191 с.
10. Шоев Р. Ономастика «Самаки айёр». – Автореф... канд... дисс... / Р. Шоев. – Душанбе, 1996. – 23 с.

Калидвожаҳо: антропоним, ономастика, ном, ашхос, сода, сохта, мураккаб, таркибӣ, забон, сохтор, тоҷикӣ, арабӣ, узбекӣ, вожа, адибон, донишмандон, фозилон, анъана, шоир, мутафаккир ва ғайра.

Аннотация

АНТРОПОНИМЫ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩИЕ ИМЕНА ПИСАТЕЛЕЙ, УЧЕНЫХ И ДОБРОДЕТЕЛЕЙ ПЕРИОДА В «ВОСПОМИНАНИЯХ» САДРИДДИНА АЙНИ

Анализ и обзор антропонимов, репрезентирующих имена писателей, ученых и дворян того периода в «Воспоминаниях» Садриддина Айни, охватили содержание статьи, и автор попытался рассмотреть этот аспект на основе ономастического материала. В этом произведении автор, наряду с отражением различных классов общества, дает также четкие сведения о писателях, ученых и добродетелях того периода и тем самым показывает среду, в которой он вырос.

В «Воспоминаниях» определенную роль играют имена писателей, ученых и виртуозов того периода, писатели и ученые использованы для того, чтобы сделать содержание произведения привлекательным и полным, а также исторические события, жизнь народа, выраженное в их стихах. Также подобные имена, особенно антропонимы, связанные с именами писателей, ученых, добродетелей того периода, имеют важное значение для определения образа жизни народа, показывают памятные моменты современной жизни писателя среди простых людей.

Ключевые слова: антропоним, ономастика, имя, народ, простой, искусственный, сложный, составной, язык, строение, таджикский, арабский, узбекский, лексика, писатели, учёные, добродетели, традиция, поэт, мыслитель и др.

Annotation

ANTHROPONYMS REPRESENTING THE NAMES OF LITERATURE, SCIENTISTS AND VIRTUES OF THE PERIOD IN THE «MEMOIRS» OF SADRIDDIN AINI

The analysis and review of anthroponyms representing the names of writers, scholars, and eminent persons of the period in Sadriddin Aini's «Memoirs» covers the content of the article, and the author has tried to discuss this aspect based on onomastic materials. In this work, the author, along with reflecting different classes of society, also provides clear information about the writers, scholars, and eminent persons of the period, thereby showing in what environment they reached maturity.

In «Memoirs», the names of writers, scholars, and eminent persons of the period play a certain role, and are used by writers and scholars to enhance and complete the content and content of the work, historical events, and the life and livelihood of the people in their poems. Also, such names, especially anthroponyms related to the names of writers, scientists, and great people of the time, are important for determining the way of life of the people and show memorable moments in the life of the writer among ordinary people.

Keywords: anthroponym, onomastics, name, people, simple, fictitious, complex, composite, language, structure, Tajik, Arabic, Uzbek, word, writers, scientists, great people, tradition, poet, thinker, etc.

Маълумот дар бораи муаллиф: Имамбердиева Саломат Менгликуловна, н. и. ф., омӯзгори калони кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти ДДОТ ба номи Садриддин Айни.

Сведения об авторе: Имамбердиева Саломат Менгликуловна, к. ф. н, старший преподаватель кафедры методики преподавания таджикского языка и литературы ТГПУ имени Садриддина Айни.

About the author: Imamberdieva Salomat Menglikulovna, n. i. f., senior lecturer, department of teaching methods of the tajik language and literature, Sadriddin Aini Tajik State Pedagogical University.

БАРРАСИИ ЭТИМОЛОГИИ ТОПОНИМҲОИ ВОҲАИ СУРХОН

Таҳлилу пажуҳиши луғати ин ё он забон ва кишрҳои гуногуни луғавии он дар забоншиносии тоҷикӣ дорои таърихи дерина буда, ба ин амали нек ханӯз таъкиранигорону луғатнависони гузашта гомҳои нахустин гузошта буданд. Таҳқику таҳлили таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва дар он муайян намудани нақши калимаҳои таърихӣ дар инкишофу тақомули таркиби луғавии забон имрӯз низ давом дорад. Барои муайянкунии намуди аслии калимаҳои таърихи шаклкарда ба мо усули таърихӣ-қиёсӣ, яъне таҳлили этимологӣ ёрӣ мерасонад. «Этимология ё решашиносӣ як риштаи забон- шиносӣ буда, таълимот дар бораи пайдоиш ва инкишофи таърихии шакл ва маънои калима махсуб меёбад. Ё ба таври дигар, муайян кардани маншаи калимаҳо ё этимология (юн. *etymon* – ҳақиқат+*logos*-таълимот)-и вожаҳои таркиби луғавии ин ё он забон махсуб ёфта, онҳо (вожаҳо) аз рӯи маводи сарчашмаҳо пайдоишашон таҳқиқ карда мешаванд» [Мачидов 2007, с.167]. Дар пояи тақозои ин риштаи забоншиносӣ вожаҳои таркиби луғавии забон, ки калимаҳои ифодагари ҷойномҳо низ ба ҳамин гурӯҳ шомиланд, ба гурӯҳҳои калимаҳои аслии тоҷикӣ ва вомвожаҳо ҷудо карда мешаванд. Гуфтан ба маврид аст, ки «дар таҳқиқи этимологӣ, пеш аз ҳама, истифодаи дақиқи қонуниятҳои мувофиқати овоз ва муқаррар кардани истисноҳои аз ин қонуниятҳо берун ниҳоят заруранд, зеро ки истисноҳои муайян дар мувофиқати овозии даврҳои мухталифи як забон ва ё забонҳои ба ҳам хеш бо сабабҳои маълум ва мушаххаси воқеӣ ба вучуд меоянд. Танҳо дар сурати бо назаргирии таҳлили луғавии сабабҳои объективӣ этимологияи ҳақиқии илмӣ калимаҳоро, аз ҷумла, ҷойномҳои ҷуғрофиро муқаррар кардан мумкин аст» [Ҳомидов 2018, с.118]. Аз ҳамин нигоҳ ба паҳлӯҳои шаклгирии номҷойҳои воҳаи Сурхон назар дўзем, онҳоро вобаста ба вижагиҳои мавҷудаи забониашон ба гурӯҳи ҷойномҳои худӣ ва ҷойномҳои иқтибосӣ ҷудо намудан мумкин аст. Ин таснифот дар асоси ба инобат гирифтани вижагиҳои пайдоишу мансубияти забониашон ба назар гирифта шудааст. Аз нигоҳи мансубияти забонӣ ё решашиносӣ (этимология) маводи ғирдовардамонро доир ба топонимияи воҳаи Сурхон метавон ба гурӯҳи забонҳои эронӣ (тоҷикӣ, суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ, сакоӣ), топонимияи туркӣ-муғулӣ (узбекӣ, қирғизӣ, туркманӣ, қазоқӣ), топонимияи арабӣ ва ҳиндӣ, топонимияи омехта (гибрид) дастабандӣ кард ва аз ҳамин нигоҳ таҳлилу баррасии этимологӣ намуд.

Ҷойномҳои тоҷикӣ. Гуфтан бамаврид аст, ки воҳаи Сурхон дар аҳди бостон воҳаи мардуми ориёинажод, яъне гузаштагонии тоҷикон – сакоиҳову бохтариҳо ва суғдиҳо буда, забонҳои суғдӣву бохтарӣ ва тоҷикӣ чун забони муомилаву муоширати сокинони воҳаи Сурхон махсуб меёфтанд. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ, тавре зикраш рафт, воҳаи Сурхон ё ба ифодаи дигар Ҷағонрӯди таърихӣ дар аҳди бостон сарзамини мардуми гурӯҳи этникии бохтар махсуб ёфта, забони бохтарӣ забони муоширати мардумии воҳа махсуб меёфт. Аз ин ҷост, ки ҳамаи ҷойномҳои воҳаи Сурхонро, ки мутааллиқи гурӯҳҳои забонҳои эрониянд, мо бо унвони ҷойномҳои мансуби забони адабии тоҷикӣ номбар мекунем. Зеро вожаҳои забони адабии тоҷикӣ дар аввали шаклгирию инкишофёбӣ чун эквивалент ё муодили забонҳои эронӣ шуморида мешуд ва таҳти ин мафҳум ҳамаи забонҳои эронӣ, яъне ҳам шарқӣ ва ҳам ғарбӣ зикр мегардид. Аз рӯи ин гуфтаҳо чунин топонимҳои воҳаи Сурхонро ба қатори ҷойномҳои ҷуғрофии умумиэронӣ мансуб донист: Боғбола номи деҳа, Боғзағон номи деҳа, Боғи Самарқанд номи деҳа дар ноҳияи Сарисийёб, Боғи Боло номи деҳа дар ноҳияи Бойсун, Боғи Шамол номи деҳа дар ноҳияи Ангор, Бузғала номи дара дар Бойсун, Бурчи Баланд номи адир дар Бойсун, Буроб номи деҳа дар Ҷағонийён, Бӯйрабоб номи деҳа дар Қумқӯрғон, Бӯстон номи деҳа дар Ҷарқурғон, Вандоб номи деҳа дар Шеробод (аз суғдӣ *Vantor*-банди об, сарбанди об), Вишгирд номи шаҳр дар Ҷағонийён, Вочак номи деҳа дар Сарисийё, Газарак номи деҳа дар Сарисийё, Диболо (номи деҳа дар ноҳияи Бойсун) Кат (аз суғ. *kas*//*kat*-шаҳр, суғ. *kanca*//*kanta*>*kent*-шаҳр, шаҳрак, маҳаллаи сараҳолӣ), Канд (аз суғ. *kand*//*kant*-шаҳр, суғ. *kandā* // *kanta* = *kent* - шаҳр, шаҳрак, маҳаллаи сараҳолӣ), Корез, Ангор, Андичон, Арғун, Газа, Дашт, Даҳана, Занг, Заргус, Яланроч [*Yalanros*], Дуоба, Шахтут, Зевароз, Путхокин...

Аз ин навиштаҳо маълум мегардад, ки бештари ҷойномҳои сарзамини Сурхон мутааллиқи забонҳои суғдӣ ва тоҷикианд.

Ҷойномҳои арабӣ. Вомвожаҳои арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ нақши муайян доранд ва ҷойномҳои мансуб ба забони арабӣ низ дар ҳудуди сарзамини Сурхон ба назар

мерасад, ки онҳоро мо то кадри имкон гирд овардаем. Бояд гуфт, ки забонеро наметавон пайдо намуд, ки вожаҳои таркиби луғавии он, комилан, худӣ бошанд. Муҳаққиқи шинохтаи Эрон Маликушшуаро Баҳор доир ба масъалаи таъсирпазирии забонҳо аз ҳамдигар чунин ибрози андеша кардааст: «Дар олам забоне нест, ки битвонад аз омехтагӣ ба забони дигар худро барканор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст» [Баҳор 2011, 134].

Забони тоҷикӣ низ аз ин омехтагӣ сарфи назар нест ва дар таркиби луғавии он баробари калимаҳои худӣ, вожаҳои зиёде ба назар мерасанд, ки аз ҷиҳати баромади забонӣ ғайритоҷикианд. Ба вижа, давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ, ки калимаҳои зиёде аз забони арабӣ ва аз забонҳои туркӣ бо роҳҳо ва сабабҳои мухталиф ба таркиби луғавии он дохил шудаанд, мисол шуда метавонад.

Бояд таъкид намуд, ки мавқеи номвожаҳои мансуб ба забони арабӣ дар ҳаёти ҷойномҳои воҳаи Сурхон хеле назаррас буда, як бахши муайяни онҳоро номвожаҳои ҷуғрофӣ мансуб ба забони арабӣ фаро мегиранд ва бештари онҳо дар гуфтори мардуми ин минтақа чунон маҳлӯл шудаанд, ки кас наметавонад, ки онҳо аз забони ғайр иқтибос шудаанд. Ногуфта наметавонад, ки ин номвожаҳои арабӣ боиси аз истифода берун шудани бисёр номҳои тоҷикиасл гардидаанд. Дар қатори номҷойҳои тоҷикии воҳаи Сурхон чунин номҷойҳои мансуби забони арабӣ дида мешаванд: Аллоб [Allob], Минор/Манор [Minor/ Manor/ Manor], Мазор [Mazor], Мунҷоқ [Munjog], Равот [Ravot], Сайхон [Sayxon], Маҳалла [Mahalla] ва ғайра.

Ҷойномҳои туркӣ-муғулӣ. Агар забоншиносон воридшавии лексикаи арабиро ба забони тоҷикӣ пас аз омадани арабҳо ба воситаи тарҷумаи адабиёти бадеию динӣ қаламдод карда бошанд, пас, дар масъалаи вомвожаҳои забонҳои туркӣ ба ин назар ҳастанд, ки «аз забони узбекӣ [ки яке аз забонҳои оилаи туркӣ-муғулӣ мебошад] ба воситаи манбаъҳои ҳатти калимаҳо камтар қабул шудаанд» [Одинаев 2017, 36]. Бояд зикр кард, ки ағлаби вожаҳои узбекӣ ва забонҳои дигари туркӣ, ки ба воситаи забони узбекӣ дохил шудаанд, асосан, тавассути забони гуфтугӯӣ, яъне дар натиҷаи ҳамсоязистии ин ду миллат ба забони тоҷикии адабӣ ворид гардидаанд.

Гуфтан ҷоиш аст, ки дар таҳқиқи донишмандони ҷойномҳои Тоҷикистон, чун А. Л. Хромов, Р. Х. Додихудоев, Ш. Исмоилов, Ҷ. Алимӣ, О. Муҳаммадҷонзода, Д. Р. Ҳомидов, Б. Б. Тураев ҷойномҳои ҷуғрофӣ туркиасло аз рӯйи қолабашон ва бо назар гирифтани ҷиҳатҳои забониашон ба гурӯҳҳои зерин дастабандӣ кардаанд: 1) ҷойномҳои ҷуғрофӣ сирф туркӣ-узбекӣ: Боймоқлӣ [Bāymāqlī], Қуянлӣ [Quyanlī], Бормочлӣ [Bārmāčlī], Чупоқлӣ [Čupāqlī], Дуариқустӣ [Duarīqustī] номи мавзеъ, Қӯрғонтош [Quryāntāš] номи деҳа, Тошқӯтан [Tāšqutan] номи дара, Қайнарбулоқ [Qaynarbulāq] номи маҳалла, Темирӯлдӣ [Temiruldi] номи дара, Оқсув [Āqsuv] номи дарё, Барлос [Barlos], Бахмал [Baxmal], Болталӣ [Boltali], Бӯғачилӣ [Bugajili], Ҷолтӣ [Jolti], Чилға [Jilya], Ипоқ //Ифоқ [Ipoq/Ifoq], Ёўлрун [Yulrun], Кочар [Kocar], Кумир [Kumir], Кӯсан [Kusan], Қӯтан [Qutan], Овҷӣ [Ovči, мук. Овҷӣ дар ноҳияи Деваштич, ҳоло Шикорҷӣ], Очамайлӣ [Očamayli], Узун [Uzun], Кенағас [Kenagas], Куёвсув [Kuyovsuv]... ; 2) ҷойномҳои ҷуғрофӣ омехта [дузабона]: Қумтеппа [Qumteppa] номи деҳа, Тошлоқсой [Tāšlāqsāy] номи дара, Бештеппа [Bešteppa] номи деҳа, Ўртақишлоқ [Urtaqīšlāq] номи деҳа, Қизилнаҳр [Qizilnahr] номи наҳр, гидроним, Фотимабулоқ [Fātimabulāq] номи мавзеъ ва дара, Қумқурғон [Qumquryān] номи ноҳия ва шаҳрак, Ҷарқурғон [Jarquryān] номи ноҳия ва шаҳрак, Новбулоқ [Nāvbulāq] номи дара, Жийдабулоқ [Jiydabulāq] номи дара, Чинортоқ [Činārtāq] номи дара, Арчабулоқ, Уруқдара ва ғайра; 3) топоним-ибораҳои омехта: Мазори Эшонулдӣ [Mazāri Ešānuldi], Мазори Омонтеппа [Mazāri Āmānteppa], Кӯктеппа (мук. Куктеппа, ҳоло Сугдиён дар ҳудуди ҷамоати деҳоти Зиддии н. Варзоб) маҳалла ва ғайра.

Топонимҳои омехта аз рӯйи баромади забонӣ. Ин гурӯҳи микротопонимҳо аз ду ҷузъ таркиб ёфта, як ҷузъ тоҷикӣ ва ҷузъи дигар ба забонҳои ғайритоҷикӣ (арабиву туркӣ) мутааллиқанд ва дар шакли калимаю ибораҳо мушомелаванд. Масалан, Қаровулхона, ки ин номвожа аз ду ҷузъ – қаровул (посбон) ва хона (ҷойи зист) «хона» таркиб ёфтааст. Қаровул дар луғат ба маънии «1. ниғаҳбон, муҳофиз; 2. шахси мутасаддии дидбонӣ ва посдории ҷое; аскарӣ навбатдор» [ФТЗТ 2008, Ҷ. 1, 568] омада, ба туркӣ будани он низ ишора шудааст. Ҷойномҳои зерини минтақаи Сурхонро ба гурӯҳҳои топонимҳои омехта ё гибрид мансуб доништан мумкин аст:

- номи мавзеъ: Ёғзарин [Yāzarin], Яккаарча [Yakkarča], Фотимабулоқ [Fātimabulāq], Хўчабурхон [Xujaburhān], Отабзори Маҳалла [Ātabezāri Mahalla], Қӯрғонча Маҳалла [Quryānča Mahalla], Туябозормаҳалла [Tuyabāzārmahalla]....

- номи мазор: Мазори Зоғон [Mazori Zogon], Мазори Эшонулдӣ [Mazāri Ešānuldī], Мазори Омонтеппа [Mazāri Āmānteppa] ва ғайра.

- номи масҷид: Масҷиди Қизилкарвон [Masjidi Qizilkarvān], Масҷиди Ҷарқишлоқ [Masjidi Jarqīšlāq], Масҷиди Намозгоҳ [Masjidi Namāzgāh] ва ғайра.

- номи шаҳрак ва ноҳия: Қумқӯрғон [Qumquryān], Ҷарқӯрғон [Jarquryān],

- номи деҳа: Қумтеппа [Qumteppa], Бештеппа [Bešteppa], Ўртақиш-лок [Urtaqīšlāq],

- номи наҳр: Яккатол [Yakkatāl], Қизилнаҳр [Qizilnahr],

- номи дара: Тошлоқсой [Tāšlāqsāy], Новбулоқ [Nāvbulāq], Жийдабу-лок [Jiydabulāq], Чинортоқ [Činārtāq], Тузлоқдара [Tuzloqdara] ва ғайра. Тузлоқдара [Tuzloqdara] номи дара дар ҳудуди ноҳияи Бойсун буда, аз чузъҳои туз (ўзбекӣ) – намак, лок/лох (тоҷикӣ) – замин ва дара (тоҷикӣ) – мавзеи тангро таркиб ёфта, маънои дараи заминаш намакдоштаро ифода мекунад.

- номи маҳалла: Кӯктеппа Маҳалла [Kukteppa Mahalla], Чинор Маҳалла [Činār mahalla], Алиҷустӣ Маҳалла [Aličusti Mahalla], Бибиширин Маҳалла [Bibiširin Mahalla], Отабзори Маҳалла [Ātabezāri Mahalla], Қӯрғонча Маҳалла [Qurğānča Mahalla],

- номи гузар: Юқориғузар [Yuqāriguzar], Тоқчиғузар [Toqčiguzar] ва ғайра. Тоқчиғузар [Toqčiguzar], номи гузар ё маҳалла дар ҳудуди деҳаҳои Шерчон ва Зарбоғи ноҳияи Шеробод буда, ишора ба ҷойи зисти қавми тоқчиҳо мекунад, яъне этнотопоним аст.

- номи бозор: Туябозормаҳалла [Tuyabāzārmahalla], Тузбозор [Tuzbāzār] номи бозор....

Ҳамин тариқ, микротопонимҳои аз ҷиҳати баромади забонӣ омехтаи воҳаи Сурхон аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар шаклгирии ҷойномҳои минтақаи Сурхон дар радифи забони тоҷикӣ забонҳои туркӣ - ўзбекӣ, арабӣ ва дигар забонҳо нақши муайян доранд. Номвожаҳои зикршуда бори дигар собит сохтанд, ки дар баробари калимаҳои асли дар низоми топонимияи воҳаи Сурхон номвожаҳои иқтибосӣ, ба вижа арабӣ низ назаррас бошанд.

Адабиёт:

1. Алиева З., Муқимов Р., Саймолик П. Мачити сангин. // Гиссарский заповедник и его архитектурные памятники. / З. Алиева, Р. Муқимов ва.... – Душанбе, 1993. – С.45.
2. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули микротопонимияи минтақаи Кӯлоб. / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. С.82-110.
3. Бартольд В. В. Чаганиан. // Соч., Т. III. / В. В. Бартольд. – М., 1965. – С.558-559.
4. Бартольд В. В. Гиссар (Хисар). // Соч., – Т. III. / В. В. Бартольд. – М., 1965. – С.401.
5. Ёқубов Ю. Шумон. // ЭСТ. / Ю. Ёқубов. – Душанбе, 1988. – Ҷ. 8. – С.164.
6. Лившиц В. Согдийские слова в таджикском языке. /В. Лившиц.– Душанбе, 1967. – 68 с.
7. Мирхонд. «Равзат-ус-сафо». / Мирхонд. – Техрон, 1961. – Ҷ. VI. – С.10.
8. Махмуд ини Валӣ. Баҳр-ул-асрор / Дар зери таҳияи Б. А. Аҳмадов. –Тошканд, «Фан», 1977. – С.411-412.
9. Олимҷони Муҳаммадҷон. Баррасиҳо дар номашиносии тоҷик // О. Муҳаммадҷон. – Душанбе, 2004. – С.19.
10. Раҳмон Э. Суҳанронӣ ба муносибати 3000-солагии маданияти Ҳисор. АМИТ «Ховар», 27. 10. 2015. / Э. Раҳмон.
11. Тошев А. Ҳисор. // ЭСТ. / А. Тошев. – Душанбе, 1988. – Ҷ. 8. – С.397.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М., СЭ, 1969. – Ҷ. 1. – 908с. Ҷ. 2. – 910с.
13. Фрай Р. Мероси Осиёи Марказӣ. Аз замони бостон то истилои туркҳо. / Р. Фрай. – Душанбе, 2000. – С.123.
14. Хоча Муҳаммад Мирзо. Ҳафт иқлим. / Мирзо Хоча Муҳаммад. –Техрон, қисми II. – С.94.
15. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешрӯд. / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2014. – 164 с.
16. Шарофуддинов С.Инъикоси таърихи Ҳисор дар осори таърихӣ // Ҳисор – дар масири таърих / С.Шарофиддинов. – Душанбе: Маориф, 2015. – С.56 – 60.
17. Чағонӣён. // ЭСТ. – Душанбе, 1988. – Ҷ. 8. – С.63.

Калидвожаҳо: *топонимия, микротопонимия, ҷойномҳо, номвожаҳои ҷуғрофӣ, макони зист, Сурхон, воҳа, вожа, лугат, калимаҳои арабӣ, мазор ва ғайра.*

Аннотация

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ ОБЗОР НАЗВАНИЙ СУРХАНСКОГО ОАЗИСА

Определенную роль в лексике таджикского языка имеют арабские гласные, а на территории Сурхана, которую мы собрали, встречаются и имена, принадлежащие к арабскому языку.

Ключевые слова: *топонимия, микротопонимия, фамилии, географические названия, место жительства, Сурхан, оазис, слово, словарь, арабские слова, мазар и т. д.*

Annotation

ETYMOLOGY OF THE TOPONYMS OF THE SURKHON OASIS

Arabic vowels have a certain role in the vocabulary of the Tajik language, and the names belonging to the Arabic language also appear in the territory of Surkhan, which we have collected as much as possible.

Keywords: *toponymy, microtoponymy, place names, geographical terms, habitat, Surkhan, oasis, word, dictionary, Arabic words, tomb, etc.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Турсунова Мунаввара Аъзамовна, н. и. ф., омӯзгори калони кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти ДДОТ ба номи Садриддин Айни.

Сведение об авторе: Турсунова Мунаввара Аъзамовна, к. ф. н, старший преподаватель кафедры методики преподавания таджикского языка и литературы ТГПУ имени Садриддина Айни.

About the author: Tursunova Munavvara Azamovna, n. i. f., senior lecturer, department of teaching methods of the tajik language and literature, Sadriddin Aini Tajik State Pedagogical University.

*Валиев Ҷамшед Абдурасулович,
доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони
тоҷикӣ), муаллими калони кафедраи назария ва амалияи забоншиносии
факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгори Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

ЗАБОН ВАСИЛАИ ДОНИШУ ФАЗИЛАТ, ПАРВАРИШИ ИЛМУ АДАБ ДАР ЗАМИРИ ҶАВОНОН ВА ДОНИШҚҶҶ

«Собикаи таърихии забони тоҷикӣ – аз замони давлатдорӣ Сомониён то имрӯз – гувоҳи он аст, ки ин лаҳни шево ва забони ширину шоирона дар ҷаҳон, ҳамчун забони илму адаб ва фарҳанги воло, шухрат дорад. Барои ба ин шухрату мартаба расидани он фарзандони фарзонаи миллати тоҷик, ба мисли устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абӯрайҳони Берунӣ, Умари Хайём, Аттору Саной, Саъдиву Ҳофиз, Ҷалолиддини Балхӣ, Бедилу Аҳмади Дониш ва ҳазорон нафари дигар хизмати таърихӣ карда, бо осори ҷовидона ва пураризиши адабиву илмӣ худ тавоноии ин забони шахдборро ба ҷаҳониён исбот намудаанд».

*Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат,
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон*

Ҷойгоҳи забон ҳамеша дар меҳвари таваҷҷуҳи роҳбарияти давлату ҳукумати ҷумҳурӣ қарор дошта, сол аз сол имконият барои рушду густариши забони давлатӣ фароҳам меояд ва баҳри эмин нигоҳ доштани забони давлатӣ ҳамчун мероси маънавии миллати тоҷик аз таҳдидҳои ҷаҳонишавӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тадбирҳои мушаххас андешида мешаванд.

Мутафаккири бузург А. Волтер гуфтааст: «Барои аз худ намудани як забон шаш сол кофӣ аст, аммо барои аз худ намудани забони модарӣ як умр кам аст». Ин аст, ки забони тоҷикӣ яке аз забонҳои оламшумули ҷаҳонӣ буда, тули ҳастии хеш дар марҳилаҳои гуногуни таърих халқи тоҷик тавонист бо забони нобӣ худ гуфтугӯ кунад, шеърҳо эҷод намояд, қиссаю дostonҳо нависад ва фарҳанги миллии худро чун хати сабз аз як китоб ба китоби дигари таърих сабт кунад.

Яке аз хусусиятҳои хоси инкишофи илми муосир аз он иборат аст, ки сарҳадҳои ба истилоҳ ҳалалнопазири равиҷҳои гуногуни тадқиқотӣ шикаста шуда, дар ин замина равиҷҳои нави илмӣ пайдо мешаванд. Илмҳои нав, дар раванди ҷустуҷӯи мавзӯи омӯзиш ва пойгоҳи шоистаи худ маҷбуранд аз усул ва категорияҳои илмҳои нисбатан ботачриба истифода намоянд. Чунин ҳолат дар рушди илми забоншиносӣ баръало ба мушоҳида мерасад.

Пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ ва ба даст овардани Истиқлоли давлатӣ маҳз бо ташаббуси Пешвои миллат забони тоҷикӣ ба сифати забони миллӣ ва давлатӣ мақоми забони сиёсат, илму фарҳанг, қонунгузорӣ ва муносибатҳои дипломатиро ба худ касб намуд.

Забон ҳамчун мафҳуми марказии илмҳои забоншиносӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рақобати тамаддунӣ аз доираи маҳдудии забонӣ берун баромада, ба категорияи универсалӣ табдил ёфтааст. Табиист, ки дар равиҷҳои гуногуни илмҳои ҷомеашиносӣ сиёсатшиносӣ, геополитика, муносибатҳои байналхалқӣ, дипломатия, равиҷшиносӣ, таърих, фалсафа ва ғайра бе ягон шакку шубҳа метавонанд категорияи забонро ҳамчун категорияи байни илмӣ ё умумӣ илмӣ дар ҷаҳорҷӯбаи мавзӯҳои таҳқиқотии худ истифода намоянд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон забони давлатиро аз фазои адабу фарҳанг ба фазои коргузори давлатӣ оварданд, онро дар сатҳи ҷумҳурӣ забони илм намуданд, забони давлатиро ҳамчун унсури давлатдорӣ ва ҷузъи ҳувияти миллӣ баррасӣ намуданд. Ҳамзамон, таҷрибаи давлатҳои куҳан ва пешрафтаи дунё ба равшанӣ нишон медиҳад, ки истифода аз як забони умумӣ ба эҷоди миллате бо пайванди иҷтимоии қавӣ ва давлати неруманд боис мегардад. Дар Тоҷикистон забони тоҷикӣ ин мавқеияти шоистаи сиёсату иҷтимоӣ ва илмиву фарҳангиро доро мебошад.

Аз нигоҳи таҳқиқоти илмӣ, мавзӯи забон ва истифодаи он ба хоҳири ҳимояи манфиатҳои миллӣ яке аз проблемаҳои мубрами илми муосир гардидааст. Дар ҳаритаи сиёсии ҷаҳон имрӯз давлатеро пайдо намудан мушкул аст, ки дар бораи ҳифз ва тақвият бахшидани забони миллии худ ғамхорӣ надошта бошад.

Нақши забон ҳамчун василаи сиёсат ва категорияи илмҳои сиёсатшиносӣ ва геополитикӣ дар қарни XXI, бо инкишофи системаҳои муосири иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ ниҳоят боло рафтааст.

Ҳарчанд ки забони тоҷикӣ мақоми забони расмиро ҳанӯз дар соли 1989, соҳиб шуда буд, раванди ба забони сиёсат, иқтисод ва илму фарҳанг табдил шудан ва ба самардихӣ пардохтани он дар даврони Истиқлоли давлатии Тоҷикистон хусусан баъд аз Иҷлосияи таърихӣ XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз шудааст. Ва дар амри ба ҳақиқат пайвастанӣ ҳадафҳои ин раванди муҳим, чун дар анҷоми муваффақиятомези дигар чараёнҳои ҳаётофарин ва созандае, ки кишварро ба диёри сулҳу субот, бархӯрдор аз ваҳдати миллӣ ва рӯй ба инкишоф табдил додааст, саҳми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ниҳоят бузург аст. Ҷунонки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон гуфтааст, «забони миллӣ симо ва пайкари миллат мебошад». Аз ин рӯ, вазифаи ҳар фарди меҳанпараст, оғоҳ ва дилсӯз ба фарҳанги миллӣ ҷаззоб, зебо, солим, неруманд ва қобили созандагӣ нигоҳ доштани ин симову пайкар аст.

Мавзӯи забон дар сиёсат дар маҷмӯъ ва дар сиёсати ҷаҳонӣ ва дипломатияи муосир хусусан нақш ва мақоми сазоворе пайдо намудааст. Ҷунонки Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар китоби хеш «Забони миллат – ҳастии миллат» мефармоянд, «Таърихи давлатдорӣ тоҷикон нишон медиҳад, ки аҷдодони мо барои устувор намудани пояҳои давлатдорӣ ва мустаҳкам намудани ваҳдату ягонагӣ аз унсури забонӣ истифода намудаанд».

Аз назари таҳқиқоти илмӣ, мавзӯи забон ва истифодаи он ба хоҳири ҳимояи манфиатҳои миллӣ яке аз масъалаҳои мубрами илми муосир гардидааст. Дар ҳаритаи сиёсии ҷаҳон имрӯз давлатеро пайдо намудан мушқил аст, ки дар бораи ҳифз ва тақвият бахшидани забони миллии худ ғамхорӣ надошта бошад. Нақши забон ҳамчун василаи сиёсат ва категорияи илмҳои сиёсӣ дар қарни XXI, бо инкишофи системаҳои муосири иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ боло рафтааст.

Аҳамияти геостратегӣ ва геополитикии забон дар сиёсати ҷаҳонӣ муосир ва дипломатия бо он муайян мегардад, ки забон ҳамчун «нерӯи нарм» барои расонидани таъсири фарҳангӣ ба муҳити геополитикии давлат амал менамояд. Яъне ҳар як давлат бо роҳи ҳифз ва таҳким бахшидани забони миллӣ барои худ як ҷавшан, як девори муҳофизатии фарҳангӣ эҷод менамояд, то ки таъсири авомили манфии ҷаҳонишавиро заифтар намуда, умри тамаддунии хешро дарозтар созад.

Яке аз ҷанбаҳои манфии ҷаҳонишавӣ дар он зоҳир мегардад, ки рушди технологияҳои иттилоотӣ суръат ва фосилаи паҳн гардидани забонҳои абарқудратҳо ва маҳдуду аз байн бурдани забонҳои миллатҳои хурд ва заифро тағйир додааст. Барои мисол, мутобиқи маълумотҳои мавҷуда, сад сол қабл дар сайёраи мо беш аз панҷуним ҳазор забону лаҳҷаҳо ва ғӯйишҳо мавҷуд буд. Имрӯз бошад, дар ҷаҳон беш аз дуним ҳазор забону лаҳҷаву ғӯйишҳо боки мондаанд. Яъне, дар тайи сад соли охир нисфи забонҳо аз байн рафтаанд.

Ин раванд ба як қонунмандии сиёсати ҷаҳонӣ муосир табдил ёфтааст. Маълум аст, ки давлат ҳамчун ниҳоди асосии геополитикӣ ва сиёсӣ ҳамеша барои васеъ намудани доираи таъсири хеш кӯшиш менамояд. Аммо воқеияти имрӯза чунин аст, ки дар ҷаҳон тамоми соҳаҳои фаъолият инҳисори давлатҳои пешрафта гардида, самт ё фазои ҳолӣ барои давлатҳои дигар ё танг мегардад, ё вучуд надорад.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ давлатҳо аз забон ҳамчун нерӯи нарм, нерӯи таъсиррасонандаи ғайримуроқибавӣ дар сиёсати хориҷӣ ва дипломатия барои расидан ба ҳадафҳои геостратегӣ, геофарҳангӣ ва ҳимояи манфиатҳои миллии худ васеъ истифода менамоянд.

Болотар аз ин, имрӯз масъалаи забон, пок нигоҳ доштани он дар шароити хеле мураккаби рақобати забонӣ, бархӯрди тамаддунҳо, таъмини амнияти иттилоотии давлат, дар гардиши илмӣ мафҳуми таъмини амнияти забонӣ низ ворид гардидааст.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ забон аз як тараф ба унсури муҳимми рақобати забонӣ, аз тарафи дигар ба омили таъсиррасонандаи фарҳангӣ ва ғуфтуғӯйи тамаддунӣ миёни халқу давлатҳои ҷаҳон мубаддал гардидааст.

Дар ҷаҳони муосир тақрибан тамоми давлатҳои олам дар фаъолияти хориҷии худ сиёсати миллии забониро истифода менамоянд. Дар ин самт хусусан фаъолияти сохторҳои марбутан ба сиёсати берунии Иёлоти Муттаҳидаи Америка, Ҷумҳурии Халқии Хитой, Британияи Кабир,

Федератсияи Россия, Ҷумҳурии Федеративии Германия ва дигар акторҳои сиёсати ҷаҳонӣ фаёланд.

Сиёсати забони давлат дар таҳия ва татбиқи сиёсати берунии он, таъсири он ба муносибатҳои байналмилалӣ, баланд бардоштани имиджи давлат, эътибори он дар ҷаҳон, боло рафтани боварӣ ба он ва алоқаҳои тамаддунии он саҳми бузург дорад.

Талошҳои пайваста ва пурбори Сарвари давлати тоҷикон буд, ки забони тоҷикӣ марҳалаи навро дар тақомули худ оғоз намуда, ба иҷрои вазифаи худ ҳамчун унсури ваҳдатбахш ва рамзи ягонагиву ваҳдати миллии тоҷикон пардохтааст.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз рӯзҳои нахустини фаёлият ба ҳайси роҳбари давлат дар баробари анҷом додани вазифаҳои мураккаб ва печидаи марбут ба таҳкими сохтори сиёсии давлат, омода ва баргузор намудани ислоҳоти иқтисодӣ ва ҳалли маҷмуи масъалаҳои муҳими ҳаёти давлатӣ ҳамеша бар он мекушад, ки бо ҳамватанон дидору мулоқотҳо орошта, чун муаллиму омӯзгор, суҳан аз омӯзиш ва ғиромидошти арзишҳои миллии бикушояд ва мардумро ба роҳи фарогирӣ ва сабақандӯзӣ аз таърихи миллати хеш ҳидоят намояд. Дар ин замина Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нахустин қадамеро, ки барои худшиносӣ ва огоҳии миллии тавсия медиҳад, ғиромидошти забон аст. Сарвари давлат забонро появу бунёди ҳастии миллат медонад ва бо далелҳои муътамад нишон медиҳад, ки эҳёи давлатдории миллии тоҷикон пас аз ҳукмронии дусадсолаи арабҳо аз ба саҳнаи сиёсӣ баргардондани забони модарӣ оғоз гардидааст.

Дар сиёсати хориҷӣ ва дипломатия суҳан монанди амал нақши муҳим бозӣ мекунад. Беҳуда нест, ки имрӯз дар сафоратҳо ва раёсатҳои вазоратҳои қорҳои хориҷӣ бештар аз ҳама қормондонеро қадр мекунад, ки хуб навишта метавонанд. Ҳамчунин маҳз ҳамин забони тоҷикӣ буд, ки шоирони машҳури олам Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абдулқосим Фирдавӣ, Абдурахмонӣ Ҷомӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Абуалӣ ибни Сино, Мирзо Турсунзода, Лоик Шералӣ ва садҳо дигарон асарҳо эҷод намуданд, ки имрӯз онҳоро натавонӣ дар Тоҷикистон балки берун аз марз дар тамоми ғушаю қанори олам меҳонанду миллати тоҷикро эҳтиром менамоянд.

Ҳамин тариқ, забони тоҷикӣ бо Истиқлолияти давлатӣ пайванди ногузастанӣ дорад ва яқдигарро пурра меғардонанд. Зеро истиқлоли Ватан аз истиқлоли забон аст ва истиқлоли забон аз истиқлоли Ватан маншаъ меғаранд.

Адабиёт:

1. Суҳанҳои ҳикматомӯзи Президент Эмомалӣ Раҳмон дар бораи забон (Мураттиб ва муаллифи пешғуфтор Зафар Шералӣ Сайидзода). – Душанбе: Бунёди забон, 2015. – 116 с.
2. Қонуни ҚТ «Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ш. Душанбе, 5 октябри соли 2009, №553.
3. Ғафуров Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
4. Маҳдӣ М. Заминаҳои рушди забони форси дарӣ то асри сомонӣ. – Душанбе, 1999. – С.190-198.
5. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби I. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
6. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби II. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.

Қалидвожаҳо: забон, забони тоҷикӣ, рушди худшиносии миллий, иртиботи байнифарҳангӣ, фарҳанг, тамаддун, миллат, ғустариши забони модарӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, давлат.

Маълумот дар бораи муаллиф: Валиев Ҷамшед Абдурасулович, доктори фалсафа (PhD) аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ), муаллими калони кафедраи назария ва амалияи забоншиносии факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айний. Телефон: (+992) 907048591. E-mail: valiev_jamshed@mail.ru; jamshedvaliev93@gmail.com

Сведения об авторе: Валиев Ҷамшед Абдурасулович, доктор философии (PhD) по специальности 6D020500 – Филология (6D020502 – Тажикский язык), старший преподаватель кафедры теории и практики языкознания Тажикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: (+992) 907048591. E-mail: jamshedvaliev93@gmail.com; valiev_jamshed@mail.ru

About the author: Valiev Jamshed Abdurasulovich, doctor of philosophy (PhD) on specialty 6D020500 – Philology (6D020502 – Tajik language), senior teacher in the Department of Tajik Philology of the Tajik State University named after Sadridin Any. Phone number: (+992) 907048591. E-mail: jamshedvaliev93@gmail.com; valiev_jamshed@mail.ru

ИСТИЛОҲОТИ ИҚТИСОДИИ ИҚТИБОС АЗ ЗАБОНИ РУСӢ

Калимаву вожаҳои русӣ ҳанӯз нимаи дуҷуми асри XIX ба забони зиндаи мардуми Осиёи Миёна ворид шуда буданд, минбаъд тавассути эҷодиёти адибони маорифпарвар дар забони адабии тоҷикӣ низ дохил мешаванд ва то рафт нуфузи онҳо зиёд мегардад. Иқтибосоти русиву аврупоии он давра аз рӯйи зарурат буд. Онҳо ашёву предметҳои нави ҳаётан муҳимро, ки аз Русия оварда мешуданд, ифода мекарданд. Чихати муҳими чунин калимаҳо дар ҳамин ифода мешуд, ки онҳо дар забони зинда хеле суфта шуда, сайкал ёфта, яъне ба меъёри забони тоҷикӣ мутобиқ гардида, баъд ба забони адабӣ роҳ меёфтанд. Махсусан баъд аз Инқилоби Октябр ва дар замони Шуравӣ ба забони тоҷикӣ ворид шудани калимаю истилоҳоти русӣ ва ба воситаи он унсурҳои аз забонҳои аврупоӣ хеле авҷ гирифта буд. Инак, мо дар поён чанд роҳи иқтибосгардии калимаю истилоҳоти русӣ ва советию интернационалиро нишон медиҳем:

- ба воситаи муошира ва робитаи мустақими мардуми тоҷик бо мардуми русзабон;
- ба воситаи маориф ва мактаб, яъне таълими забони русӣ дар мактабҳо;
- тавассути воситаҳои ахбори умум: радио, кино, телевизион ва матбуоти даврӣ;
- ба воситаи тарҷумаҳои адабиёти илмӣ, бадеӣ, публисистӣ, сохта шудани заводу

фабрикаҳо, авҷ гирифтани савдою тичорат, кушода шудани фурӯшгоҳҳо ва дигар корхонаву муассисаҳо.

Иқтибосшавии фаровони истилоҳоти иқтисодии русию аврупоӣ ба забони тоҷикӣ дар садаи XX бо он ҳама нуксонҳои дар қабули онҳо рухдода, аз тағйирёбиҳои бузурги иқтисодӣ, саноатӣ ва кишоварзӣ дар сарзамини тоҷикон, аз пешрафти босуръати маориф, илм ва фарҳанги мардуми он шаҳодат медиҳад.

Нуктаи дигарӣ ҷолиби тавачҷуҳ ин аст, ки дар истилоҳсозӣ ҳам аксари истилоҳоти нави иқтисодии забони тоҷикӣ дар заминаи истилоҳоти русӣ ва ё аз дигар забонҳо ба забони русӣ иқтибосшуда сохта шудаанд. Бинобар ин, дар луғатнигорӣ иқтисодии тоҷикӣ ҳам бештар истилоҳоти забони русӣ замина маҳсуб мешавад ва истилоҳоти тоҷикӣ дар бештари маврид тарҷумаи ҳамон истилоҳи русӣ ё аврупоист, ки тавассути забони русӣ ба забони мо ворид шудааст. Аз ин хотир дар зер як идда истилоҳоти иқтисодии тоҷикӣ шояд оварда мешавад, ки муодили истилоҳоти иқтисодии русию аврупоӣ мебошанд ва асосан бо тавачҷуҳ ба истилоҳоти русӣ дар забони модарии мо мавриди истифода қарор дода мешаванд:

Абсолютный - мутлақ, комил, том; **абсолютный прирост населения** - афзоиши мутлақи аҳоли; **абсолютное большинство** - аксарияти том; **абсолютный нуль** - сифри мутлақ; **абсолютная величина** - андозаи мутлақ; **абсолютный показатель** - нишондиҳандаи мутлақ; намудори мутлақ; **абсолютное значение** - қимати мутлақ; **абсолютные экономические показатели** - нишондиҳандаҳои мутлақи иқтисодӣ; **абсолютная рента** - рентаи мутлақ; **абсолютное преимущество** - афзалияти мутлақ; **абсолютные активы** - воситаҳои ғайри мутлақ; **абсолютная бедность** - қашшоқии мутлақ; **абсолютное изменение** - тағйироти мутлақ.

Тавзеҳан истилоҳи “абсолют” асли лотинии absolutus дорад ба маънии бешарт. Ин истилоҳ ва русӣ иқтибос шуда, аз вай сифати русии “абсолютный” сохта шудааст.

Абстрактный - зехнӣ, номушаххас, таҷридӣ, мавҳум, абстракт; **абстрактная истина** - ҳақиқати номушаххас; **абстрактное мышление** - тафаккури абстракт.

Истилоҳи “абстракт” ҳам асли лотинии abstractus дорад.

Аванс - пешпардохт, пешмузд, пешбаҳо, байёна; **получить аванс** - пешмузд гирифтани; **авансовый отчет** - ҳисобу китоби пешмузд, ҳисоботи байёна.

Истилоҳи “аванс”, ки дар русӣ тавассути он калимаҳои “авансирование”, “авансовый” ва ғайра сохта шудаанд, асли фаронсавии avance дорад.

Авансирование – пешпардохтдихӣ, пешпардохт додан.

Авансовый - пешпардохт, пешпардохтӣ, пешмуздӣ.

Авизо - авизо, ёддошт (оғаҳинома дар бобати фиристодани пул, мол ва ғ.).

Истилоҳи “авизо” низ ба гунаи avisa реша дар забони фаронсавӣ дорад.

Автолавка - дӯкони сайёр

Автоматизация - худкорсозӣ; **автоматизация процесса производства** - худкорсозии раванди истеҳсолот; **автоматизация банка данных** - худкорсозии бонки иттилоот; **автоматизированная система управления (АСУ)** - низоми идораи худкор

Автоперевозка - боркашии автомобилӣ, ҳамлу накли автомобилӣ

Авторитарный - худкома

Авуары - авуар, маблағ, кулли маблағ (мачмӯи маблағҳои бонк дар якҷоягӣ бо арзи хориҷӣ ва пасандозҳои пулии шахсони воқеӣ ва корхонаҳо)

Агент - вакил, намоянда; **промышленный агент** - намояндаи саноатӣ

Агитация - ташвиқ, таблиғ

Адабтация - мувофиқсозӣ, мутобиқнамоӣ, мутобиқгардонӣ, созгоршавӣ; **адабтация платежного баланса** - мутобиқсозии тавозуни пардохт

Аккордный - паймонкорӣ, паймонӣ, байъона, яклухт; **аккордная оплата** - музди паймонӣ, музди яклухт, музди корбайъ; **аккордная работа** - паймонкорӣ, кори яклухт, аз рӯи байъ кор кардан

Акцептовать - нақдпардохт, нақд пардохтан; **аксепт** кардан

Акцизный - изофаандоз

Акционерный - саҳомӣ; **акционерный капитал** - сармояи саҳомдорӣ; **акционерное общество** - ҷамъияти саҳомӣ; **акционерная компания (фирма)** - ширкати саҳомӣ; **акционерный сертификат** - тасдиқномаи саҳомӣ; **акционерное общество закрытого типа** - ҷамъияти саҳомии пӯшида; **акционерная собственность** - моликияти саҳомӣ

Анализ – таҳлил, таҷзия; **количественный анализ** - таҳлили миқдорӣ; **качественный анализ** - таҳлили сифатӣ; **предварительный анализ** - таҳлили пешакӣ; **оперативный анализ** - таҳлили фаврӣ (очил, таъҷилӣ); **текущий анализ** - таҳлили ҷорӣ; **сравнительный анализ** - таҳлили муқоисавӣ, таҳлили қиёсӣ; **выборочный анализ** таҳлили интихобӣ; **комплексный анализ** таҳлили мачмӯӣ; **тематический анализ** - таҳлили мавзӯӣ; **функционально-стоимостной анализ** - таҳлили вазоифию арзишӣ; **системный анализ** таҳлили низомманд; **~ отраслевой** - таҳлили соҳавӣ; **анализ рынка** - таҳлили бозор; **анализ процесса обращения** - таҳлили раванди муомилот; **анализ спроса** - таҳлили талабот; **анализ маркетинговых затрат** - таҳлили хароҷоти бозоршиносӣ; **анализ хозяйственной деятельности предприятия** - таҳлили фаъолияти хоҷагии корхона; **корреляционный анализ** - таҳлили мувофиқат; **экономический анализ** - таҳлили иқтисодӣ; **анализ финансовых результатов** - таҳлили натиҷаҳои фаъолияти молиявӣ; **анализ доходов** - таҳлили даромад; **анализ прибыли** - таҳлили фоида; **анализ текущих затрат** - таҳлили хароҷоти ҷорӣ

База - асос, поя, бунёд; **экономическая база** - асоси иқтисодӣ; **на базе повышения производительности труда** - дар асоси баланд бардоштани ҳосилнокии меҳнат; **манбаъ**; **сырьевая база** - манбаи ашёи хом

Балансовая увязка - алоқамандии тавозуни

Бандероль - баста

Банковский кредит - қарзи бонкӣ

Банкротство - варшикастагӣ, муфлисшавӣ, муфлисӣ, муфлис шудан

Бартерная торговля - мубодилаи амвол, савдои таъвиҷи мол; **~ экономика** - иқтисоди мубодилаи амвол

Безвозмездно - муфт, ройгон, бепул, маҷҷонӣ, беподош

Безработица - бекорӣ

Безработный – бекор, бекормонда

Бухгалтерский - ҳисобдорӣ

Быт - маишат, тарзи зиндагӣ

Бытовой - ҳаёӣ, маишӣ; **бытовое обслуживание** - хизмати маишӣ; **бытовая отрасль экономики** - соҳаи хизматрасонии маишии иқтисодиёт

Бюджетный - бучетӣ; **бюджетные ассигнования** - ҷудо кардани маблағ аз бучет; **бюджетный год** - соли бучетӣ; **бюджетная дисциплина** - интизоми бучет; **бюджетная политика** - сиёсати бучетӣ; **бюджетный дефицит** - касри бучет

Истилоҳоти русӣ дар катори соҳаҳои дигари илму техника ба доираи истилоҳоти маориф низ ворид шудаанд. Онҳо ҳамчун мафҳумҳои нав қабул гардида, муодили тоҷикӣ надоранд ва талаффузи онҳо ба савтиёти забони тоҷикӣ мувофиқ гардидааст: *журнал, педагогика, куратор, интернат, ясли, аттестат, метод* ва ғ.

Бо вучуди он ки миқдори асосии истилоҳоти иқтисодии русӣ бевосита аз ҳуди забони русӣ ворид шудаанд, дар байни онҳо истилоҳоти иқтисодии сирф русӣ хеле каманд. Ба ин ҷумла, истилоҳоти иқтисодии серистеъмоли **самолёт, вертолёт, завод, заем, приёмник, будилник,**

самосвал, водопровод ва чанде дигар дохил мешаванд. Сарфи назар аз ин бояд, ба эътибор гирифт, ки дар ҳар як истилоҳоти иқтисодии аврупоии тавассути забони русӣ воридшуда махсусиятҳои русӣ, таъсири умумии онҳо зоҳир шуда меистанд. Яъне истилоҳоти иқтисодии иқтибосии русӣ ба забони тоҷикӣ мо воридшуда, бо обуранги махсуси русиашон фарқ мекунад. Мавриди ба тоҷикӣ пурра мутобиқ намудани онҳо бояд, ин махсусияти ҷунин калимаҳо ба эътибор гирифта шавад.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. Фонетика. Морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 352 с.
2. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
3. Пейсиков, Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. - М.: Изд-во МГУ, 1973. – 199 с.
4. Султон М.Б. Истилоҳоти илмӣ «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ. – Душанбе: Дониш, 2003. – 168 с.
5. Povey J., Walshe I. An English Teacher's Handbook of Educational Terms. – М.: Высшая школа, 1982. - 239 с.

Калидвожаҳо: *калима, истилоҳ, иқтибос, вомвожаҳо, забон, забони тоҷикӣ, вомвожаҳои русӣ, таҳаввули сохторӣ, таҳаввули маъноӣ.*

Аннотация

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Данная статья посвящена месту экономических терминов русского происхождения в лексике таджикских языков. Обильное цитирование русских экономических терминов в таджикском языке в XX веке при всех недостатках их заимствования свидетельствует о великих экономических, промышленных и сельскохозяйственных изменениях в земле таджиков, о быстром прогрессе образования, науки и культуры ее народа. В процессе исследования установлено, что большинство гласных, имеющих ту же форму и значение, что и в языке оригинала, не претерпели структурной и семантической эволюции в языке заимствования.

Ключевые слова: *слово, термин, цитата, гласные, язык, таджикский язык, русские гласные, структурная эволюция, семантическая эволюция.*

Annotation

ECONOMIC TERMS FROM THE RUSSIAN LANGUAGE

This article is devoted to the place of economic terms of Russian origin in the vocabulary of Tajik languages. The abundant borrowing of Russian economic terms into Tajik in the 20th century, with all the shortcomings that occurred in their adoption, testifies to the great economic, industrial and agricultural changes in the Tajik land, to the rapid development of education, science and culture of its people. In the process of research, it was determined that most of the terms, having the same form and meaning as they had in the original language, have not undergone structural and semantic changes in the borrowing language.

Keywords: *word, term, borrowing, terms, language, Tajik language, Russian terms, structural change, semantic change.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Элчибеков Асомиддин Маҳмаднабиевич, унвонҷӯи кафедраи назария ва амлияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: (+992) 938939332.

Сведения об авторе: Элчибеков Асомиддин Маҳмаднабиевич, соискатель кафедры теория и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: (+992) 938939332.

About the author: Elchibekov Asomiddin Mahmadvnabievich, title seeker in the Department of Tajik Philology of the Tajik State University named after Sadridin Any. Phone number: (+992) 938939332.

*Фатхуллоев Қутбиддин,
унвонҷӯи кафедраи забонишиносӣ ва рӯзманигории
ДБЗХТ ба номи Сотим Улуғзода*

ХУСУСИЯТҲОИ МОРФОЛОГИЮ СИНТАКСИКИИ ВОЖАҲОИ МАРБУТ БА АСБОБУ АНҶОМИ ИНШООТҲО ДАР «САФАРНОМА»-И НОСИРИ ХУСРАВ

Зикри ин нукта зарур аст, ки калимаю ибора ва ифодаҳое, ки барои баёни истилоҳоти соҳаи меъморию сохтмонӣ ва иншооти гуногун дар «Сафарнома» истифода шудаанд, ба зергурӯҳҳои зиёде ҷудо мешаванд, ки хусусиятҳои калимасозии онҳоро дар ин зергурӯҳҳо мавриди баррасӣ қарор медиҳем ва дар ин замина ташаккули таркиби луғавии яке аз шоҳасарҳои адабиёти классикиамонро то андозае нишон медиҳем. Ба зергурӯҳҳои соҳаи сохтмон ва меъморӣ номи масолеҳи бинокорию ороишоти он, калимаҳои марбут ба дохил ва беруни иншооту кушкӯ қасрҳо, номи биноҳои тафриҳӣ, ҳаҷму андозаи иморатҳо, рангҳои дар иншоот истифодашаванда, номи асбобу анҷом ва ғайра дохил мешаванд, ки роҳҳои сохташавии онҳоро мавриди омӯзиш қарор додан аз аҳаммият ҳолӣ нахоҳад буд.

Азбаски доираи гурӯҳҳои лексикӣ осори нависанда маводи фаровон медиҳад, мо дар мақола доир ба хусусиятҳои морфологию синтаксисии вожаҳои марбут ба асбобу анҷоми иншоотҳо дар «Сафарнома»-ро мавриди баррасӣ қарор додем. Мутобиқи хусусиятҳои морфологию синтаксикӣ онҳо сохтори зерин доранд:

Сода: *шамъ, машиол, сандуқ, тахт, қандил, масаррач (чароғдонҳо), силсилаҳо, обгинаҳо, фаввора, ҳавз, чоҳ, масоней, сарой, маишаа, мино, масоней (обанбор), рабаз (девор, ҳисори гирди шахр), хашиб;*

Сохта: *чароғдон; обгир.*

Мураккаб: *сарҳавз, сарчо.*

Ибора-истилоҳҳо: *чароғдонҳои заррин ва нуқрагин, курсии Сулаймон, мусаллои намозии ҳасир (ҷойнамози қолинӣ), фаришҳои дебо, сураи Исо, сураи Иброҳим, сураи сураи Исмоил, сураи Исҳоқ, сураи Яъқуб, обгинаи рақиб, қорвонсарой, фаввораи биринчӣ.*

Аз нигоҳи забонӣ ба истиснои калимаҳои *мусаррач, машиъл, ҳасир, сура* боқӣ вожаҳои тоҷикианд. Адиб зимни қорбурди вожаҳо озода аст. Аз ин рӯ ӯ гоҳҳо вожаи *машиъл, мусаррач* ва дар ҷойи дигар *чароғдон*-ро ба қор мебарад. Дар забонамон калимаҳои *ҳавз, обгир, истаҳр, толоб, кӯл* мавҷуд аст. Доир ба шарҳи калимаи *обгир* «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шарҳи «истаҳр, толоб (ҳавзаи қалон), кӯл, ҳавз; пастоби дарё ва рӯд»-ро овардааст [7, 890] шарҳ ёфтааст. Дар «Сафарнома»-и Носири Хусрав вариантҳои *ҳавз* ва *обгир* ба мушоҳида расид, ки адиб онҳоро чун муродиф истифода кардааст. Яке аз вожаҳое, ки маъноҳои гуногун дорад, вожаи **сарой** мебошад, ки метавонад бо ҷойи калимаҳои гуногун ояд. Аз ҷумла, ба ҷойи вожаҳои қаср, боргоҳ, даргоҳ хона, манзил, ҳавлӣ ва ғайра.

Мисолҳо дар ҷумла: «... ва дар он ҷо ҳасирҳои мағрибӣ андохта ва қандилҳо ва мусарриҷҳо ҷудо-ҷудо ба силсилаҳо овехтааст» [2, 31]; «... то ба шаб шамъҳо ва чароғҳо бар он ҷо ниҳанд ва аз он овезанд ва онро машиъл гӯянд» [2, 81]; «... ва масоҳати шахр ҳазор дар ҳазор қиёс қардам... ва фаввора бисёр сохта» [2, 20]; «... ва дар зер қубба ҳавзаест аз руҳом ва дар миёнаш фаввораи биринчӣ» [2, 18]; «...ва дар замини масҷид ҳавзҳо ва обгирҳо бисёр аст» [2, 31]; «Ва бисту як кишти буд аз он султон, ки обгире наздики қасри султон сохта буданд, қандон ки ду се майдон [2, 54]; «Чун аз дари сарой бадар шудам, иморатҳо ва суффаҳо ва айвонҳо дидам ...» [2, 61]; «...ва қорвонсарой ва гармоба ва дигар ақорот қандон аст, ки онро ҳақду қиёс нест (шаҳри Қоҳира) [2, 49]; «Биёри Замзам аз хонаи Каъба ҳам сӯи маириқ аст ва бар гӯшаи ҳаҷаруласвад аст ва мисраи биёри Замзам ва хона ҷиҳили шаш ариш аст ва фароҳии чоҳ се газ ним дар се газу

ним ва обаиш шӯрӣ дорад» [2, 81]; «...ва неъматҳои фаровон ва арзон бошад ва кадхудоён бошанд, ки ҳар як панҷоҳҳазор ман рағзани зайтун дар чоҳҳо ва ҳавзҳо пур кунанд [2, 26]; «...чун роҳи об бикшоянд, оби дарё дар ҳавзҳо ва масонеъ равад...» [2, 40]; «Ва дар бозор машраъае сохтааст, ки ба панҷ ноижа оби бисёр берун меояд, ки мардум бармегиранд [2, 18].

Сафарнома»-и Носири Хусрав яке аз асрҳои машҳури ин адиби забардаст буда, сафарҳои ҳафтсолаи муаллиф, диду боздиди ўро фаро гирифта, ба ҳайси асари ёддошти дар таркиби луғавии худ миқдори калони воҳидҳои луғавии мансуб ба гурӯҳҳои мавзӯии гуногунро фаро мегиранд, ки дар баҳши калимасозӣ маводи арзишманд медиҳанд.

Адабиёт:

1. Носири Хусрав Куллийт. Ҷ.1. / Хусрав Носир. – Душанбе: Ношир, 2001. – 284 с.
2. Сафарнома // Таҳияи Камол Айнӣ, Салоҳат Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 104 с.
3. Сулаймонӣ С. Фарҳанги арабӣ тоҷикӣ. Ҷилди 2. [Матн] / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2005. – 1202 с.
4. Сулаймонӣ С. Фарҳанги арабӣ-тоҷикӣ. Ҷилди 1. [Матн] / С. Сулаймонӣ. – Душанбе: Эрграф, 2005. – 1046 с.
5. Султон Мирзо Ҳасан. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ – тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 2008. – 334 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 951 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 947 с.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.
9. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе: Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.

Калидвожаҳо: хусусият, забон, морфология, вожа, синтаксис, Носири Хусрав, «Сафарнома», ишроот.

Аннотация

МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ И СИНТАКСИЧНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВ, СВЯЗАННЫХ С ИНСТРУМЕНТАМИ И ОТДЕЛКОЙ КОНСТРУКЦИЙ В «САФАРНАМЕ» НАСИРА ХУСРАВА

Хотя слова и термины, вошедшие в «Сафарнома», выполнены в различных традиционных формах таджикского языка, они могут в полной мере отражать языковую атмосферу того времени и способы словообразования того времени. Простые, искусственные, сложные слова и словосочетания играют ключевую роль в формировании лексических пластов произведения. В связи с данной статьей обсуждаются морфологические и синтаксические особенности слов, относящихся к орудиям и конструкциям в «Путешествии» Насира Хусрава, при этом особое место занимают простые, искусственные и сложные слова произведения, имеющие свои отличительные лексико-семантические особенности.

Ключевые слова: особенность, язык, морфология, лексика, синтаксис, Насир Хусрав, «Сафарнома», структура.

Annotation

MORPHOLOGICAL AND SYNTAX CHARACTERISTICS OF WORDS RELATED TO THE TOOLS AND FINISHES OF CONSTRUCTIONS IN "SAFARNAMA" BY NASIR KHUSRAV

Although the words and terms included in "Safarnoma" are made in different traditional forms of the Tajik language, they can fully reflect the linguistic atmosphere of the time and ways of word formation of that time. Simple, invented, complex words and phraseological units play a key role in the formation of the lexical layers of the work. In this article, we will discuss the morphological and syntactic features of words related to the tools and end of structures in Nosir Khusrav's "Safarnoma",

and simple, invented and complex words of the work with their distinctive lexical and semantic features have a special place.

Keywords: *feature, language, morphology, word, syntax, Nosir Khusurav, "Safarnoma", structure.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Фатхуллоев Қутбиддин, муаллими калони кафедраи забоншиносӣ ва рӯзноманигории Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. Нишони: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев 17/6, телефон: 988352226, E-mail: qutbi.8317@gmail.com

Сведения об авторе: Фатхуллоев Қутбиддин, старший преподаватель кафедры лингвистики и журналистики Международного университета иностранных языков Таджикистана имени Сотима Улугзаде. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6, телефон: 988352226, E-mail: qutbi.8317@gmail.com

About the author: Fathulloev Kutbiddin, senior lecturer of the Department of Linguistics (Linguistics) and Journalism of the International University of Foreign Languages of Tajikistan named after Sotim Ulugzade. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Mukhammadiyev Street, 17/6, phone: 988352226, E-mail: qutbi.8317@gmail.com

ХУСУСИЯТҲОИ СЕРМАӢНОИИ КАЛИМАӢОИ ТАӢРИӢИ ДАР РОМАНИ «ФИРДАВСӢ»-И СОТИМ УЛУӢЗОДА

Чӣ хеле ки маълум аст, дар забоншиносӣ калимаҳоро аз рӯи ифодаи маъно ба ду гурӯҳ ҷудо мекунам: моносемантикӣ (якмаъно) ва полисемантикӣ [сермаӢно].

Ба гурӯҳи калимаҳои моносемантикӣ асосан истилоҳот калимаҳои марбут ва ифодакунандаи касбу кор дохил мешаванд: грамматика, сабзавот, ғалла, чорводорӣ, донишҷӯ ва ғайра. Калимаҳои моносемантикӣ як маъно ва як мафҳумро ифода мекунам.

Калимаҳои полисемантикӣ дорои ду ва ё зиёда маъно мебошанд. СермаӢноӣ хоси калимаҳои решагӣ ва аслан тоҷикӣ мебошанд ва ҳодисаи муқаррарии забон аст. Аз рӯи ягон муносибат ё аломати муайяни калима номи предметҳои гуногун мегардад.

СермаӢноӣ чунин ҳодисае мебошад, ки аз рӯи пояи маъноӣ асли - маъноҳои нав ба вучуд меоянд. Маъноҳои нави калима дар гирди маъноӣ асли давр мезананд ва ҳамеша робитаи маъноӣ, мантикӣ, мафҳумӣ худро ба маъноӣ асли нигоҳ медоранд агар ин робита қанда шавад, маъноӣ он низ аз маъноӣ асли қанда мешавад.

СермаӢноӣ ҳодисаи луғавӣ [лексикӣ] аст, ки калима дар пояи маъноӣ асли маъноӣ нав мегарад, сермаӢно мешавад. Масалан калимаи «лаб», «дил», «чапм», «сар». Маъноҳои нави ин калимаҳо маъноҳои маҷозӣанд, ки ба мафҳуми умумӣ шабоҳат доранд. Дар ин ҳодиса маъноӣ асли маъноӣ маҷозӣ пайдо шудааст.

Воситаи асосии сермаӢношавии калима маҷоз аст, вале ҳар маҷоз боиси сермаӢношавии калима намегардад. Масалан маҷозӣ адабиёти бадеӣ- сермаӢноӣ нест, балки ифодаи образнок аст ва ҳодисаи адабӣ - услубӣ мебошад. Маҷозӣ забон ҳодисаи нав нест, ифодаи нав нест ва ба назари хонанда чун маъноӣ муқаррарии калима менамояд. Маҷозӣ адабӣ барои ифодаи образ хизмат мекунад. Барои ҳамин ҳам дар луғатномаҳо маҷозӣ забонӣ қайд мегардаду маҷозӣ адабӣ не.

Ҳарчанд муҳаққиқоне чун: Н. Маъсумӣ, Х. Ҳусейнов, Б. Камолиддинов, А. Абдуқодиров, А. Давронов дар асоси осори алоҳида омӯзиши хусусиятҳои сермаӢноии вожаҳоро дар заминаи маводи забони адабии ҳозира ба роҳ монда натиҷаи пажӯҳишҳояшонро дар шакли асару мақолаҳои ҷудогона интишор намудаанд, аммо ба масъалаи сермаӢноии калимаҳои таърихӣ аҳамияти хоса зоҳир нашудааст. Маҳз аз ҳамин лиҳоз хостем хусусиятҳои сермаӢноии калимаҳои таърихиро дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода таҳлилу баррасӣ намоем.

Дар рафти баррасии забони романи «Фирдавсӣ»-и Нависандаи халқии Тоҷикистон Сотим Улуғзода вожаҳои таърихӣ **султон**, **суфа**, **сарой**, **сипаҳсолор**, **мудаббир**, **ҳокон**, **хизматгор**, **хирочр**, **таноб**, **корвонсаро** пайдо намудем, ки тобиши полисемӣ зоҳир намудаанд.

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» калимаи **султон** чунин шарҳ дода шудааст: «унвони подшоҳон дар баъзе мамлакатҳои Шарқ» [7, с.272]. Инчунин бо вожаи мазкур ибораҳои изофии султони анҷум, султони чархи оинафом, султони чорболиши гардун киноя аз офтоб оварда шудаанд. Дар романи фирдавсӣ вожаи султон ба маъноӣ асосияш унвони подшоҳон омадааст: *Рӯзи дигар қиёми офтоб як марди солхӯдаи паҳриши – навқари хазинадори султон ба ҳавли Моҳак ду халтаи чарминро ба асп бор карда овард* [5, с.217].

Мудаббир калимаи арабӣ буда, маъноӣ луғавияш «тадбиркунанда, ботадбир, чорачӯ; соҳибтадбир, идоракунанда; сардор» [6, с.717] мебошад. Дар асари таҳлилшаванда ба маъноӣ идоракунанда омадааст: *Дар он ҷанг ба ҳубӣ собит шуд, ки зафар вобаста на ба шумораи лашқар, балки ба ҳушёрӣи мудаббири қордони сипаҳбурд аст* [5, с.120].

Ҳокон ё хокон вожаи иқтибосии туркӣ-муғулии марбут ба истилоҳоти давлатдорӣ буда, «подшоҳи бузург, хони хонон, шоханшоҳ; лақаби подшоҳони турк ва муғул» [7, с.498] мебошад. Ин вожа дар асари мавриди пажӯҳиш ба маъноӣ султону подшоҳ ба қор рафтааст: *Аз сипоҳи ҳокон саду бист ҳазор сарбоз илоҷи ба дашт баромадан наёфта дар ақиб, дар даруни дара бекор истодаанд* [5, с.120].

Калимаи хизматгор/хидматгор аз ҷиҳати сохтор сохта буда ба маъноӣ «ҳодим, он ки хизмат мекунад, он ки ба касе қор мекунад» [7, с.475]. **Хизматгор** дар табақи сафолин палав овард, Фирдавсӣ аз рӯи одатаи хизматгормо ҳам сари таом нишонд [5, с.62].

Вожаи **сипаҳсолор** дар луғатномаҳо ба маънои «сарфармондеҳи лашкар» [7, с.243] омадааст. Амри **сипаҳсолор** буд, ба сипаҳсолор фармон аз подшоҳ расидааст [5, с.35].

Аз баррасии вожаи **хироч** дар фарҳангҳо маълум гардид, ки он аслан арабӣ буда, дар осори классикӣ вожаи хироч ба шаклҳои хироч ва хароч роиҷ буда, ифодагари маънои «андоз аз замин ва маҳсули замин; андози сарона» [7, с.466] будааст. Мақсадаш маълум аст, соҳиб; **хирочро**, ки соҳиб фармудаанд, аз раиятҳо истином, ӯ ноҳақ медонад [5, с.34].

Бо мурури замон вожаи хироч бо вожаи андоз муродиф гардидааст.

Аз ҷумлаи вожаҳои дигари таърихӣ сермаъно, ин вожаи **таноб** аст, ки он дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [1969] ба ду маънои мухталиф «1. ресмон, арғамчин, банд ва ресмони хайма; 2. паймоиши масоҳа баробар ба чоряки гектар» ва маънои маҷозии «таноби амал буридан аз орзу даст кашидан» [7, с.322] тавзеҳ ёфтааст. Дар романи «Фирдавсӣ» бошад вожаи таноб ба маънои самту сӯй ба қор рафтааст: «Вай **таноби** роҳ сӯи Тирмиз кашидавро, ки Моҳак барои ӯ солҳо дида буд, **ихиёр** накард [5, с.226].

Корвонсаро вожаи мураккабсохти аслии тоҷикӣ буда, ба маъноҳои «сарои калон дар шаҳрҳо ё дар сари роҳ барои таваккуфи корвон ва аҳли он; ин корвонсаро(й) киноя аз ҷаҳон дунё» [6, с.563] қорбасти мегардад. Дар асари мавриди баррасӣ ба маънои таваккуфи корвон ва аҳли он омадааст: **Моҳак** ва соҳиби **корвонсаро** онҳоро то сари дуруҳа гуселонда дар ин ҷо бо эшон хайрбод қарданд ва ақиб гиштанд [5, с.226].

Пас аз таҳқиқи забони романи «Фирдавсӣ» метавон гуфт, ки адиби маъруф Сотим Улуғзода дар баёни афкори хеш ба ҳамаи маъноҳои ифодакунандаи калима аҳамияти хоса дода баъдан онро ба қор бурдааст. Бо баррасии хусусиятҳои луғавии вожаҳои таърихӣ романи мавриди таҳқиқ метавон қайд намуд, ки асари мазкур аз зумраи осори арзишманди адабиёти муосир ба ҳисоб рафта, пажуҳиши густурдаи вижаҳои забонии он муҳиму саривақтист.

Адабиёт:

1. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология. Фонетика. Морфология. Қисми 1. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олий. – Душанбе: Маориф, 1973. – 451 с.
2. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 243 с.
3. Мӯминов А. Полисемия ва фразеология. «Маҷмуаи филологӣ», (мақолаҳои аспирантҳо), УДТ, 1971.
4. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1993. – 272 с.
5. Улуғзода С.Фирдавсӣ. – Душанбе: Адиб, 1988. – 332 с.
6. Фарҳанги забони тоҷикӣ (дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ). – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ. I. – 951 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ (дар зери таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ). – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ. II. – 949 с.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 А – Н Зери назари Сайфиддин Назарзода, Аҳмадҷон Сангинов, Саид Каримов, Мирзо Ҳасани Султон / Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ. – Душанбе: 2008. – 950 с.
9. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни. Монография. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 253 с.

Калидвожаҳо: *сермаъноӣ, вожа, роман, Сотим Улуғзода, маънои луғавӣ, вожаҳои асли.*

Аннотация

ПОЛСЕМИИ ИСТОРИЧЕСКИХ СЛОВ В РОМАНЕ «ФИРДАВСИ» СОТИМА УЛУГЗОДА

В данной статье автор стремится изучить наиболее значимые особенности исторических слов, используемых в романе «Фирдавси» Сотима Улуғзода. На основе фактологического материала исторические слова стали лексическим и семантическим анализом, с опорой на толковательные словари таджикского языка ясно объясняется лексическое значение слов. Данная статья может заложить основу для всестороннего познания особенностей языка романа «Фирдавси».

Ключевые слова: *полисемия, слово, роман, Сотим Улуғзода, лексическое значение, буквальное слово.*

Annotation
**HALF A FAMILY OF HISTORICAL
WORDS IN THE NOVEL «FIRDAVSI» BY SOTIM ULUGZODA**

In this article, the author seeks to study the most significant features of the historical words used in the novel Firdavsi Sotima Ulugzoda. On the basis of factual material, historical words have become a lexical and semantic analysis, based on the explanatory dictionaries of the Tajik language, the lexical meaning of words is clearly explained.

This article can lay the foundation for a comprehensive understanding of the language features of the novel «Firdavsi».

Keywords: *polysemy, word, novel, Sotim Ulugzoda, lexical meaning, literal words.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидова Ганчина, магистранти кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Нишони: Тоҷикистон, 734003, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121.

Рохбари илмӣ: Юсупов Шохин

Сведения об авторе: Саидова Ганджина, магистрантка кафедры теории и практики языкознания Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини. Адрес: Таджикистан, 734003, г. Душанбе, проспект Рудаки 121.

Научный руководитель: Юсупов Шохин

About the author: Saidova Ganjina, magistr of the Department of theory and practice of linguistics, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Address: Tajikistan, 734003, Prospect Rudaki 121, Dushanbe.

*Хушматов Қобил Тоҳирович,
магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқ*

ХУСУСИЯТҲОИ ЗАБОНШИНОСИИ ИСТИОРА

«... бунёди ҳастии маънавии инсон забони модарист. Забони модарӣ, он чи бо шири модар омадааст, табиияти асили инсонро таъмин мекунад. Илму фарҳанг ва маънавияти асил он аст, ки аз ҳамин ҷаҳми табиияту асолат парвариши ёфта бошад».

М. Шукуров

Илму фан нерӯи пешрафти инсонӣ мебошад. Илму фан дар ҷамъият пайдо мешавад ва танҳо дар ҷамъият ташаккул меёбад, инчунин метавонад солимияти худро аз даст дода, аз такмилёбии ҳазорон фарсах дур монад. Ин ҳам бошад дар ҷамъият ба вукуъ мепайвандад ва ба ҷигунагии ҷамъият бевосита алоқамандӣ дорад. Аз ин рӯ, ҷамъиятро ҳудогоҳӣ, ки аз шартҳои асосии зиндагии одамон аст, лозим мебошад. Аҷдодони мо дар гузашта ба пешрафти илму фан мекушиданд ва хусусан, баҳри интишор ва таракқиёти забони модарӣ шавқу ҳаваси беандоза, муҳаббати бепоён доштанд. Аз бузургии бузургон болида, эшонро бузург медоштанд. Онҳо ба кашфи нуқтаҳои ташреҳталаб мегаравиданд, агарчи медонистанд, ки инсон дар баробари коинот заррае беш нест, аммо кӯшиш менамуданд, табиате биофаранд, мисли табиати воқеӣ оддӣ яклухт бошад ва бо абадияти он ҷовидонагии худ низ сабт ёбад. Аз ин рӯ, ба забон нерӯи шоҳона бахшида, онро сайқал додану ҳусну балоғат додан аст. Ҷи андоза хуб гуфтааст, дар ин бора Бедили нуктадон:

Аз азал то абад, чи нав чи қуҳан,

Буд маҳкуми иқтидори суҳан.

Ва ё худ Абушақури Балхӣ:

Шунидам ки бошад забони суҳан,

Чу алмоси буррову теги қуҳан.

Суҳан бифканад минбару дорро,

Зи сурух берун кашад морро.

Дар паҳлуи нерӯи шоҳонаро бахшидан, забонро ҳокимияту иқтидор дода, дар ин роҳ ҳатто ҷони худро дарёғ намедоштанд:

То ҷароғи анҷуман кардам забони ҳештан,

Меҳурам чун шамъ доим мағзи ҷони ҳештан.

Суҳан, забон кашфи ягонаи бузургтарини инсон дар олам аст. Он бешакку шубҳа калиди кашфи ториқиҳо ва алифбӯи рамзи тамоми муаммоҳо мебошад. Дар ин бобат фикри Зиё Бароҳани ҷолибу ҷозиб аст: «Вожа (калима, луғат) ҳолати ҳаллокаи худро дар тамоми асри адабӣ ҳифз кардааст. Вожа оташест, ки аз боргоҳи ҳудоӣ нахустин, яъне ҳамон инсонҳои ибтидоӣ рабуда шуда ва ба инсонии имрӯз супурда шудааст..»

Забон дарахте аст, ки ҳамеша худро аз баргҳои зард мепирояд ва танҳо баргу шодоро нигоҳ медорад. Дар ҳақиқат, забон бо ифодаи Бароҳани ғӯем, вожа ҳаргиз ва ҳеҷ замон қуҳна намешавад, балки ӯ қуҳан ва тозаталаб аст. Забон нишонаи олии инсонист. Ҷамин олият буд, ки нависандаи барҷаста Расул Ҳамзатов дар таърифи забон бинвиштааст:

«Забони ҳалқҳо барои ман чун ситораҳои осмонанд. Намехостам, ки ҳамаи ситораҳо як шуда, ба ситораи бузурге табдил ёбанд. Ба ситораи бузург ҳоҷат нест, зеро як офтоб бас аст. Аммо бигзор ситораҳо ҳам нур пошанд».

Дар маҷмӯъ, забоншиносӣ ҳамчун илм дар натиҷаи омӯхтани таърихи ҳалқу миллатҳо арзи вучуд кардааст. Ҳамчуноне ки барои донишмандии табиати инсон этнография, география, археология ва физиология аҳамияти басо муҳим доранд, барои дарки онтологӣ забоншиносӣ донишмандии таърихи забон ҳамин гуна нақшо мебозад. Ба ибораи дигар, «бе муносибати таърихӣ нисбат ба далели забон илм дар бораи забон вучуд дошта наметавонад» (А. С. Чикобава). Забон аз қадимтарин замонҳо то ба имрӯз муҳимтарин далели руҳи инсонӣ, воқеаҳои асосӣ муоширати байни одамон, табодули захираҳои маънавӣ ва омили аслии пешрафти тамаддунҳо мебошад. Ва то вақте ки ҷомеаи инсонӣ ҳаст, бо ҷунин сифатҳо боқӣ хоҳад монд. Забон ҳамчун зӯҳуроти ҷамъиятӣ, натиҷаи фаъолияти интеллектуалӣ, воқеаҳои одам ба ҳодисаҳои табиат, ҷамъият ва тафаккур аст. Он хотираи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии миллат мебошад.

Навъҳои истиора

Истиора — [اِسْتِعَارَه] а 1. кит. ба орият хостани чизе, амонат гирифтани чизе 2. адш. кор фармудани калима дар ғайри маънии аслии ҳудаш барои зебӣ ва пуртаъсир шудани сухан ... Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

Истиоравӣ — [اِسْتِعَارَوِي] мансуб ба истиора; иборат аз истиора ... Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

Истиораро метавон ба ҳайси навъи махсуси маҷозӣ забонӣ донист, ки дар ҳолати ҳаммаъноии мафҳумҳои гуногун, ки маъноӣ яке бо дигаре мегузарад, зоҳир мешавад. Истиора навъи маҷоз аст, ки дар асоси он маъноӣ як калима ба калимаи дигар ба нисбати ҳамшафатии шайъҳои ифодакунандаи ин маъноҳо, ки дар фазо ва заминаи муайян ба вучуд омадаанд, мекуҷад.

Истиораи забонӣ шакли махсуси зоҳиршавӣ дорад, ки он, пеш аз ҳама, ба тафаккури мантиқӣ ва имкониятҳои дарку шуури инсон алоқаманд аст. Ашёву ҳодисаҳоро бо номҳои ҳудашон номгузорӣ накарда, истиора дар мундариҷаи онҳо тобишҳои маъноӣро ошкор месозанд, ки барои мафҳумҳои дар ҳолати муқаррарӣ қарордошта ҳос нестанд. Ба таври дигар, он ҳамчун муайянкунанда ва бавучудоварандаи тобишҳои маъноӣ дар мундариҷаи маъноии мафҳум хизмат мекунад.

Қобили зикр аст, ки ҳам муҳаққиқони адабиётшинос ва ҳам забоншинос вазифаи истиораро як медонанд ва онро бештар дар калимаҳои забон ҷустуҷӯ намудаанд. Масалан, онро олимони риштаи адабиётшиносӣ навъе аз санъатҳои маънавӣ дониста, моҳияти онро ба орият гирифтани маънии калима донистаанд. Дар илми забоншиносии муосир низ олимони ҳориҷиву ватанӣ ба моҳияти забонии истиора ва вазифаҳои он таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд. Ҷунони, муҳаққиқи рус Бесарабова Н. Д. истиораро ҳамчун ҳодисаи забонӣ дар калимаҳои забон воситаи муҳими сомондихандаи маъноҳои гуногун дониста, таъкид менамояд. Олимон Малтсева Л. И ва Еремеева Е. В. бошанд, асли баромади истиораро бо истилоҳи метафора аз забони юнонӣ дониста, маъноӣ онро «интиқол, гузариш» шарҳ додаанд.

Муҳаққиқи забони арабӣ Ал Сабрути Р. Р. истиораро дар калимаҳои нутқи арабӣ ҷузъе аз маҷоз дониста, қайд менамояд, ки зоҳиршавии он воситаҳои ташбеҳкунанда иштирок намекунад. Нақши асосиро дар миёни маҷозӣ истиора ишғол мекунад. Ду навъи истиораро ҷудо мекунад- истиораи равшан ва пӯшида. Моҳияти истиораи равшан танҳо дар ишорат ба образ ё мафҳум ифода мегардад, ки ҳангоми муқоиса бо мафҳуми аввала калимаи нави дорои маъноӣ маҷозӣ ба вучуд меояд. Дар мавриди истиораи пӯшида ин ё он аломати муайяншавандаи мафҳум ҳамчун илова ба ҳуди муайянкунанда фаҳмида мешавад. Ҷиҳати фарқкунандаи истиораи пӯшида он мебошад, ки дар ҷараёни маҷозидан на муайянкунанда ҳамчун истиораи равшан, балки калимаҳои муайяншаванда номбар карда мешавад.

Ҳулоса, истиора ин воситаи муассири сатҳи луғавӣ мебошад, ки дар тақсимои калимаҳо бо маъноӣ маҷозӣ дар асоси мувофиқати онҳо бо дигар калимаҳо ифода меёбад ва барои он ки истиора ба вучуд ояд, бояд нуктаи муносиби ҳамҳудудии ду ашъ ё ҳодиса аз рӯи ягон аломат ошкор карда шавад. Асоси истиораро метавонад аломатҳои гуногуни ба ҳам мувофиқ аз қабилӣ шакл, ҳаҷм, ранг, ҳислат, арзиш, мавқеъ ва ғайра ташкил диҳанд.

Адабиёт:

1. Авалиани Ю. Ю. Тексты лекций по компаративно-сопоставительной фразеологии иранских языков. – Самарканд, 1979.
2. Амонов Р. ва диг. Адабиёти ватан. – Душанбе: Маориф, 1993.
3. Асадов Х. Мафҳуми маҷоз ва киноя дар лексикографияи тоҷик // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.31-39.
4. Барохани Зиё. Тилло дар мис (рӯзномаи Омӯзгор). – Душанбе, 1991.
5. Бесарабова Н. Д. Метафора как языковое явление // Значение и смысл слова. Под ред. Д. Э. Розенталя. – Москва: МГУ, 1987. – С.156-173.
6. Ғаффоров Р. Нависанда ва забон – Душанбе: Ирфон, 1997.
7. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1989.
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Ирфон, 1973.
9. Зехнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1987.

Калидвожаҳо: *истиора, истиораи забонӣ, воҳидҳои фразеологии истиоравӣ, мафҳум, калима, маъно, истиораи равшан, истиораи нӯшида.*

Аннотация

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОРЫ

Представленная работа посвящена анализу фразеологизмов, понятие метафора можно рассматривать как особый вид метафоры языка, который появляется в случае синонимии разных понятий, значение которых такое же, как у других. Метафора это вид метафоры, в основе которого значение слова переносится на другое слово в зависимости от близости выражающих эти значения предметов, созданных в определённом пространстве и контексте. Метафора языка имеет особую экспрессивную форму, которая прежде оно связано с логическим мышлением и возможностями человеческого сознания. Не называя вещи и события своими именами, метафоры по своему содержанию раскрывают оттенки смысла, не свойственные понятиям в обычном состоянии. По-другому оно служит определителем и дифференциатором смысловых оттенков смыслового содержания понятия.

Ключевые слова: *метафора, языковая метафора, метафорические фразеологизмы, понятие, слово, значение, понятная метафора, скрытая метафора.*

Annotation

LINGUISTIC FEATURES OF METAPHOR

The presented work is devoted to the analysis of phraseological units the concept of metaphor can be considered as a special type of language that appears in the case of synonymy of the different concepts, the meaning of which is the same as that of others. Metaphor is a type of metaphor based on which meaning of a word is transferred to another word depending on the proximity of objects expressing these meanings, created in a certain space and context. The metaphor of language has a special expressive form, which is primarily associated with logical thinking and the capabilities of human consciousness. Without calling things and events by their proper names, metaphors in their content reveal shades of meaning that are not characteristic of concepts in their normal state. In another way, it serves as a determinant and differentiator of semantic shades of the semantic content of a concept.

Keywords: *metaphor, linguistic metaphor, metaphorical phraseological units, concept, word, meaning, clear metaphor, hidden metaphor.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Хушматов Қобил Тоҳирович, магистранти соли аввали кафедраи услубшиносӣ ва назарияи тарҷумаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 915024022

Рохбари илмӣ: номзади илми педагогика, дотсент Байдуллоев А.

Сведения об авторе: Хушматов Кабил Тоҳирович, магистрант первого курса кафедры стилистики и теории перевода Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 915024022

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент Байдуллоев А.

About the author: Khushmatov Kabil Tohirovich, first-year master's student of the department of stylistics and translation theory of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 915024022

Scientific adviser: candidate of pedagogic science, associate professor Baidulloev A.

ХУСУСИЯТҲОИ КОРБУРДИИ МУРОДИФОТ ДАР ОСОРИ АСКАР ҲАКИМ

Муродиф гуфта калимотеро дар назар доранд, ки шаклан гуногун буда, аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик мебошанд. Вожаи муродиф низ ба ҳамин маъно дар забони тоҷикӣ истифода мешавад. Муродифро олимони ба таври гуногун шарҳу эзоҳ додаанд. Як гурӯҳ ба муродифҳо калимаҳоро дохил кардаанд, ки маънои якхела доранд, гурӯҳи дигар ба ҳам наздикии маънои калимаҳоро ба асос гирифта бошанд, гурӯҳи сеюм як мафҳумро ифода намудани онро ба асос гирифтаанд, вале баъзеҳо як предметро ифода намудани калимаҳоро ба назар мегиранд.

Мафҳуми муродифот ё муродифия (юн. – ҳамномӣ) назар ба муродиф ва ё муродиф (юн. – ҳамном) васеътар буда, ҳаммаъноӣ ва ё наздикмаъноии вохидҳои сатҳҳои мухталифи забонро дар бар мегирад. Ҳамчун ҳодисаи семантикӣ муродифия тамоми қабатҳои забонро фаро мегирад. Ба ин маънӣ дар системаи забон на фақат муродифоти луғавӣ ва ё худ муродифҳоро, ҳамчунин муродифоти фразеологӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва монанди инҳоро ҷудо кардаанд. Табиист, ки ҳар яке аз ин ҳодисаҳо дар сатҳи муайяни забон амал мекунад ва аз ҳамин гуна ҳодисаи сатҳи дигар ба кулӣ фарқ дорад. Муродифия аз категорияҳои ниҳоят мураккаби забон ба шумор рафта, дар боби маъношиносӣ ё семасиология он мавқеи махсусро ишғол мекунад. Дар забоншиносии тоҷик баъзе масъалаҳои муродифияи луғавӣ ва синтаксисӣ омӯхта шуданд, ҳамчунин баъзе қайдҳои умумиро доир ба муродифияи фразеологӣ пайдо кардан мумкин аст. Аммо қонуниятҳои зиёди мавҷудият ва истеъмоли ин категорияи ниҳоят муҳими забон, бахусус, ҳосиятҳои фарқноки он, фурубандӣ, тафовут ва умумияти он аз вариантнокӣ, муродифияи вохидҳои нутқ ва масъалаҳои монанди инҳо таҳқиқ нашудаанд.

Қобили қайд аст, ки дар ҳар як силсилаи муродифӣ баробари муродифҳои мафҳумӣ навъҳои услубӣ ва эҳсосоти онҳо низ гирд омадаанд, ба ин сабаб аст, ки ҳадду ҳудуди байни онҳоро на ҳама вақт ба тариқи қатъӣ муайян кардан мумкин аст. Ҷиҳатҳои муҳиме, ки мансубияти ин ё он муродифро ба гурӯҳи муайян муқаррар карда метавонад, навъи маънои луғавии калима аст. Ифодаи маъноҳои луғавии ба ҳам наздик ва гоҳҳо якхелаи калимаҳои гуногун аз меъёрҳои муҳимтарини муайянкунандаи ҳелҳои ҷудогонаи муродифҳои луғавӣ ба шумор мераванд.

Муродифоти луғавӣ аз категорияҳои муҳими семантикӣ ҳисоб ёфта дар он робитаҳои воқеии шайъҳо, аломатҳо ва ҳосиятҳои дигари ба онҳо алоқаманди зиндагӣ инъикос ёфтаанд. Робитаҳои мухталифи маъноии байни калимаҳои забон, ки дар шакли муродифоти луғавии он зоҳир мешаванд, аз мавҷудияти ҳамин гуна алоқаҳо дар байни ҳодисаҳои гуногуни ҳаёти воқеӣ дарак медиҳанд.

Муродифҳо барои аз такрори калима ҳуддорӣ кардани муаллиф (гӯянда), бо мақсади шаклҳои гуногуни ифодаҳои дар забон бударо истеъмол кардан ва бо ин восита саҳеҳӣ, равшанӣ ва қувваи бадеии гуфтаи ҳудро таъмин намудан ба қор бурда мешаванд. Албатта, яке аз сабабҳои истифодаи муродифот гурез аз такрори ночост. Аз ин рӯ, нависанда барои ифодаи як матлаб аз калимаву ифодаҳои гуногуни ҳаммаъно истифода мебарад, ки ин боиси фасоҳату назокати сухан ва зебоиву таъсирбахшии фикр мегардад.

Осори Аскар Ҳаким баёнгари гавҳаршиносии ин ғаввоси дарёи ҳунару адаб мебошад. Ҷустуҷӯ ва дарёфти таъбирҳои нозуку рангину пурмаъно осори ӯро ба дараҷаи аъло расонидааст.

Накши муродифот дар равону суфта ва хонданбоб гаштани забони осори шоир хеле барҷаста аст. Муродифҳои забони тоҷикӣ аз ҷиҳати баромад гуногунанд. Манбаи пайдоиши аксари онҳо худ забони тоҷикӣ аст. Аммо баъзан калимаҳое иқтибос мешаванд, ки бо калимаҳои забони тоҷикӣ муродиф мегарданд. Хусусан вожаҳое, ки аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд. Муродифҳо аз рӯи андозаи истеъмол ва обурани мухталифашон аз ҳам фарқ мекунанд ва агар яке аз муродифҳо серистеъмол бошад, дигаронашон камистеъмоланд ё аз истеъмол баромадаанд. Ҳар як муродиф вобаста ба матн мавқеъ ва дараҷаи истеъмоли ҳудро доранд.

Тамоми нависандагону шоирон дар ашорашон аз муродифҳо истифода кардаанд. Калимаҳои муродифӣ ба асарҳо маънои дучанд зам менамоянд. Аз ин лиҳоз шоире, ки осорашро мавриди тадқиқ қарор додаем, дар осори безаволи ҳуд аз калимаҳои муродифии

арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ хеле зиёд истифода бурдааст. Чунончи, калимаҳои арабии **дахр** ва **дунё** бо калимаҳои тоҷикии **ҷаҳон**, **гетӣ** дар байтҳои зерин муродиф шуда омадаанд:

Дахр:

*Боядат дар дахр қад афрохтан,
Хеширо тоҷики тоҷик сохтан [5, с.9].
Гар дахр дардманд аст, аз дарди дилҷудоист,
Дилро рабоб аз ман, ҳангоми дилрабоист [5, с.50].*

Дунё:

*Баски дунёст нур аз валвалаи беҳуда,
Кош танҳо нафасу набзи туро гӯш кунам [5, с.55].
Мо дар ғами дунё ғаҳе,
Бошад, ки худро ҳам хӯрем [5, с.68].*

Гетӣ:

*Модари инсону гетӣ хоҳад аз фарзанди хеш,
То кунад худро раҳо ӯ аз худу аз банди хеш... [5, с.7].*

Ҷаҳон:

*То ҷаҳон боқист бар имрӯзу фардои замин,
Нестем ар мову ту масъул, пас масъул кист?! [5, с.14].
Ҷар ғаҳе кори ҷаҳон носара буд,
Бурда буд масхараро рӯи ниёз [5, с.42].*

Дар байтҳои зикршуда калимаи **дунё** сарсилсила буда, калимаҳои **ҷаҳон**, **гетӣ**, **дахр** муродифояш мебошанд. Ба монанди ин калимаҳои **офтоб**, **хуршед** ва **мехр** мебошанд, ки дар байтҳо чунин омадаанд:

Офтоб:

*Селаи ёғу баногаҳ пар кушуд,
Аз дили дарё баромад офтоб [5, с.46].
Аз навбаҳори рӯят ман навбаҳор ёбам,
Дар рӯзҳои абрӣ муштоқи офтобам.
Даргоҳи дил бигардад то офтобрӯя,
Аз офтоби рӯят як лаҳза рӯ натобам [5, с.50].*

Хуршед:

*Хуршед гардад зарра ҳам,
Дар ҷустуҷӯи кӯи дил [5, с.68].
Ту маро ҳеч мапурс,
Ки чаро хандаи хуршед маро озорад,
Назмаю чаҳ-чаҳи мургон нарасад бар гӯшам,
Ки чаро ҳамраҳи мастон ҳама ҷо ҳушёрам,
Лек бо мардуми ҳушёр чаро мадҳушам.
Ту маро ҳеч мапурс [5, с.76-77].*

Мехр:

*Ману ин осмони тозарӯ ҳамрангу ҳамсонем,
Ҷаҳе абриву ҷаҳ беабру нилivu дурахшонем,
Ки аз мехри ту хандонем,
Ки аз ҳаҷри ту гирёнем [5, с.84].
Чун гули хуршед бояд дошт мехр,
К-аз паси ҳар абр бинӣ кӯи ёр [5, 85].*

Вожаи **офтоб** сарсилсила буда, дар луғат ба маъноҳои зиёд омадааст, ки маънои аслиаш **хуршед**, **шамс**, **мехр** мебошад ва дар байтҳо ба ҳамин маъноҳо истифода шудааст [12, 40]. Ба монанди ин калимаи тоҷикии **бахт** бо калимаи арабии **толеъ** муродиф шудааст.

Бахт:

*Ниҳоли умри ту хоҳам, ки дар амал бошад,
Қамоли бахти ту хоҳам, ки бебадал бошад [5, с.87].*

Толё:

*Сари ман агар ту бошӣ, сару бар дигар нахоҳам,
Ба самои бахту толеъ маҳу ахтари ман астӣ [5, с.48].*

Вожаи *бахт* дар ин байтҳо сарсилсила буда, дар луғат чунин маъноҳоро дорост: *насиба, баҳра, қисмат, иқбол, саодат* ва дар луғат ба ҳамин маъноҳо истифода шудааст. Калимаи *толеъ* бошад дар луғат ба маъноҳои зерин омадааст: 1. *тулӯъкунанда, бароянда (оид ба офтобу моҳ)*. 2. *нӯҷ, бурҷе, ки дар вақти таввалуди касе дар шарқ намоён бошад ва ғӯё хушбахтию бадбахтии одам ба ё наҳс будани он бурҷ вобастааст*. 3. *мач. бахт, иқбол, тақдир*. Ин калима дар осори адиб ба маънои сеюм омадааст.

Калимаи *ситора, ахтар, суҳайл* низ дар осори шоир муродиф шуда омадаанд:

Ситора:

*Мепарад як ситора дар гардун,
Фоли бахт аз ситора мечӯӣ [5, с.49].*

Ахтар:

*Достони нусрати ту дар замини осмон,
Ахтарон бар парчами ту карда аз гардун нузул [5, с.66].*

Калимаи *ситора* дар луғат ба маънои 1. *Ахтар, кавкаб*. 2. *Парда, чодир* омадааст ва сарсилсила мебошад. *Ахтар ва суҳайл* бошад, муродифҳои калимаи *ситора* мебошанд.

Калимаҳои дигаре, ки дар байтҳо муродиф шуда омадаан, вожаҳои бихишт ва чаннат мебошанд.

Бихишт:

*Гар бихиштаиш бихиштам, ӯям дод
Як бихишти дигар дар оғӯшам [5, с.192].*

Чаннат:

*Ман нагӯям, ки тифлиям ба ҷаҳон
Чаннаме буд бегаму гусса [5, с.154].*

Бихишт калимаи тоҷикӣ буда, дар луғат ба маъноҳои *чаннат*, хуштарин боғҳои мавҳумӣ дар олами охират, ки аз рӯйи ақидаҳои динӣ ба диндорони некӯкор ваъда карда мешавад. *Чаннат* калимаи арабӣ буда, дар луғат ба маъноҳои 1. *Бӯстон, боғи бӯстони сардарахт*; 2. *Бихишт, раъзаи бихишт* омадааст.

Дигар аз калимаҳои муродифӣ дар мунтахаби шоир калимаҳои *осмон ва фалак* мебошанд.

Осмон:

*Чӣ кунӣ ба он ҳақвар, ки ба адлу инсофаи,
Ба ту остон дода, ба ман осмон дода [5, с.172].*

Фалак:

*Аз самак рафта то фалак ишқам,
Хӯрд аз сарди малак афсӯс [5, с.192].*

Девона, мачнун, чунун низ аз қабилҳои калимаҳои муродифӣ дар осори адиб мебошанд.

Девона:

*З-аҳли дарбор намехост касе,
Ҳеҷ сар бар сари девона задан [5, с.41].*

Чунун:

*«Вафо аз одами девона хезад»,
Зиҳӣ чунунӣ, эй марди хушёр! [5, с.25-26].*

Вожаи *чунун* калимаи арабӣ буда, дар луғат ба маъноҳои зиёд шарҳ дода шудааст, вале як маънои он *чиннигӣ, девонагӣ* мебошад. Ин вожа дар байтҳои овардашуда ба маънои *демонагӣ, беҳудӣ, чунунӣ* омадааст.

Ҳамин тариқ, Аскар Ҳаким дар осори худ аз муродифҳои зарурӣ чӣ вожаҳои арабӣ ва чӣ вожаҳои тоҷикӣ корбаст намуда, забони осорашро ҷолиб сохтааст. Шоир онҳоро бо як маҳорати хоссаи эҷодӣ мавриди истифода қарор додааст.

Адабиёт:

1. Абдукодиров А. Забон ва услуби Мирзо Турсунзода. – Душанбе: Дониш, 1988. – 124 с.
2. Алиакбар Деххудо. Луғатнома. Ҷилди 8. – Техрон, 1341. – 605 с.
3. Аминов М. Баъзе хусусияти услубии ҷуфтҳои муродифӣ. – Мактаби советӣ, №3, 1981. – С.14-16.
4. Аминов С.Таҳлили лексикаи калима // Мактаби советӣ. 1990. – С.26-28.
5. Аскар Ҳаким. Мачмуаи осор. Ҷилди 1. – Хучанд: Ношир, 2017. – 426 с.
6. Гаффаров Р. Муродифҳо ва хусусиятҳои услубии онҳо. – Мактаби советӣ. №8. 1971. – С.25-30.
7. Забони адабии ҳозира тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 447с.
8. Кабиринов Ш. Муродифҳои пайдарпай дар «Таърихи Бадахшон» Мақолаҳо доир ба забон ва адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1983. – С.83-85.

9. Мачидов Х. Забони адабии муосири тоҷик. Қисми 1. Лексикология. – Душанбе: Матбуот, 2007. – 255 с.
10. Мухаммадиев М. Лугати муродифҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1993. – 272.
11. Мухаммадиев М. Муродифҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1962. – 160 с.
12. Набиева Г. В. Муродифҳо дар ашъори Рудақӣ. – Мактаби советӣ. №5. – 1967.
13. Насриддинов А. Муродифоти асли ва бадеии калимаҳо. – Мактаби советӣ. №4. 1981. – С.17-20.

Калидвожаҳо: *хусусият, корбурд, муродифот, осор, Аскар Ҳаким, эҷодиёт, забон, забонишиносӣ, услуб, калима.*

Аннотация

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ОТНОШЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АСКАРА ХАКИМА

В данной статье говорится об особенностях использования метафор в творчестве Аскара Хакима. Несомненно, изучение синонимов на основе произведений великого оратора Аскара Хакима позволяет поближе взглянуть на его творчество и показать способы выражения метода употребления слов в создании содержательных произведений Аскара Хакима. Потому что понятие стиля и неповторимого творческого пути каждого писателя тесно связано с синонимами и синонимами слов. Не принимая во внимание вопрос о синонимах, невозможно говорить о стиле речи, выражении мысли в целом. Задача стиля - подобрать слово, правильно и уместно употребить его и таким образом правильно выразить мысль. Выбор слова, в свою очередь, представляет собой выбор одного из ряда слов.

Ключевые слова: *характеристика, использование, подход, произведения, Аскар Хаким, творчество, язык, лингвистика, стиль, слово.*

Annotation

CHARACTERISTICS OF THE APPLICATION OF ATTITUDE IN THE WORKS OF ASKAR HAKIM

This article talks about the features of the use of metaphors in the works of Askar Hakim. Undoubtedly, the study of synonyms based on the works of the great speaker Askar Hakim allows us to take a closer look at his creativity and show ways of expressing the method of using words in the creation of high-content works by Askar Hakim. Because the concept of style and the unique creative way of each writer is closely related to synonyms and synonyms of words. Without taking into account the issue of synonyms, it is impossible to talk about the style of speech, expression of thought in general. The task of style is to choose the word, to use it correctly and appropriately, and in this way to express the thought correctly. Word selection, in turn, is choosing one from a series of words.

Keywords: *characteristic, use, approach, works, Askar Hakim, creativity, language, linguistics, style, word.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Нигораи Абдуназар, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: профессор Рахматуллозода С.Р.

Свидения об афтора: Нигораи Абдуназар, магистранка второго курса факультета таджикской филологии Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: профессор Рахматуллозода С.Р.

About the author: Nigori Abdunazar, a first-year master student of the Faculty of Tajik Philology, State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadridin Aini.

Scientific adviser: Professor Rakhmatullozoda S. R.

САБАБҲО ВА ЗАМИНАҲОИ ВОРИДШАВИИ ИҚТИБОСОТИ АРАБӢ БА ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Раванди ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ пас аз густариши дини ислом ва сарзамини Эрону Осиёи Миёнаро истило намудани арабҳо хусусияти нав касб кард [13, с.40; 4, с.7-8], яъне пайдоиши тамаддуни исломӣ ва равиши ин тамаддун марҳилаи нави таъсири мутақобилаи забонҳои форсӣю арабӣ ба ҳисоб меравад, вале фарқи ин марҳила аз ду марҳилае, ки дар фасли қаблӣ зикр намудем, дар он аст, ки дар ин марҳила таъсири забони арабӣ ба забони форсӣ афзунтар мебошад.

Муҳаққиқону муаррихон паҳн гардидани дини ислом ва нуфузи забони арабиро дар сарзаминҳои ишғолшуда ба сиёсати махсуси истилогаронаи арабҳо вобаста медонанд [7, с.146-147; 8, с.148-149] ва ҳам дар оғози паҳн гардидани дини ислом ягона забони хоричие, ки дар сарзамини Эрон омӯхта мешуд, забони арабӣ будааст [12, с.14]. Умуман, баъд аз паҳн гардидани дини ислом забони арабӣ аз доираи давлати арабҳо берун гардида, таъсири он аз Осиёи Миёна то Африқои Шимолӣ мерасад [1, с.75].

Баъди аз ҷониби арабҳо истило гардидани Эрону Мовароуннаҳр дар ин сарзаминҳо ислом ва тадриҷан забону алифбои арабӣ ҷорӣ карда шуд. Академик Б. Ғафуров баъди аз ҷониби арабҳо истило гардидани Эрон ва Осиёи Миёна ҳамчун «*аслиҳаи мутамаркази ҳокимият ва ҳукмронии идеологии истилогарони араб*» хизмат кардани забони арабӣ ва аз соли 81 х. (700-701 м.) забони давлатӣ эълон гардида тадриҷан ба коргузори ва мукотиботи расмӣ сарзаминҳои тахти тасарруфи хилофат ворид гардидани онро таъкид менамояд [3, с.502]. Ба андешаи шарқшинос И. М. Оранский, забону хатти арабӣ дар байни мардуми эронинаҷод якбора пас аз зуҳури ислом ворид нагардидааст, балки то миёнаҳои асри VIII дар Хуросону Мовароуннаҳр хатти паҳлавӣ мавриди амал қарор дошт. Танҳо соли 742 хатти арабӣ хатти паҳлавиро иваз карда, ҳам забон ва ҳам алифбои арабӣ дар идора кардани Хуросону Мовароуннаҳр мавриди амал қарор гирифт. Пас аз ин барои маъмури Хуросону Мовароуннаҳр донишҷӯи забон ва хати арабӣ хатмӣ гардид [3, с.212].

Яке аз муҳимтарин омиле, ки пас аз истилои арабҳо ва ҷорӣ гардидани дини ислом боиси нуфуз ёфтани забони арабӣ дар қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон гардид, ба роҳ монда шудани корҳои идорӣ бо забони арабӣ аст. Дар ин маврид донишманди Эрон ва муҳаққиқи таърихи забони форсӣ Парвиз Нотили Хонларӣ дар истинод ба сарчашмаҳои дастрас то як асри пас аз истилои арабҳо ба забони форсӣ анҷом гирифтани корҳои идорӣ ё умури дафтару девонро таъкид менамояд. Мувофиқи маълумоти ӯ, дар Ғарби Эрон бори аввал ҳангоми салтанати Ҳачҷоч бини Юсуф (41-59 х. ё 662-679 м.) дар корҳои девондорӣ забони арабӣ ҷорӣ карда мешавад [15, с.307]. Ин нукта дар китоби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷистон Эмомалӣ Раҳмон «Забони миллат – ҳастии миллат» низ зикр гардидааст. Ташаббускори ин амал Солеҳ ибни Абдурахмони котиб будааст. Ба хату забони паҳлавӣ таъсири манфӣ гузоштани ин тадбир таъкид шудааст, «*зеро аз ин пас ин хатту забон рӯй ба заволи оварданд ва доираи истифодаашон низ танҳо бо фазои дини зардуштӣ маҳдуд гардид*» [10, с.171-173]. Ин амал боиси вусъати забон ва хатти арабӣ дар Эронзамин доништа мешавад, ки боиси сукути забонҳои халқҳои ориёӣ ҳамчун забони расмӣ гардидааст. Дар давоми 150-200 соли оянда забони арабӣ ҳамчун яккатози майдони сиёсату қудрат ва «*василаи ягонаи наҷди афкори адабию илмӣ дар қаламрави Эронзамин*» арзёбӣ гардидааст [10, с.173]. Дар Хуросон бошад то охири хилофати Ҳишом бини Абдулмалик (105-125 х. ё 724-743 м.) дар дастгоҳи идории сиёсӣ забони форсӣ ҳукмрон буд ва аксари маъмури корҳои девондорӣ пайравони дини зардуштӣ буданд. Дар соли 124 х. (742 м.) аз тарафи ҳукуматдорони Бағдод, ки маркази хилофат буд, ба волии Хуросон Наср бини Сайёр нома ирсол гардида, аз ӯ тақозо карда мешавад, ки дар корҳои дафтару девони «*худ аз ҳеҷ як аз аҳли ширк қўмак нахоҳад*» [15, с.308]. Пас аз ин забони арабӣ дар тамоми қаламрави Эрон ҳамчун забони расмӣ идорӣ нуфуз пайдо менамояд ва гурӯҳе аз эронӣён ба омӯхтани он шуруъ мекунанд. Онҳоро агар, аз як тараф, машғул будан ба корҳои идораи давлатӣ ба ин водор менамуд, аз тарафи дигар ба василаи донишҷӯи забони арабӣ имкон фароҳам меомад, ки бо саросари қаламрави хилофати исломӣ иртибот барқарор намоянд [15, с.308]. Пас аз ин ҳокимони маҳаллии Хуросону Мовароуннаҳр мукотиботи расмиро бо забони арабӣ анҷом медонанд [3, с.503]. Ҳамаи ин боис гардид, ки забонҳои маҳаллии мардуми сарзаминҳои

ишғолшуда – пахлавӣ (порсии миёна), суғдӣ, бохтарӣ, хоразмӣ тадричан ҳамчун забони илму адаб ва коргузорӣ мавқеи худро аз даст доданд ва ҷойи онҳоро забони арабӣ гирифт [6, с.11; 14, с.97-106]. Дар ин сарзаминҳо забони арабӣ салтанат пайдо кард ва ҳатто дар давоми қариб ду садсола адибони ин сарзамин низ осори худро бо забони арабӣ менавиштанд [6, с.3] ва бисёре аз ин шоирон дар эҷоду сурудани шеърӣ арабӣ ба пояи шоирони араб расида буданд. Албатта, ин аз рӯйи зарурат сурат мегирифт ва муҳаққиқи адабиёти арабизабони тоҷикӣ форс Н. Зоҳидов мероси адибони арабизабони ин давраро барҳақ ҳамчун «*шакли таърихан ногузири зухури тафаккури бадеии халқҳои эронинажод дар шароити истилои араб ва тасаллутӣ забони арабӣ*» номидааст, ки маҳз бо кӯшиши ин адибон «*беҳтарин арзишҳо ва дастовардҳои фарҳангу тамаддуни бостонии қавмҳои ориёӣ... ба рукнҳои ҷаҳониносии навхези исломӣ*» муносиб гардонида, ба тамаддуни исломӣ ворид ва ҳамчун рукни муҳимми ин тамаддуни ҷадид эътироф шуданд [5, с.124]. Забоншинос С.Назарзода сабаби дар ин давра бо арабӣ навишта шудани осори илмиву адабиро дар он мебинад, ки пас аз зухури интишори ислом забони арабӣ «*ба як забони тавоноии илму адаб... табдил ёфта буд*» ва бо ин забон навиштани осори илмиву адабӣ «*суннати маъмул*» гардида буд [9, с.86].

Аз гуфтаи донишмандон ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҳатто дар давраи душвори истилои арабҳо мардуми Хуросону Мовароуннаҳр на танҳо забон, балки эҷодиёти шифоҳии худро низ ҳифз намуданд. Забоншинос С.Сулаймонов ҳарчанд дар ин давра душвор гардидани вазъи забонро таъкид менамояд, бар он ақида аст, ки пас аз Эронӣ Осӣи Миёнаро истило кардани арабҳо «*забони арабӣ, сарфи назар аз имконоти дохилӣ (забонӣ) ва берунӣ (сиёсӣ)-аӣ дар ин минтақаҳо забони умумимардумӣ нагардид*» [11, с.254-255].

Дар замони салтанати Хилофати араб низ дар каламрави сукунати мардуми эронинажод эҷодиёти бадеӣ ба забони аҳолии маҳаллӣ ба мисли давраҳои пештара давом дошт, вале бо сабаби мавҷуд набудани мероси хаттӣ адабиёти бадеӣ ин эҷодиёт ба мо дастрас нагардидааст. Ҳамчунин эҳтимоли қавӣ меравад, ки он, умуман, дар ин давра ба таври хаттӣ дарҷ нагардидааст [11, с.212]. Б. Ғафуров низ таъкид медорад, ки ба маданияти мардуми эронитабор ворид гардидани забони арабӣ забонҳои зиндаи мардуми ин сарзаминро аз байн бурда натавонист, балки забони арабӣ ҳамчун «*забони адабиёти хаттӣ танҳо дар байни қисмати миқдоран ночизи табақаи ашроф, шоирон ва олимони дарбор ривож ёфта буд*» [3, с.503-504]. Забони арабӣ барои оммаи мардум ҳамеша бегона буд, аз ин рӯ мардуми одӣ ҳамеша бо забони модарӣ сухан мекард. Бо забонҳои эронӣ суруд ва дostonҳои қаҳрамонӣ эҷод карда мешуд. Ӯ низ сабаби то ба замони мо нарасидани осори ин давраро ба он вобаста медонад, ки ин осор дар ҳақиқат наёфтааст [3, с.503-504].

Хулоса, метавон гуфт, ки дар давраҳои аввали истилои арабҳо ва паҳн гардидани дини ислом ворид гардидани иқтибосоти арабӣ ба забони тоҷикӣ (форсӣ) мақсаднок сурат мегирифтааст ва то андозае ба қонуну қоидаҳои фонетикию грамматикӣ забони тоҷикӣ (форсӣ) мувофиқат мекардааст. Дар ин давра аз арабӣ танҳо вожаҳое ба забони тоҷикӣ иқтибос гардидаанд, ки забони мо ба онҳо эҳтиёҷ дошт.

Адабиёт:

1. Аль-Кадими Махмуд Гази Чаллюб. Арабские заимствования в русском языке // Вестник Воронежского государственного университета. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. – Воронеж, 2010. №1. – С.75-77.
2. Баҳор М. Сабқиносии ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ. Тахлиси Сайид Абутолиби Миробидинӣ: – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
3. Ғафуров Б. Тоҷикон: таърихи Қадимтарин, Қадим, Асри миёна. – Душанбе: Ирфон, 1983 – Китоби якум. – 704 с.
4. Джумаев М. О. Лексико-семантические особенности «Нафахот-ул-унса» Абдурахмана Джами. Авт. дисс.... канд. фил. наук. – Душанбе, 2007. – 22 с.
5. Зоҳидов Н. Адабиёти арабизабони ғосу тоҷик аз истилои араб то аҳди Сомониён. – Хучанд: Нашриёти давлатӣ ба номи Раҳим Ҷалил, 1999. – 148 с.
6. Зоҳидов Н. Насри арабизабони адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои VIII-IX / Н. Зоҳидов. – Хучанд: Нури маърифат, 2004. – 402 с.
7. Маъсумӣ Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. – Душанбе: Адиб, 2005. – 296 с.
8. Назарзода С.«Аҷоиб-ул-маҳлуқот» ва вожаиносии таърихӣ форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 1999. – 210 с.
9. Назарзода С.Истилохоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо. – Душанбе: Дақиқӣ, 2013. – 370 с.
10. Раҳмон Э. Забони миллат – ҳастии миллат. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – Ҷ. 1. – 516 с.

11. Сулаймонов С. Становления арабской и таджикской философской терминологии (на базе философского наследия Ибн Сины). Дис.... докт. фил. наук. – Душанбе, 1997. – 365 с.
12. Халафалла А. Омӯзиши забони арабӣ барои ғайриарабҳо: мушкилот ва роҳкорҳо // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2017. № 4/7. – С.14-16.
13. Чумъаев М. Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ «Нафҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Чомӣ. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 160 с.
14. Шарифзода Х., Нарзикул М. Таърихи адабиёти тоҷик (аз аҳди қадим то оғози асри XIII). Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои олии касбӣ. – Душанбе: ТоРус, 2017. – 416 с.
15. 1369 ڪ بهانڪ، چاپخانه: تهرآن –. خاندارى نائىل دك ترپ روى زق لم به \4 فارسى زبان ناريخ.

Калидвожаҳо: *сабаб, замина, воридашавӣ, иқтибосоти арабӣ, забон, забони тоҷикӣ, забони форсии тоҷикӣ, забониносии.*

Аннотация

ПРИЧИНЫ И ОСНОВАНИЯ ИМПОРТА АРАБСКИХ ЦИТАТОВ В ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК

Одним из важнейших факторов, приведших к влиянию арабского языка в регионе Восточного Хорасана после арабского завоевания и введения ислама, является осуществление административной работы на арабском языке. Поэтому в данной статье будут рассмотрены причины и основания введения арабских кавычек в таджикский язык, а также исследован этот вопрос в рамках научной статьи.

Ключевые слова: *причина, предыстория, введение, арабская цитата, язык, таджикский язык, персидско-таджикский язык, лингвистика.*

Annotation

REASONS AND GROUNDS FOR THE IMPORTATION OF ARABIC QUOTATIONS INTO THE TAJIK LANGUAGE

One of the most important factors that led to the influence of the Arabic language in the region of Eastern Khorasan after the Arab conquest and the introduction of Islam is the implementation of administrative work in the Arabic language. Therefore, in this article, the reasons and grounds for the introduction of Arabic quotations into the Tajik language will be discussed, and this issue will be investigated in the framework of a scientific article.

Keywords: *reason, background, introduction, Arabic quote, language, Tajik language, Persian Tajik language, linguistics.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Асророва Нигора, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: дотсент Раҳмонов Б. Н.

Свидения об афтора: Асророва Нигора, магистранка второго курса факультета таджикской филологии Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: доцент Рахмонов Б. Н.

About the author: Asrorova Nigora, a first-year master student of the Faculty of Tajik Philology, State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini.

Scientific adviser: Associate Professor Rahmonov B. N.

ДАР БОРАИ БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ НАЗАРИИ ИҚТИБОСИ КАЛИМАҲОИ АРАБӢ

Вакте ки баҳои муҳаққиқонро ба осори асри XV, ба хусус ба насри ин давра, аз назар мегузаронем, чунин пиндошта мешавад, ки он маҳз аз рӯи насри Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ бошад. Ба ақидаи Муҳаммадтақӣ Баҳор, насри ин давра дар миёнаи содагӣ ва мураккабӣ қарор дошта «...ҳадди мутавассит – яъне миёнаи насри сода ва насри фанӣ, ҳамаи сабаке аст, ки голиби нависандагони бузургӣ ин давра... ба қор бастаанд» [2, с.467]. Дар ҳақиқат, чи дар истеъмоли луғат ва чи дар ҷумлабандӣ сабаки асарҳои насрии Ҷомӣ, махсусан «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс», нисбатан содаву раван аст. Мақсади таҳқиқи мо дар ин боб аз таҳлили иқтибосоти арабӣ ҳамчун ҷузъи таркиби луғавии ин ду асари нависанда иборат аст. Барҷастатарин хусусиятҳои вожаҳои иқтибосии асарҳоро ба инобат гирифта ин қорро анҷом хоҳем дод.

Омӯзиши иқтибосоти арабӣ дар таркиби луғавии «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс» ҳамчун намунаи насри асри XV ва ҳамчун намунаи насри нависандаи мушаххас дорои аҳамияти беандоза аст, зеро ин ду асар ҳам дар байни осори насрии ин давра ва ҳам дар байни асарҳои насрии ҳуди Абдурахмони Ҷомӣ бо вижагиҳои хоси худ фарқ мекунанд. «Баҳористон» дар пайравии «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ иншо гардидааст ва «забони он... содаву раван ва фаҳмо буда, ҷумлаҳои мусаллаҳӣ саршори ибораҳои таҷрибаҳои халқӣ ва пораҳои шеърӣ он шабеҳи гуфтору сурудаҳои мардумианд» [1, с.12]. «Нафаҳот-ул-унс» аз ҳаёту рӯзгори суфӣну орифон ҳикоят карда, хусусиятҳои насри суфӣнаро дар худ нигоҳ доштааст [18, с.12; 109].

Омӯзишу баррасӣ ва ошкор намудани ҳама гуна сифатҳои калимаҳо дар ҳама гуна асари бадеӣ вазифаи илми забон буда, он «роҳи воситаҳои сохтани луғатро тадқиқ мекунанд ва муаммои тағйироти сифатӣ ва миқдории таркиби луғавиро мекушояд» [13, с.15]. Забони шахси ҷудогона ҷузъи забони аҳли ҷомеа дар давраи муайян аст. Ҳар шахси эҷодкор дар тақдир ва ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон ҳисса ё асаре мегузорад, ки он ба ин ё он тарз дар адабиёти бадеии минбаъда боқӣ мемонад. Нависанда унсурҳои гуфтугӯиро аз халқ гирифта онҳоро обурани мебахшад, ба охирагӣ он боз ба ҳуди халқ бармегардад. Ҳамин гуна мубодила байни адабиёти бадеӣ – услуби бадеӣ ва забони гуфтугӯӣ – услуби гуфтугӯӣ тағйироти миқдорию сифатии забонро таъмин намуда, таркиби луғавиро тақдир медиҳад [13, с.14]. Аз ин лиҳоз таркиби луғавии асари бадеӣ таърифи бояд омӯхта шавад, ки ҳамин мубодиларо инъикос карда тавонад. Ҷунончи, забоншинос В. В. Виноградов омӯзиши асари бадеиро якбора ҳам аз нигоҳи таърихӣ, ҳам адабӣ ва ҳам забонӣ илман тақдир меҳисобид [13, с.75].

Нақши калимаҳои иқтибосӣ дар инкишофи ғанӣ гардидани таркиби луғавии забон муҳим мебошад [11, с.125]. Забоншиносоне, ки ба омӯзиши проблемаи иқтибосот машғуланд, ба омилҳои забонӣ ва ғайризабонии ин масъала таваҷҷуҳ зоҳир намуда [11, с.149], таъкид мекунанд, ки ҷараёни иқтибос гардидани калима дар ибтидо аз тарафи як ё якчанд нафар аз соҳибони забон сурат гирифта, баъдан ин ё он калимаи забони бегона дар забони иқтибосгиранда мавриди истеъмоли густурда қарор дода мешавад. Масалан, аз нуқтаи назари Пизани иқтибос барои забони муайян калимаи нави мебошад, ки дар ибтидо аз тарафи як ё якчанд нафар шахсе, ки онро аз забони дигар мегиранд, ба қор бурда шуда, баъдан «ба тавассути амалҳои инфиродӣ ба системаи изоглосса, ки забонро тақдир медиҳад, ворид мегардад» [2, с.56]. Ба андешаи Э. Хауген низ, ҳар як калимаи иқтибосӣ аввал аз тарафи ягон нафар аз соҳибони забон ба қор бурда мешаваду баъдан аз тарафи шахси дигар тақдир ёфта дар забон қабул мегардад [15, с.348]. Аз ин боис эҳтимоли қавӣ меравад, ки қисми зиёди калимаҳои иқтибосии арабӣ низ дар ибтидо аз тарафи шахсон ё донишмандони алоҳида мавриди истифода қарор гирифта, баъдан ба забони мо ворид гардидаанд.

Омӯзишу баррасии иқтибосоти арабии асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ аз ҷиҳати мавқеи истеъмоли дар таркиби луғавӣ, мансубият ба ин ё он услуб, ғайриғайриҳои он дар истеъмоли маҳз ҳамин гуна омӯзиш ва таҳқиқ ба ҳисоб меравад. Иқтибоси калима аз як забон ба забони дигар яке аз роҳҳои асосии ғанӣ гардидани таркиби луғавии забонҳост. Маликушшуаро Баҳор дар ин бобат мегӯяд: «Дар олам ҳеҷ забоне нест, ки битавонад аз омехтагӣ ба забони дигар худро бар қанор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз ба мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст, чи ба василаи тиҷорат ва сафар ва муошират ва ҳатто ба василаи шунидани афсонаҳо ва ривоятҳои миллати дигар луғоте аз он мардум дар ин мардум нуфуз мекунанд ва ҳамаи забонҳои олам аз ин рӯ дорои луғатҳои дахил аст» [2, с.134].

Муҳаққиқи варзидаи лексика ва фразеологияи забони форсӣ Ю. А. Рубинчик таъсири байниҳамдигарии забонҳоро ба «*вазъи ҷуғрофӣ ва шароити иҷтимоиву таърихӣ*» вобаста медонад ва, пеш аз ҳама, дар қисми лексика инъикос ёфтани ин таъсирро таъкид менамояд [14, с.199]. Забоншинос С.Назарзода масъалаи иқтибоси калимаҳои бегонаро дар тамоми забонҳои роиҷ ва онро ба робитаи байни забонҳо дар давоми рушду инкишофи таъриҳиашон вобаста медонад [11, с.125; 12, с.59-60].

Пас, маълум мешавад, ки дар ҷаҳон ҳеҷ забони «поку холис» вучуд надорад. Ҳатто ба забонҳои бисёр хурде, ки ҷангалнишинони Африкову Уқёнусия сухан мегӯянд, майдони густариши ҳар кадоми ин забонҳо аз ҳудуди як ҷангал берун намеравад, бешак, аз забони дигар ҷангалнишинони ҳамсоя калимаҳо ворид гардидааст. Аз ин рӯ дар бораи забонҳои тоҷикӣ (форсӣ)-ву арабӣ, ки соҳибони онҳо дар муддати чанд ҳазор сол дар канори ҳам зиста, байни ҳам муносибатҳои густурдаи тичоративу иҷтимоӣ, илмиву фарҳангӣ ва сиёсӣ доштанд, саранҷом бо робитаҳои динӣ ба якдигар пайванд гардидаанд, ҳолати сухан нест [21, с.3-4]. Ба ибораи дигар, дар дунё забоне вучуд надорад, ки аз ҷараёни иқтибоси калима барканор бошад, дар шароити имрӯза низ тамоми забонҳои дунё аз ҳамдигар воҳидҳои луғавиро иқтибос менамоянд, барои иқтибос гардидани воҳидҳои луғавӣ ҳуди забонҳо фазои мусоид фароҳам меоранд ва ин яке аз роҳҳои таракқиёту пешрафт ва бой гардидани таркиби луғавии забонҳо ба ҳисоб рафта, дар самти аз худ намудани доираи нисбатан васеи арзишҳои фарҳангии маънавӣ ва зехнию маърифатии тамоми халқҳои олам нақши муҳим мебозад [11, с.125-126].

Муҳаққиқ Т. Бердиева зарурати истеъмоли иқтибосро на танҳо ба ҳосияти забонӣ, балки ба «*омилҳои иҷтимоӣ, тичоратӣ, илмӣ, фарҳангӣ*» вобаста медонад [3, с.8]. С.Назарзода сабабҳои иқтисодӣ, динӣ, низомӣ, сиёсӣ, илмиву адабӣ ва фарҳангии иҷтимоии ворид гардидани унсурҳои луғавии забонҳои бегонаро таъкид намудааст [12, с.60-64]. Аммо сабабҳои ба забон ворид шудани унсурҳои луғавии бегона, пеш аз ҳама, ба табиати ҳар забон вобаста мебошад. Ном додан (номинасия) ба ашёву мафҳумҳо ва ҳодисоти сершумори ҳаёт аз эҳтиёҷоти муҳимми забон ба ҳисоб меравад. Бо инкишофи рӯзмарраи ҷамъият ва ташаккули ақлу хиради инсон олату афкори нав ба вучуд меояд, ки ин «*забонро ба номҳои нав эҳтиёҷманд месозад. Дар ин ҳолат забон (пеш аз ҳама – А. М.) аз банду решаи худ гизо мегирад ва агар он расоӣ накард, вай аз сарҷаишаи дигар – иқтибосот баҳра меёбад*» [3, с.8]. Т. Бердиева як сабаби иқтибоси калимаро, ки аз табиати ҳуди забон бармеояд, ба полисемия ё сермаъноӣ марбут медонад, ки дар ин ҳолат калима бо сабаби ифодаи маъноҳои мухталиф «*моҳияти ҳодиса ё предметро қатъӣ инъикос карда наметавонад. Дар ин ҳолат он калима бо амри қонуниятҳои дохилии инкишофи забон аз ин «вазифа» соқит мегардад. Барои ифодаи мафҳумҳои нав унсурҳои лексикӣ он забонро, ки соҳибонаш ин мафҳумро офаридаанд ё ҷорӣ кардаанд, иқтибос мекунад*» [3, с.8].

Масъалаи иқтибосот дар забоншиносӣ хеле батафсил баррасӣ гардидааст. Даххо таҳқиқотро ном бурдан мумкин аст, ки ба паҳлуҳои гуногуни ин мавзӯ даҳлат намудаанд. Аз ҷумла, Носирҷон Маъсумӣ ҳангоми андешаронӣ дар хусуси инкишофи забон ва таркиби луғавӣ назари худро доир ба калимаҳои иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ баён доштааст [9, с.77-114]. Муҳаққиқ Н. А. Шарофов аз ҳисоби калимаҳои бегона бой гардидани таркиби луғавии забонро «*ба хусусиятҳои таркибии луғавии ҳуди забон*» алоқаманд меҳисобад. Ба андешаи ӯ, «*калимаҳои нав ба забон на танҳо вобаста ба пайдоиши мафҳумҳои нав, инчунин алоқамандона бо он, ки дар забон зарурати додани ориентатсияи нав, характери байналмилалӣ гурӯҳи муайяни луғот пайдо мешавад, ворид мегарданд*» [20, с.48].

Бисёр муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки иқтибосот, пеш аз ҳама, дар сатҳи лексикӣ ворид мегарданд ва дар сатҳи фонетикӣ морфологӣ ва синтаксисӣ фразеологӣ ба вучуд омадани ин падида ниҳоят кам ба назар мерасад [10, с.22]. Иқтибоси калима аз забони бегона, агарчи аз рӯи эҳтиёҷ ва зарурат сурат мегирад, он аҳзи забон нест. «*Забоне, ки аз забонҳои дигар калимаҳоро қабул мекунад, забони қафомонда нест, балки дар давраи муайяни таърихӣ чизи ба худ заруриро қабул мекунад, зеро эҳтиёҷоти забон ниҳоят гуногун буда метавонад*» [19, с.2].

Иқтибосот дар осори Абдурахмони Ҷомӣ махсус таҳқиқ нагардидаанд, аммо В. А. Капранов дар мақолааш «К вопросу о воззрениях Джами на язык», ки ба назари Ҷомӣ доир ба забон алоқаманд аст, ёдрас мекунад, ки бо вучуди ниҳоят содагӣ забони асарҳои ӯ дорои иқтибосоти зиёди арабӣ аст [6, с.106-113]. Дар қори аз ҷониби мо анҷомдодашуда – «Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ» низ имконоти луғавию маъноии баъзе иқтибосоти арабии ин асар дар фасли алоҳида мавриди баррасӣ қарор гирифтааст [18, с.38-67; 4, с.7-9].

Бояд гуфт, ки проблемаи иқтибос дар таҳқиқоти лексикологии забонҳои мухталиф нисбатан муҳим мебошад. Чунин таҳқиқотро ҳам аз ҷиҳати синхронӣ ва ҳам аз ҷиҳати диахронӣ анҷом додан мумкин аст. Таҳқиқи диахронӣ ё таърихӣ имкон медиҳад, то сабабу омилҳои ворид гардидани иқтибосот ва қабатҳои мухталифи лексикаи иқтибосӣ муайян карда шавад, зеро забони тоҷикӣ дар ҷараёни ташаккули таърихӣ худ бо забонҳои мухталиф, аз ҷумла бо забони арабӣ робитаи устувор доштааст, ки ин робита ба таркиби луғавӣ ва сохтори грамматикӣ он бетаъсир намондааст. Дар иртибот ба таҳқиқот аз нуқтаи назари диахронӣ, ки ба ҳолати кунунии инкишофи забон ва ба ҳадди ниҳой мавҷуд набудани омили замонӣ вобаста мебошад, гуфтан мумкин аст, ки айни замон низ иқтибосоти арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мавқеи назаррас дошта, тақрибан 40-50 дарсадро ташкил медиҳанд [7, с.101; 8, с.2].

Таъкид кардан бамаврид аст, ки дар асарҳои насрии Абдурахмони Ҷомӣ, аз ҷумла «Баҳористон» ва «Нафаҳот-ул-унс», иқтибосоти арабӣ мавқеи назаррас дошта, барои саҳеҳу равшан ифода намудани мақсаду мароми нависанда нақши муҳим бозидаанд. Вобаста ба ҳамин мо иқтибосоти арабиро дар асарҳои насрии нависанда – «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон» мавриди баррасӣ қарор хоҳем дод.

Адабиёт:

1. Афсаҳзод А. Баҳористони беҳазон // Абдурахмони Ҷомӣ. Баҳористон. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2008. – С.3-28.
2. Баҳор М. Сабқшиносӣ ё таърихи татаввури насри форсӣ. Тахлиси Сайид Абутолиби Миробидинӣ. – Душанбе: Бухоро, 2012. – 570 с.
3. Бердиева Т. Назарияи иқтибос. – Душанбе, 1991. – 128 с.
4. Джумаев М. О. Лексико-семантические особенности «Нафахот-ул-унса» Абдурахмана Джами. Авт. дисс.... канд. фил. наук. – Душанбе, 2007. – 22 с.
5. Исакова Л. Д. Заимствования в современном дискурсе // Вавилонская башня: Слово. Текст. Культура. 2: 2002-2003. М., 2003. – С.130-136.
6. Капранов В. А. К вопросу о воззрениях Джами на язык // Абраҳмони Ҷомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С.105-117.
7. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 243 с.
8. Маҷидов Ҳ. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ // Маърифат. – Душанбе, 1999. №7-8. – С.2-6.
9. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. – Душанбе: Адиб, 2005. – Ҷ. II. – 352 с.
10. Мирсаминова, Г. М. Арабские и персидско-таджикские заимствования в английском языке. Дисс.... канд. фил. наук. – Душанбе, 2018. – 151 с.
11. Назарзода С. «Аҷоиб-ул-маҳлуқот» ва вожашиносии таърихӣ форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 1999. – 210 с.
12. Назарзода С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот). – Душанбе: Дониш, 2003. – 150 с.
13. Пейсиков Л. С. Лексикология современного персидского языка. – М.: Изд. МГУ, 1975. – 208 с.
14. Рубинчик Ю. А. Типы семантических изменений арабских заимствований в персидском языке // Иранское языкознание. История, этимология, типология. – М.: Наука, 1976. – С.199-209.
15. Хауген Э. Процесс заимствования // Новое в лингвистике. Языковые контакты. – Вып. 6. – М.: Прогресс, 1972. – С.344-382.
16. Ҷомӣ Абдурахмон. Баҳористон. Осор. – Душанбе: Адиб, 1989. – Ҷ. 7. 544 с.
17. Ҷомӣ Абдурахмон Мавлоно Нуриддин. Нафаҳот-ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс. Таҳиягарони матн, муаллифони муқаддима ва феҳристҳо М. Оқилова, Б. Мирсаидов / Мавлоно Нуриддин Абдурахмони Ҷомӣ. – Душанбе, 2013. – 866 с.
18. Ҷумъаев М. Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ / М. Ҷумъаев. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 160 с.
19. Шанский Н. М., Иванов В. В. Современный русский язык. – М.: Просвещение, 1981. – 190 с.
20. Шаропов, Н. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка. – Душанбе: Дониш, 1988. – 135 с.
21. 1347. ص. – 15-1. شو شد ترى امام محمد علی. ب ت ا ل یف. عربی زب ان در ف ا ر سی هلی واژه فرهنگ ید ش گ فت.

Калидвожаҳо: иқтибосоти арабӣ, муҳаққиқон, забон, забонишиносӣ, таркиби луғавии забон, масъалаҳои назарӣ, калимаҳои арабӣ.

Аннотация

О НЕКОТОРЫХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ ЦИТИРОВАНИЯ АРАБСКИХ СЛОВ

Следует сказать, что проблема цитирования имеет относительно важное значение в лексикологическом исследовании разных языков. Такое исследование может проводиться как синхронно, так и диахронно. Диахроническое или историческое исследование позволяет определить причины и факторы внедрения цитат и различных пластов цитатной лексики, поскольку таджикский язык в ходе своего исторического становления имел устойчивую связь с различными языками, в том числе с арабским, который связано со словарным запасом и его грамматический строй не затрагивается.

Ключевые слова: *арабские цитаты, исследователи, язык, лингвистика, лексический состав языка, теоретические вопросы, арабские слова.*

Annotation

ON SOME THEORETICAL ISSUES OF QUOTATION OF ARABIC WORDS

It should be said that the problem of citation is relatively important in the lexicological research of different languages. Such research can be done both synchronously and diachronically. Diachronic or historical research makes it possible to determine the reasons and factors for the introduction of quotations and various layers of the quotation vocabulary, because the Tajik language in the course of its historical formation has had a stable relationship with various languages, including Arabic, which is related to the vocabulary and its grammatical structure is not affected.

Keywords: *Arabic quotes, researchers, language, linguistics, lexical composition of the language, theoretical issues, Arabic words.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Асророва Нигора, магистранти соли дуюми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ.

Рохбари илмӣ: дотсент Раҳмонов Б. Н.

Свидения об афтора: Асророва Нигора, магистранка второго курса факультета таджикской филологии Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини.

Научный руководитель: доцент Рахмонов Б. Н.

About the author: Asrorova Nigora, a first-year master student of the Faculty of Tajik Philology, State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini.

Scientific adviser: Associate Professor Rahmonov B. N.

БАРОМАДИ КАЛИМАҲОИ ФЕЪЛӢ

Таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз калимаҳои худӣ (аслӣ) ва иқтибосӣ иборат мебошад. Қисми асосии фонди луғавии забони тоҷикиро калимаҳои худӣ ташкил медиҳанд [Қосимова, 91]. Сайри таҳаввули забонӣ ва таърихии ин гуна феълҳо нишон медиҳад, ки онҳо бозмондаи дастгоҳи феълии забонҳои эронии бостон (форсии бостон – авастӣ) ҳастанд, ки таҳти қоида ва низоми ҳосе ба форсии миёна ва сипас аз он забон ба форсии дарӣ расидаанд. Калимаҳои ҳар забон, қабл аз ҳама, тавассути калимаҳои решагӣ ва хусусиятҳои калимасозии он шинохта мешавад ва феълҳои решагии забони тоҷикӣ ин феълҳои аз назари сохт содда мебошанд, ки бо хусусияти худ аз калимаҳои иқтибосии феългардидаи забон фарқ мекунанд. Феълҳои аслии забони тоҷикӣ мисли дигар калимаҳои аслии забон хусусияти решагӣ доранд, яъне, дар асл решаи онҳо асосан аз як ҳичо таркиб ёфтаанд, ки мурури замон онҳоро водор ба тағйирот намудааст. Феълҳои аслии (решагии) забони тоҷикӣ маъмулан ё якҳичо ҳастанд ё духичо. Аксари феълҳои сеҳичо феълҳои чаълӣ мебошанд.

Хусусияти феълҳои аслии забони тоҷикӣ ба ғайри ҳичо аз он иборат аст, ки шикасти реша дар онҳо ба амал намеояд, яъне қолиби решагӣ дар ҳамон шакле, ки ҳаст, ҳифз карда мешавад ва асоси замони гузашта (масдар аз он сохта мешавад) ҳамеша бо ҳуруфи «т» ва ё «д» ба охир мерасад. Ҳамчун нишонаи феълҳои решагии забони тоҷикӣ махсуб нагардидани феълҳои сеҳичо дар он аст, ки онҳо ҳамагӣ дар заминаи асоси замони ҳозира-ояндаи худӣ ин феълҳо бо иловаи пасванди **-онид** ё ин ки **-ид** ва баъзан бо **-ист** сохта шудаанд ва феъли «пазируфт» аз ин қоида мустасно мебошад. Дар масъалаи решагӣ инро бояд гуфт, ки асоси замони гузаштаи феълҳои забони форсӣ-тоҷикӣ дар заминаи асоси замони ҳозира-оянда ё худ буни музореъ бо иловаи ҳарфе ва ё тағйир додани қисме аз он сохта мешаванд.

Дар забони муосири тоҷик дар байни феълҳои соддаи якҳичо феълҳои соддаи духичо ва сеҳичоиро низ дидан мумкин аст, ки аз арабӣ иқтибос шудаанд ва фақат бандакҳои феълии онҳо аслии тоҷикӣ аст. Аз ин қабил феълҳои содда дар «Таърихи Табарӣ» феълҳои **талабидан** (ё худ **талбидан**), **раксидан**, **балъидан**, **фаҳмидан**, **фандидан** омадааст. Дар аксар маворид хангоми тавзеҳи чунин калимаҳо двр «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба арабӣ будани чӯзӣ решагии онҳо ишора нашудааст, ба он сабаб ки онҳо пурра ба тоҷикӣ мутобик шуда, бо роҳи калимасозии забони тоҷикӣ аз онҳо феъл сохта шудааст, бино бар ин, ба арабӣ будани чунин калимаҳо ишорае нашудааст (дар ин бора ниг [ҒТЗТ, ҷ., 299-300] масалан калимаи «талаб» ва дигар муштакоти он). Ягона роҳи шинохти ин гуна феълҳо, ки зоҳиран аз феълҳои аслии тоҷикӣ фарке надоранд, ин аст, ки вақте бар решаи онҳо назар мекунем, мебинем, ки оё аз ин решаҳо, яъне, ҳуруфи аслии онҳо (бахусус, ҳамсадоҳо) калимоти дигар иштиқоқ шудааст ё на. Агар бо роҳи шикасти решаи он, яъне тағйирёбии садонокҳои калима дар сурати бетағйир мондани ҳамсадоҳои решагии он, калимаи дигар аз он сохта шуда бошад, пас он арабӣ аст ва агар дар ҳар сурате аз усулҳои калимасозӣ реша шакли аслии худро тағйир надиҳад, пас он феъл аслии тоҷикӣ аст. Ба ибораи дигар, шикасти дохилии реша ё худ тасрифи дохилии калима аломати маншаи аслии тоҷикӣ надоштани онро мефаҳмонад, ва баръакс, тасрифи дохилии калима яке аз аломатҳои иқтибосии арабӣ будани он мебошад. Инчунин, инро низ метавон ба назар гирифт, ки феълҳо ва аксари гурӯҳҳои исмии арабӣ аз асоси замони гузаштаи феъл дар қолибҳои махсус сохта мешаванд, вале баръакс ин, феълҳои тоҷикӣ аз асоси замони ҳозира-оянда, яъне, реша бо афзудани вандҳои махсус ба реша ва калимаҳои ёвар, ки ифодакунандаи маъноҳои грамматикӣ мебошанд, феълҳои нав ва калимаҳои нав сохта мешавад, на мисли арабӣ, ки қолиб ифодакунандаи маънои грамматикӣ забон мебошад. Барои мисол: аз феъли **хон** – асоси замони ҳозира-оянда бо иловаи пасванди –анда исми шахс ва бо илова кардани ҳарфи «д» асоси замони гузашта – **хонд**; ва бо илова кардани пасванди – **ан** ба «хонд» масдар; бо иловаи бандакҳои феълӣ ба ҳар ду асос маъноҳои муайяни замони медиҳад; бо иловаи ҳарфи (пасванди) «-а» ба асоси замони гузашта сифати феълӣ; ва монанди инҳо сохта шудааст. Аммо аз феъли талабидан, ки аслаш калимаи **талаб**-и арабӣ аст, мо дар забон калимасозе дар қолиби фозил – **толиб**, фозила – **толиба**, мафъул – **матлуб**, мафъула – **матлуба**, мафозил – **матилиб**, фаъала – **талаба**, фаъал – **талаб**, мафъал – **матлаб**, мутафаззил – **Муталиб** ва монанди инҳоро дорем, бар ин асос

шинохта мешавад, вагарна феълҳои **раксидан, фаҳмидан, балъидан, ҳисобидан, талбидан, бусидан, фавтидан** ва монанди инҳо аз феълҳои аслии забони тоҷикӣ фарке надоранд.

Феълҳои аслии забони тоҷикӣ боқимондаи афъоли форсии бостонанд. Калимаҳо ва маъноҳои грамматикӣ онҳо, баҳусус, феълҳо дар форсии бостон мисли забони арабӣ аз реша тавассути тасрифи дохилӣ ва берунӣ сохта мешуданд, новобаста аз ин, тамоми асоси қонунҳои гузаштаи феълҳои забони тоҷикӣ бо овозҳои «т» ва «д» хатм мегарданд. Ин ба сабаби он аст, ки ин асосҳо дар заминаи сифати феълҳои феълҳои форсии бостон шакл гирифтаанд.

Феълҳои сохтае, ки дар асар зикр гардидаанд, ҳамагӣ аслии тоҷикӣ буда, дар заминаи феълҳои соддаи забон бо афзудан пешвандҳои феълӣ сохта шудаанд, ки ҳар кадом аз ин пешвандҳо ба феълӣ решагӣ маънои нави калимасозӣ бо хусусияти грамматикӣ эҳдо менамоянд, ки дар ин бора баъдтар хоҳем гуфт.

Феълҳое, ки решаашон иқтибосӣ мебошад. Забон бе унсурҳои иқтибосӣ аз забонҳои дигари дуру наздик вучуд дошта наметавонад. Иқтибос гуфта, унсурҳои луғавӣ, фонетикӣ, семантикӣ, грамматикӣ ва синтаксисии як забонро, ки ба системаи забони дигар дохилшудааст, меноманд [Бердиева, 6]. Сабабҳои аз забонҳои дигар иқтибосшавии калима ва таркибу ибораҳо метавонанд гуногун бошанд: ҳамсарҳад будан бо миллатҳои дигар, рафтуомад, додугирифт, муносибатҳои ҳешутаборӣ, пайвандҳои мазҳабии қавму миллатҳо, тичорат, муносибатҳои дипломатӣ, ҳамохангсозии истилоҳот, ҳамкорӣ дар пешрафти илму техника, тарҷумаи асарҳои халқҳои дигар ва амсоли инҳо.

Дар замонҳои охир ҳамкориҳои зич ва ба ҳам омадани қавму миллатҳо ва ба ин восита омехташавии забонҳо ҳарчи бештар мушоҳида мешавад, ин чараёнро дар илмҳои ҷомеашиносӣ бо истилоҳи раванди ҷаҳонишавӣ ё глобализатсия ифода кардаанд. Раванди ҷаҳонишавӣ дар асрҳои охир чараёнӣ иқтибосшавиро аз ҳисоби тараққиёти васоити эълому техникаву технология суръат бахшид ва дар натиҷа теъдоди аз калимаҳо дар забонҳои гуногун олам аз ҳисоби забонҳои муктадири олам муаррифӣ шуданд, ки онҳоро метавон калимаҳои байналмилалӣ номид.

Бисёре аз воҳидҳои луғавии динии арабиасл тавассути Қуръон ва забони тоҷикӣ (форсӣ) ба сатҳи байналмилалӣ расиданд: *азон, ҳаҷ, маданият, салом, муҳаббат, ислом, калима...* Дар байни мардумони пайрави дини ислом аксари истилоҳоти коргузори ва илмиву фанӣ ҳамчун луғоти байналмилалӣ аз ҳисоби иқтибосоти арабӣ мебошанд.

Баъди ғалабаи арабҳо ва муслимин бар давлати Сосониён ва махлутияти фарҳангу маданияти маҳаллӣ бо исломӣ забони арабӣ чун забони дин ва забони расмӣ давлатӣ ва адабии халқҳои бисёри эронӣ мубаддал мегардад. Давраи нави ташаккули забони муосири форсӣ-тоҷикӣ дар шакли имрӯзиаш маҳз аз ҳамин марҳала шуруъ мегардад ва то ба ҳол рушду тақомул ёфта истодааст.

Иқтибосгирӣ ё қарзгирӣ дар сатҳи вожаҳо роҷтаҳин нави иқтибос маҳсуб мешавад. Калимаҳои иқтибосӣ маъмулан ба василаи афроди дузабона, ки «авомили қарзгирӣ» номида мешаванд, ба забони иқтибосгиранда муаррифӣ мешаванд ва сипас, дар сатҳи ҷомеаи забонӣ ривоч пайдо мекунанд. Ба ин тартиб, ҳама унсурҳои иқтибосӣ дар сатҳи ҷомеаи забонӣ ба таври яқсон ривоч намеёбанд, зеро мизони нуфузи онҳо бо яқдигар мутафовит аст ва дар сатҳи дараҷоти гуногун ба забони қарзгиранда нуфуз менамояд [Қарбалой, 3]. Масалан, иқтибосоти вожаҳои арабӣ дар сатҳи исму сифати забони тоҷикӣ хеле зиёд (тақрибан беш аз 50%) ба назар мерасад, вале дар сатҳи шумора, ҷонишин ва феъл камтар ба назар мерасанд, ин ҳам дар ҳолат, ки аксари ҷузъи соҳибмаъноӣ феълҳои таркибии забони форсӣ-тоҷикиро асосан калимаҳои иқтибосии арабӣ ташкил медиҳанд. Маҳноз Қарбалой дар ин ҷода таҳлилро анҷом додааст, ки зикри он муфид хоҳад буд. Ў 776 феълӣ таркибиро аз фарҳанги форсии «Зонсӯ» мавриди баррасӣ қарор додааст, ки ҷузъи соҳибмаъноӣ онҳо аз вомвожаҳои арабӣ ташкил шуда буд. Аз ин теъдоди афвол 247 феъл бо масдарҳо ва исми масдари арабӣ ва 544 феъл бо исм ва сифати арабӣ таркиб шуда буданд [Қарбалой, 11].

Дар натиҷаи баррасӣ ӯ ба чунин хулоса меояд, ки: «Дар забони форсӣ дар шаклгирӣ афъоли мураккаби баргирӣ аз масодирӣ арабӣ бештарин ғароиш ба тартиб бар ҳамнишинии ҳамкард бо масодире бар вазни «тафъил», «ифъол», «ифтиъол» ва «муфъъала» мебошад, ки ин гуна ба назар мерасад, ки ин масодир бо маъноии қонунӣ ва пешнамунаи худ воридаи забони форсӣ шуда ва ба унвони ҷузъи ғайрифеълӣ дар соҳти афъоли мураккаб ширкат менамоянд. Дар идома, баррасиҳо нишон доданд, ки ҳамкарди «кардан» аз миёни 21 ҳамкарди мавҷуд дар додаҳои мавриди таҳлил бо 43,2% аз бештарин зоеӣ дар соҳти афъоли мураккаб ва

хамнишинӣ бо вомвожаҳои арабӣ ва ба вижа масодири арабӣ бархурдор аст, ки худ мубаййини (нишондиҳанда – муаллифи рисола) ин воқеият аст, ки дар мақулаи маъноии (категорияи маъноӣ) афъоли мураккаб баргирифта аз масодири арабӣ аз ҳолати пешнамунай бархурдор аст» [Карбалой, 12].

Дар байни феълҳое, ки дар мутуни осори таърихӣ дучор мешаванд, мо фақат феълҳои иқтибосии арабиро, он ҳам бошад, дар шакли ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мувофиқгардида, мушоҳида карда метавонем, аз ин байн дар шакли феъли содда феълҳои балъидан, талабидан (ё худ талбидан), раксидан, фаҳмидан... ва аз феълҳои таркибӣ қисми зиёди ҷузъи соҳибмаъноии (ҷузъи асосии) феълҳои таркибӣ, ки дар асар омадааст, масдарҳои арабӣ ҳастанд. Ҷузъи иқтибосии таркиби феълҳои таркибӣ бидуни феъли ёвар дар забон ҳамчун исми амал истеъмол гардидаанд ва тавассути феълҳои ёвар аз онҳо феъл сохта шудааст, вале ҳамаи маъноҳои грамматикӣ феълҳо, бидуни истисно, тавассути калимаҳо ва вандҳои аслии тоҷикӣ сурат гирифтаанд.

Намунаи баъзе аз феълҳои иқтибосии арабиасл инҳоанд: *Ва чун шабе, ки ваъдаи азоб ба субҳгоҳи он буд, биёмад, қавм аз дунболи вай ба роҳ афтоданд ва аз шаҳр даромаданд ва ҷаҳорпоёнро аз фарзанд ҷудо карданд ва ба пешгоҳи Худо тазарруъ карданд ва бахшиши талабиданд* [Табарӣ, ҷ. 2, 554].

Калимаи «талаб» ҳамчун вожаи иқтибост дар асл исм аст, аммо бо иловаи унсурҳои феълсоз ба феъл табдил ёфта, дар маънии ҷустан ва хоҳиш ва илтимос кардан истифода бурда мешавад.

Адабиёт:

1. Бердиева Т. Феълҳои таркибии номӣ бо исмҳои арабӣ / Т. Бердиева. – Душанбе: Сино, 1995. – 292 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1 / Ҳ. Каримов, А. Маниёзов, А. Мирзоев ва ғ. – Душанбе: Ирфон, 1985. – 356 с.
3. Гулназарова Ж. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2011. – 168 с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1 / Б. Ниёзмӯҳаммадов, С.Ҷ. Арзуманов, Ҳ. Рауфов, В. А. Капранов ва ғ. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 447 с.
5. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди 1 / Н. М. Қосимова. – Душанбе, 2012. – 566 с.
6. Раҳмонов Б. Хусусияти луғавӣ-грамматикӣ феъл (дар асоси маводи «Таърихи Бухоро») (монография) / Б. Раҳмонов. – Душанбе: Донишварон, 2017. – 187 с.
7. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 / зери таҳрири С.Назарзода, А. Сангинов, С.Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 950 с.
8. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 / зери таҳрири С.Назарзода, А. Сангинов, С.Каримов, М. Ҳ. Султон. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 1095 с.
9. Ҳалимиён С. Феъл (қуниш) / С.Ҳалимиён. – Душанбе, 2013. – 126 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: Сангзода Робияи Муродалӣ, магистранти соли дувуми Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии АМИТ.

Сведения об авторе: Сангзода Робияи Муродали, магистрантка второго курса Института языка и литературы имени Рудаки НАНТ.

About the author: Sangzoda Robia Murodali, first-year master's student of the Institute of Language and Literature named after Rudaki of NAST.

ТАҲЛИЛИ ИСТИЛОҲОТИ ЭКОЛОГӢ ДАР
ВОСИТАҲОИ АХБОРИ ОММАИ АНГЛИСЗАБОН

Дар робита бо тезутунд шудани вазъи экологӣ дар ҷаҳон дар даҳсолаҳои охир таваҷҷуҳи ҷомеа ба мушкилоти экологӣ афзоиш ёфт, ки боиси пайдо шудани шумораи зиёди мақолаҳо, гузоришҳо ва мусоҳибаҳо дар ин мавзӯ гардид. Аз ин лиҳоз, дониш дар соҳаи экология ва истилоҳоти он барои инсоният аҳамияти бештар пайдо карда истодаанд.

Аҳамиятнокӣ ва актуалии мушкилоти экологӣ таваҷҷуҳи ҳам олимони ва ҳам мардуми оддиро ба худ ҷалб мекунад. Экологҳо, химикҳо, биологҳо ва ҳатто рӯзноманигорон пайваста бо оқибатҳои офати экологӣ ва сабабҳои он мубориза бурда, барномаҳои таҳия карда истодаанд, ки вазъияти кунунро ба сӯи беҳтар тағйир диҳанд. Дикқат ва таваҷҷуҳи пайвастаи ҷомеа ба ин мушкилот боиси пайдо шудани матнҳои зиёди илмӣ ва публитсистӣ дар ин мавзӯ ҳам дар расонаҳои дохиливу хориҷӣ гардид. Муаллифони матнҳо ба қорбурди лексемаҳои навро, ки мафҳумҳои қаблан вучуд надоштанд ва ихтисоротро, истифода мебаранд. Ҳамчун маводи амалӣ барои ин тадқиқот мақолаҳои ВАО-и англисзабон ба монанди (BBC News, The Guardian, The Very Life Victory), ки ба мавзӯҳои экологӣ бахшида шудаанд, истифода мешаванд.

Дар матнҳои марбут ба масъалаҳои экологӣ, неологизмҳо (аз юнонӣ *neos* - «нав» ва *logos* - «калима») васеъ истифода мешаванд. Яке аз роҳҳои сермаҳсули ташаккули неологизмҳо усули префикс мебошад. Пешояндҳои англисӣ як навъ морфемаҳои ба ҳам алоқаманд мебошанд, ки маънои луғавиро таъмин карда, пеш аз решаҳои оддӣ ё асосҳои мураккаб илова карда мешаванд. Ҳамин тарик, метавон қайд кард, ки дар ташаккули лексикаи экологӣ забонҳои латинӣ, фаронсавӣ ва юнонӣ сарчашмаи асосии пешояндҳо мебошанд. Ду префикси маъмултаринро барои ин минтақа ҷудо кардан мумкин аст - ин «*Eco*», маънои «муносибат ба муҳити зист» ва био (аз юнонии қадим *Bios*), маънои «ҳаёт» мебошад. Ҳамин тавр воҳидҳои луғавие муайян карда шуданд, ки аксаран дар давраи аз нимаи дууми асри 19 то нимаи аввали асри 20 ташаккул ёфтаанд. Маҳз дар ҳоле, ки экология тадриҷан аз илми биологӣ ба илми марбут ба ҳам ба табиат ва ҳам ҷомеаи инсонӣ табдил меёбад, ки боиси тағйири маънои истилоҳот мегардад.

Биед мисолҳои бо усули пешоянди сохтани лексемаҳои навро дар расонаҳои англисзабон муфассалтар баррасӣ кунем.

This process destroys complex biological chains, undermines the stability of entire **ecosystems**, and we see «the butterfly effect» in action [1]. **Ecosystem** – all the animals and plants in a particular area, and the way in which they are related to each other and to their environment [2]. Canadian **eco-defenders** did not make noise from scratch, but offered real ways to solve existing problems [1].

Таърифи истилоҳи «**eco-defenders**» дар луғатҳо мавҷуд нест, зеро он неологизм аст. Бо истифода аз таърифи «**Eco**»- (connected with the environment- бо муҳити зист алоқаманд) ва **defender**- (someone who protects a place against attack, or who believes in and supports a person, idea, plan, etc-шахс, ки ҷойро аз ҳамла муҳофизат мекунад ё ба шахс, идея, нақша ва ғайра бовар мекунад ва дастгирӣ мекунад) [3], мо метавонем таърифи зеринро дод: **eco-defender** – Ҳимоятгари муҳити зист.

Perhaps you're torn between some of the energy zapping, throw-away traditions of the festive period and the **eco-efficient** habits we're all encour-aged to take up [4].

Дар луғатҳо таърифи истилоҳи «**eco-efficient**» низ мавҷуд нест. Маънои калимаро дар асоси мафҳуми «**eco**»- (connected with the environment -бо муҳити зист алоқаманд) ва «**efficient**» (working or operating quickly and effectively in an organized way- ба таври муташаккил қор кардан ё зуд ва самаранок қор кардан) муайян карда мешавад [3]. Ҳамин тарик, **eco-efficient**-аз ҷиҳати экологӣ самаранок аст.

And there's advice on how to be more **eco-friendly** in everyday life for more easy changes we can make to help reduce our impact all year round [4].

eco-friendly – not harmful to the environment- ба муҳити зист зараровар нест [2].

As well as bosses of misbehaving corporations, the movement believes ministers and heads-of-government that commit or allow **ecocide** should also stand trial [4].

ecocide – the gradual destruction of a large area of land, including all of the plants, animals etc living there, because of the effects of human activities such as cutting down trees, using pesticides etc-

тадричан нобуд шудани як майдони васеи замин, аз ҷумла тамоми наботот, ҳайвонот ва ғайра, ки дар он ҷо зиндагӣ мекунанд, бинобар таъсири фаъолияти инсон, аз қабилӣ буридани дарахтон, истифодаи пестисидҳо [2].

Истилоҳи «**ecocide**» аз маҷмуаи **ECO (ecology)** ва **CIDE** (аз латинии *cida* - «қотил», аз *cidere* - «задан / зарба задан / буридан / задан / корд задан») гирифта шудааст. Ин вожа маънои тамоман хароб кардани муҳити табиӣ ё зарари ҷиддиро ба он дорад. **Cide** -дар ташаккули калимаҳои мураккаб ба монанди **genocide** -геноцид, **pesticide** -пестисид, **homicide** -куштор ва ғ.

They also use reuseable and **biodegradable** items for festivals, such as clay for making figurines during Ganesh Chaturthi, which celebrates the birth of Lord Ganesh [4].

Biodegradable – materials, chemicals etc that are biodegradable are changed naturally by bacteria into substances that do not harm the environment [2]. Маводҳо, кимиёвӣ ва ғайраҳо, ки биологӣ вайрон мешаванд, аз ҷониби бактерияҳо табиатан ба моддаҳои табдил меёбанд, ки ба муҳити зист зарар намерасонанд [2].

Some see it a fundamentally new approach to biology; others as the next stage of **biotechnology**; and others as simply an exercise in rebranding [5].

Biotechnology – the use of living things, especially cells and bacteria, in industrial processes [3].

Биотехнология – истифодаи мавҷудоти зинда, махсусан ҳуҷайраҳо ва бактерияҳо дар равандҳои саноатӣ [3].

Australia's **biosecurity** needs a major overhaul within a decade to protect people, environments and industries from a wave of invasive pests, pathogens and future pandemics, a CSIRO report has found [5].

Biosecurity – the methods that are used to stop a disease or infection from spreading from one person, animal, or place to others [3]. Амнияти биологӣ - усулҳои, ки барои пешгирии паҳншавии беморӣ ё сироят аз як шахс, ҳайвонот ё макон ба дигарон истифода мешаванд [3].

Ecosystem, eco-defenders, eco-efficient, eco-friendly, ecocide, biodegradable, biotechnology ва **biosecurity**- намунаҳои бо роҳи префикси ташаккули лексемаҳои нави экологӣ мебошанд.

Роҳи навбатии ташаккули истилоҳоти нави экологӣ, ки аксар вақт дар ВАО (воситаи ахбори омма)-и англисзабон пайдо мешавад, истифодаи лексемаҳои, ки аллакай дар забон сабт шудаанд, дар таркиби нави мебошад. Масалан, бо илова кардани лексемаи **Green-** («сабз») ба калимаи мавҷуда, зеро ин ранг дар забони англисӣ рамзи табиат ва растаниро ифода мекунад. Ибораҳои, ки лексемаи **Green** доранд, бевосита ба экология алоқаманданд.

Мисоли истилоҳоти экологиро бо лексемаи **Green** муфасссалтар баррасӣ мекунем.

The commodities boom ignited by China's post-Covid recovery, and stoked by the global move to **green energy**, broke price records last week even as fears about inflation stalked the markets [5].

Green energy – is power that comes from sources that do not harm the environment and are always available, such as wind and sunlight [6]. Энергияи сабз – қувваи ҳафт, ки аз манбаҳои ба муҳити зист зарар намерасонда ҳосил мешавад ва ҳамеша дастрас аст, ба монанди шамол ва нури офтоб [6].

Green waste collections have been suspended in Cardiff for the next four months due to the coronavirus pandemic [4].

Green waste – waste that decays naturally and in a way that is not harmful to the environment [3]. Партовҳои сабз – партовҳои, ки ба таври табиӣ ва ба тарзе, ки ба муҳити зист зараровар нестанд, пусида мешаванд [3].

Climate change: Protecting the poor from **green taxes** [4].

Green tax – is a tax that encourages people not to harm the environment, or helps pay for things that are good for the environment [6]. Андозҳои сабз(экологӣ) – андозест, ки одамонро ба зарар нарасондан ба муҳити зист ташвиқ мекунад ё барои пардохти чизҳои барои муҳити зист муфид кӯмак мекунад [6].

The term '**Greenhouse Effect**' is commonly used to describe the increase in the Earth's average temperature that has been recorded over the past 100 years [4].

The greenhouse effect – the problem caused by increased quantities of gases such as carbon dioxide in the air. These gases trap the heat from the sun, and cause a gradual rise in the temperature of the Earth's atmosphere [6]. Таъсири гармхона - мушкилоте, ки аз афзоиши миқдори газҳо ба монанди гази карбон дар ҳаво ба вучуд омадааст. Ин газҳо гармии офтобро нигоҳ медоранд ва боиси тадриҷан баланд шудани ҳарорати атмосфераи Замин мешаванд [6].

Green Energy, green waste, green tax, greenhouse effect- мисоли ташаккули лексемаи сабз барои додани ранги экологӣ ба мафҳумҳои аллакай шинос мебошанд.

Инчунин бояд гуфт, ки истилоҳоте, ки аз ду чузъ иборатанд, вариантҳои сермахсули лексикаи экологӣ гардиданд. Аз руи сохти худ истилоҳҳои мураккаб дар истилоҳоти таҳқиқшаванда пуррамураккаб ва ғайримураккаб мебошанд [7]. Биёед мисолҳои истилоҳоти пуррамураккаби экологиро муфассалтар баррасӣ кунем.

A council spokesperson said the trees at Fistril acted «as a **windbreak**» and helped to create «a more favourable environment for the development of dune plants» [4].

Windbreaks – a fence, line of trees, etc, serving as a protection from the wind by breaking its force [6]. Бодбонҳо – девор, қатори дарахтон ва ғайра, ки бо шикастани қувваи он ҳамчун муҳофизат аз шамол хизмат мекунад [6].

In some parts of the world, the **wastewater** that flows down the drain – yes, including toilet flushes – is now being filtered and treated until it's as pure as spring water, if not more so [4].

Wastewater – is water which has been used in people's houses or in industrial operations [6]. Оби партов – обест, ки дар хонаҳои мардум ё дар қорҳои саноатӣ истифода шудааст [6].

Moving ancient **woodland** habitat cut down to make way for HS2 is a fundamentally flawed idea, leading ecologists say [4].

Woodland – an area of land covered with trees [2]. Ҷангалзор – қитъаи замин, ки бо дарахтҳо фаро гирифта шудааст [2].

Windbreak, wastewater, woodland- намунаҳои исмиҳои пуррамураккаб мебошанд, ки дар он пояи аввал мустақиман ба дуҷум пайваст мешавад. Дар истилоҳҳои нопурра мураккаб, пояи аввал ба пояи дуҷум бо ёрии унсурҳои пайвасткунанда - **дефис** пайваст мешавад. Биёед мисолҳои истилоҳоти нопуррамураккаби экологиро муфассалтар баррасӣ кунем.

Ground-level ozone is created when common pollutants emitted by cars, power plants, oil refineries, chemical plants and other sources react in the atmosphere to sunlight [5].

Таърифи- **ground-level ozone** дар луғат мавҷуд нест, аз ин рӯ мо барои ҳар як калимаи алоҳида, ки чузъи ибора аст, таъриферо пайдо мекунем. Хамин тариқ, **ground-level** – the same level as the surface of the Earth, rather than above it or below it и **ozone** – a poisonous blue gas that is a type of oxygen. – ҳамон як дараҷае ҳаст ба монанди сатҳи Замин, на болотар ё поёни он ва **ozone**-гази кабудӣ захролуд аст, ки як навъи оксиген аст [2]. Дар асоси таърифҳои бадастомада мо муайян кардем ки **ground-level ozone** – ин қабати заминии озон аст.

Social scientists have coined the term «consensus gap» to describe the large discrepancy between the actual 97 % consensus, and the public perception that just half to two-thirds of experts agree on **human-caused** global **warming** [5]. Таърифи **human-caused warming**- низ дар луғат мавҷуд нест, бинобар ин дар ин маврид мо таъриферо барои ҳар як вожаи алоҳидае пайдо мекунем, ки чузъи ибора аст: **human** – being, relating to, or belonging to a person or to people as opposed to animals; **cause** – the reason why something, especially something bad, happens **human-caused warming**– an increase in the temperature of something [3]. Дар асоси маъноҳои бадастомада мо мафҳуми **human-caused warming** ҳамчун гармшавии антропогенӣ (бо сабаби инсон) мегирем.

Monitoring stations across the Arctic this spring are measuring more than 400 parts per million of the **heat-trapping gas** in the atmosphere [5].

Ҷустуҷӯи таърифҳои барои **heat** (the quality of being hot or warm, or the temperature of something-сифати тафсон ё гарм будан ё ҳарорати чизе), **trap** (to keep something such as heat or water in one place, especially because it is useful-барои нигоҳ доштани чизе ба монанди гармӣ ё об дар як ҷо, баҳусус барои он ки ғоиданок аст) ва **gas** (a substance in a form like air that is neither solid nor liquid-модда дар шакле мисли ҳаво, ки на сахт асту на моеъ) [3].

Аз таърифҳои бадастомада мо мафҳуми **heat-trapping gas** -ҳамчун гази гармидиҳанда шарҳ медиҳем.

Барои муайян кардани маънои истилоҳоти нопурамураккаб ба монанди **ground-level ozone, human-caused warming и heat-trapping gas**, барои ҳар як лексемаи алоҳида таъриф пайдо мешавад.

Навъи охирини ташакулҳои истилоҳоти экологӣ омӯхта шуда, ин ихтисорот мебошад. Мақоларо оид ба масъалаҳои экологӣ бидуни ихтисор тасаввур кардан ғайриимкон аст. Дар ихтисорот лексемаҳои зерин бартарӣ доранд: ташкилот, фонд, агентӣ ва барнома.

Биёед мисолҳои ихтисорҳои экологиро муфассалтар дида бароем.

These accused the **WWF** of funding and working with anti-poaching guards who allegedly tortured and killed people in national parks in Asia and Africa [4].

WWF – World Wide Fund for Nature [8, p. 337]. - Фонди умумиҷаҳонии табиат.

The **WMO**'s report found global warming is worsening in all seven important climate areas [3].

WMO – World Meteorological Organization [8, p. 337]. - Ташкилоти умумиҷаҳонии метеорологӣ.

Last month, the **IEA** warned that emissions would leap by the second biggest rise on record, largely owing to a resurgence of coal following last year's lockdowns [5].

IEA – International Energy Agency [8, p. 332]. - Агентии байналмилалии энергетикӣ.

UNEP- ҳамчун мисол аз акронимҳо.

China's progress in making greener its financial markets policy and a new **UNEP** green inquiry give hope for 2014 [5].

UNEP – United Nations Environmental Program [8, p. 332]. - Барномаи экологии Созмони Милали Муттаҳид.

Ҳамин тавр, **WWF, WMO, IEA** намунаҳои истифодаи аббревиатура ва **UNEP** намунаи акронимҳо мебошанд. Дар ВАО-и англисӣ, аббревиатура вазифаи номинативиро иҷро мекунад ва паёми нутқиро оптимизатсия мекунад.

Хулоса, метавон гуфт, ки ВАО-и англисзабон ба вазъи экологӣ на танҳо дар сатҳи миллий, балки дар миқёси ҷаҳонӣ низ таваҷҷуҳи зиёд зоҳир мекунад. Дар мақолаҳои баррасӣ шуда истилоҳоте, ки бо усули пешоянд сохта шудаанд, истифодаи лексемаҳои, ки қаблан дар забон собит шудаанд, дар таркибҳои нав, инчунин истифодаи ихтисорот ба монанди аббревиатураҳо ва акронимҳо истифода шудаанд. Доништан ва дарки истилоҳоти баррасишуда ба мо дар фаҳмидани вазъи экологии ҷаҳон кӯмак мекунад.

Адабиёт:

1. BBC News. URL: <https://www.bbc.com/news> (accessed: 10. 02. 2021).
2. Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/> (ac-cessed: 11. 02. 2021).
3. Longman Dictionary. URL: <https://www.ldoceonline.com/> (accessed: 11. 02. 2021).
4. The Guardian. URL: <https://www.theguardian.com/international/> (accessed: 17. 06. 2021).
5. Very Life Victory. URL: <https://vlv-mag.com> (accessed: 15. 12. 2020).
6. Collins Dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com/> (accessed: 11. 02. 2021).
7. Степанова М. Д. Калимасозии забони немисии муосир. – М.: КомКнига, 2007. – 376 с.

Калидвожаҳо: *экология, ВАО-и англисӣ, неологизмҳо, лексема, аббревиатураҳо ва акронимҳо.*

Аннотация

АНАЛИЗ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ СМИ

Рассмотрены особенности функционирования лексических единиц экологической тематики в англоязычных СМИ, появление кото-рых обусловлено экологическими процессами, происходящими в совре-менном мире. Особое внимание уделено способам формирования новых терминов, а именно, образованию новых лексических единиц с помощью добавления префиксов, употреблению уже зафиксированных в языке лек-сем в новых сочетаниях, а также использованию сокращений: аббревиатур и акронимов.

Ключевые слова: *экология, англоязычные СМИ, неологизмы, лексема, аб-бревиатуры, акронимы*

Annotation

ANALYSIS OF ENVIRONMENTAL TERMS IN THE ENGLISH SPEAKING MEDIA

Features of the activity of lexical units of environmental topics in the English-language mass media, whose appearance is related to environmental processes in the modern world, are discussed. Special attention is paid to the ways of forming new terms, i. e. creating new lexical units by adding prefixes, using lexemes already established in the language in new compositions, as well as using abbreviations: abbreviations and acronyms.

Keywords: *ecology, English media, neologisms, lexemes, abbreviations and acronyms.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Одилова Чамила Султонбековна, магистрани соли дуҷуми факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 970916262

Рохбари илмӣ: н. и. ф., дотсент Худоева Х. М.

Сведения об авторе: Одилова Джамила Султонбековна, магистрантка второго курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 970916262

Научный руководитель: к. ф. н., доцент Худоева Х. М.

About the author: Odilova Jamila Sultonbekovna, second-year master of the Faculty of English and Oriental Languages of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 970916262

Scientific adviser: Ph. D., Associate Professor Khudoieva Kh. M.

ТАҲЛИЛИ СОХТОРӢ-СЕМАНТИКИИ НУТҚИ МАЗМУНАН НАҚЛШУДА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АГЛИСӢ

Яке аз вижагиҳои забони инсон ин аст, ки ин забон метавонад дар бораи худ ҳарф занад. Ягон системаи алокаи дигар дорои чунин қувва нест. Забон метавонад он чизеро, ки мешунавад баён кунад, яъне қобилияти гуфтаҳои дигар шахсро ба нутқи худ дохил карданро дорад, ки ин имкониятҳои ифоданокӣ ва чандирии онро васеъ мегардонад. Тавсифи муфасссал ва ҳамачонибаи нутқи мазмунан нақлшуда бо забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ки дар ин мақола оварда шудааст, нишон медиҳад, ки ин нутқ чӣ маъно дошта метавонад ва усулҳои ифодаи он чӣ гуна аст. Дар нутқи мазмунан нақлшуда ҳамеша баъзе тағйиротҳо ба амал меоянд, зеро мо сухани худро бо вазъияти лаҳзаи додашуда мутобиқ месозем, шундаамонро ихтисор мекунем ва дар ниҳоят тавсиф ва унсурҳои баҳодиҳии худро ворид мекунем.

Дар низоми грамматикаи забонҳои гуногун нутқи мазмунан нақлшуда хусусиятҳои сохторӣ ва семантикии ба худ хосро дорад. Аз ҷамин лиҳоз, дар байни масъалаҳои мураккаби грамматикӣ он яке аз мавзӯҳои баҳсталаб боқӣ мондааст. Нутқи мазмунан нақлшуда сохтори махсуси худро дошта, дар ин раванд мавқеи истифода, тарзи ифода, тағйиротҳои семантикиву услуби ҳамеша аз масъалаҳои актуалии он мебошанд.

Масъалаҳои сохторӣ ва семантикӣ дар забоншиносӣ, алаҳхусус дар забоншиносии муқоисавӣ ҷойгоҳи махсус дорад ва ба он тавачҷуҳи хоса дода мешавад. Аз ҷамин лиҳоз, солҳои охир тавачҷуҳи махсус ба омӯзиши грамматика, ҳосатан грамматикаи муқоисавӣ равона карда шудааст. Нутқи мазмунан нақлшуда дар забони тоҷикӣ ба таври пурра мавриди таҳқиқи баррасӣ қарор нагирифтааст, аммо дар аксари қорҳои илмӣ дар самти омӯзиши грамматикаи забон мутахассисон ва олимони соҳаҳои гуногун андешаҳои худро дар мақолаҳову ҷаслҳои алоҳидаи қорҳои илмиву тадқиқотиашон зикр ва то ҷое баррасӣ намудаанд.

Яке аз забоншиноси барҷаста Б. Камолиддинов оиди ин масъала андешаи худро чунин баён кардааст: «Нақли сухани касе се тариқа сурат мегирад: айнан, мазмунан ва бо тарзи тақлид. Дар нақли айнан ҳама хусусияти гуфтор: таркиби калимот, қолаби ифода, тарзҳои ибораҳои ҷумлабандӣ, интонатсия, усулҳои таъкид ва ороиши сухан риоя мешавад, бинобар ин дар он баёни матлаб рангин, муассир ва пурҷозиба воқеъ мегардад. Аз гуфтаҳои касе калимаю ибораҳои пароканда, ҷумлаҳо ва порчаҳои яқлұхт ба тарзи ривоят ё иқтибос нақл мегардад. Дар нутқи мазмунан нақлшуда мундариҷаи асосии гуфтаҳои касе ба тарзи мухтасар баён карда мешавад».

Нутқи мазмунан нақлшуда дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ хусусияти мураккаббаёниро, махсусан, аз нигоҳи сохторӣ зоҳир менамояд. Боигарии ҳар як забонро бидуни таҳқиқи хусусиятҳои гуногуни лексикӣ, грамматикӣ ва услубӣ, имкониятҳои ифода, ташкили воситаҳои гуногуни ифода, имкониятҳои ба таври мухтасиф ва амиқ ифода кардани фикр тариқи воситаҳои гуногуни грамматикӣ ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, омӯхтани қоидаву қонуниятҳои грамматикии забон махсусан аз нигоҳи муқоисавӣ боиси вусъат додани имконоти зикршуда буда метавонад.

Масъалаҳои сохтори нутқи мазмунан нақлшуда дар қорҳои таҳқиқоти забоншиносии рус, ба монанди Лауфер, К. Давидов, А. Долинин, В. Козловский, Кузнетсова ва дигарон мавриди таҳқиқи мушаххас қарор гирифта, заминаҳои омӯзиши муқоисавии нутқи мазмунан нақлшударо дар забонҳои гуногунсохт таъмин кардаанд. Ба ин раванд, қорҳои басомонрасонидаи забоншиносии рус Ившин, Дубовский, Смирнитскийро низ ворид кардан мумкин аст, зеро бо дарназардошти таҳқиқи мавзӯ паҳлӯҳои гуногуни ҳам сохторӣ ва ҳам семантикии он дар қорҳои номбурда зина ба зина омӯхта, таҳлил, таҳқиқ ва муқоиса шудаанд.

Дар ин раванд қорҳои таҳқиқоти забоншиносон Н. Рязанова, М. Смолина, Т. Шиян ба меъёрҳои омӯзиши нутқи мазмунан нақлшуда баҳсида шудаанд. Дар таҳқиқотҳои забоншиносон Е. Ворно, Д. Федосеева ин амал нисбатан васеътар мавриди таҳқиқ қарор гирифта, дар илова ба меъёрҳои муайяншуда баъзан ҷанбаҳои услуби низ мавриди омӯзиш ва пешниҳод қарор гирифтаанд.

Дар забони тоҷикӣ бошад новобаста аз мавҷуд набудани таҳқиқоти алоҳида оиди ин масъала, Б. Ниёзмұхаммадов, Л. Бузургзода, Ш. Ниёзӣ, Д. Тоҷиев, Н. Қосимова, М.

Исматуллоев, П. Чамшедов, Д. Хоҷаев, М. Норматов, Х. Ҳусейнов, Ф. Зикриёев, Б. Камолитдинов, Қ. Қаландаров, Н. Туйғунов, К. Усмонов ва дигарон то дараҷае барои ҳалли мушкилоти он, аз ҷумла нутқи мазмунан нақлшуда саҳм гузоштаанд.

Вазифаи пайвандакҳо дар ифодаи нутқи мазмунан нақлшуда вобаста аз мақсади ифода ба назар мерасанд ва ин амал, яъне доираи истифодаи пайвандакҳо дар забонҳои муқоисашаванда монандии зиёд зоҳир менамоянд. Ҷумлаҳои пайраве, ки бо эзоҳи калимаҳои ишоратӣ меоянд, ба сарҷумла бо пайвандаки «ки» (that) алоқаманд мешаванд. Илова бар ин, ҳамин хусусиятро дар забони англисӣ масдар бо ҳиссаҳои то ифода карда метавонанд:

• **He replied that he couldn't help.** - Ӯ ҷавоб дод, ки кӯмак карда наметавонад.

• **The report also points out helpfully that there are more sheep than people in the north of England.**

-Дар маъруза инчунин ба таври муфид кайд карда мешавад, ки дар шимоли Англия назар ба одамон гусфандон зиёданд.

• **Is it true your mother thought that sunshine coming through the windows would destroy the furniture?** - Оё дуруст аст, ки модари шумо фикр мекард, ки нури офтоб аз тирезаҳо мебелро вайрон мекунад?

Инчунин якҷанд сохторҳои гуногуни нутқи мазмунан нақлшуда мавҷуданд, масалан сохторҳои марбут ба корбурди феълҳо ба маънои «гуфтан», «хабар додан» ва амсоли онҳо. Ин навъи нутқи мазмунан нақлшуда аз ду қисм иборат аст: ҷумлае, ки аломати гуфтори бавосита ва феъли муаррифии нутқи мазмунан нақлшуда дорад ва хабаре, ки аз нав гуфта мешавад (хабар дода мешавад, интиқол дода мешавад). Ин сохтори ду қисматро нутқи бавосита меноманд. Дар ҳар як мисоли зер он чизе, ки таъкид шудааст, интиқоли шунида, дида ва ғайра аст:

• **The nurse said that I could see him.** - Ҳамшираи шафқат гуфт, ки ман ўро дида метавонам.

• **The friend asked what had happened to Clara's mother.** - Дӯшташ пурсид, ки ба модари Клара чӣ шудааст.

Натиҷаҳои таҳқиқ ва омӯзиши адабиёти зарурӣ оид ба мавзӯ ба ҳулосае меоварад, ки дар давраҳои гуногун донишмандони соҳа андешаҳои муҳолифро нисбат ба истифодаи ҳатмии қоидаи мутобиқати замонҳо дар нутқи мазмунан нақлшудаи забони англисӣ пешниҳод намудаанд, ба монанди О. Jespersen, Н. Sweet, В. Kelly ва дигарон. Забоншиносон бар он назар буданд, ки қоидаи мувофиқати замонҳо танҳо ҳоси нутқи мазмунан нақлшуда ҳисобида шавад.

Ҳулоса, андешаҳои боло, то дараҷае ба ҳақиқат наздик аст, зеро нутқи гӯяндаро дар забони англисӣ метавон бо ҷанд роҳ ифода намуд, ки имконияти дурӣ ҷустан аз мушкилоти грамматикиро низ дорад. Қоидаи мутобиқати замонҳо албатта ҳоси нутқи мазмунан нақлшудаи забони англисӣ буда метавонад, аммо бо ин хусусият амали он ба анҷом намерасад. Ҳангоми омӯзиши қоидаи мутобиқати замонҳо асосан намудҳои гуногуни ҷумлаҳо дар ҳарду забон мавриди омӯзиш қарор мегиранд. Мусаллам аст, ки дар пояи омӯзиши намудҳои ҷумла (пайрав, тобеъ ва ғайраҳо) муайян сохтани зарурати истифодаи қоидаи мутобиқати замонҳои забони англисӣ имконпазир аст. Ба назари мо асоси қоидаи мувофиқати замонҳо таъсири замони сарҷумла барои ифодаи маънои амиқи ҷумлаи пайрав мебошад.

Адабиёт:

1. Джефф Томпсон Прямая и косвенная речь. Справочник по английскому языку. / English guides reporting, 2004. – 326 с.
2. Каримов Х., Маъсумӣ Н., Тоҷиев Д., Эшонҷонов А. Забони адабии ҳозираи тоҷик (синтаксис) Душанбе: Ирфон, 1970. – 265 с.
3. Угарова Е. В., Синглтон К. Времена английских глаголов, косвенная речь в английском языке, English Tenses, Reported Speech, 2005. – 174 с.
4. Усмонов К., Бойматов А. Методикаи таълими забони англисӣ Душанбе: Нури маърифат, 2009. – 156 с.

Аннотатсия

ТАҲЛИЛИ СОХТОРӢ-СЕМАНТИКӢИ НУТҚИ МАЗМУНАН НАҚЛШУДА ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Кори пешниҳодшуда ба таҳлили хусусиятҳои сохторӣ ва семантикии нутқи мазмунан нақлшуда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Таҳқиқи сохторӣ-семантикии нутқи мазмунан нақлшуда дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ яке аз масъалаҳои муҳим ва судманд буда, дар забоншиносии тоҷик дар муқоиса бо забонҳои дигар камтар таваҷҷуҳ шудааст. Аз ин

рӯ, мақолаи мазкур маҳз ба таҳлил ва таҳқиқи муқоисавӣ-сохторӣ ҳамин масъала рағона гардидааст.

Калидвожаҳо: *грамматика, муқоиса, таҳлил, нутқи мазмунан нақлишуда, хусусиятҳои сохторӣ, хусусиятҳои семантикӣ*

Аннотация

**АНАЛИЗ СЕМАНТИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ КОСВЕННОЙ
РЕЧИ НА ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

Представленная работа посвящена анализу структурно-семантических особенностей речи в таджикском и английском языках. Структурно-семантическое исследование разговорной речи в таджикском и английском языках является одним из важных и полезных вопросов, которому в таджикском языкознании уделяется меньше внимания по сравнению с другими языками. Поэтому данная статья направлена на анализ и сравнительно-структурное исследование данного вопроса.

Ключевые слова: *грамматика, сравнение, анализ, косвенная речь, структурные особенности, семантические особенности.*

Annotation

**STRUCTURAL AND SEMANTIC ANALYSIS OF INDIRECT
SPEECH IN TAJIK AND ENGLISH**

Presented work is devoted to the analysis of the structural and semantic features of speech in the Tajik and English languages. The structural and semantic study of spoken speech in the Tajik and English languages is one of the important and useful issues that receives less attention in Tajik linguistics compared to other languages. Therefore, this article is aimed at analysis and comparative structural research of this issue.

Keywords: *grammar, comparison, analysis, indirect speech, structural features, semantic features.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Хоҷаева Маҳинабону Нуриддиновна, магистранти соли аввали кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавӣи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни Суруға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Телефон: +992 559001401.

Рохбари илмӣ: н. и. п. дотсент Сангинова М. Б.

Сведения об авторе: Ходжаева Махинабону Нуриддиновна, магистрантка первого курса кафедры лингвистики и сравнительной типологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддин Айнӣ. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 121. Телефон: +992 559001401.

Научный руководитель: к. п. н. доцент Сангинова М. Б.

About the author: Khojaeva Mahinabonu Nuriddinovna, is a first-year master's student at the Department of Linguistics and Comparative Typology at the Tajik State Pedagogical University named after S. Aini. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, avenue Rudaki, 121. Phone: +992 559001401.

Scientific adviser: c.s. p. docent Sanginova M. B.

*Шарипова Зарина Ғуломовна,
магистранти соли аввали кафедраи забонишнӣ ва рӯзманигорӣ
ДБЗХТ ба номи Сотим Улӯғода*

ВИЖАГИҲОИ КАЛИМАСОЗИИ ИСМҲОИ МУРАККАБИ ТОБЕЪ ВА ҚОЛАБҲОИ ОН ДАР ОСОРИ АСКАР ҲАКИМ

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ тарзи тобеи калимасозӣ сермахсултарин роҳи калимасозии исм ба шумор меравад. Ин навъи калимасозӣ дар таърихи забони форсии тоҷикӣ таърихи куҳан дорад. Қолабҳои мушаххаси худро доштани ин навъи калимасозӣ далели он аст, ки он шакли худро хеле барвақт гирифтааст. Забоншинос Ш. Рустамов дар пажӯҳишаш – «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» чор роҳи калимасозии исмҳои мураккаби тобеъро нишон додааст:

1. Аз ибораҳои исмии изофӣ: *соҳибхона, модарарӯс, сарлашкар, шарикдарс*.
2. Аз ибораҳои исмии ғайриизофӣ: *ошхона, зебосанам, тангкӯча*.
3. Аз ибораҳои феълӣ: *ошпаз, соатсоз, сарбанд, дудкаи ва ғайра*.
4. Аз феълҳои таркибӣ: *коркард, нишондод, ҷамъбаст, қарордод* [2019, С.135-136].

Заминаи асосии калимаҳои мураккаб воҳидҳои наҳвӣ, пеш аз ҳама, ибора мебошад. Аз ҳамин ҷиҳат калимасозии исмҳои мураккаб масъалаи муносибати исмҳои мураккаб ва ибораҳоро ба миён мегузорад. Аз ибораҳои изофӣ бунёд гардидани калимаҳои мураккабро муаллифи «Ғиёс-ул-лугот» таъкид намудааст. Муҳаммад Ғиёсиддин дар робита ба ин чунин менависад: «Ва бояд донист дар калимае, ки охири он мухтафӣ бошад, вақти изофат ва тавсиф онҳоро ба ҳамзаи мулайяна бадал кунанд, чун хӯшаи гандум ва бодаи соф ва гоҳе бинобар таҳфифи калом музофилайҳоро бар музоф муқаддам наоянд, дар ин сурат касраи музоф ҳазҷ созанд ва ин услубро изофати билқалб номанд ва баъзе изофати мақлубӣ гӯянд, чунон ки: *аврангзеб*, яъне зеби авранг ва *наҷҷортисар*, яъне писари наҷҷор ва *некмард*, яъне марди нек ва *ҷаҳонподшоҳӣ*, яъне подшоҳии ҷаҳон ва *гардунофтоб*, яъне офтоби гардун ва *гулоб*, яъне оби гул» [2019, С.136].

Ин гурӯҳи калимаҳои мураккаб, ки дар онҳо афтодани бандаки изофӣ мушоҳида мегардад ва ҷузъи дуюм эзоҳдиҳандаи ҷузъи якум аст, ҳам дар забони осори классикӣ ва ҳам дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ нисбатан сермахсул аст. Бояд таваққуф дод, ки «дар калимасозии факки изофат ҳама гуна ибораҳо истифода намешаванд. Бо ин роҳ танҳо аз ибораҳои изофӣ исми мураккаб ба амал омадааст, ки онҳо барои ифодаи як мафҳум ва бо як зада талаффуз шудан имконият пайдо кардаанд» [Ҳочамиров М.С.С.136-137].

Дар осори Аскар Ҳаким исмҳои мураккаби тобеъ корбурди фаровон доранд, ки дар қолабҳои зерин сохта шудаанд:

1. **Исм+исм.** Ин қолиб сермахсултарин қолиби исмҳои мураккаби тобеъ буда, дар забони тоҷикӣ бештарини исмҳои мураккаби тобеъ маҳз дар ҳамин қолаб шакл гирифтаанд:

В-арна мавҷе, ки барад чашми маро

Камтар аз мавҷи сароб аст, сароб [Мун. Ҷ. 1. С.155].

Сари сарчаишмаи сероб нишаст,

Об то нӯшад об аз он чаишмаи гул [Мун. Ҷ. 1. С.54].

Ҳайр, эй қуллаи сарманзили ман,

Шукри он барфи сафопарвари пок [Мун. Ҷ. 1. С.72].

Ту маро мешунавӣ?

Саҳар оӣ сари сарчаишма ба об [Мун. Ҷ. 1. С.103].

Ишқ бо сарпанҷаи Фарҳод

Беҳабар аз фитнаву бедод [Мун. Ҷ. 2. С.13].

Сарриштаи тақдири ту гар хӯрд гиреҳ,

Оне, ки гиреҳ баст, ҳамон бикшояд [Мун. Ҷ. 2. С.182].

Туй, ту, сархати розу ниёзам,

Ҳикоятҳои кӯтоҳу дарозам [Мун. Ҷ. 2. С.102].

Исмҳои мураккабе, ки номи ҳайвонот парандагон ва ҷонваронро мефаҳмонанд. Чунончи:

Во шавад гӯи гиребон ногоҳ,

Аз бари кӯҳ рамад – оҳубара [Мун. Ҷ. 1. С.152].

Ва ба оҳубара мегуфт сухан чун бо мо,

Моҳӣ аз рӯд ба ҳар як суханаиш пар мезад [Мун. Ҷ. 2. С.280].

Гар хийбони ба сони **сангпуште** сангпӯши шахр,

Гардад озод аз фишори сахти сангин [Мун. Ҷ. 1. С.121].

Шиква накунам чу **сангпуште**, пуштам

Санг аст ҳама, чӣ гуна парвоз кунам [Мун. Ҷ. 2. С.216]?!

Исмҳои мураккаби тобе, ки предметро мефаҳмонанд:

Шаббода кард бозӣ

Бо милаҳои дилдор [Мун. Ҷ. 1. С.47].

Парешон мекунад **шаббода** имшаб

Ба шӯҳӣ чанбари гесӯи шабро [Мун. Ҷ. 1. С.62].

Магар хуршед ин шаб мебарояд,

Ки нӯшад **шабнами** гулро шабошаб [Мун. Ҷ. 2. С.50].

Гар бисабзад дар нигоҳат **симҷӯби** хушк,

Чун санавбар боз ояд дар канори беазаҳои [Мун. Ҷ. 1. С.121].

Гар санги ту **сангрезан** рӯи раҳ аст,

Санге ба даруни кафи будан чӣ зарур [Мун. Ҷ. 2. С.197]?!

Эй бӯи гули ба об рафта,

Гул омадаву **гулоб** рафта [Мун. Ҷ. 1. С.173].

Ин сояи ҷонпарвари беду лаби об,

Андоз гуле дар обу бардор **гулоб** [Мун. Ҷ. 2. С.132].

2. **Сифат+исм.** Яке аз қолабҳои маъмули калимасозии исмҳои мураккаби тобе аз сифат ва исм сохтани калимаҳои мураккаб мебошад. Гуфтан бамаврид аст, ки бунёди бештари ин қабилҳои исмҳои мураккаб ибораи изофист. Чунончи дар осори адиб:

Тирамоҳон чун бирезад обҳои сарди хеш

Бар сари долу дарахт аз навадони осмон [Мун. Ҷ. 1. С.15].

Тирачаиме шабона раҳ мебурд,

Дошт фонуси равшане дар даст [Мун. Ҷ. 1. С.21].

Ту ба шаҳри **тирарӯйе**, ки бувад губоролуд,

Бикӯшӣ аз руҳи худ руҳи ҳафт осмонам [Мун. Ҷ. 1. С.48].

Нозукиҳоли қоматаи оғӯи мекашам,

Гул мекунад ба боди сабо боғ дар барам [Мун. Ҷ. 1. С.135].

Бипар аз шӯхи боғи **сабзоғӯи**,

Ба сари шӯхи шеҷри ман биниш [Мун. Ҷ. 1. С.71].

Ту ки чун гули зимистон шукуфӣ ба **гармхона**,

Назанад ба хона сардат зи ҳавои бом гуфтан [Мун. Ҷ. 1. С.249].

3. **Шумора+исм.** Бо ин қолаб дар осори адиб чунин калимаҳои мураккаб мавриди истифода қарор гирифтаанд:

Дар ҳамон банди дарахт

Мекунандат **чормех** [Мун. Ҷ. 1. С.179].

Домани дил домани сабзи муҳаббатҳову боварҳост,

Бас бувад дигар варо бо **чормаз**и пуч пур қардан [Мун. Ҷ. 1. С.224].

Андар қаду боло-и, ки ин сурху сафед аст,

Садбарги сафед аст, ки дар шӯхи анор аст [Мун. Ҷ. 2. С.38].

Эй **дӯтор**и фақире аз авом,

Эй ту номуси азизу поки ом [Мун. Ҷ. 1. С.99].

Лек дар қабри дилам савту навои «**Шаишақом**»

Ҳамчу рӯди ҷорӣ аз зери замин ҷорист низ [Мун. Ҷ. 1. С.33].

Ба роҳат сабзаю **себарга** тар буд,

Ба рӯи майсаҳо дурру гӯҳар буд [Мун. Ҷ. 1. С.51].

Дубайтиро чу хирман бод қарданд,

Ғазалҳоро ба оби ҷӯй гуфтанд [Мун. Ҷ. 1. С.39].

Дубайтиҳои ман оҳу алам нест,

Заифӣ шеваи марди аҷам нест [Мун. Ҷ. 2. С.56].

Ба лаби чаишаи кӯҳӣ омад

Таишалаб духтараки **чилкокул** [Мун. Ҷ. 1. С.54].

Ассалом, эй **чилчароғи** субҳу шом,

Ассалом [Мун. Ҷ. 1. С.178]!

Қалби ҳар ду қитъа ин дам метапад

Дар Душанбеи азизи дилбараи [Мун. Ҷ. 1. С.17].

4. **Исм + асоси замони ҳозираи феъл.** Аз исму асоси замони ҳозираи феъл қариб ҳамаи хелҳои исм сохта мешавад. Вале исмҳои ифодакунандаи шахс гурӯҳи асосиро ташкил медиҳанд. Онҳо шахсро аз рӯи ихтисос, касбу кор ва машғулият ифода менамоянд. Ба кадом ихтисос ва касбу кор машғул будани шахсро ҷузъи номии калимаи мураккаб далолат мекунад [Рустамов 1981. С.110].

Дар назми Аскар Ҳаким низ ин қолиб яке аз қолибҳои пурмахсултари калимасозии исмҳои мураккаб ба ҳисоб меравад. Аз исму асоси замони ҳозираи феъл исми мураккаби тобӣ сохта шудааст:

Ё дар бари дарборҳо,

Ё бар дари сардорҳо [Мун. Ҷ. 1. С.141].

Ҳаскашон бӯхтон ба марди ҳақ заданд,

Ў вале дарёи пургавҳар гузаит [Мун. Ҷ. 1. С.88].

В-арна бояд равем мо шабу рӯз

Ҳама фонуси раҳнамо дар даст [Мун. Ҷ. 1. С.22].

Духтари раҳнамои айнақдор

Қиссаи санғо ҳикоят кард [Мун. Ҷ. 1. С.27].

Аз сарат чодар гирифтӣ дод **ҷорӯбат** ба даст,

То ниҳоли қоматат дар кӯча ҳам гаштӣ шикаст [Мун. Ҷ. 1. С.122].

Ошпазхона дарояд, ки бувад номатлуб,

Назанад бо **ҷорӯб** [Мун. Ҷ. 1. С.206].

Ҳар гаҳ, ки паямбари Худо дар раҳи ҳақ

Дастӣ ту гирифт, **дастгир** кардӣ [Мун. Ҷ. 2. С.240].

То намонам дар ҷаҳон бе **дастгир**,

То шавам муҳтоҷро ҳоҷатбарор [Мун. Ҷ. 2. С.257].

Фикри шиками сер кунат **побандат**,

Занҷири ду поят, ки туро дар шикам аст [Мун. Ҷ. 2. С.143].

Амни ҷонаи бошад,

Лек бошад **побанд** [Мун. Ҷ. 2. С.282].

Аз мисолҳои зиёди дар ин фасл зикргардида гуфта метавонем, ки дар ҳақиқат устод Аскар Ҳаким қобилияти баланди офаридани калимаҳои мураккаби тобӣро низ дорост. Ҳарчанд назм соданависӣ, содабаёнӣ ва истифодаи калимаҳои содари талаб мекунад, аммо адиб калимаҳои мураккабро бо як маҳорати том мавриди истифода қарор додааст, ки шоистаи таҳсин аст.

Адабиёт:

1. Айни С. Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Кулӣёт, ҷ. 11, китоби дуюм. – Душанбе, 1964. – 168 с.
2. Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ. – Душанбе, 2006. – 79 с.
3. Амлоев А. Я. Калимасозии сарфии исм дар наҳри бадии Фазлиддин Муҳаммадиев. – Душанбе: ДСРТ, 2016. – 151 с.
4. Аскар Ҳаким. Маҷмуаи осор. Ҷилди 1. – Хучанд: Ношир, 2017. – 426 с.
5. Аскар Ҳаким. Маҷмуаи осор. Ҷилди 2. – Хучанд: Ношир, 2017. – 492 с.
6. Аҳмедова Ў. Шаклҳои феълӣ бо ёридиҳандаи «истон» дар забони ҳозираи тоҷик. – Сталинобод, 1961. – 123 с.
7. Камолова Г. Хусусиятҳои морфологияи забони «Маҷмӯ-ут-таворих». – Душанбе, 1974. – 92 с.
8. Касимов О. Суффиксальное словообразование имён существительных в «Шахнаме» А. Фирдавси [Текст] / О. Касимов АКД. – М., 1988. – 23 с.
9. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 2. Забоншиносӣ. – Душанбе, 1980. – 350 с.
10. Маъсумӣ Н. Очеркҳои оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Сталинобод, 1959. – 294 с.
11. Мирзоев Ғ. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке. АКД. – Душанбе, 1987. – 20 с.
12. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. – Сталинобод, 1954. – 50 с.
13. Ниёзмухаммадов Б., Бузургзода Л. Морфологияи забони тоҷикӣ. – Сталинобод, 1941. – 67 с.
14. Низомова С. Калимасозии исм дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ. – Душанбе, 2002. – 180 с.
15. Оранский И. М. Иранские языки. – М., 1963. – 203 с.
16. Пейсиков Л. С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., 1973. – 210 с.
17. Раҳматуллозода С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. – Душанбе: Дониш, 2016. – 239 с.

Калидвожаҳо: *калимасозӣ, калимаҳои мураккаб, таркиби калима, унсуре калимасозӣ, факки изофат, васлиавии калимаҳо, қолибҳои калимасозӣ.*

Аннотация

ОСОБЕННОСТИ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ СЛОЖНЫХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ И ЕГО ФОРМУЛИРОВОК В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АСКАРА ХАКИМА

Словообразование является важнейшим способом обогащения словарного состава языка. С развитием структурного состава имен существительных постоянно совершенствуются и развиваются пути и модели словообразования этой части речи. Изменения словообразовательной структуры имен существительных осуществляются в рамках грамматического строя и внутренних закономерностей языка. Важным источником выявления особенностей словообразования современного таджикского литературного языка являются произведения современных таджикских писателей, поэтому материалом для исследования структуры слов детерминативного типа в настоящей статье послужили тексты прозаических произведений Шамсиддина Шахина.

Ключевые слова: *словообразование, сложные слова, структура слов, элементы словообразования, сокращение изафета, соединение слов, модели словообразования.*

Annotation

WORD-FORMATION FEATURES OF COMPLEX SUBJECT NOUNS AND ITS FORMULATIONS IN THE WORKS OF ASCAR HAKIM

Word-building is the most significant way of enriching Tajik language's lexis. Connected to compound nouns, form and methods of word-building regularly evolves and develops. Change and improvement of word-building appears according to regularity of development of language. And studying the works of writers one of the essential matters. With understanding this significance, in the article is studied the main forms of building words of determinative type.

Keywords: *word-building, compound words, structure of word, element of word-building, connecting words, forms of word-building.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шарипова Зарина Ғуломовна, магистранти соли 1-уми кафедраи забоншиносӣ ва рӯзноманигории ДБЗХТ ба номи Сотим Улуғзода Тел: (+992) 985556567, **E-mail:** toirzoda0710 @ mail. Ru

Сведения об авторе: Шарипова Зарина Гулом, магистрант первого курса кафедры языкознания и журналистики ТМУЯ им. С.Улуғзода. Тел: (+992) 985556567, **E-mail:** toirzoda0710 @ mail. Ru

About the author: Sharipova Zarina Gulom, magistranta, of the second course, in the Department of Tajik Philology of the Tajik State TIUFL named after Sotim Ulughzoda. **E-mail:** Toirzoda0710 @ mail. ru, phone: (+992) 985556567.

*Салимшоева Фуруг Мехрубоновна,
магистрантка первого курса факультет английского языка*

АСТИОНИМЫ В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Всё что нас окружает, имеет свое имя или название. Откуда происходят названия стран и городов мира. Почему Таджикистан называли именно так, от какого слова возник, какое значение имеет? Каждый из нас задавался хоть раз таким вопросом. Пока мы, ищем ответы, есть целая наука которая занимается изучением именно происхождения того или иного названия страны, города, рек, озёр. Интерес к происхождению топонимов не случаен географические наименования аккумулирует в себе информацию о посредственности, свидетельствующую об истории объекта его географическом расположении отличительных знаках, напоминающую о важных культурных и политических событиях стихийных бедствиях народных предводителях завоевателях и иные извлечь из топонима подлинную историческую и этнокультурную информацию можно только в итоге его этимологического обзора. При этом важно рассмотреть топонимы с точки зрения научной этимологии в плане отражения в лингвосознании наивных этимологических поисков (народные этимологии). Последняя фигурирует фольклоре и топонимии постепенно, размываясь памяти народа и подвергаясь перестройке за счёт новых событий, имеющих ассоциативную связь с прошлым, в лингвосознании поколений, отдалённых от реальных событий функционирует как обратное отражение фольклорного текста важно понять, что стоит за то или иной народной этимологии. Каковы её социальные причины и следствия? Какие культурные смыслы она содержит? Топонимы раскрывают опыт человека в восприятии и познании как реального, так и виртуального мира. Чтобы раскрыть суть данной тематики, прежде всего, нужно разобраться в происхождении слов, как топоним, астионим и топонимика в целом.

Топонимика это наука, которая изучает географические названия. Она связывает воедино географию, языкознание и историю. Интересует она не только ученых, но и всех краеведов, каждого любознательного человека. Стоит отметить важнейшую роль исследований в области топонимики Средней Азии, особенно таких учёных, как, Скварского, А.П. Шишова, П.П. Шубинского, Ф.Ефремова, Ф.Назарова, В.Л. Вяткина, И.А. Кастанье, Л.Ф. Костенко, А.А. Кушакевича, Н.Лыкошина, А.И. Макшеева, А. Л. Хромов и многих других. А также таджикских учёных, которые проводили исследования в топонимике, К.Ш. Джураева, С. Сулаймонова, Н. Офаридаева, А.Абдунабиева, С.Назарзода, Ч. Алими, М.Шодиева, Р. Х. Додихудоева. Работы Суперанская А.В., Мезенко А.М., Мурзаев Э.М., Басик С.Н., Швейцер А.Д., Томахин Г.Д, Смит, Эквол, Менкена, Стюарта, В. Д. Беленькой, О. А. Леоновича были посвящены области англоязычной топонимики.

Аюбов Абдусалом Рауфович отмечал важность топонимики, указывая то что, «топонимы, выступая как ценный источник, наряду с памятниками материальной культуры и сведений древних и средневековых авторов, дают важную информацию об истории народов». Одинаев Абдуманон Ибрагимович также занимался исследованием топонимики Горной Матчи, и в своей диссертации указал важность изучения: «Горная Матча, в целом, и особенно Центральная Сады, по признанию ученых-лингвистов и историков, считается регионом обитания согдоязычного населения. Хотя в процессе исторического развития население этой местности потеряло свой язык, довольно значительно отделилось от своих истоков, в системе географических названий исследуемого региона согдийские топонимы и микротопонимы по сей день занимают важное место».

Имена географические—топонимы создаются народами сотнями, а то и тысячами лет. Многие ученые- исследовали оценивали данную науку по разному. Например, Н. И. Надеждин писал: «Топонимика—это язык Земли», а академик Я. К. Грот отметил: «Топографическое имя никогда не бывает случайным и лишенным всякого значения. В нем по большей части выражается или какой-нибудь признак самого урочища, или характерная черта местности, или намек на происхождение предмета, или, наконец, какое-нибудь обстоятельство, более или менее любопытное для ума и воображения». Топонимика ложно недооценивается в современном обществе, невзирая на факт появления данного термина уже в 60-х годах девятнадцатого века. Познания, получаемые путем изучения топонимов, могут быть пригодны людям не только с точки зрения географии либо истории, но и значительно оказать помощь им в постижении

культуры и даже родного языка. Именно этой разносторонней направленностью применения итогов и обусловлена надобность уделить должное внимания топонимике как науке.

Топонимика по факту является неотделимой частью жизни современного человека. На всяком шагу он сталкивается с географическими наименованиями городов, улиц, рек, гор, озер, являющихся оригинальным историческим достоянием. Сходственные монументы культуры в первую очередь являются отражением ценностей поколения, а еще его духовной и физической сущности. Кроме этого, согласно последним изучением в области истории, именно благодаря сохранению географических наименований в первозданном виде, ученым представляется возможность предположить в реальном времени то, как выглядела определенная область десятки лет назад, какие народы тут обитали и так дальше.

Иными словами, топонимику можно считать памятью поколения, иллюстрирующую как образ жизни людей в прошлом, так и окаймляющий их мир (к примеру, природу, расположение улиц). А без познания прошлого, как известно, не может быть грядущего. Что сегодня предполагают топонимические изучения. Во первый, идентификацию происхождения самого слова либо сочетания слов, используемых для определения определенного географического объекта. А также, выяснение смыслового значения наименований улиц, рек, гор и так дальше; возобновление начального подлинного написания и произношения географического наименования (в случае работы с древними объектами); изложение нынешнего (для новейших топонимов) либо прошлого (для старых географических наименований) состояния определенной местности, а еще процесса её видоизменения, в итоге позитивного либо отрицательного воздействия людей, описываемого поколения.

Не стоит забывать, то что топонимика постигает не только географические наименования, возникшие в прошлом, но и фиксирует современные топонимы для их последующего предания грядущей науке. Рассматривая разностороннюю целенаправленность рассматриваемых изучений, топонимику можно по праву считать оригинальной смежной стороной базовых областей умений. Речь идет о географии, истории и языкознании, то есть лингвистике.

Чтобы расширить границы своего знания, недостаточно просто знать, что именно подразумевается естественно под постижением топонимов, значимо также понимать, для чего все это делается. Главной целью существования предоставленной науки является верная организация жизни современного социума. Речь идет о отчетливом соответствии одного географического наименования определенному месту. Это нужно, в первую очередь, для комфорта людей. Вопросы исчезают сами собой, если на миг представить, как усложнилась бы жизнь человека, если правда бы половина имеющихся географических наименований исчезли либо стали бы одинаковы друг другу.

Чтобы понимать особенностей местности, поправить исторические данные, определять языковой принадлежности народов, проживающих на территории исследуемого географического объекта; поправить востребованных в прошлом границ между географическими объектами; изучать специфику культур прошлых поколений, а еще их быта и даже народного творчества; определять политическую обстановку прошлых годов, необходима топонимика.

Для образования максимально отчетливого представления о сути топонимики, можно привести в пример Великобританию и Таджикистан. Название «Англия» происходит от древнеанглийского слова Englalund, что означает «земля англов». Самое раннее письменное использование термина «Engla londe» содержится в переводе конца IX века на древнеанглийский язык трактата «Церковная история народа англов» историка и богослова Беда Достопочтенного. На территории Англии доминирует английский топонимический слой. Кельтский слой в центре и на юго-востоке Англии выражен очень слабо, он перекрыт плотной массой последующих англосаксонских топонимов. По оценке В. А. Жучкевича, в ойконимии Англии можно выделить три типа топонимов по форме образования:

- простые — Сток[en], Ли и др.;
- сложные — Лондон, Манчестер, Бристоль и др.
- составные, состоящие из двух и более слов — Кингстон-апон-Халл, Сток-он-Трент и др.

Название «Таджикистан» (тадж. Тоҷикистон — «страна таджиков») происходит от самоназвания таджиков и суффикса -истан / -стан, с помощью которого образуются названия стран и местностей проживания народа, указанного в первой части топонима. Название появилось в 1924 году в результате национально-территориального размежевания Средней Азии и создания Таджикской Автономной Советской Социалистической Республики в составе

Узбекской ССР (в 1929—1991 годах — Таджикская Советская. 9 сентября 1991 года на внеочередной сессии Верховного Совета Таджикской ССР было принято Заявление и Постановление «О государственной независимости Республики Таджикистан», а 6 ноября 1994 году на всенародном референдуме была принята Конституция, статья 1 которой утвердила равнозначность названий «Республика Таджикистан» и «Таджикистан».

Действительно, понимание происхождения наименования определенного географического объекта значимо не только для определения его нынешнего либо прошлого местонахождения, но и для поправления общественной обстановки, людских взоров на жизнь и исторических происшествий того периода. Именно следственно топонимика как наука являлась, является и будет постоянно являться неотделимой частью жизни всякого человека.

Топонимика как наука не только занимается изучением значения географических наименований в прошлом и их фиксацией в реальном, но и определением местонахождения уже несуществующих объектов (улиц, рек, городов и так далее). Топонимия определенной области складывается из общности топонимов, расположенных на рассматриваемой территории. Значимо подметить, что среди топонимов также принята определенная систематизация. В зависимости от типа географического объекта, его наименования делятся на:

- ойконимы (топонимы, относящиеся к населенным пунктам, при чем не только городам, но и селам, деревням, улицам и даже домам. Среди них также распространены термины **астионимы** (названия городских поселений) и комонимы (названия сельских поселений);
- гидронимы, в свою очередь подразделяющиеся на пелагонимы (моря), лимнонимы (мелкие заводи), потамонимы (реки), гелонимы (болотные участки) (географические названия водных объектов, например, рек, озер, каналов и так далее);
- дримонимы (топонимы, используемые для обозначения лесов, рощ, и так далее);
- оронимы (названия, используемые для иллюстрирования рельефа местности);
- антропотопонимы (топонимы, в основе которых лежит имя конкретного человека);
- микротопонимы (исходя из говорящей приставки, логичным становится вывод о том, что данный вид топонимов используется для обозначения мельчайших географических объектов, например, поля, луга);
- макротопонимы (в отличие от предыдущего типа, используются для описания крупных территорий, в частности стран, королевств и так далее).

Астони́мия или самоназвания городов – один из видов будучи ойконимом, от *Ҷун.қ. а́стӣ* *ёвоҷа* — название города. Раньше это слово называлось полисонимом, от слова *Юн. полис* – город, ставший впоследствии синонимом своего аналога (*а́стӣ*- город и *ёвоҷа*- имя) меняются местами и это название раздела топонимики, для изучения названия городов, их происхождение, смысловое значение, их развитие, текущая ситуация, написание и произношение..В центре нашего исследования названия городов – урбонимы или астионимы. Данные термины могут выступать как синонимичные. Любой астионим – это урбоним. Мы же под астионимом понимаем только название столичных городов. Вслед за Н. Н. Подольской считаем, что астионим – это вид онома (то есть собственного имени), собственное имя города. Например, Душанбе, Амстердам, Багдад, Москва, Осло, Париж, Сеул и так далее [4].

Перейдем к рассмотрению астионимов. В первую очередь обратим внимание на тот факт, что при подготовке материалов изучения нами был проведён обзор и обобщены дефиниции астионимов в разных лексикографических источниках. На их основе нами разрабатывается структура словарной статьи грядущего словаря астионимов.

Истаравшан – В истории мало городов и регионов, которые неоднократно разрушались и перестраивались. были основаны и несколько раз меняли свое название. Один из них исторические регионы с их богатой цивилизацией и культурой в сокровищнице ценностей Истаравшан внес ценный вклад в культуру народов Центральной Азии и мира. Считается Истаравшан за более чем 2500 лет своего существования трижды менял свое имя и на названия «Кирополь» («Киресхата», «Курушкада»), «Истаравшан», «Уротеппа».

В первом разделе «Названия древних поселений, городов, сел» дается историко-географический обзор древних поселений Уструшаны, анализированы их названия. Об Уструшане впервые упоминают китайские авторы с характерным для китайского языка звучанием, как Судуйшана, Шуойрушана, Сурушина, Цао, Кобугюйна. Средневековые арабо-персидские авторы тоже приводят название по-разному: Усрушана, Осрушана, Осруша, Сурушан. Согдийские документы с горы Муг подтвердили, что из многочисленных вариантов написания названия области наиболее близкой к реальному произношению является форма

«иструшанк». Следует отметить, что, по мнению исследователя Ю.Якубова, происхождение этого слова восходит к задолго до нашей эры. Оно состоит из двух частей «ист» и «уст» и означает «выше», «высший» и «высший» («боло», «оли» ва «олитар»), а «Равшан» — это имя 18-го ангела календаря Авасты — Равшана. Как известно, в прошлом регионы и районы имели своих покровителей-ангелов – богов Аваст. Например, как если бы город Замини Истаравшан принадлежал Богу Земли с Замиёдом и Панджу-Панджакатом (Бунджикат), ему покровительствовал Бог под именем Нана. Отсюда об Истаравшане заботился честный, честный, правдивый ангел, держатель весов и проверяющий дела умерших на мосту Чанвад-Сират Равшан.

Бохтар, Курган-Тюбе- Что касается этимологии «Курфонтеппа» (тадж. произношение), то она уходит своими корнями к тюркско-персидскому и обозначает «курган, вершину, бугор, сопку, холм». Если же смотреть с точки зрения таджикского языка, то топоним состоит из двух слов, где «кургон» - крепость на возвышенности, укрепление, цитадель небольшого города, а «теппа» - тюрко-персидское заимствование типа «теппа, тюбе, тобе, депе». Среди населения по сей день распространено известное придание, гласящее, что когда-то один из местных князей издал указ о том, чтобы каждый путешественник, проезжающий через его город, привозил с собой тюбетейку с землей. Через некоторое время образовался целый курган, на котором впоследствии был построен наблюдательный пункт, а сегодня в специально построенном здании расположился областной историко-краеведческий музей, основанный в мае 1982 г. по решению областного правительства в честь 50-летия орошения Вахшской долины.

Куляб- город, ц. Кулябской обл., Таджикистан. Возникновение названия связывают с тадж. кулоба 'озерная вода' или кулоб 'заболоченные места, плавни, заросли'; окрестности города в прошлом были заболочены.

Лондон - Название «Лондон» происходит от названия римского поселения Лондиниум (лат. Londinium), этимология которого точно не известна, располагавшегося в I веке н. э. на территории современного Лондона. На протяжении длительного времени выдвигался ряд гипотез о происхождении этого ойконима, ведущей тенденцией в научных публикациях является версия о его происхождении из бриттской формы *Londonjon, которая, в свою очередь, имеет кельтское происхождение.

Британский лингвист Ричард Коутс в статье 1998 года выдвинул свою версию этимологии названия Лондона, упомянув все известные варианты этого астионима, использовавшиеся примерно до 900 года на греческом, латинском, бретонском и древнеанглийском языках. В большинстве древних источников название начинается с форманта Londin (Λονδίνιον, Londino, Londinium и т. д.), хотя в некоторых встречается и формант Lundin-. Более поздние источники в основном содержат форманты London- или London-, а все примеры на древнеанглийском содержат формант Lunden- с различными окончаниями. Коутс отметил, что современное правописание названия города с «о» происходит из средневековой письменной традиции избегать графемы «и» между буквами, составленными из минимов[en]. Самая ранняя версия о происхождении ойконима «Лондон» содержится в «Истории королей Британии» Гальфрида Монмутского (ок.1136 г.), где утверждается, что название города происходит от имени легендарного короля Луда[en], который ещё в доримские времена захватил город Триновантум [en] и приказал переименовать его в свою честь «Керлуд» (англ. Kaerlud). Название Керлуд впоследствии трансформировалось в «Карлундейн», а последнее, в свою очередь — в «Лондон». По оценкам современных исследователей, версия Гальфрида Монмутского не находит подтверждений в законах лингвистики. Британский историк XVII века Уильям Кемден предположил, что название может происходить от бретонского форманта lhwn (современный валлийский — Llwyn), что означает «роща» и Town — «город». Таким образом, Lhwn Town означало «город в роще».

Бирмингем - Происходит от англ. Birmingham, из неустановленной формы. По наиболее распространенной версии, от др.-англ. Beorma ingas ham «дом потомков Беормы». Впервые название зафиксировано в Книге страшного суда в (1086 г.). Форма Birmingham окончательно утвердилась в XVIII веке, до этого в различных документах встречалось более 100 вариантов написания топонима (включая Bermicham, Bermingham, Brimidgham, Bromwicham и т. п.).

Каждому человеку, проживающему в республике, необходимо как минимум знать топонимику места рождения. Конечно, люди, желающие знать топонимику своей местности, ничего не смогут сделать без изучения науки топонимики. Как бы ни была молода наука о топонимики, в отношении изучения названия своей местности необходимо братья за эту новую науку. По результатам исследования, следует отметить, что ученые-топонимисты делили науку

о топонимике на части в зависимости от характера объектов, что каждая из ее частей имеет особую специфику своего изучения.

Литература:

1. Аюбов А.Р. Топонимы Уструшаны как источник по истории и культуры. – Худжанд: Нури маърифат, 2013. – 192 с.
2. Аюбов А.Р. История в географических и этнических названиях. – Худжанд: Меъроҷ, 2017. – 124 с.
3. Аюбов А.Р. Этнокультурные процессы и вопросы сложения топонимов Согда и Ферганы (I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.). – Худжанд: Нури маърифат, 2017. – 412 с.
4. Астионимы в русском языке. Статья. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://journals-altspu.ru/pedagogical-education/article/view/1896>
5. Беленькая В.Д. Очерки англоязычной топонимики. – М.: Высшая школа, 1977. – 227 с.
6. Жучкевич В.А. Общая топонимика – М.: Высшая школа, 1968. – 432 с.
7. Виктория Беленькая. Очерки англоязычной топонимики. – М.: Высшая школа, 1977 – 228 с.
8. Никонов В.А. Введение в топонимику. – ЛКИ. 2011 – 184 с.
9. Жучкевич В.А. Общая топонимика. Издание 2-е, исправленное и дополненное. – Минск: Высшая школа, 1968. – 432 с.
10. Инструкция по русской передаче английских географических названий. – М., 1975. – 80 с.
11. Инструкция по русской передаче валлийских географических названий / Сост. Л. И. Аненберг; Ред. Н.К. Тарасюк. – М., 1976. – 33 с.
12. Лев Успенский. Загадки топонимики. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 272 с.
13. Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимии / Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Научный руководитель В.А. Лившиц. СПб., 2004. – 306 с.
14. Махмаджонов, Олимджон Обиджонович. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины Таджикистана. Автореферат. 2010. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/istoriko-lingvisticheskoe-issledovanie-toponimii-gissarskoi-doliny-tadzhikistana>
15. Научная, народная и кабинетная этимология астионимов. Статья. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/81301/1/vopon_2019_3_011.pdf
16. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь / ред. Е.И.Белёв. – М.: Мысль, 1966. – 509 с.
17. Поспелов Е.М. Географические названия мира. Топонимический словарь / отв. ред. Р. А. Агеева. 2-е изд., стереотип. – М.: Русские словари, Астрель, АСТ, 2002. – 512 с.
18. Стилистическое варьирование астионимов в современной городской лингвокультуре (по материалам словаря «Языки русских городов») <https://cyberleninka.ru/article/n/stilisticheskoe-varirovanie-astionimov-v-sovremennoy-gorodskoy-lingvokulture-po-materialam-slovara-yazyki-russkih-gorodov>
19. Словарь географических названий зарубежных стран. – М.: Недра, 1986. – 459 с.
20. Функции астионимов в тематико-композиционной структуре персоязычной газели XIII – XVII вв. <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-astionimov-v-tematiko-kompozitsionnoy-strukture-persoyazychnoy-gazeli-xiii-xvii-vv>
21. Хромов А.Л. Очерки по топонимии и микропонимии Таджикистана. Вып.1 / под. ред. З.Ш.Раджабова. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 84 с.
22. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики – М.: Мысль Серия: АН СССР. Институт географии. 1974. – 384 с.

Ключевые слова: *топонимика, топонимы, этимология, исследования, астионимы, картография, Республика Таджикистан, исторический аспект, этимологический аспект, макропонимы, история, география, лингвистика, ойконимы, гидронимы.*

Аннотация

АСТИОНИМҲО ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ: ҶАНБАӢ ТАЪРИХӢ ВА ЭТИМОЛОГӢ

Омӯзиши ин мавзӯ дар ҷаҳони муосир муҳим аст, зеро он ба кашф ва муаррифии ислоҳоти тарҷума дар маҳаллисозии бозиҳои компютери инглисизабон барои шунавандагони русзабон бахшида шудааст. Дар раванди баррасии маводи воқеӣ ба ҳамкориҳои воситаҳои шифохӣ ва ғайривербалӣ, инчунин ба назар гирифтани пайдарпайии визуалӣ дар раванди тарҷума ҳамчун як ҳолати зарурӣ барои ноил шудан ба ҳадди аксар баробар будани матнҳои асли ва тарҷума ва нигоҳ доштани натиҷаи аслии прагматикӣ.

Калидвожаҳо: *топонимика, топонимҳо, этимология, тадқиқот, астонимҳо, харитасозӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷанбаи таърихӣ, ҷанбаи этимологӣ, макротопонимҳо, таърих, география, забониносии, ойконимҳо, гидронимҳо.*

Annotation

**ASTIONYMS IN THE TAJIK AND ENGLISH LANGUAGE:
HISTORICAL-ETYMOLOGICAL ASPECT**

The research of this topic is relevant in the modern world, as it is devoted to the discovery and presentation of translation reforms in the localization of English-language computer games for Russian-speaking audiences. In the process of reviewing factual material, special attention is paid to the interaction of verbal and non-verbal means, as well as taking into account the visual sequence in the translation process as a necessary circumstance for achieving maximum equivalence of the original texts and the translation and preserving the underlying pragmatic result.

Keywords: *toponymy, toponyms, etymology, research, astyonyms, cartography, Republic of Tajikistan, historical aspect, etymological aspect, macrotoponyms, history, geography, linguistics, oikonoms, hydronyms.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Салимшоева Фуруғ Мехрубоновна, магистранти соли аввали кафедраи назарияи тарҷума ва услубиносии ДДОТ ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 931221910. Почта: salimshoevaforough@gmail.com

Рохбари илмӣ: Каримзода Ш.

Сведение об авторе: Салимшоева Фуруғ Мехрубоновна, магистрантка первого курса кафедры теории перевода и стилистики ТГПУ имени Садриддина Айни. Тел.: +992 931221910. Почта: salimshoevaforough@gmail.com

Научный руководитель: Каримзода Ш.

About the author: Salimshoeva Furug Mekhrubonovna, 1st year master's student of the Department of Translation Theory and Stylistics, TSPU named after Sadriddin Aini. Tel.: +992 931221910. Mail: salimshoevaforough@gmail.com

Scientific adviser: Karimzoda Sh.

ЗАМИНАҲОИ АДАБӢ ВА ТАЪРИХИИ УСТУРАИ СИЁВУШ

Образи Сиёвуш аз чумлаи образҳои дурахшон ва барҷастаи асотирии «Шоҳнома»- и безаволи Фирдавсӣ мебошад. Таърихи пайдоишу таҳаввули устураи Сиёвушро вобаста ба зинаҳои пешрафти ҳаёти иҷтимоии ниёгонамон метавон ба ду давра ҷудо кард: якум, давраи зухур ва интишори он дар манбаъҳои асотирий ва ҳаёлий; дуюм, давраи дурударозии таҳаввулу такомули устураи Сиёвуш дар адабиёти ҳаттӣ.

Устураи мазкур дар марҳилаи аввал чун маҳсули тасаввуроти нахустини фалсафиро иҷтимоӣ ва динию бадеии гузаштагонамон зухур мекунад. Ба ин маънӣ, чиҳати ба назар намоёни ин устура, дар ин марҳила ҳамчун ҳудои наботот ё худ таҷассумкунандаи қувваҳои табиати миранда ва эҳёшаванда маънидод шудани он аст. Ва ин устура ягона устураест, ки дар байни асотири қавмҳои эронӣ (нахуст дар байни эронӣҳои шарқӣ-хоразмӣ ва сӯғдиҳо ва баъд тамоми Эронзамин) таҷассумкунандаи ҳудои набототист.

Устураи Сиёвуш чун бисёр асотири наботии халқҳои дигар дар давраи болоравии хоҷагӣ ва заминдорӣ зухур карда, фикру ақидаи ниёғони моро оид ба табиат, киштзорҳо ва ҳосилот таҷассум мекардааст. Аз ин рӯ, ин устура ба мифологияи вобастаи силсилаи ҳудоеҳои наботии мисриҳо, бобулиҳо ва юнониҳо шабеҳ мебошад¹.

Натиҷаи парастии Сиёвуши устуравӣ ба ҳайси як ҳудой олами наботӣ буд, ки баъзе рустаниҳо дар байни халқ бо номи ӯ алоқаманд гардидаанд. Масалан, бино ба ахбори Ибн ал-Фақеҳ (ҷуғрофидони арабизабо- ни асри IX), дар Қазвин як навъи ангур вучуд дошта- аст, ки онро «ас-сиёвушон» меномиданд. Мувофиқи на- виштаи дорушиноси асри X-и тоҷик Абӯмансури Муваффақ рустание бо номи «бари сиёвушон» низ маъ- лум будааст [9, 79]. Сабаби чун ҳудой наботӣ тасаввур шудани Сиёвушро, албатта, дар назди қувваҳои таби- ат очиз будани аҷдодон, доираи хеле маҳдуди тафаккур ва аз тарафи онҳо ба таври фантастики дарк намудани ҳодисаҳои табиат ва ҷамъият ҷустуҷӯ зарур аст.

Ба ҳамин тариқ, Сиёвуши устуравӣ чун ҳудои набототи монанди бисёр қаҳрамонони асотирии халқҳои олам аз парастии табиат арзи ҳастӣ карда, оҳиста-оҳиста вобаста ба тараққиҳои ҳаёти иҷтимоӣ шахсият пайдо мекунад. Маҳалли пайдоиши ин устура ба кадом сарзамин мутааллиқ аст ва офарандаи он кадом қавмҳои эронӣ ба шумор мераванд? Барои ҳалли ин мушкилот ба далелҳои адабӣ таърихӣ ва бостоншиносӣ рӯй овардан лозим аст.

Натиҷаи парастии Сиёвуши устуравӣ, ба ҳайси як ҳудои олами наботот буд, ки баъзе рустаниҳо дар байни халқ бо номи ӯ алоқаманд гардидаанд. Масалан, бино ба ахбори Ибни Фақеҳ (ҷуғрофидони арабизабони асри IX), дар Қазвин як навъи ангур вучуд доштааст, ки онро «ассиёвушон» меномиданд. Мувофиқи навиштаи дорушиноси асри X Абӯмансури Муваффақ рустание бо номи «бари сиёвушон» низ маълум будааст. Сабаби чун ҳудой набототӣ тасаввур шудани Сиёвушро, албатта, дар назди қувваҳои табиат очиз будани аҷдодон, доираи хеле маҳдуди тафаккур ва аз тарафи онҳо ба таври фантастики дарк намудани ҳодисаҳои табиат ва ҷамъият ҷустуҷӯ зарур аст.

Ба ҳамин тариқ, Сиёвуши устуравӣ чун ҳудои набототӣ монанди бисёр қаҳрамонони асотири халқҳои олам аз парастии табиат арзи ҳастӣ карда, оҳиста-оҳиста вобаста ба тараққиҳои ҳаёти иҷтимоӣ шахсият пайдо мекунад. Маҳалли пайдоиши ин устура ба кадом сарзамин мутааллиқ аст ва офарандаи он кадом қавмҳои эронӣ ба шумор мераванд? Барои ҳалли ин мушкилот ба далелҳои адабӣ таърихӣ ва бостоншиносӣ рӯй овардан лозим аст.

Нахуст, бояд гуфт, ки бисёре аз шахсиятҳои асотирии қавмҳои ҳинду эронӣ дар ёдгориҳои бостонии адабии ҳиндӣ, аз ҷумла «Ригведа» дучор меоянд ва ин асар аз лиҳози мансубияти асотири барои қавмҳои ориёӣ муштарак аст. Дар «Ригведа» бо андак тағйирот дучор омадани чандин ашхоси асотирии эронинаҷод далели муштарак будани як қатор шахсиятҳои устуравии қавмҳои ҳинду эронӣ ё худ ориёӣ буда метавонад.

Муҳаққиқи эронӣ Меҳрдоди Баҳор устураи Сиёвушро ба ду бахш ҷудо карда, бахши нахусти онро «мутааллиқ ба давраи тамаддуни эронии Мовароуннаҳр»³ медонад, ки ақидаи ӯ ба кулӣ дуруст аст, зеро қазия ба эронинаҷодони Осиёи Марказӣ тааллуқ доштани устураи Сиёвушро ҳафтиёту кашфиётҳои бостоншиносии Хоразму Панҷакент хеле хуб равшан карданд. То

дастрас гаштани натиҷаҳои кашфиёти бостоншиносии Хоразму Панҷакент, тасаввуроти мо роҷеъ ба устураи Сиёвуш ва таҳаввулоти он асосан бар асари маълумоти сарчашмаҳои мухталифи ҳаттӣ сурат гирифта буд. Хушбахтона, кашфиёти бостоншиносон дар Хоразму Панҷакент тасаввуроту дониши моро дар катори бисёр масъалаҳои муҳимми таърихию маданӣ роҷеъ ба пайдоиши устураи Сиёвуш ва парастии он ҳамчун маъбуд дар байни аҷдоди тоҷикон низ хеле вусъат дод. Махсусан, дар ин бобат тадқиқоти ҷомеаи С.П. Толстов, ки бисёр муаммоҳои таърих, маданият ва урфу одати ниёгони моро кашф кардааст, дар хусуси Сиёвуши асотирӣ ҳам бозёфту хулосаҳои пурқимати илмӣ пешкаш намудааст.

С.П. Толстов манзараи пайдоиш ва инъикоси устураи Сиёвушро дар асоси тасвироти гуногуни рӯи ашъ ва сиккаҳо, ки аз Хоразм ёфт шуда буданд, инчунин ахбори як қатор сарчашмаҳои ҳаттӣ («Авесто», манбаъҳои паҳлавӣ, ахбори Наршахӣ, Берунӣ ва ғайра) ба таври амиқ аён баён намудааст. Аз ин рӯ, муҳаккиқ устураи Сиёвушро ба силсилаи образҳои ҳудои набототи мисриён ва юниён дар як қатор мегузорад. Аз маводу асноди бостоншиносӣ равшан мегардад, ки устураи Сиёвуш баъдҳо таҳаввул ёфта, дар сурати инсон ҳамчун пешво ва маъбуд инъикос шудааст. Масалан, образи Сиёвуш ҳамчун ҳудои савораи аспӣ сиёҳ аз аспӣ яки то мелод то аспӣ ҳашти мелодӣ дар сиккаҳои бадастомадаи Хоразм ба таври васеъ тасвир ёфтааст. Аз ин рӯ, С.П. Толстов вобаста ба асп инъикос шудани Сиёвушро ба масъалаи парастии ин ҳайвон дар он замонҳо алоқаманд мекунад.

Аз бозёфтҳои дигари бостоншиносӣ, ки дар боби таҳаввулоти минбаъдаи устураи Сиёвуш тасаввуроти моро афзун мекунад, тасвироти муфассали дар табақ аксёфтае мебошад, ки сужети онҳоро С.П. Толстов ба устураи Сиёвуш нисбат медиҳад. Дар ин бозёфт тасвири Кангдиз (Гангдиз), тобут ва ҷасади мақтулшудаи Сиёвуш, қотилони ӯ ва симои зане, ки дастонашро аз дариҷаи рӯи дарвозаи қалъа ба берун дароз кардааст, акс шудаанд. Ин зан маҳбубаи Сиёвуш мебошад.

Ба тавассути сужету тасвироти мазкур ба ҳубӣ равшан мегардад, ки пайдоишу интишори нақлу ривоёти марбут ба устураи Сиёвуш дар байни аҷдоди мо басо қадимӣ буда, ҳануз дар замони офариниши он тасвирот образи асотирии Сиёвуш, дар маросимҳои динӣ, ба қаҳрамони ҳамоис низ табдил ёфта будааст.

А. Ю. Якубовский сужети тасвироти мавҷударо бо диққат омӯхта, дар асоси ахбори Наршахӣ, ақидаҳои мухталифро пешниҳод мекунад.⁵ Баъдтар ин масъаларо М. М. Дяконов ҳам мавриди омӯзиш қарор дода, дар тадқиқоти худ ақидаи А. Ю. Якубовскийро бо далелҳои зиёд тасдиқ намуда, онро тақвият додааст.⁶ Ин донишманд, ки бешубҳа дар таҳқиқи Панҷакенти дадим, ҳоса, дар тафсир ва маънидои санъати тасвирии ин ҷо хидматҳои шоиста кардааст, дар мавриди устураи Сиёвуш ҳам андешаҳои арзишмадери ба миён мегузорад.

Чунон ки зикр шуд, пас аз «Авесто» шахсияти Сиёвуш аз як образи асотирӣ ба шахсияти ҳамоис табдил меёбад. Нахуст, бино ба таҳқиқи муҳакқиқон, аз нимаи дуими аспӣ панҷуми милодӣ, ки давраи ҳукмронии хонадони Сосониҳо ба ҳисоб мерафт, ҷамъоварӣ ва тадвини ривоёти миллии пурқувват мегардад ва шохони онҳо бо мақсади насаби ҳудро ба шохони дар «Авесто» зикршуда, аз Каюмарс сар карда, пайвастан саъю кӯшишҳо мекунанд⁷. Махсусан, диққати Сосониёнро силсилаи шохони Каёнии дар «Авесто» сабтшуда ба худ мекашад ва чунон ки қаблан ишора рафт, «Авесто» Сиёвушро ба ин силсила мансуб медонад. Бинобар ин, табиист, ки аз ин давра сар карда дар бораи Сиёвуш низ нақлу ривоёти гуногун ҷамъоварӣ мешавад ва аз ин нақлу ривоёт роҷеъ ба ӯ қиссаҳо мураттаб мегарданд. Гузашта аз ин бино ба хулосаи муҳакқиқи аврупоӣ М. Бойс, нақлу ҳикоятҳои марбут ба силсилаи Каёниён, ки мансуб ба шарқи Эронзамин буданд, ҳамо вақт ба тамоми Эронзамин паҳн шудаанд, ки онҳоро Ашкониён интишор ва Сосониён ҷамъоварӣ ва навишта кардаанд. Натиҷаи ҳамоин буд, ки дар аввалҳо ва миёнаҳои салтанати хонадони Сосонӣ аллакай роҷеъ ба Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш, Кайхусрав ва ғайра силсилаи дostonҳои қаҳрамонӣ мураттаб гашта, баъдан асоси ҳамоис қаҳрамони форсу тоҷикро таҳкил медиҳанд.

Дар замони Сосониён маъруф будани қиссаҳои Сиёвушро дар осори ҳамоис боз аз он ҷиҳат асоснок қардан мумкин аст, ки муаллифон ва муҳаррирони осори мазҳабии паҳлавӣ нақлу ривоёти марбут ба Каёниён, аз ҷумла Сиёвушро, пеш аз ҳама, аз авроқи чунин осор интиҳоб кардаанд.

Хулоса, аз аҳбору асноди осори мазҳабии паҳлавӣ бармеояд, ки пас аз «Авесто» образи Сиёвуш дар ин манбаъҳо хеле таҳаввул карда будааст. Аммо бояд гуфт, ки дар осори мазҳабии зардуштӣ роҷеъ ба Сиёвуш нақлу ривоёти зиёде мундариҷ гашта бошанд ҳам, ӯ дар ҳеҷ ҷой чун

кахрамони динӣ тасвир нашудааст. Сиёвуш дар тасвири осори паҳлавӣ, пеш аз ҳама чун кахрамон ва бунёдгузори қалъа ва шаҳрҳои шарқи Эронзамин мучассам гардидааст.

Адабиёт:

1. Баҳор М. Асотири Эрон. – Техрон, 1352. – 51 с.
2. Беленицкий А. М. Вопросы идеологии и культов Согда (По материалам пенджикентских храмов) // сб. «Живопись древнего Пенджикента». – М., 1954. – 79 с.
3. Дьяконов М. М. Образ Сиявуша в среднеазиатской мифологии // Известия АН СССР, вып. XI. – М. ; – Л., 1951. – С.33-44.
4. Зиновьев И. Эпические сказания Ирана. – СПб., 1885. – С.8.
5. Лившиц В. А. Хорезмийский календарь и эры древнего Хорезма // История культура, языки народов Востока. – М., 1970. – 436 с.
6. Османов М. Н. Сводь иранского героического эпоса («Худай-наме»-и «Шахнаме») как источники «Шахнаме» Фирдоуси // Уч. записки Института, востоковедения АН СССР. – М., 1958. – 124 с.
7. Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. – М. ; – Л., 1948. – 86 с.
8. Якубовский А. Ю. Древний Пенджикент // По следам древних культур. – М., 1951. – 28 с.

Калидвожаҳо: *устура, Сиёвуш, таърих, бостон, архетип, достон, адабиёт, образ.*

Аннотация

ЛИТЕРАТУРНЫЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ИСТОРИИ СИЁВУША

В данной статье автор рассматривает исторические и мифологические предпосылки появления архетипического образа Сиявуша. В своих суждениях автор опирается на археологические находки учёных на территории Средней Азии. Автор доказывает, что образ Сиявуша имеет свою давнюю историю в культуре народов Средней Азии и потом оно постепенно появляется в письменной литературе, в том числе в «Шахнаме» Фирдоуси. Действительно, данный архетип впервые было изображено в «Поэме Сиявуша», которое является одним из основных поэм «Шахнаме» Фирдоуси.

Ключевые слова: *миф, Сиявуш, история, древности, архетип, поэма, литература, образ.*

Annotation

LITERARY AND HISTORICAL PREREQUISITES OF THE HISTORY OF SIYOVUSH

In this article, the author examines the historical and mythological prerequisites for the emergence of the archetypal image of Siyavush. In his judgments, the author relies on the archaeological finds of scientists in the territory of Central Asia. The author proves that the image of Siyavush has a long history in the culture of the peoples of Central Asia and then it gradually appears in written literature, including in the «Shahnameh» of Firdausi. Indeed, this archetype was first depicted in the «Poem of Siyavush», which is one of the main poems of the «Shahnameh» of Firdausi.

Keywords: *myth, Siyavush, history, antiquities, archetype, poem, literature, image.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Сулаймонова Чавохира Махмадшарифовна, магистранти соли дуҷуми факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 802505050; +992 22703200

Рохбари илмӣ: д. и. ф., профессор Салихов Ш. А.

Сведения об авторе: Сулаймонова Джавахира Махмадшарифовна, магистрантка второго курса факультета таджикской филологии Таджикский государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Телефон: +992 802505050; +992 22703200

Научный руководитель: д. ф. н., профессор Салихов Ш. А.

About the author: Sulaymonova Javakhira Mahmadscharifovna, second-year master's student at the Faculty of Tajik Philology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Aini. Phone: +992 802505050; +992 22703200

Scientific supervisor: D. Phil., Professor Salikhov Sh. A.

*Аҳмедов Ҳасан Аҳтамович,
магистранти соли дуюми Институти таърих, бостонишиносӣ ва мардумшиносии
ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон*

«БОБУРНОМА» САРЧАШМАИ НОДИРИ ТАЪРИХӢ

«Бобурнома» асари Заҳируддин Муҳаммад ибни Умаршайх ибни Султон Абусаид ибни Мирзомуҳаммад ибни Мироншоҳ ибни Темурланг (1483-1530) буда, воқеаи солҳои 1493-1529 ро, ки дар манотиқи мухталифи Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳинд рух додаанд, фаро мегирад [1, 1].

Осори арзишманди Заҳируддин Муҳаммад Бобуршоҳ «Бобурнома» дар илм бо номҳои «Тузуки Бобур» «Воқеа» «Воқеияти Бобурӣ» ва «Бобурнома» маъруфият дорад, ҳуди Бобур дар чанд ҷойи китобаш бо номҳои «Таърих» ва «Воқеат» ёдоварӣ мекунад.

Дар ин ҷаҳон ранҷҳои аҷибе дидам,

Аз абнои олам сирфа ситамҳо кашидам.

Ҳар он касе, ки ин воқеаро бихонад,

Медонад, ки чӣ қадар ранҷу меҳнатҳо кашидам.

«Бобурнома» китоби лашкаркашиҳои Бобуршоҳ буда, мавзӯҳои ба ҷашм дидаи ӯ, натиҷаи мутолиаи ӯ дар бораи мавқеи ҷуғрофии ноҳияҳо, шаҳрҳо ва вилоятҳои Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ҳинду Покистон шарҳи манотиқи мухталифи он сарзамин мебошад [2, 5]. Бобуршоҳ «Бобурнома»-ро бо забони модариаш туркӣ – шарқӣ (узбекии имрӯза) бо забони бисёр сода ва оммафаҳм навиштааст. Дар мавриди соли таълифи ин асар фикру ақидаҳои гуногун вучуд доранд. Муаллифи дар ягон ҷойи асар соли таълифи онро наовардааст. Тавре ки муҳаққиқон навиштаанд: Ин китобро дар миёнаи солҳои 899-935, 1493-1529 навиштааст. Воқеаҳои то соли 925 – 1493-ро ба таври ёддошт навишта, воқеаҳои пас аз ин солро ба ҳама рӯза дидаву шунидаҳои худро нигоштааст [2, 5].

«Бобурнома» дар бораи сарзаминҳо Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндустон, бахусус дар давраи ҳукумронии Темуриён маълумоти васеъ медиҳад, инчунин дар бораи шаҳрҳо, масҷидҳо, мадраса, хонаҳо, мазорҳо, кӯҳҳо, конҳои маъдан, дарёҳо, гузару рӯдхонаҳо, бандҳои об, ҳайвонот, ҷангал, боғҳо, гулу гиёҳҳо дар бораи мардум ва хусусиятҳои қавми минтақаҳои мухталиф, касбу пеша, ҳуҷум, пӯшоки мардумон ва расму одати эшон, шарҳи аҳволи мардум, шеърҳои хунари онҳо ва шаҳрҳои деворҳои атрофи он инчунин дар бораи шахсиятҳои таърихӣ, фарҳанг, иқтисодиёти шаҳрҳои вилоятҳои мухталифе, ки худ дидааст, навоҳии Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳинд гирдоварда, онҳоро дар асараш «Бобурнома» дарҷ гардондааст [2, 50].

Ин китоб дорои маълумоти васеъ буда, то имрӯз маъхази беҳтарин барои пажӯҳишгарон ва муҳаққиқон маҳсуб меёбад. Вале нусхаи интиқодии «Бобурнома» ҳанӯз вучуд надорад. Зеро воқеаи солҳои 915-926/1508-1519, яъне муддати даҳ сол ва 927/1521 то охири соли 931/1524 дар нусхаҳои хаттии «Бобурнома» зикр нашудааст. Шояд воқеаи ин солҳоро ҳуди муаллиф нанавишта бошад, зеро дар тарҷумаи хаттии бо забони дарӣ, ки соли 998/1590 дар Ҳинд ба таъби расидааст, ин ҳодисаҳо зикр нашудааст.

Қобили ёдоварӣ аст, ки Заҳируддин Муҳаммад Бобур дар нигориши китобаш аз услуби ёддоштнигории таърихӣ истифода бурда, онро дар Ҳинд навиштааст. Бобур на танҳо як шахсияти сиёсӣ, низомӣ ва кишваркушову муассисӣ як императорӣ буд, балки ӯ ба унвони як шахсияти фарҳангӣ, муҳаққиқи нависанда, шоир будааст. «Бобурнома» дар муаррифии пайванди фарҳангҳо ва ҷуғрофиёи Мовароуннаҳр Хуросон ва Ҳинд нақши арзишманд дорад.

Яке аз донишмандони дарбори Темуриён Ҳинд Абулфазл Алӣ, ки дар дарбори Ҳумоюн писари Бобур кор ва фаъолият дошт, «Бобурнома»-ро чунин баҳо додааст: «Воқеияти худро аз ибтидои салтанати худ то вафот аз қарори воқеъ бо ҷуръати ғасеҳ ва болиғ навишт. Дастурамалест ба ҷиҳати фармонравии олам воқеанавис дар омӯхтани андешаҳои дуруст ва фикрҳои саҳеҳ барои таҷрибапазирону донишомӯзони он рӯзгор [2, 50]. Воқеан «Бобурнома» дар миёни маъхазҳои асри XVI ягона асаре ҳаст, ки ҳамаи дидаву шунидаҳои ҳуди муаллиф бе ягон каму костагӣ зикр меёбад, ҳатто ҳамон лашкаркашиҳо ва куштани мардум аз дасти ҳуди муаллиф дарҷ мегардад. Ҳамин воқеанигории ҳуди муаллиф ҳаст, ки ин маъхаз имрӯз дар миёни муаррихону донишмандон, мардумшиносон ва фарҳангшиносон мавқеи махсусро соҳиб мебошад. «Бобурнома» аз беҳтарин ва росттарин китоби шарҳи ҳоли худнигор аст» [2, 50].

Пажухишгари афғон Пуҳанд Абдуллоҳӣ, ки солҳо дар бораи Бобур корҳои илмӣ анҷом додааст, «Бобурнома»-ро аз рӯи мавзӯ чунин табақабандӣ кардааст.

1. Барои Мовароуннаҳру Хуросон ва Ҳиндустон бехтарин китоби ҷуғрофӣ аст.

2. Дар бораи сарзамини Хуросон чунин маълумот медиҳад: «Шарқи Балх, ғарби Сиистон ва Дамғон дар шимоли Хоразм то ҷануби Қандаҳор, Кобул то Ҳиндукуш маълумоти ҷуғрофӣ дорад».

3. Вазъи сиёсии мамлакатҳо ва ҷангҳои хонаводагӣ Темурро дар Мовароуннаҳру Хуросон равшан месозад.

4. Ахлоқи рафтори шохзодагон ва қанони дарборҳои темуриён, ҷангҳои дарборӣ, маҳфилҳои айшу нӯш, корҳои махфӣнаи дарбор дар ин китоб баён карда мешавад.

5. Дар «Бобурнома» маълумоти васеъ барои шинохти олимону шоирон ва ҳунармандони асри худ маълумоти хуб медиҳад [4, 59].

Вале донишманди дигар «Бобурнома»-ро вобаста ба хронология ба ду қисм ҷудо мекунад. Устод Вақилӣ, ки девони шеърӣ туркии Бобурро ҷамъоварӣ намуда буд, «Бобурнома»-ро чунин тақсим намудааст.

1. Аввал воқеаи солҳои 899-916/1493-1509 ҳиҷрӣ

2. Дуввум воқеаи солҳои 925-934/1519-1529 ҳиҷрӣ мебошад [5, 33].

Дар нигориши воқеаи солҳои 899-916/1493-1509 тафовути таърихӣ ҷой дорад, зеро воқеаи ин солҳо дақиқ қайд нашудааст. Ҳатто воқеаи як сол пешро бо соли дигар омехта намудааст.

Аммо воқеаи солҳои 925-934/1519-1529 ба сурати муфасссал бо қайди таърихӣ комил, яъне соат, рӯз, ҳафта, моҳ ва сол баён гардидааст. Аз ин тафовути таърихӣ метавон гуфт, ки воқеаи солҳои пеш аз 920 ҳиҷрӣ бо тарзи хотиротӣ бо кӯшиши ёддоштҳои ҳофизаи муаллиф ва воқеаи баъд аз соли 920 ҳиҷрӣ ба тарзи рӯзмараи ёддоштӣ навишта шудааст [5, 35].

Талошҳои зиёде, ки Бобуршоҳ барои барқарор намудани ҳокимият дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон ва Ҳинд намуд дар нигориши китобаш ҳамаи воқеаҳоро ба таври равшан ва возеҳ навишту ягон воқеаи бо ҷашми худ дидаро пинҳон надошт.

«Бобурнома» се маротиба ба забони форсӣ – тоҷикӣ тарҷума шудааст, ки инҳоянд:

Бори аввал тарҷумаи «Бобурнома» аз тарафи Шайх Зайнулдини Хаофӣ, ки яке аз вазирони Бобур буд, дар соли 930/1534 ба забони форсӣ – тоҷикӣ, дар Агра воқеаҳои ба Ҳинд тааллуқдоштаре аз рӯи нусхаи аслии муаллиф тарҷума карда буд.

Бори дуввум тарҷумаи форсӣ – тоҷикӣ «Бобурнома» аз тарафи Мирзо Ҳусайни Ғазнавӣ дар соли 993/1583 ба анҷом расида буд. Вале ин тарҷума ба таври номукамал буд, зеро солҳои ҳукумронии Бобуршоҳ дар Ҳинд дарҷ карда нашуда, танҳо ҳаводиси ба Хуросон тааллуқдошта нашр ёфта буд.

Тарҷумаи сеуми «Бобурнома» бо амри Акбар ба забони форсӣ – тоҷикӣ аз тарафи Абурраҳмонхон Хонон дар соли 998/1590 анҷом дода шуд, мутарҷим ҳамаи воқеаҳо, ки дар дастхати муаллиф ҷой гирифта буд, ба пуррагӣ ба забони форсӣ – тоҷикӣ тарҷума намуд ва ин тарҷума ягона дастхати мукамал ва қадимтарини ба форсӣ тарҷумашудаи «Бобурнома» мебошад. «Бобурнома» бо ҷандин забонҳои дигар тарҷума шудааст. Ба гуфтаи донишмандони афғон ягонтои ин нусхаҳо мукамал нестанд. Тамоми нусхаҳои хаттии туркиву тоҷикии «Бобурнома», ки то замони мо расидааст, мукамал нест ё шояд ҳуди Бобур нанастишта бошад ва ягон асари дигарӣ ёддошти дар ин давр вучуд надорад, ки воқеаҳои номукамали «Бобурнома»-ро пурра намояд. Бори аввал дар соли 1824 дар Лондон аз тарафи J. Leyden ва W. Erskine «Бобурнома» ба забони англисӣ аз рӯи тарҷумаи Абдураҳмонхон Хонон тарҷума шуда ба таърих расонида шуд. Мавзӯҳои нопурраи «Бобурнома»-ро мутарҷимон кӯшиш намуданд пурра намојнд, ки ин аз тарзи нигориши Бобур фарқият дошт [3, 50].

Тарҷумаи русии соли 1857 дар Қазон аз ҷониби туркиносии рус Н. Илинский ба таърих расида низ номукамал мебошад. Тибқи шаҳодати Н. Илинский ӯ ин китобро аз рӯи як китоби ношинос тарҷума карда буд, бинобар ин он қадар маъҳази муътамад намебошад. Дар маҷмӯъ «Бобурнома» бо дигар забонҳо тарҷума карда шудааст. Дар соли 1958 «Бобурнома» дар Тошканд аз ҷониби М. Салее ба русӣ тарҷума шуд. Яке аз мукамалтарин китобҳои «Бобурнома» ин тарҷумаи М. Салее ба ҳисоб меравад, зеро тамоми мавзӯҳои «Бобурнома» бе ягон тағйирот оварда шудааст [4, 5-6].

«Бобурнома», ки аз тарафи М. Салее дар Тошканд ба нашр расида шуд, он аз се қисм сарсухан 21 ҷаҳз ва ҳулоса иборат мебошад.

Қисми аввали «Бобурнома» аз сарсухан оғоз ёфта, мавзуҳои ба Фарғона, Моваронуннаҳр бахшидашударо дар бар мегирад, ки аз 10 мавзу иборат мебошад. Он воқеаҳои сиёсии Фарғонаро, ки Бобур он замон ҳокими ин вилоят буд, инчунин низоҳои сиёсии шоҳзодагони Темуриро дар бар гирифта муборизаҳои ҳокимияти марказӣ, воридшавии қabilaҳои кучӣ бо сарвари Мухаммад Шайбонихон, аз байн рафтани Давлати Темуриён дар Мовароуннаҳр дар соли 1493-1509 инъикос мекунад. Дар «Бобурнома» таърихи ҳокимони дигар Мовароуннаҳр дар солҳои 1494-1503, яъне замони ҳузури Бобур дар Фарғона бо баёни мухтасари ҷуғрофиёи Фарғона, Хучанд ва муддати зиндагонии муаллиф дар деҳаи Оббурдони Мастҷох, шарҳи ҳоли Умаршайх падари Бобур, Султон Аҳмад Мирзо ҳокими Самарқанд дар солҳои 1493-1494 ва 1494-1495, Бойсунқурмирзо ҳокими Бухоро, баъдтар Самарқандру Ҳисор писари Маҳмуд Мирзо ба таври муфассал зикр шудаанд.

Қисми дуюми «Бобурнома» солҳои 1503-1519-ро дар бар гирифта, воқеаҳои сиёсии Ҳирот, Қандаҳор, Кобулро аз замони ворид шудани Бобур Мирзо ба ин минтақа инъикос менамояд. Инчунин дар бораи фарҳанг, этнография ва ҷуғрофиёи вилояти Кобул, Лағмон, Ғазнин, Ҳирот низ маълумоти беназир овардашудааст. Дар ҳамин қисм ҷангҳои шоҳзодагони темурӣ ба тахти Кобул расидини Бобур, ба худ гирифтани унвони Шоҳ, баён гардидааст. Инчунин роҷеъ ба давлати Исмоили Сафавӣ кумак хоستان ва барқарор кардани ҳокимияти Кобул иттилоъ додашудааст. Бобур дар ин бахш асари хеш қисман ҳаводиси дар давраи Султон Ҳусайн Бойқаро рух додаро, ки дар солҳои 1470-1506 ҳокими Ҳирот буд, тасвир кардааст.

Қисми сеюми «Бобурнома» ба ҳодисаҳое, ки дар шимоли Ҳинд дар солҳои 1519-1529 ба вуқӯъ пайваستاанд, бахшида шудааст. Муаллиф дар ин қисм муборизаҳои худро дар Ҳинд, шикаст додани Салтанати Иброҳимшоҳи Лодӣ, васеъ кардани ҳудудҳои ҳокимият, шаҳри Агра интиҳоб кардани пойтахт ва дигар муборизаҳояшро дар Ҳинд баён мекунад. Дар ин қисмат инчунин ҳаёти сиёси Ҳинд дар замони салтанати Лодиён ва барқарор кардани ҳокимияти худ, ба низом даровардани кушунҳои ҳарбӣ, бинокорӣ меъморӣ сохтмони боғ, қасрҳои хоссаи худӣ ӯ ва амсоли он инъикос ёфтаанд.

Адабиёт:

1. Заҳириддин Бабури. Бабури-наме. Перевод М. Салье. – Тошкент: Госиздат Ўз ССР, 1948. – 528 с.
2. Заҳириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома Воқеияти Кобул. – Кобул, 1389. – 351 с.
3. Изучение жизни и наследия Захириддина Мухаммада Бабури в мировой интерпретации. Сборник международной-практической конференции 12 февраля 2021 Тошкент, 2021. – 446 с.
4. Камолов Ҳ., Ғуломшоев С., Бобурнома. Энциклопедияи миллии тоҷик. Ҷ. 2. – Душанбе, 2013. – 630 с.
5. Пуҳанд Абдуллоҳи Ҳабибӣ. Заҳириддин Мухаммад Бобуршоҳ. – Кобул, 1972. – 174 с.
6. Устод Азизуддин Вақилӣ. Девони Заҳириддин Мухаммад Бобур. – Кобул, 1324/1982. – 323 с.

Калидвожаҳо: *сарчашмаи таърихӣ, манбаи мӯътамад, Бобур Мирзо, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳинд, қabilaҳои бодиянишин, вазъи сиёсӣ, шоҳзодагони темурӣ, муборизаҳои Бобур Мирзо.*

Аннотация

«БАБУРНАМЕ» ЦЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

В данной статье рассматривается историческое значение и научную ценность «Бабуринаме» Бабури-Мирзы как достоверного исторического источника. Основной целью данной работы является отражение политической жизни Мовераннахра, прежде всего борьбы Тимуридских правителей за власть Мовераннахра в XVI веке согласно «Бабуринаме» Бабури-Мирзы. Рассматриваемая статья подготовлена преимущественно на основе информации данного источника, который является достоверным источником о политической жизни Мовераннахра в XVI веке. В нём отражены политическая и социальная жизнь огромного Тимуридского государства и приток кочевых племен, с одной стороны, раздробленность и распад государства, с другой.

Ключевые слово: *Исторические источники, достоверные источники, Бабури-Мирзы, Мовераннахра, Хорасан, Индии, кочевых племен, политической жизни, принц тимуридов, борьба Бабури-Мирзы.*

Annotation

«BABURNAME» IS A VALUABLE HISTORICAL SOURCE

This article examines the historical significance and scientific level of Babur Mirza's «Baburnoma» as a reliable historical source. A reflection of the political situation of Movarunnahr, primarily the struggle of the Temur princes for the power of Movarunnahr in the XVI th century, according to Babur Mirza's «Boburnoma», is considered one of the main topics of the article. The article under consideration was prepared primarily on the basis of information from this source, which is considered a reliable source about the political situation of Mowarunna in the 16th century, in which the political and social life of the huge Temurian state and the influx of nomadic tribes mainly developed. tribes on the one hand and the collapse of the state on the other includes the great Temurians in the land of Movarunnahr from the beginning of the XVI th century.

Keywords: *Historical source, reliable souctr, Babur Mirza, Movarunnahr, Khorasan, India, nomadic tribes, political life, prince of the Temurids, Babur Mirza's fight.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Аҳмедов Ҳасан Аҳтамович, магистранти соли дуюми Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон: +992 800009182

Сведения об авторе: Ахмедов Хасан Ахтамович, магистрантка второго курса Института истории, археологии и этнологии имени Ахмади Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: +992 800009182

About the author: Akhmedov Hasan Ahtamovich, second-year master's student of the Institute of History, Archeology and Ethnology named after Ahmadi Donshi of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: +992 800009182

ИНЪИКОСИ МУБОРИЗАҲОИ ШОҲЗОДАГОНӢ ТЕМУРӢ БАРОИ ҲОКИМИЯТИ МОВАРОУННАХР ДАР «БОБУРНОМА»

Пас аз вафоти Темур сарзамини Мовароуннахр майдони муборизае барои шоҳзодагони темурӣ, ки хостори тахту тоҷ буданд таъдил меёбад. Дар асл Темур пеш аз вофтошати ҳокимияти Самарқандро ба Ҷаҳонгир мирзо супорида буд. Дар «Бобурнома» ин воқеа ба таври зайл инъикос ёфтааст: «Ҳокимияти Самарқандро Темурбек ба Ҷаҳонгир мирзо супорида буд, баъд аз вафоти Ҷаҳонгир мирзо писари калони ӯ Муҳаммад султон ба ӯҳда гирифт» [2, 65].

Барои он ки нафаре аз шоҳзодагон ҳокимиятро дар Самарқанд ба дасти хуб бигирад ба дигаре раҳм намекард, кӯшиш мекард ба хостааш бирасад. Бобур Мирзо воқияти ин даврро ба таври зайл менависад:

«Баъд аз Абдуллатиф мирзо Абдулло Мирзо, набераи Шохрух Мирзо, писари Иброҳим Султон Мирзо, ки домоди Улугбек Мирзо буд, ба тахт нишаст. Якуним-ду сол гузашт, ки ӯ вафот кард, баъд аз он Султон Абусаид Мирзо ҳокимиятро ба дасти худ гирифт. Султон Абусаид Мирзо дар айёми зиндагониаш Самарқандро ба писари калониаш Султон Аҳмад Мирзо дод» [2, 81].

Дар чунин лаҳзаи ғармаҷулият ҳам, ки мамлакатро хатарӣ ҷиддӣ таҳдид мекард, ашрофони Самарқанд ва шоҳзодагони темурӣ тамоман сарғарми нифоку низоъҳои байниҳудӣ буданд. Гурӯҳе саршӯҳаи Темуриёни Осиёи Миёна Алиро тарафдорӣ мекарданд, гурӯҳи дигар хешованди вай Бобурро ба Самарқанд даъват намуда, таслими шаҳрро ба ӯ ваъда меоданд [1, 6].

Султон Бойсангур Мирзо аз тарси он ки пойтахти мамлакат - шаҳри Самарқанд аз даст наравад, ба Муҳаммад Шайбонихон, ки ҳамон солҳо вилоёти миёнаоби ду соҳили руди Сир дар ихтиёри ӯ буданд, барои кумак муроҷиат намуд.

Муҳаммад Шайбонихон бо дигар чингизӣҳои ҷоҳталаб барои қудрат меҷангид ва ин набардҳо гоҳ ба фоида ва гоҳ ба зарари ӯ анҷом меёфт. Бояд гуфт, ки дар ин муборизаҳо борҳо аз ёрию дастгирии Темуриён баҳраманд гардида буд.

Одамони Шайбонихон, ки қаблан ҳам ба қорҳои дохилии темуриён даҳлат доштанд, ҷавобан ба ин даъват ҳамонро назди девори работи Самарқанд ҳозир гаштанд. Яке аз шоҳзодагони темурӣ, ки ҳокимияти Фарғонаро ба ӯҳда дошт барои гирифтани тахту тоҷ ба Мовароуннахр рӯй меоварад. Бобур Мирзо писари Мироншоҳ, ки аз насли севумин писари Темур буда 14-феврари соли 1483 дар Андичон тавалуд шудааст, пас аз вафоти падараш дар синни 12-солагии ҳокимияти вилояти Фарғонаро ба ӯҳдаи худ мегирад.

Бобур аз замони ба тахти салтанат расиданиаш ва бо муборизаҳои дуру дарозе, ки бо шоҳзодагони темурӣ ва Узбекони Дашти Қипчоқ дошт, кӯшиш мекард Мовароуннахрро дар тасарруфи худ дароварад. Ва дар охири моҳи ноябри соли 1497 Бобур Мирзо Самарқандро ба тасарруфи худ даровард. Ӯ дар ин вақт сарвари беки Андичонро ба ӯҳда дошт. Дар «Бобурнома» ин воқеа ба таври зайл инъикос ёфтааст: «Самарқандро бо қувваҳои Андичон дар тобеи худ гирифтам» [2, 67].

Дар асл ин шаҳр натавонист дер дар зери итоати Бобур бошад, тавре ки худӣ ӯ менависад: «Дар тобеи ман ҳокимони кам монда буданд, онҳо хушбахти ҳудашонро гум карда буданд ҳарборе онҳоро мебинам ба худам фикр мекунам» [2, 67]. Пас аз ҳокимияти садрӯза сарбозони Бобур бо баҳонаи «ёди ёру манзил» Самарқандро тарк гуфтанд.

Вазъият дар Самарқанд хеле бад шуда буд, Бобур дигар наметавонист бо рақибонаш рақобат кунад ва ин шаҳрро ба ҳоли ҳудаш гузошта ба назди Ҳоча Яҳё меравад. Дар Андичон бошад, аллакай бародари хурдии ӯ Ҷаҳонгир Мирзо истиклолияти худро эълон карда буд ва вазъият дар ин минтақа низ бад буд. «Моҳи Рачаб дар рӯзи шанбе мо аз Самарқанд берун баромада ба самти Андичон рафтем. Дар ин вақт ман сад рӯз Самарқандро идора кардам» [2, 67]. Дар охири соли 1500 Бобур бо бародараш Ҷаҳонгир Мирзо, ки даъвои ҳокимият мекард ноилоч сарзамини падарашонро ба ду қисмат ҷудо мекунад:

- Аз ҳудуди шимоли дарёи Сир то Ахсӣ ба Ҷаҳонгир Мирзо дода шуд.
- Ва аз ҷануби дарёи Сир то шаҳри Андичон ба Бобур тааллуқ гирифт [4, 6].

Дар вилояти Фарғона ки ҷузъе аз давлати темуриён буд, барои соҳиб шудан ба тоҷу тахт мубориза миёни шохзодагони Мироншоҳ идома дошт.

Бобур харчи зудтар кушиш мекард ҳокимияти Самарқандро, ки дар он минтақа низ мубориза барои ҳокимият идома дошт, ба дасти худ гирад ва барои ин кор юришҳояшро якҷандкарата метезонид. Дар мухорибаҳо бо Шайбониён лашкариёни бобурӣ асосан шикаст мебарданд ва маҷбуран ба тарафи Фарғона ақиб менишастанд. Вале бо охирагӣ вилояти Фарғона ҳам аз доираи ҳукумронии ӯ ба доираи ҳукумронии ҳарифонаш дохил мешуд.

Чӣ тавре ки худи Бобур Мирзо дар «Бобурнома» қайд мекунад «Барои Андиҷон мо Самарқандро аз даст додем ва Андиҷон низ аз даст рафт, чӣ тавре мебуданд «Нодонро аз инҷо ронданд ва ба онҷо нарасид» [2, 69].

Пас аз рафтани Бобур Мирзо аз Самарқанд, ин шаҳрро яке аз шохзодагони темурӣ Алӣ Мирзо, ки дар ин вақт ҳокими Бухоро буд, ишғол мекунад. Алӣ Мирзо дар дасти Ҳоҷа Муҳаммад Яҳё, писари Ҳоҷа Аҳрор, як бозича буд ва бо ҳамин омил ҳокимияташ дар Самарқанд устувор набуд. Ҳоҷа Муҳаммад Яҳё меҳост, ки ҳокимияти тамоми Мовароуннаҳрро ба Бобур Мирзо супорида, ба ин васила қисме аз шохзодагони темуриро аз майдони сиёсат берун кунад ва бо шохзодаи ҷавон Бобур Мирзо, ки акнун ҳокимиятро дар Самарқанд бояд ба даст гирад, ҳумкорӣ намуда, ба манфиати хонадони Ҳоҷа Яҳё ҳокимиятро ба роҳ монанд, аммо ба мақсади худ расида натавонист.

Мақсади Ҳоҷа Яҳё ва дигар ашрофони шаҳр ин буд, ки ҳокимияти Самарқанд ва тамоми Мовароуннаҳр ба дасти Бобур Мирзо гузарад.

Аммо ихтилофи шадид дар байни шохзодагони темурӣ аз як тараф, уламо ва ашрофони шаҳр аз тарафи дигар боиси дубора дар назди девори Самарқанд ҳозир шудани одамони Муҳаммад Шайбониҳон гардид [1, 549].

Аз ахбори муътамади ин давр бармеояд, ки ҳангоми муҳосираи шаҳри Самарқанд аз тарафи Шайбониҳон низоъ ва кашмакашӣ миёни шохзодагони темурӣ боз ҳам қувват гирифта, ҳар кадоме барои манфиати худ он сарзамини аз ҷониби Темур бо душвориҳо ба даст овардари ба ҳок яқсон мекарданд. Шохзода Алӣ Мирзо пай бурд, ки бар зидди ӯ атрофиёнаш сӯйқасде анҷом доданианд ва бо ҳайати калоне аз Самарқанд берун шуда ба қароргоҳи Шайбониҳон ҳозир шуд ва ба ӯ сари таъзим фуруд овард. «Шайбониҳон вайро (Султон Алӣ) хеле хуб пешвоз гирифт ва дар назди ҳудаи ба ӯ ҷой дод» [2, 97]. Ашрофони Самарқанд аз ин воқиф гардида, бо тўҳфаву инъомҳои зиёде ба ҳузури Шайбониҳон омада, сари таъзим фуруд оварданд. Ҳамин тариқ, соли 1500 Самарқанд бе ҷанг ба дасти Шайбониҳон даромад. Тибқи навиштаҳои Бобур ҳатто модари Султон Алӣ Зухра Бики хостори ҳамсари Шайбониҳон шуданро доштааст. Ба ҳамин восита давлати темуриён дар сарзамини Мовароуннаҳр охира-охира мавқеи худро аз даст мебард. Чӣ тавре, ки Бобур менависад: «Баъд аз ду ҳафтае, ки ба Кеш омадам хабар омад Султон Алӣ мирзо Самарқанро ба Шайбониҳон додааст» [2, 95].

Дар ин замон вазъи зиндагии мардум дар шаҳри Самарқанд хеле бад шуда буд. Аз як тараф муборизаҳои дохилии шохзодагон ва аз тарафи дигар дар муҳосираи мондани мардум ва ворид шудани қувваҳои беруна барои ҳокимият, мардумро бадбахт менамуд ва онҳо аз гуруснагӣ ранҷ мекашиданд. Пойтахти Мовароуннаҳр тамоми шукӯҳу шаҳомати пешинаашро аз даст дода буд.

Ба дасти Шайбониҳон гузаштани ҳокимияти Самарқандро, Бобур дар ёдоштҳои чунин менависад. «Шаҳри Самарқанд чун пайтахти қариб 140 сол ба хонадони мо тааллуқ дошт. Ўзбекони бегона ё душмани аз куче омада, онро забт намуданд. Худо боз он мулки аз дасти аҷнабиён харобу холигаштаро, ки аз дасти мо берун шуда буд, боз дубора ба мо таслим намуд» [2, 101].

Муҳаммад Шайбониҳон пас аз ишғоли шаҳри Самарқанд 500-600 нафар аскар дар қалъаи Самарқанд бо роҳбарии Ҷонвафо Мирзо гузошта, худ ба мавзеи Кони гил рафта қарор мегирад.

Дар ин замон ҳокимияти Самарқанд ба дасти яке аз пешвоёни рӯхонии шаҳр Ҳоҷа Абдулмақорим мерасад, ки меҳост бар муқобили Шайбониҳон исён бардорар ва ҳокимиятро ба дасти шохзодагони темурӣ супорад: «Ҳоҷа Абдулмақорим ба Бобури 12 сола нома равона намуда, аз ӯ хоҳиш намуд, ки тахти меросии авлодонашро омада ишғол намояд» [3, 550].

Бобур аз шаҳри Кеш ҳаракат карда, худро ба Ёзилик расонид ва аз он ҷо ба пешниҳоди Ҳоҷа Абдулмақорим ба тарафи Самарқанд рафт дар ҳамлаи ногаҳонӣ Бобур дар арзи 14 рӯз Самарқандро пас гирифт ва Ҳоҷа Абдулмақорим дар шаҳри Самарқанд аз вай истиқбол намуду вайро ба шаҳр дароварданд [2, 106].

Мардуми Самарканд қариб чаҳорсад ё пансад узбекро бо сангу чӯб куштанд. Чонвафо Мирзо доруғаи шаҳр гурехт ва Шайбониҳон пас аз шикаст хӯрданаш ба чониби Бухоро рафт. Бобур кӯшиш намуд аз амирони атрофи шаҳри Самарканд барои сарқуб намудани Шайбониҳон иттиҳодияро бисозад, ки Шайбониёнро аз Мовароуннаҳр дур созад, вале натавонист, ки чунин итифокчӣ ёбад зеро ҳар кадоме аз шоҳзодагони темурӣ талаби истиқлол доштанду намехостанд ба касе итоат кунанд. Ў ба танҳой бо сипоҳи ҳазор нафарааш ба таъкиби Шайбониҳон пардохт ва дар охир аз дасти Муҳаммад Шайбониҳон шикаст хӯрда ба Самарканд бозгашт. Шайбониҳон дар шаволи соли 906 20 апрел-10 май 1501 аз Бухоро ба тарафи Самарканд рафт. Бобур барои мубориза бо Шайбониҳон аз шаҳр хориҷ шуд ва дар мавзеи Корзан ҷанге байни онҳо шуда гузашт, ки бисёри аз ҳамроҳони Бобур ба монанди Абулқосим Гувохӣ кушта шуду ҳудаш низ ба суйи Самарканд гурехт. Сипоҳи аз Андиҷон ба худ овардаи Бобур, ки низомӣ дурусти ҳарбӣ надошт, пароканда шуданд. Бобур бошад, аз Самарканд ба Ҳисори Шодмон гурехт ва Шайбониҳон тахти салтанати Самаркандро соҳиб шуд [3, 560].

Самарканд бори дуввум ва абадӣ аз дасти шоҳзодагони темурӣ гирифта шуд ва ба салтанати темуриён дар Мовароуннаҳр ба дасти Узбекони Дашти Қипчоқ хотима бахшида шуд ва ин кучиён дарҳол барои мустаҳкам кардани ҳокимияти худ дар ин сарзамин ба номи худ хутба хонданду сикка зарб заданд.

Ҳамин тавр, мавзуи мавриди таҳқиқ инъикоси Мовароуннаҳрро тибқи навиштаҳои ҳуди Бобур дар ёдоштҳои «Бобурнома» фаро гирифта, вазъи сиёсӣ Мовароуннаҳро дар ибтидои асри XVI, инчунин воридшави қabilaҳои кӯчи Дашти Қипчоқ бо сарвари Мушаммад Шайбониҳон низоҳои байни ҳудии шоҳзодагони темурӣ ва инчунин аз вилояти Фарғона берун омадани Бобур Мирзо барои соҳиб шудани ҳокимияти Самаркандро фаро мегирад. Вазъи сиёсӣ давлати темуриён дар арафаи ҳучуми қabilaҳои бодиянишин ба ин сарзамин ва ба ҳок яқсон кардани шаҳрҳои бузурги Мовароуннаҳр, ки дар гузашта маркази илмиву фарҳангӣ буданд, ва дар миёни гиру дорҳои шоҳзодагони темурӣ ва узбекони бодиянишин монда буданд, мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар меҳвари таҳқиқоти мазкур қорнамоиҳои охири шоҳзодаи темурӣ Бобур Мирзо, ки барои барқарор кардани ҳокимияти аҷдодаш кушишҳои зиёд карда буд мавриди баррасӣ қарор дода шуд.

Адабиёт:

1. Ғафуров Б. Тоҷикон. (Охириҳои асри миёна ва давраи нав). Ҷ. 2. – Душанбе, 1998. – 412 с.
2. Давлатдорӣ тоҷикон дар асрҳои IX- XVI. Мураттиб ва муҳаққиқ: Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ. – Душанбе, 1999.
3. Захриддин Бабур. Бабур-наме. Перевод М. Салъе. – Тошкент: Госиздат Ўз ССР, 1948. – 513 с.
4. Мухторов А. Ҳисор: очерки таърихӣ (охири асри XV - аввали асри XX). – Душанбе, 1995.
5. Мухторов А. Ҳокимони Уротеппа (асрҳои XV- XIX). – Душанбе, 1996.
6. Мухторов А. Ҳокимони Ҳисор: (нимаи дуввуми асри XV - ибтидои асри XX). – Душанбе, 1996.
7. Неъматов Н. Н., Амиршоҳӣ Н., Мирбобоев А. К., Пирумшоев Ҳ.. Таърихи халқи тоҷик. – Хучанд: Ношир, 2008. – 815 с.
8. Раҳмонов Э. Нигоҳе ба таърих ва тамаддуни ориёӣ. – Душанбе, 2006.
9. Усмонов К., Жураев У., Норкулов Н. История Узбекистана (XVI-первая половина XIX века). Ташкент, 2014. – 156 с.

Калидвожаҳо: *Бобур Мирзо, Мовароуннаҳр, Фарғона, Андиҷон, Ҳисор, Муҳаммад Шайбониҳон, Чонвафо Мирзо, Хоҷа Яҳё, Хоҷа Абдулмукорим, вазъи сиёсӣ, муборизаҳои Бобур Мирзо.*

Аннотация

ОТРАЖЕНИЕ БОРЬБЫ ПРИНЦОВ ТЕМУРИДОВ ЗА ВЛАСТЬ МОВАРУННАХРА В «БОБУРНАМЕ»

В данной статье отражено политическое положение Моваруннахра в период борьбы Темурских князей с пакбонистами по данным известия «Бобурнома» Бабур-Мирзы. Следует отметить, что обсуждение борьбы князей Темура за власть Моваруннахра является одной из центральных тем статьи. Статья, о которой идет речь, основана главным образом на известном историческом источнике «Бобурнома». Политическая, экономическая и социальная жизнь огромного Темурийского государства накануне прихода кочевых племен представлена в статье

по сведениям «Бобурномы» Бабура Мирзы. По данным этого источника и других научных работ, связанных с данной темой, также исследованы причины возникновения политической разобщенности в земле Темурцев и ее последствия.

Ключевые слова: *Бабур-Мирза, Моваруннахр, Фергана, Андижан, Хисар, Мухаммад Шайбонихан, Джонвафо Мирза, Ходжа Яхья, Ходжа Абдул Мукарим, политическая ситуация, борьба Бабур-Мирзы.*

Annotation

REFLECTION OF THE TEMURI PRINCE'S STRUGGLE FOR THE POWER OF MOVARUNNAHR IN «BOBURNAM»

This article reflects the political situation of Movarunnahr during the period of the struggle of the Temur princes with the Pakbonists according to the news of «Boburnom» of Babur Mirza. It should be noted that the discussion of the struggle of the princes of Temur for the power of Movarunnahr is one of the central topics of the article. The article in question is based mainly on the well-known historical source «Boburnoma». The political, economic and social life of the huge Temurian state on the eve of the arrival of nomadic tribes is presented in the article based on information from Babur Mirza's «Boburnoma». According to this source and other scientific works related to this topic, the causes of political disunity in the land of the Temurs and its consequences were also explored.

Keywords: *Babur Mirza, Movarunnahr, Fergana, Andijan, Hisar, Muhammad Shaibonihan, Jonvafo Mirza, Khoja Yahya, Khoja Abdul Mukarim, political situation, Babur Mirza's struggle.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ахмедов Хасан Ахтамович, магистранти соли дуюми Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон: +992 800009182

Сведения об авторе: Ахмедов Хасан Ахтамович, магистрантка второго курса Института истории, археологии и этнологии имени Ахмади Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: +992 800009182

About the author: Akhmedov Hasan Ahtamovich, second-year master's student of the Institute of History, Archeology and Ethnology named after Ahmadi Donshi of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: +992 800009182

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ БА АМАЛ БАРОВАРДАНИ ҲУҚУҚҲОИ ГРАЖДАНӢ

Илми ҳуқуқи граждани яке аз илмҳои асосии ҳуқуқшиносӣ ба ҳисоб меравад ва категорияи ҳуқуқи граждани яке аз музаффариятҳои асосии ақидаи ҳуқуқии башар мебошад. Зеро ибораи «ҳуқуқи граждани» «ханӯз аз замони Рими қадим дар ҳуқуқшиносии маълум буд. Ҳамон вақт зери ин мафҳум ҳуқуқи шахрвандони Рим фаҳмида мешуд. Ҳарчанд, ки мазмуни вай бо тағйир ёфтани ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданияи ин ё он сохти ҷамъияти дигаргун шуда бошад ҳам, дар аини ҳол ҳамаи ҳуқуқи ҳозиразамон онро истифода мебаранд.

Илми ҳозираи ҳуқуқи граждани сермаъноии ибораи «ҳуқуқи гражданиро» - ро қайд менамояд, зеро дар зери ибораи «ҳуқуқи граждани» бисёр вақт мафҳумҳои гуногун, вале бо ҳам алоқамандро ифода менамояд».

Пеш аз ҳама, мафҳуми «ҳуқуқи граждани» илм, таълимот оид ба ҳуқуқи гражданиро ифода менамояд. Илми ҳуқуқи граждани назарияви ғояҳо, ҳулоса ва муҳокимарониҳо оид ба зухуроти ҳуқуқи граждани ва донишҳо нисбати онҳо мебошад. Вале илм аз маҷмуи донишҳои шахшуда иборат нест [1, 72].

Бинобар ҳамин, ба монанди илмҳои дигар, илми ҳуқуқи граждани доимо дар инкишоф буда, рафти тарақиёти ҷамъиятиро ифода менамояд.

Муносибатҳои ҷамъиятиро, ки ҳуқуқи граждани танзим менамояд, дар илми ҳуқуқи граждани солҳои тулони мавриди таҳлил қарор гирифта буд.

Солҳои пеш мутахассисон ба ҳулосае омада буданд, ки предмети ҳуқуқи гражданиро муносибатҳои амволӣ, яъне молумулкӣ ташкил менамояд. Аммо ин дер давом накард ва илми ҳуқуқи граждани ба ҳулосаи дигар ноил гардид. Баъзе натиҷаҳои бахсҳои илмӣ дар қонуни граждани ифодаи умумии худро ёфтааст. Мувофиқи м. 1 КГ ҳуқуқи граждани муносибатҳои: а) молу мулкӣ; б) шахсии ғайри молумулкӣ ба молу мулк вобаста ва в) ғайримолумулкӣ ба молу мулк вобаста набударо танзим менамоянд.

Бояд қайд намуд, ки солҳои тулони дар илми ҳуқуқи граждани бахс оид ба масъалаи дигар низ ҷой дошт ва дорад, ки дар баробари ҳуқуқи граждани инчунин ҳуқуқи хоҷаги гӯё арзи вучуд дошта бошад. Моҳияти ин ақида ба таври хеле мухтасар чунин аст: ба ақидаи ҷонибдорони ин равия доираи ғайрихоҷагидорӣ мақоми давлатӣ ва корхонахоро бояд соҳаи алоҳидаи ҳуқуқ – ҳуқуқи хоҷагӣ танзим намояд. Ҷонибдорони ин соҳа пеш чунин ақида доштанд, ки баъзе институтҳои соҳаи ҳуқуқи граждани (яъне он муносибатҳое, ки ба ғайрихоҷагидорӣ ташкилотҳо ва корхонаҳо дахл доранд) ва баъзе муносибатҳо аз соҳаи ҳуқуқи молия гирифта, ба таври комплекси сохта ва ғайри қоидаҳои илми муттаҳид намуд, ҳуқуқи хоҷагиро ба миён оранд.

Ба ақидаи онҳо, ҳуқуқи граждани маҷмуи он муносибатҳоеро, ки танҳо бо иштироки граждано сурат мегирад, бояд танзим намояд. Аммо беасос будани чунин равия ва назария аз ҷониби мутахассисони соҳаи ҳуқуқи граждани исбот карда шуд.

Ҳуқуқи граждани – системаи қонунҳо (сарчашмаҳо), ки қоида, тарзу моҳият, мақсад ва натиҷаи рафтору ғайрихоҷагидорӣ субъектҳо ва объекти муносибатҳо муайян намуда, муносибатҳои молумулкӣ, шахсии ғайримолумулкӣ ва вобастагии ҳамаи ин муносибатҳо, ки ба баробарҳуқуқии субъектҳо, баробармавқеъгии тарафҳо дар муносибатҳо, мустақилияти шахсӣ ва арзишнок, ки ба манфиатнокии тарафҳо, ташаббуснокии онҳо асос ёфтааст, танзим менамояд [2, 72].

Мувофиқи банди 1м. 9 КГ шахрванд ва шахсони юридикӣ ҳуқуқи гражданишонро бо салоҳиди худ амали менамоянд, аз ҷумла ихтиёрдорӣ мекунанд, яъне тамоми масъалаҳои марбут ба истифодаи ҳуқуқҳои субъективӣ, аз ҷумла ҳаҷм ва тарзҳои амалигардонии онҳо, даст кашидан аз амали намудани ҳуқуқи ба онҳо, таалуқдошта ва ғайраҳо мувофиқи хоҳиши худ ҳал мекунанд. Масалан иҷорадиҳандаи хонаи истиқомати баъди ба охир расидани муҳлати шартнома метавонад иҷорагирро аз хона барорад ё минбаъд дар хона мононад. Мисоли дигар, қарздиҳанда дар шартномаи қарз метавонад аз қарздор иҷрои шартномаро талаб намояд ё аз баҳри қарз гузарад. Аммо дар чунин ҳолатҳо даст кашидани шахрванд ва шахсони юридикӣ аз амалигардонии ҳуқуқи ба онҳо таалуқдошта, ба истиснои ҳолатҳои пешбининамудаи қонун, боиси қатъи ин ҳуқуқҳо намегардад.

Масалан, узви ҷамъияти саҳомие, ки дар корҳои идоракунии ҷамъият иштирок намекунад, бо ҳамин асос аз ҷамъияти номбаршуда хориҷ карда намешавад. Баръакс, ворисе,

ки баъди кушодани мерос дар муддати 6 моҳ бе сабабҳои узрнок аз ҳуқуқи меросиаш истифода намебарад, чунин ҳуқуқашро гум мекунад.

Ҳангоми дар бораи ба амалбарории ҳуқуқи граждани суҳан рондан набояд ҳолатҳои зерин аз хотир фаромӯш шавад.

Якум, баъзе ҳуқуқҳои субъективӣ дар як вақт вазифаҳои субъективи ҳам мебошанд. Масалан, мувофиқи қонунгузори васӣ на танҳо барои аз номи ноболиғ бастанӣ аҳд ҳуқуқ дорад, инчунин вазифадор ҳам мебошад, ки ин амалияро иҷро намояд. Ҳамин тавр, ба амалбарории баъзе ҳуқуқҳои субъективӣ на танҳо аз ихтиёри шахси ҳуқуқдор, балки аз ҳукми қонунгузор ҳам вобаста мебошад. Дуюм бояд қайд намуд ки дар чунин ҳолат суҳан оид ба ҳуқуқи мушаххаси субъективи меравад ки субъект ин ҳуқуқро дорад. Масалан дар бораи ихтиёрдори намудани ҳуқуқи субъективи меравад, ки субъект ин ҳуқуқро дорад. Масалан дар бораи ихтиёрдори намудани ҳуқуқи субъективие, ки субъект мумкин дар оянда бояд мувофиқи қоидаи Б. 3 м. 23КГ ҳал карда шавад: «пурра ё қисман даст кашидани шаҳрванд аз қобилияти ҳуқуқдори ё қобилияти амал ва аҳдҳои дигар, ки ба маҳдуд сохтани қобилияти ҳуқуқдорӣ ё қобилияти амал равона гардидаанд, ба истисноӣ ҳолатҳое, ки чунин аҳдҳоро қонун иҷозат додааст, «этибор надорад».

Хулоса бисёр мавридҳо шаҳрвандон ва шахсони юридикӣ бо баамалбарории нисбат ба ҳуқуқи худ ихтиёрдорӣ менамоянд. Дар зери мафҳуми амалигардонии ҳуқуқ, ҳуқуқи субъективие фаҳмида мешавад, ки шаҳрванд ё шахси юридикӣ бо роҳи шартномавӣ ё қонунгузори ба даст овардааст.

Ба таври дигар амалигардонии ҳуқуқӣ субъективии граждани ба таври воқеӣ аз он озодиҳои юридикӣ. ки давлат қафолат додааст, истифода мешавад.

Адабиёт:

1. Бердяев Н. А. О работе и свободе человека. Опыт персоналистической философии. – М., 1995. – 21 с.
2. Бердяев Н. А. О работе и свобода человека. – М., 1995. – 312 с.
3. Бердяев Н. А. Экзистенциальная деалектика божественного и человеческого / О назначении человека. – М., 1993. – 154 с.
4. Махмудов М. А. Ҳуқуқи граждани. Қисми 1. – Душанбе: ЭР-граф, 2007. – С.7-8.
5. Махмудов М. А. Ҳуқуқи граждани. Қисми 1. – Душанбе: ЭР-граф, 2007. – С.9-10.
6. Радишев А. Н. Избранные философские сочинения. – М., 1949. – С.176-177.

Қалидвожаҳо: *Давлат, Тоҷикистон, қонун, ҳуқуқ, ҳуқуқи граждани, кодекс, ҳуқуқи хоҷагӣ.*

Аннотация

ЗНАЧЕНИЕ И СУЩНОСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ

Гражданское право считается одной из основных юридических наук, а категория гражданского права – одним из главных достижений человеческой правовой мысли. Потому что словосочетание «гражданское право» известно юристам еще со времен Древнего Рима. В то же время под этим понятием понимались права римских граждан. Хотя его содержание менялось с изменениями в экономической, политической и культурной жизни той или иной структуры общества, в то же время оно используется всеми современными правами.

Ключевые слова: *Государство, Таджикистан, право, закон, гражданское право, кодекс, хозяйственное право.*

Annotation

MEANING AND ESSENCE OF IMPLEMENTATION OF CIVIL RIGHTS

Civil law is considered one of the main legal sciences, and the category of civil law is one of the main achievements of human legal thought. Because the phrase «civil law» has been known to jurist since the time of ancient Rome. At the same time, the rights of Roman citizens were understood under this concept. Although its content has changed with changes in the economic, political and cultural life of this or that structure of society, at the same time, it is used by all present-day rights.

Keywords: *State, Tajikistan, law, law, civil law, code, economic law.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Шодиева Зеварой Мутавалиеви, магистранти факултети таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 900338598

Роҳбари илмӣ: профессор Сангинзод Д. Ш.

Сведения об авторе: Шодиева Зеварой Мутавалиеви, магистрантка факультета истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 900338598

Научный руководитель: профессор Сангинзод Д. Ш.

About the author: Shodieva Zevaroi Mutavaliyeva, a graduate student of the Faculty of History and Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ainy. Phone: +992 900338598

Scientific supervisor: professor Sanginzod D. Sh.

РУШДИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМИИ ШАҲРИ ҲИСОР ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ

Бояд гуфт, ки маориф ҳамчун соҳаи муҳим ва афзалиятноки ҳаёти ҷомеа дар ташаккули инсон, рушди ҷаҳонбинии фардӣ ва иҷтимоии шахсият ва тарбияи ӯ дар рӯҳияи эҳтиром ба арзишҳои милливу умумибашарӣ нақши ҳалқунанда дорад. Аз ин хотир падару модарон ва омӯзгорон бояд фарзандону шогирдонӣ худ ва умуман насли имрӯзаи Тоҷикистони соҳибистиклолро дар ҳамин рӯҳия тарбия намоянд.

Ҳоло дар ноҳияи Ҳисор зиёда аз 140 муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ фаъолият дорад, ки дар онҳо беш аз 54 ҳазор кӯдакону наврасон ба раванди таълиму тарбия фаро гирифта шуда, қариб се ҳазор нафар устодон ба шогирдон дарс мегуянд. Дар зарфи панҷ соли охир аз ҳисоби буҷет дар ҳудуди ноҳия даҳҳо муассисаи таълимӣ сохта шуда, аксарияти муассисаҳои мавҷуда аз таъмири асосӣ бароварда шудаанд. Инчунин бунёда боз чор мактаби нав ба лоиҳаи сохтумонии соли 2013 ворид шудааст.

Илова бар ин, дар доираи нақшаи генерали ва омодагӣ ба ҷашни сеҳазорсолагии Ҳисори Шодмон, яъне дар се соли оянда муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ барои 640 нафар хонанда, Мактаби Президентӣ барои 640 хонанда, синфхонаҳои иловагӣ, китобхона, осорхона, кохи фарҳанг барои 700 ҷойи нишаст варзишгоҳи марказӣ бо 20 ҳазор ҷойи нишаст ва боғи фарҳангу фароғат бо ҷойхона ба нақша гирифта шуда буд [4, с.19].

Солҳои охир беш аз 80 нафар омӯзгорони касбӣ, ки бо сабабҳои гуногун тарки ин пешаи пурифтихор намуда буданд, бо беҳтар гардидани вазъии соҳаи маориф, баланд шудани музди меҳнат ва дигар ғамхориҳои Ҳукумат боз ба ҷойҳои кори пешини худ баргаштанд, ки ин бешубҳа ба ҷараёни муътадили таълиму тарбия дар муассисаҳо мусоидат менамоянд.

Алҳол муассисаҳои таҳсилоти умумии ноҳияи Ҳисор дар доираи барномаи компютеркунонии муассисаҳои таълимии мамлакат ба миқдори беш аз ҳазор компютери замонавӣ таъмин шудаанд ва имрӯз дар ноҳия ба ҳар 17 нафар хонанда як компютер рост меояд [3, с.53]. Бинобар ин толибилмон зарур аст, ки бо хониши ҳубу аъло ва интизоми намунавӣ худ ҳамеша сазовори номи баланди фарзанди Тоҷикистони соҳибистиклол буданро сазовор бошад ва ҳар як соати дарси устодони ҳудро ғанимат доништа, барои аз худ кардани илму дониши замонавӣ кӯшишу ғайрат намояд.

Дар навбати худ кормандони соҳаи маориф-омӯзгорону мураббӣён, зиёӣён ва умуман аҳли ҷомеаро зарур аст, ки барои тарбияи насли наврас дар рӯҳияи одобу ахлоқи ҳамида, ватандӯстиву ватанпарастӣ, ифтихор аз Ватан ва фарҳангу тамаддуни бостонии халқамон ҳамеша саъю талош намоянд.

Вазифаи ҳар як шахси солимфикру огоҳ ба хонандагон талқин намудани омӯзиши илму дониш, касбу ҳунар, забонамӯзӣ ва дар навбати аввал дар дараҷаи аъло донишони забони давлатӣ, инчунин забонҳои хоричӣ, азхуд намудани дастовардҳои навтарини техника ва технологияҳои муосир мебошад.

Албатта, ҳамаи он дастовардҳои, ки то имрӯз аҳли маорифи мо сазовор гардидаанд, аз таваҷҷуҳи давлату Ҳукумат ва муҳимтар аз ин, аз назари ҳуди мардум дур наместонад. Тибқи нақша айнаи замон аз ҳисоби маблағҳои мутамаркази Вазорати маориф қорҳои лоиҳаҳои сохтмони бинои иловагӣ барои 240 ҷойи нишаст дар назди мактаби таҳсилоти миёнаи умумии рақами 23-и деҳаи «Ҳосилот»-и ҷамоати деҳоти Мирзо Ризо дар арафаи анҷомёбист [5, с.34].

Мардум ҳуб оғаи доранд, ки тайи чанд соли охир донишу маҳорати шогирдонӣ муассисаҳои Ҳисор босадҳо ҷоизаву мукофотҳои байналмилалӣ қадр қарда мешаванд, ки ин боиси ифтихори на танҳо устодону омӯзгорон, балки тамоми сокинони Тоҷикистон аст.

Бо мақсади баланд бардоштани масъулияти падару модар дар тарбияи фарзанд ва бо ҳамин роҳ пешгирӣ намудани зухуроти манфӣ дар ҳаёти кӯдакону наврасон имрӯз Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» амал мекунад, ки татбиқи дурусту самаранокии он яке аз омилҳои муҳими пешрафти ҷомеа ва миллату давлат ҳоҳад гашт [2, с.10]. Имрӯз ҳар як хонандаро зарур аст, ки бо шукргузорӣ аз неъматҳои бузург - сулҳу субот, ваҳдати миллӣ, озодиву истиклол ва соҳибдавлативу

сохибхитиёри чиддан аз пайи омӯзиши илму дониш ва касбҳои замонавӣ шавед ва дар оянда чихати рушди кишвари маҳбубамон саҳми босазо узошта тавонед.

Таълиму тарбия ҷузъи фарҳанги миллат буда, ҷавҳарест, ки ба воситаи он ҳуди миллат пойдор ва ҷовидон мемонад. Аз ин рӯ, таълиму тарбия аз ҳар ҷиҳат бо фарҳанг ва армонҳои иҷтимоии мардум бояд иртиботи ногусастанӣ дошта бошад. Таълиму тарбияе, ки дар он фарҳанг ва фармонҳои волоии ҷомеа сарфи назар мешаванд, ба таназзули фарҳанг ва коста гардидани ахлоқ дар ҷомеа оварда мерасонад. Агар таълиму тарбия дар худ фарҳанги миллатро таҷассум накунад, ба осудагии иҷтимоӣ ва пешрафти миллат мусоидат нахоҳад кард.

Омӯзиш бояд ҳадафманд бошад ва барои ноил шудан ба ҳадафҳои ҷомеаи муосир, кумак расонад, хонандаро дар навбати аввал, дар руҳияи худшиносӣ, меҳру муҳаббат ба Ватан, ахлоқи ҳамида ва меҳнатдӯстӣ тарбия намояд. Дар иҷрои ин кори душвор ҳам падару модарон ва ҳам омӯзгорон масъулият доранд. Таъкид намудан зарур аст, ки дар ин кори муҳим аҳли ҷомеа низ набояд дар канор бошанд.

Мардуми шарафманди Тоҷикистон мактабу муаллимо хеле гиромӣ медоранд. Мо имрӯз дар масъалаи саводноки ва ахлоқи ҳамидаи хонандагон дар ҳама воҳуриву мулоқотҳоямон ибрази ақида менамоем, вале дар баъзе мавридҳо ба сатҳу сифати дониш ва муносибати омӯзгор ба касби пурифтихори ӯ диққати ҷиддӣ намедихем. Мутассифона, миёни омӯзгороне, ки ҳастии худро ба мактаб ба таълиму тарбияи насли наврас ва созандагони ояндаи кишвари маҳбубамон бахшидаанд, баъзе муаллимоне низ ҳастанд, ки дар кори таълиму тарбия фориғболӣ зоҳир менамоянд. Ин амали ноҷо ба шуури хонандагон ва сатҳи донишу тарбияи онҳо таъсири манфӣ мерасонад.

Маълум аст, ки саводнокии омӯзгор ва сатҳи одобу ахлоқи ӯ дар ҷомеа дар мадди аввал меистад. Агар омӯзгор савияи баланди дониши замонавӣ ва ахлоқи ҳамида надошта бошад, ҳамагуна ҷаҳду талошҳои Ҳукумат, аз ҷумла сохтмони мактабҳо, таъмини онҳо бо таҷҳизоти замонавӣ, нашри китобҳои таълимӣ ва татбиқи дигар барномаву нақшаҳо дар ин соҳаи муҳими иҷтимоӣ натиҷаи дилхоҳ намедиханд.

Ҳоло аз ҳисоби лоиҳаҳои сармоягузори давлатӣ сохтмони мактаб барои 464 ҷойи нишаст дар Ҳофизкишлоқ ва як мактаби дигар барои 320 ҷойи нишаст дар деҳаи Сангчашма идома дорад [1, с.75].

Дарки Воқеияти имрӯз, яъне шинохти манфиатҳои миллӣ, худшиносиву ҳудогоҳӣ, ҳимояи Ватан-модар, хизмати содиқона дар роҳи пешрафт ва ободии кишвар талаботро нисбат ба омӯзгор даҳчанд баланд карда, айни замон мақому манзалати ӯро дар назди ҷомеа боз ҳам болотар мебардорад. Агар омӯзгорталабаро ба ин ҳислатҳо мусаллаҳ карда тавонад, дар оянда рушду тараққиёти давлат ва кишвар таъмин мегардад.

Агар муаллим ин қудратро дар шуури хонандагон талкин кунад, ҳамаи кӯшиш ва малакаву таҷрибаи худро барои баланд бардоштани сифати таълиму тарбияи шогирдони худ сафарбар намояд, онҳоро бо донишҳои замонавӣ мусаллаҳ карда тавонад, табиист, ки хонандагон дар бораи ҳамагуна зухуроти ҷамъиятӣ мантиқан ҳулоса мебароранд. Дар зиндагӣ роҳи дурустро интихоб менамоянд, фирефтаи ҷараёнҳои ифротинагарди да, ба халку Ватани худ хизмати содиқона мекунанд.

Чунонки шумо огоҳӣ доред, бо мақсади бузургдошти саҳми мардумӣ ганҷофару фарҳангпешаи водии Ҳисор дар таъриху фарҳанги миллати тоҷик бо қарори Ҳукумати кишвар соли 2015 ҷашни 3000 - солагии ноҳияи Ҳисор таҷлил гардид, ки бешубҳа ин ҷорабинӣ барои боз ҳам ободу зебо гардонидан ва ба як гӯшаи пешрафтаи Ватани соҳибистиклоламон табдил додани он саҳми муносиб гузошт [6, с.42].

Дар маркази ноҳия аз ҳисоби Дирексияи сохтмони иншооти ҳукумати Дастгоҳи иҷроияи Президенти Тоҷикстон сохтмони маҷмааи Гимназияи президентӣ бо 640 ҷойи нишаст ва сохтмони боз як мактаби нав бо 640 ҷойи нишаст идома дорад.

Вале, бо вучуди ин, то ҳанӯз камбудиву норасоии ҳастанд, ки дар роҳи таҳким бахшидани ин соҳаи ҳаётан муҳими иҷтимоӣ монеа эҷод мекунанд. Баҳусус, коста гардидани одобу ахлоқи як иддаи мактаббачагон, ба қонуншиканиву ҷиноят ва дигар аломатҳои ношоам даст адани баъзеи онҳо боиси ташвиш ва нигаронии ҷиддӣ мебошад.

Бо қаноатмандӣ метавон гуфт, ки вақтҳои охир таваҷҷуҳи аҳли ҷомеа ва падару модарон ба донишандӯзии хонандагони муассисаҳои миёна торафт зиёд гардида истодааст ва талоши волидайн чихати ба дасти омӯзгори ботаҷриба ва ба мактаби дорои шароити хуби таълиму тарбия супоридани тақдири фарзандон эҳсос карда мешавад.

Устодон ва омӯзгорони обрӯманду соҳибистеъдоди мо бояд ҷамоаҳои низомии самараноку доимамалкунандаи аз ҷаҳони ба муассисаи ибтидоиву миёна ва аз муассисаи миёна то ба муассисаи олӣ интиқол додани толибилми босавод бошанд. Яъне устод то ба дараҷаи камолот расидан шогирд ва дастпарвари худро роҳбалади намоёнд, то ки дар оянда фарзандони мову шумо ҳамчун мутахассиси дорои сатҳи баланди касбӣ ба ҷаҳон расанд.

Адабиёт:

1. БМД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – ҷ. 360. оп. 12. Д. 25. – 78 с.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд. – Душанбе, 2011. – 10 с.
3. Раҳматуллоев Ф. Компютеркунонӣ - талаботи давраи замони Масъалаҳои маориф, сентябр-октябри соли 2013. – 55 с.
4. Ҳисоботи шӯбаи маорифи ноҳияи Ҳисор. №316. 26. 10. 2012. – 47 с.
5. Ҳокими А., Ашурова А. Рушди маориф - пешрафти ҷомеа // Масъалаҳои маориф, 10. 03. 2015. – 34 с.
6. Шарипова М. Ҳисоботи оид ба таҳлили вазъии соҳаи маорифи ноҳияи Ҳисор. 30. 11. 2021. – 45 с.

Калидвожаҳо: Тоҷикистони соҳибистиқлол, вазорати маориф, муассисаҳои таълимоти миёнаи умумӣ, таълиму тарбияи фарзанд, руҳияи ҳақиқатшиносӣ, пешрафти миллат, забони давлатӣ, забонҳои хориҷӣ, техника ва технологияҳои муосир, компютери замонавӣ, музди меҳнат, хонанда, замони истиқлолият, ноҳияи Ҳисор.

Аннотация

**РАЗВИТИЕ УЧРЕЖДЕНИЙ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
В ГОРОДЕ ХИСАР В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ**

Гиссарский район – неотъемлемая часть чистой земли нашего родного Таджикистана. Следует также отметить, что образование Гиссарского района прошло большой путь от времени своего зарождения до наших дней, и особенно в период независимости оно возродилось и достигло значительных успехов.

Следует отметить, что после обретения государственной независимости Гиссарский район за короткий период времени значительно развился, здесь были построены малые и средние производственные предприятия, десятки социальных объектов, в том числе образовательных и медицинских учреждений, торговых и сервисных центров. ее территория и другие ее отрасли, например сельское хозяйство и животноводство, добились прогресса.

Основной целью правительства по строительству новых учреждений и классов и учебных заведений в городах и районах страны, в том числе в Хисарском районе, является создание благоприятных условий для современного образования и воспитания подрастающего поколения и всесторонняя подготовка их к Растущие требования современного мира. По этой причине мы написали эту статью, рассматривая планомерное развитие средних общеобразовательных учреждений Гиссарского района, чтобы каждый человек, интересующийся и увлеченный ценной историей района, его развитием и прогрессом, основателями, ветеранами и пионеры различных областей, а также в некоторой степени сторонники и благотворители в области образования. уведомление.

Ключевые слова: независимый Таджикистан, Министерство образования, общеобразовательные учреждения, образование и воспитание детей, дух самопознания, прогресс нации, государственный язык, иностранные языки, современные методы и технологии, современный компьютер, зарплата, студент, независимость. период, Хисарский район.

Annotation

**DEVELOPMENT OF GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS
IN THE CITY OF HISAR DURING THE INDEPENDENCE PERIOD**

Hisar district is an inseparable part of the pure land of our dear Tajikistan. It should also be mentioned that the education of Hisar district has come a long way from the time of its origin to the present day, and especially during the period of independence, it was revived and achieved considerable success. It should be noted that after gaining state independence, Hisar district has developed a lot in a short period of time, small and medium-sized production enterprises, dozens of social facilities, including educational and healthcare institutions, trade and service centers have been built in its territory, and its other industries, for example, agriculture and animal husbandry have made progress. The main goal of the government to build new institutions and classrooms and educational institutions in the cities and districts of the country, including in Hisar district, is to create favorable conditions for the modern education and upbringing of the younger generation and prepare them comprehensively for the growing demands of the modern world. For this reason, we have written this article, looking at the systematic development of general secondary education institutions of Hisar district, so that every individual who is interested and passionate about the valuable history of the district, its development and progress, the founders, veterans and pioneers of various fields and supporters and benefactors of the field of education to some extent. notice.

Keywords: *independent Tajikistan, Ministry of Education, general secondary education institutions, education and upbringing of children, spirit of self-knowledge, progress of the nation, state language, foreign languages, modern techniques and technologies, modern computer, salary, student, independence period, Hisar district.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Чумабоева Садокат, магистранти кафедраи методикаи таълими таърих ва ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 908787852

Рохбари илмӣ: н. и. п., профессор Каримов М. Б.

Сведения об авторе: Джумабоева Садокат, магистранка кафедры методики преподавания истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 908787852

Научный руководитель: к. п. н., профессор Каримов М. Б.

About the author: Jumaboeva Sadoqat, Master of the Department of Methods of Teaching History and Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Phone: +992 908787852

Scientific supervisor: Ph. D., Professor Karimov M. B.

БАРҚАРОРШАВӢ ВА ОҒОЗИ РОБИТАҲОИ ФАРҲАНГӢ МИЁНИ ТОҶИКИСТОН ВА ТУРКИЯ

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нахустин марҳилаи ташаккули миллии ба ҷаҳонро алоқадорӣ мамлакат аҳамияти аввалиндараҷа зоҳир менамояд.

Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон аҳли адабу маърифат, қувваҳои солими зехиро ҳазинаи тиллоии миллат номида, дар ҳама қору пайкор, ҳолатҳои тақдирсозу душвор, ниятҳои наву таърихӣ ва ҳалли муҳимтарин масоили ҳаёти сиёсӣ иқтисодӣ ва илмӣ фарҳангӣ аз фикру ақид, ҳулосаҳои илмӣ, донишу таҷриба ва тақлифу пешниҳодоти онҳо самаранок истифода менамояд.

Сараввал бояд зикр кард, ки миёни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Туркия 1-уми март соли 1992 Созишнома дар соҳаҳои фарҳанг ва иттилоот ба имзо расид. Мувофиқи ин Созишнома қонибҳо баргузори рӯзҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар Ҷумҳурии Туркия ва рӯзҳои фарҳангии Ҷумҳурии Туркияро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ менамоянд [1]. Бинобар ин моҳи октябри соли 1993 дар шаҳри Душанбе «Анҷумани дӯстӣ»-и Тоҷикистону Туркия таъсис дода шуд.

Ҳамкориҳо бо Сафоратхонаи Ҷумҳурии Туркия дар шаҳри Душанбе дар бахши фарҳангӣ, илм ва ҳирад яке аз ҳадафҳои асосии Анҷуман дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон махсус мешуд. Ин Анҷуман баъди таъсисёбиш бо вазоратҳо ва идораҳои ҳукуматӣ, иттиҳодияҳои ҳунарий, муассисаҳои омӯзишӣ ва ширкатҳои хусусии Тоҷикистон ҳамкориҳои судманд дошт.

Намоиши филмҳои синамогарони тоҷик, ки мусаддаф бо солгарди ҳазораи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ буд, бо василаи ҳунарпешаҳои тоҷик дар шаҳри Анқара бо муваффақият анҷом ёфт.

Моҳи декабри соли 1993 гурӯҳи ансамбли фольклории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шаҳри Анқараи Туркия сафари ҳунариро анҷом бахшид. Ин сафари ҳунармандони тоҷик ба Ҷумҳурии Туркия нахустин бозиди ансамбли мазкур аз ин кишвар буд [2, 31].

Минбаъд ҳамвора бо устувор гардидани вазъи сиёсӣ ва тадриҷан паст шудани муқобилияти низомии тарафҳои муҳолиф, робитаҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Ҷумҳурии Туркия ба пояи сифатан нав баромаданд.

Ба хусус ниммаи дуюми солҳои 1990-умро дар равобити фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Туркия марҳилаи тозаи ҳамкориҳои судманди мутақобила арзёбӣ кардан ба маврид аст, зеро дар ин солҳо дар баробари ба ин кишвар сафарҳои зиёди ҳунариро анҷом додани навниҳолони санъату ҳунармандони касбӣ, инчунин театрҳои халқӣ ва ҳаваскорони навоҳии Тоҷикистон низ на як бору ду бор, балки маротибаҳои зиёд дар саҳнаҳои маълуми машҳури ин мамлакат санъати волои ҳешро манзури бародарони турк гардондаанд. Чунончӣ, моҳи сентябри соли 1995 ансамбли давлатии хидматнишондодаи рақсии «Лола» ба шаҳри Анқара сафар карда, дар фестивали байналмилалӣ рақс аз Ҷумҳурии Тоҷикистон намоёндагӣ ба амал овард.

Моҳи июли соли 1996 дастаи ҳунарии театри халқии ноҳияи Қумсангир дар фестивали байналмилалӣ фольклорӣ-мусиқӣ ва рақсии «Қатраҳои баҳри Миёназамин», ки дар шаҳри соҳили баҳрии Ҷумҳурии Туркия Анталия баргузор шуда буд, намунаҳои беҳтарини санъати халқӣ як минтақаи Тоҷикистонро мавриди таваҷҷӯҳи ҳакамони фестивал қарор дод.

Қайд кардан ба маврид аст, ки моҳи августи соли 1996 Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Барномаи табодули фарҳангӣ барои солҳои 1996-1998-ро ба тавсиб расонд.

Дар ин давра ҳунарпешаҳои театри драматикӣ ба номи В. Майяковский асарҳои нависандаи турк Р. Узчуликро ба саҳна гузоштанд.

Моҳи июли соли 1997 дар шаҳри Анталия фестивали байналмилалӣ «Аспендос» баргузор гардид, ки аз қониби Ҷумҳурии Тоҷикистон ансамбли рақсу таронаи «Ғунча»-и ноҳияи Ҳочмастон дар ҳаёти 38-нафар ширкат варзид, ки сазовори ҷои фестивалӣ гардид.

Азбаски дастаҳои ҳунарии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фестивалҳои солҳои гузаштаи «Аспендос» бо санъату маҳорати нотақрори ҳеш мавқею мақоми ҳосаро ноил гардида буданд, дар ҷунин фестивали соли 1998, ки моҳи июл бори дигар дар шаҳри Анталия баргузор гардид,

театри халкии ноҳияи Фархор ифтихори иштирокчии ин иди санъату ҳунари арсаи байналмилалиро соҳиб шуд.

Ҳайати 30-нафараи овозхонону навозандагон ва раққосону ашхоси муаззафи театри номбурда ҳунару маҳорати касбии худро манзури иштирокдорони фестивал гардонида, бо таасуроти нек ба Ватан баргаштанд [3].

Диду боздидҳои ҳунармандони тоҷик аз кишвари дӯсти Туркия дар доираи ширкат варзидан дар озмуну фестивалҳои байналмилалӣ, ки соле чанд маротиба дар ин мамлакат баргузор мегарданд, сол то сол вусъати бештар пайдо кардаанд. Мисолҳои зер таъйиди ин манзур мебошанд:

- моҳи ноябри соли 1998 гурӯҳи ҳунарии театри «Опера ва Балет» –и ба номи С.Айнӣ чихати ширкат варзидан дар фестивали байналхалқии «Хори Анқара» вориди Ҷумҳурии Туркия гардид.

Барномаи рангину пурмӯхтаҳои ин дастаи ҳунари, ки бо дар иҷроиши баланди касбӣ омезиш ёфта буд, писанди ҳакамони озмун қарор гирифта, дар радиои 25-давлати ба фестивал даъватшуда сазовори ҷои дуум гардид;

- ҳайати хурдсолони ансамбли «Ҷаҳоноро» моҳи апрели соли 1999 дар фестивали байналмилалӣ «Иди байналмилалӣ кӯдакон», ки дар шаҳри Анқара созмон дода шуда буд, ширкати ғаъол варзида, бо вучуди рақобати сазовор доштанишон, ки фириристодагони 28-давлати ҷаҳон буданд, ба гирифтани ҷоизаи асосӣ ва зинаи аввали фестивал шарафёб гардиданд [4, 218].

Санъаткорони хурдсоли тоҷик дар маркази диққати иштирокдорони фестивал ҷой гирифта, дар саросари Ҷумҳурии Туркия муҳлисонро ҳаводорони зиёде пайдо карданд;

- гурӯҳи хурдсолони ансамбли «Зебо» низ моҳи майи соли 1999 дар ҳайати 17-нафар барои иштирок кардан дар фестивали байналмилалӣ кӯдакон ба шаҳри Истамбул сафар намуда, таи як ҳафта барномаҳои ҷаззоби худро манзури таваҷҷӯҳи ҳакамони фестивал гардонид ва бо тӯҳфаҳои муносиб ба Ватан баргашт.

Ҳарҷад дар давоми ин солҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вазъияти хуби сиёсӣ наонқадар пойдор буд, вале бо вучуди ин робитаҳои фарҳангии Тоҷикистонро Туркия ташаккул ёфтанд, ки ин аз устувор будани робитаҳои дӯстии ҷонибҳо дарак меод.

Бояд қайд намуд, ки бо вучуди номусоид будани вазъияти сиёсии Тоҷикистон дар ин солҳо кишвари мо ҳамеша мекушид, ки бо кишварҳои хориҷӣ, хусусан бо Туркия ҳамкориҳои худро дар тамоми соҳаҳои гуногун, хусусан илм, фарҳанг ва иттилоот густариш диҳад [5, 214].

Дар ин давра на як бору ду бор, балки маротибаҳои зиёд ҷорабиниҳои фарҳангии муштарак Тоҷикистонро Туркия баргузор гардида буданд, ки ин аз устувор будани робитаҳои фарҳангии ҳарду кишвар дарак меод.

Адабиёт:

1. Бойгонии раёсати робитаҳои байналмилалӣ Вазорати фарҳанги ҶТ. Барномаи ҳамкорӣ миёни Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати фарҳанг ва туризми Ҷумҳурии Туркия.
2. Маҷмааи маҷаллаҳои Ширкати таълимии «Шалола». – 31 с.
3. Оймахмадов А. Иқтисодиёти ҷаҳон. – Техрон, 2001.
4. Раҳмонов Э. Ш. Маориф омили муҳимтарини таҳкими давлат ва наҷоти миллат. – Душанбе, 2006.
5. Шарипов А. Президенти мо Эмомалӣ Раҳмонов. – Душанбе, 2006. – 214 с.

Калидвожаҳо: *Ҳукумат, фарҳанг, созишнома, рӯзҳои фарҳангӣ, ҳамкориҳои судманд, ансамбл, санъат, фестивал, дастаи ҳунари, сиёсӣ.*

Аннотация

**ВОССТАНОВЛЕНИЕ И ИНИЦИИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНЫХ
СВЯЗЕЙ МЕЖДУ ТАДЖИКИСТАНОМ И ТУРЦИЕЙ**

Правительство Республики Таджикистан с первого этапа становления национальной независимости уделяет первостепенное значение интеллектуальным силам страны.

Президент страны Эмомали Рахмон называет интеллектуалов и здоровую интеллигенцию золотым сокровищем нации, а во всех начинаниях, судьбоносных и сложных ситуациях, новых и исторических намерениях, решениях важнейших вопросов политической, экономической, научной и культурной жизни из мнений, научных выводов, знаний, опыта и предложений, они эффективно используют это.

Ключевые слова: *Правительство, культура, соглашение, дни культуры, взаимовыгодное сотрудничество, ансамбль, искусство, фестиваль, художественный коллектив, политический.*

Annotation

**RESTORATION AND INITIATION OF CULTURAL
RELATIONS BETWEEN TAJIKISTAN AND TURKEY**

The government of the Republic of Tajikistan from the first stage of the formation of national independence shows the primary importance to the intellectual forces of the country.

The President of the country, Emomali Rahmon, calls the intellectuals and healthy intellectuals the golden treasure of the nation, and in all endeavors, fateful and difficult situations, new and historical intentions, and solutions to the most important issues of political, economic, scientific and cultural life from opinions, scientific conclusions, knowledge, experience and suggestions. they use it effectively.

Keywords: *Government, culture, agreement, cultural days, beneficial cooperation, ensemble, art, festival, artistic team, political.*

Маълумот дар бори муаллиф: Назарова Мунира Сайдалиевна, магистранти соли дуюми факултети таърих ва ҳуқуқ кафедраи таърихи халқи Тоҷикистон Донишгоҳи Омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 988926991

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои таърих, дотсент Муродзода А. А.

Сведения об авторе: Назарова Мунира Сайдалиевна, магистратка второго курса факультета истории и права кафедры истории таджикского народа Образовательного университета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддин Айни. Телефон: +992 988926991

Научный руководитель: кандидат исторических наук, доцент Муродзода А. А.

Authors information: Nazarova Munira Saydalievna, is a second-year master's student of the Faculty of History and Law, Department of History of the Tajik People, Tajik State University of Education named after Sadriddin Aini. Телефон: +992 988926991

Academic supervisor: candidate of historical sciences, docent Muradzoda A. A.

Раҳматӣ Гул Ҳусайн,

магистранти соли аввали факултети таърих ва ҳуқуқ

БАВУҶУДОЙ ВА ТАШАККУЛИ АСОСҲОИ МЕЪЁРИИ ҲУҚУҚИИ ОДОБИ КАСБИИ ХИЗМАТЧИЁНИ ДАВЛАТӢ

Ташаккули хизмати давлатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо равандҳои таҳкими истиқлолияти давлатӣ, ташаккули низоми нави сиёсӣ, рушди иқтисоди миллӣ, ислоҳоти системаи идоракунии давлатӣ, татбиқи сиёсати давлатии кадрҳо робитаи зич дорад.

Агар ба таърихи ташаккул ва ислоҳоти низоми идоракунии давлатӣ дар гузаштаи наҷандони дури Тоҷикистон назар кунем мебинем, ки раванди ташаккули низом ба ибтидои солҳои 90-уми асри гузашта мерасад ва он марҳила ба марҳила тақмил ва таҳким ёфтааст. Марҳилаи аввал моҳи сентябри соли 1991 ва моҳи ноябри соли 1992-ро дар бар мегирад. Ин марҳила аз қабули санади истиқлолияти давлатии Тоҷикистон - 9 сентябри соли 1991 оғоз мешавад, ки метавонист заминаи хубе барои ташаккули низоми хизмати давлатии давлати соҳибистиқлол фароҳам оварад. Аммо дар ибтидо мо аз ин неъматӣ бузург дуруст истифода карда натавонистем, кишварро мавҷи гирдиҳамой, зӯрварӣ ва қонуншиканиҳо фаро гирифта, имконияти мустақам шудани пояҳои давлати тозаистиқлолро аз байн бурд.

Марҳилаи дуюми ташаккули низоми идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ аз Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон моҳи ноябри соли 1992 ибтидо гирифта, то ноябри соли 1994-ро дар бар мегирад. Ин Иҷлосия барои бақо ва таҳкими давлати тозаистиқлоли тоҷикон, муайян намудани самтҳои минбаъдаи раванди инкишофи ҷомеа заминаи воқеӣ ба вуҷуд овард.

Қарору қонунҳои қабулнамудаи Иҷлосияи XVI Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон шикасти минбаъдаи пояҳои давлатдорӣ моро боздошт ва институтҳои сиёсии давлат аз нав барқарору устувор гардида, фаъолияти пурсамари онҳо ба роҳ монда шуд.

Марҳилаи сеюми ташаккули идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ аз 6 ноябри соли 1994 аз қабули Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон оғоз мегардад, ки ба бунёди низоми нави давлатдорӣ ибтидо гузошт.

Қабули Конститутсия, интиҳоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаёти кишварро ба маҷрои ислоҳоти ҳуқуқиву идорӣ ворид намуд. Тақмили тартиботи ҳуқуқӣ ва муқаммалсозии сохтори давлатӣ имкони дигаргунсозӣ ва пешбурди дигар соҳаҳо фароҳам овард.

Дастоварди арзишмандтарини ин марҳила ба имзо расидани Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон ба шумор меравад, ки ба ҷанги шаҳрвандӣ хотима гузошта, ба бунёдкорӣ созандагӣ, ислоҳоти системаи идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ роҳи васеъ кушод.

Дар солҳои аввали истиқлолияти давлатии Тоҷикистон набудани имконияти зарурӣ оид ба назорату мониторинги давлатию ҷамъиятӣ ба қори кадрҳо ва суғ гардидани системаи азнавтайёркунии кадрҳо боиси паст шудани самаранокии идоракунии давлатӣ гардид. Бисёре аз кадрҳои баландиқтисос аз фаъолияти меҳнатӣ берун монда, донишу таҷрибаи онҳо ба маҷфияти ҷомеа ва давлат сафарбар карда нашуд. Мавҷуд набудани механизмҳои таъсиррасони давлатӣ ба раванди ташаккулёбӣ ва истифодаи иқтидорҳои кадрӣ, пастшавии сатҳи касбии онҳо сабаби қафомонии баъзе соҳаҳои иқтисодӣ миллии шуд.

Барои бартарафсозии ҷунин ҳолат 13 ноябри соли 1998 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» қабул шуд, ки асосҳои ҳуқуқии ташкилӣ ва фаъолияти хизмати давлатиро дар мақомоти давлатӣ, ки тибқи Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳои конститутсионӣ, қонунҳо ва дигар санадҳои меъерии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон сарчашмаи асосии ба низом даровардани хизмати давлатӣ ба ҳисоб меравад, танзим намуд.

Қабули аввалин Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ»-ро мумкин аст ибтидои танзимкунандаи системаи хизмати давлатии муосири Тоҷикистон номид.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» аз 13 ноябри соли 1998 амалан системаи хизмати давлатии миллии Тоҷикистони соҳибистиқлолро поягузорӣ намуд [1, 17].

Қонун новобаста аз номуйяниҳои ҷойдошта, аввалин қонун ба ҳисоб мерафт, ки хизмати давлатиро муаррифӣ мекард.

Хизмати давлатӣ дар таҷрибаи амалӣ ба Қонуни мазкур таъя намуда, камбудии соҳаро ошкор кард ва зарурати тақмили институти хизмати давлатиро вобаста ба таҳдидҳои замони гузариш, таҳкими имконоти онро ҷиҳати ба равандҳои иҷтимоӣ расонидани таъсири мақсаднок ва танзимкунанда ба миён овард, ки дар марҳилаҳои баъдӣ он амалӣ гардид.

Марҳилаи чоруми ислоҳоти идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ моҳи сентябри соли 1999 шурӯъ гардид. Бо роҳи раъйпурсӣ ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон тағйироту иловаҳо дохил карда шуд, ки ба демократикунонии ҳаёти ҷомеа нигаронида шуда буданд. Мувофиқи ин тағйирот дар Тоҷикистон ба бунёди парламенти касбии доимоамалкунандаи дупалатагӣ асос гузошта шуд. Ташкили парлумони касбӣ дар таҳкими давлатдорӣ тоҷикон воқеаи муҳим ба шумор мерафт.

Дар ҷомеа фазои гуногунандешӣ сиёсӣ ва мафкуравӣ бунёд ёфта, фаъолияти озодонаи хизбҳо, созмонҳо, ҳаракатҳои сиёсӣ ва ҷамъиятӣ, таъсису интишори теъдоди зиёди воситаҳои ахбори хусусӣ ва ҷамъиятӣ таъмин гардид.

Ҷуноне дар боло зикр карда шуд, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ», ки ҳамчун танзимкунандаи муносибатҳо дар хизмати давлатӣ соли 1998 қабул шуда буд, бо вучуди ҷанбаҳои мусбаташ ба вазифаҳои стратегияи ҷумҳурӣ мувофиқат намекард ва дастрасии баробари ҳама шаҳрвандонро ба хизмати давлатӣ таъмин карда наметавонист.

Таҷриба нишон дод, ки мушкilotи асосӣ дар роҳи рушди низоми хизмати давлатии Тоҷикистон риоя нагардидани хусусиятҳои давраи гузариш ҷангоми таҷдиди сохтори низоми идоракунии давлатӣ ва аз шаклҳои кӯҳнаи идора ба шаклҳои нав гузаштан буд. Зимни тағйироти сохторӣ ба тайёр намудани кадрҳои идоракунӣ таваҷҷӯҳи лозима дода намешуд, низоми ҳавасмандии хизматчиёни давлатӣ, системаи музди кор тағйироти ҷиддиро талаб мекард. Аз ин сабаб мутахассисони варзида аз хизмати давлатӣ ба сохторҳои дигар мерафтанд.

Ба хоҳири рафъи ин камбудӣҳо ва зарурати ташкили низоми самараноки хизмати давлатӣ дар заминаҳои нави меъёрии ҳуқуқӣ бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон 25 январи соли 2001 Раёсати хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфт.

Соли 2003 тағйироту иловаҳо ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид гардид, ки ба демократикунонии тамоми ҳаёти ҷомеа ва барпо намудани ҷомеаи шаҳрвандӣ заминаи воқеӣ ба вучуд овард. Дар асоси тағйироти конститусионӣ соли 2006 интиҳоботи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон баргузор гардид.

Дар ин давра Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 марти соли 2006 «Дар бораи тасдиқи Стратегияи ислоҳоти системаи идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» ва қарорҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 июни 2007 «Дар бораи тасдиқи Консепсияи ислоҳоти хизмати давлатии Тоҷикистон», аз 31 августи соли 2007 «Дар бораи тасдиқи Барномаи ислоҳоти хизмати давлатии Тоҷикистон» қабул гардиданд.

Мақсади асосии қабули Консепсияи мазкур, татбиқи Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 марти соли 2006 «Дар бораи тасдиқи Стратегияи ислоҳоти системаи идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», таъвияти рушди минбаъдаи хизмати давлатӣ ва баланд бардоштани самаранокии он, инчунин барои беҳбудии раванди ислоҳоти системаи идоракунии давлатӣ арзёбӣ мегардад.

Тағйироту иловаҳое, ки соли 2003 ба Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ин ба марҳилаи панҷуми ташаққул ва ислоҳоти системаи идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатии Тоҷикистон ибтидо гузоштанд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 16 апрели соли 2005 зарурати таҳияи лоиҳаи нави Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистонро «Дар бораи хизмати давлатӣ», ки ба стандарти муосири хизмати давлатӣ мутобикат мекунад, таъкид намуд.

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» дар таҳрири нав 5 марти соли 2007 қабул гардид, ки заминаи воқеии ислоҳоти хизмати давлатиро муҳайё кард.

Афзалияти қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» дар он аст, ки он дар асоси меъёрҳои байналмилалӣ ва таҷрибаи ҷаҳонӣ тақмил дода шудааст. Сипас солҳои 2007, 2010, 2011 ва 2012 ба Қонун тағйиру иловаҳои дахлдор ворид карда шуданд.

Ба моддаи 1 Қонун мафҳумҳои талаботи тахассусӣ, ўҳдадорӣҳои мансабӣ, бархурди манфиатҳо, манфиати давлатӣ, манфиати шахсӣ, озмун, баҳодихӣи фаъолият, дастурамали мансабӣ ва ғ. илова гардиданд.

Қонуни мазкур асосҳои ташкилию ҳуқуқии хизмати давлатӣ, вазъи ҳуқуқӣ ва кафолатҳои иҷтимоии хизматчиёни давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро муқаррар менамояд. Муайянкунандаи самтҳои асосии сиёсати давлатӣ дар соҳаи хизмати давлатӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Низоми хизмати давлатӣ возеҳу фаҳмо муқаррар ва принципҳои хизмати давлатӣ муқаммал гардонид шуданд. Доираи амали Қонун мушаххас гардид. Доираи салоҳиятҳои мақоми ваколатдори соҳаи хизмати давлатӣ васеъ карда шудааст.

Барои хизматчиёни давлатии маъмурӣ мансабҳои категорияҳои олий ва аз яқум то ҳафтум, талаботи таҳассусӣ бо назардошти аз ҷониби мақоми ваколатдор тасдиқ намудани Дастурамали талаботи таҳассусӣ муқаррар гардидааст. Тартиби қабул ба хизмати бо назардошти ба синни 18 сола расидан, ба талаботи таҳассусӣ ҷавобгӯӣ будан ва дар асоси озмун пешбинӣ мешавад. Низомномаи тартиби гузаронидани озмун барои ишғоли мансабҳои ҳолии маъмурии хизмати давлатӣ, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 майи соли 2009 тасдиқ гардидааст, боз ҳолатҳоро номбар кардааст, ки бидуни озмун болоравии мансабии хизматчиёни давлатии маъмурӣ таъмин карда мешавад.

Ҳамчунин Қонун «Дар бораи хизмати давлатӣ» ёд намудани савганди хизматчиӣ давлатиро барои шаҳрванде, ки бори аввал ба хизмати давлатии маъмурӣ қабул мешавад, қорӣ кардааст.

Дар Қонун ҳолатҳое, ки ба хизмати давлатӣ қабул намудани шаҳрванд ва дар хизмати давлатӣ будани онро истисно мекунад, санҷиши маълумоте, ки аз тарафи шаҳрванд пешниҳод карда мешавад, тартиби таҳлили хизматчиёни давлатӣ, аттестатсияи онҳо, додани рутба, захираи кадрҳо, пешбурди феҳристи хизматчиёни давлатӣ, ҳуқуқ ва ўҳдадорихои хизматчиӣ давлатӣ, тартиби пешниҳоди эълумия дар бораи даромад ва вазъи молумулкӣ, кафолатҳо ва ҳавасмандгардонии хизматчиӣ давлатӣ пешбинӣ гардидаанд. Қонуни амалкунанда нисбат ба Қонуни пештара истеъфоро танҳо барои хизматчиӣ давлатии сиёсӣ пешбинӣ кардааст.

Қонун инчунин пешбинӣ намудааст, ки хизматчиӣ давлатӣ бояд дар доираи ваколат ва ўҳдадорихои мансабӣ амал намояд. Дар сурати ба қонунӣ будани фармон ва ё амри барои иҷро гирифташуда шубҳа пайдо кардани хизматчиӣ давлатӣ, ў бояд ба таври ҳаттӣ фавран ба роҳбари бевоситааш муроҷиат намояд. Агар роҳбари бевосита ё шахси мансабдори болоӣ дурустии фармон ва ё амри додашударо ҳаттӣ тасдиқ намояд, хизматчиӣ давлатӣ вазифадор аст онро иҷро намояд, ба шарте ки он дорои оқибатҳои ҷавобгарии маъмурӣ ва ё ҷиноятӣ набошад.

Масъулият барои оқибатҳои иҷрои фармон ё амр ва дастури ғайриқонунӣ дар ин ҳолат ба зиммаи шахси мансабдоре гузошта мешавад, ки онҳоро тасдиқ кардааст.

Бо Қонун як қатор имтиёзҳо дар хусуси бо китъаи замин таъмин намудан, гирифтани қарзи бефоиз пешбинӣ шудаанд, ки татбиқи онҳо дар амал ба баланд рафтани самаранокии фаъолияти хизматчиёни давлатӣ мусоидат мекунад.

Ҳуқуқи баробари шаҳрвандон барои дохил шудан ба хизмати давлатӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ инъикос ёфтааст.

Қорӣ намудани озмуни интихоб ба хизмати давлатӣ ба он равона шудааст, ки мувофиқати номзад ба талаботи таҳассусӣ нисбат ба мансаби давлатии маъмурии дахлдор муайян гардида, принсипи баробарӣ ва шаффофият риоя шавад.

Мувофиқи Низомномаи тартиби гузаронидани озмун барои ишғоли мансабҳои ҳолии маъмурии хизмати давлатӣ ба ғайр аз таҳсилоти зарурӣ, собиқаи умумӣ, касбият таҳассусӣ ва таҷрибаи қорӣ доштан, донишдони забони давлатӣ ва хориҷӣ, қор бо технологияи муосири электронӣ ба назар гирифта мешавад.

Принсипҳои асосии гузаронидани озмун воқеъбинона ва ҳолисона гузаронидан ва баҳогузорӣ ба докталабон, таъмини баробарҳуқуқии онҳо ва риояи санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдори Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми гузаронидани озмун мебошанд.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» ва Низомномаи тартиб ва шартҳои гузаронидани аттестатсияи хизматчиёни давлатии маъмурӣ, ки бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 майи соли 2008 тасдиқ шудааст, бо мақсади беҳтар ба роҳ мондани интихоб, ҷобаҷогузорӣ ва тарбияи кадрҳо, баланд бардоштани сифат ва самаранокии хизмати давлатӣ, гирифтани иттилооти объективӣ оид ба иҷрои ўҳдадорихои мансабӣ ва сатҳи дониши касбӣ аттестатсияи хизматчиёни давлатӣ (ба истиснои хизматчиёни давлатии сиёсӣ ва хизматчиёни давлатии маъмурии категорияи олий) гузаронида мешавад.

Яке аз роҳҳои ҳалли мушкилоти кадрӣ зимни ҳоли шудани мансабҳои роҳбарикунанда ташкили захираи кадрҳо мебошад. Захираи кадрҳо бояд кафолати суботнокии хизмати давлатӣ ва афзоиши фаъолиятнокии касбият қории хизматчиёни давлатиро таъмин намояд.

Захираи кадрҳо қисми ҷудонопазири механизми татбиқи сиёсати кадрҳо ва технологияи муҳими идоракунии ҳайат ба ҳисоб рафта, яке аз воситаи асосии таъмини мақомоти давлатӣ бо кадрҳои баландхисос, босалоҳият ва ташаббускор мебошад.

Омода намудани захираи кадрҳои воқеию самарабахш масъалаи ҳалнашудаи низоми хизмати давлатии шаҳрвандӣ боқӣ монда, ҳалли мусбии он ба баландравии сатҳи касбии хизматчиёни давлатӣ таъсир мерасонад.

Ҷиҳати такмил ва тақвият бахшидан ба захираи кадрҳо дар барномаҳои давлатии барои ташкили хизмати давлатии касбӣ қабулгардида тадбирҳои зарурӣ пешбинӣ шуд. Тибқи талаботи Барномаи татбиқи Консепсияи сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2016 ҷиҳати беҳтар намудани ҳолати кор бо захираи кадрҳо Низомнома дар бораи захираи кадрҳои хизмати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 14 январи соли 2010 дар таҳрири нав қабул гардид.

Мутобиқи моддаи 261 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизмати давлатӣ» Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тасдиқи Қоидаҳои гузаронидани ҷойивазкунии (ротатсияи) кадрҳои роҳбарикунандаи хизмати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 26 майи соли 2011 тасдиқ гардид.

Мувофиқи банди 7 Қоидаҳо ҷойивазкунии (ротатсия) метавонад ҳатмӣ ё ихтиёрӣ бошад.

Ҳангоми гузаронидани ҷойивазкунии (ротатсия) ҳатмӣ розигии хизматчиҳои давлатӣ талаб карда намешавад. Ҷойивазкунии (ротатсия) ҳатмӣ бо мақсадҳои зерин гузаронида мешавад:

Иҷрои супоришҳои махсусан муҳими давлатӣ; тайёр кардани кадрҳои роҳбарикунанда; мустаҳкам намудани иқтисодии мақомот, воҳидҳои сохтории онҳо; пешгирии ҳолатҳои эҳтимолии содиркунии амалҳои коррупсионӣ, инчунин барҳӯрди манфиатҳо.

Ҷойивазкунии (ротатсия) ихтиёрӣ бо ташаббуси хизматчиҳои давлатӣ гузаронида мешавад. Асос барои ҷойивазкунии (ротатсия) ихтиёрӣ инҳо мебошанд:

Иваз шудани ҷои зисти доимии хизматчиҳои давлатӣ; таъин (интиҳоб) гардидани ҳамсар ба мансаб барои кор дар дигар маҳал.

Яке аз масъалаҳои муҳими ҷолиб сохтани хизмати давлатӣ, ҷалби ҷавонон ва дар маҷмӯъ рақобатпазир сохтани соҳа, тақмили низоми ҳавасмандгардонии хизматчиёни давлатӣ мебошад.

Яке аз роҳҳои самараноки ҷалб намудани шахрвандон ба хизмати давлатӣ ва дар маҷмӯъ баланд бардоштани ҷолибияти хизмати давлатӣ ин зиёд намудани музди маоши мансабӣ арзёбӣ мегардад. Дар ин самт аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон тадбирҳои муассир андешида мешавад.

Дар системаи нави музди меҳнат мавқеи маоши мансабии хизматчиёни давлатӣ баланд шуда, баҳисобгирии собиқаи хизмати давлатӣ ҳамчун воситаи ҳавасмандкунии пешравӣ дар мансаб пешбинӣ шудааст.

Яке аз масъалаҳои муҳими ислоҳоти низоми идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ истифода аз технологияҳои муосири иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ мебошад. Президенти мамлакат дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ, 20 апрели соли 2012 дар ин робита гуфт: «Рӯ овардан ба технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ ва татбиқи ҳарчи васеи онҳо дар ҷомеа яке аз ниёзмандии дигари замони ҷаҳонишавӣ ба шумор меравад. Аз ин рӯ, истифодаи технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ дар самтҳои мухталифи ҳаёти ҷомеа ва дар асоси он ташаккули ҳукумати электронӣ аз масъалаҳои муҳими замони муосир мебошад. Кишварҳое, ки дар татбиқи технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ ва рушди ҳукумати электронӣ ба пешравиҳои назаррас ноил гардидаанд, пеш аз ҳама ба масъалаҳои омода намудани кадрҳои баландхаттисоси ин соҳаи муҳим, рушди инфрасохтори иттилоотӣ, зина ба зина баланд бардоштани сатҳи дониши хизматчиёни давлатӣ ва татбиқи усулҳои идоракунии электронӣ диққати зарурӣ медиҳанд.

Бо дарназардошти ин ва бо мақсади баланд бардоштани сатҳи маърифати техникии табақаҳои гуногуни ҷомеа ва ҳамаҷониба татбиқ намудани технологияҳои иттилоотиву коммуникатсионӣ дар иқтисоди миллии кишвар ҳукумати мамлакат ба наздикӣ «Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ»-ро қабул намуд. Ин имкон медиҳад, ки номгӯи зиёди хизматрасониҳои давлатӣ ба шахрвандон ба таври электронӣ сари вақт ва босифат расонида шуда, зухуроти номатлубе чун бюрократизм ва коррупсия тадричан аз байн бурда шаванд. Дар баробари ин, муносибати мутақобилаи ҷомеа бо сохторҳои давлатӣ таҳким меёбад, ки ин яке аз рухҳои муҳими ҷомеаи шахрвандӣ ба шумор меравад» [2, 63].

Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2011 Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ қабул гардид.

Дар натиҷаи татбиқи Консепсия самаранокии фаъолияти мақомоти давлатӣ баланд бардошта шуда, хизматрасониҳои иқтимоӣ содда ва дастрас мегарданд. Робитаи доимии электронӣ ва ҳавасмандкунии иқтисодии истифодаи шабакаи Интернет ба роҳ монда мешавад. Ҷараёни қабули қарорҳои автоматӣ, шаффоф ва дастрас мегарданд. Иҷрои қорҳои фаврӣ ва

назоратшаванда мешаванд. Шабакаҳои алоқаи ҳудудӣ, шабакаи интернет ва компютеркунонии аҳоли рушд мекунад.

Ҳукумати электронӣ ин шакли нави ташкили фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ, аз ҳисоби истифодаи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба таври фаврӣ расонидани хизматҳои иҷтимоӣ ба шаҳрвандон мебошад. Ин идоракунии бекоғаз ва бехтар кардани ҳамкориҳои мутақобила аст.

Сохтори Ҳукумати электронӣ аз архитектураи ягонаи давлатӣ, гардиши воситаҳои имзои электронӣ-рақамӣ, ҳуҷҷатгузори электронӣ, савдои электронӣ, системаи электронии пардохтҳо, смарт-кортҳои қабулқунандагони хизматҳо, смарт-кортҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ, алоқаи мобилӣ, системаи моҳворагӣ, ҳуҷҷатҳои интерактивӣ иборат аст.

Таъмини заминаҳои ҳуқуқии Консепсия ин омодаасозии системаи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар ин самт, ҳаммонанд кардани иштирокчиён, рушди қонунгузори истифодаи имзои электрониро дар бар мегирад.

Яке аз самтҳои асосии рушди устувори кишвар гузаронидани ислоҳоти идораи давлатӣ ба ҳисоб меравад. Ислоҳоти идоракунии давлатӣ бо мақсади танзими идораи давлатӣ, тақмили сохтори мақомоти давлатӣ, барҳам додани функсия ва вазифаҳои такроршаванда, таъмини шаффофияту самаранокии фаъолияти хизматчиёни давлатӣ ва дар маҷмӯъ ташаккули беамалӣ сохтори давлатӣ ба роҳ монда мешавад.

Бо мақсади таъмини пайдарҳамӣ, ва муассири чараёни ислоҳот, тақвияти самтҳои ҳамоҳангшуда барои ноил гардидан ба ҳадафҳои стратегӣ, инчунин бо мақсади иҷрои чораҳои Стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати тақмили системаи идоракунии давлатӣ Стратегияи ислоҳоти системаи идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 март соли 2006 тасдиқ гардид. Санади мазкур ҳуҷҷати заминавӣ мебошад, ки нақшаи фаъолияти давлатро доир ба ислоҳоти идоракунии давлатӣ то соли 2015 муайян менамояд.

Маҷмӯи тадбирҳои дар Стратегияи ислоҳоти системаи идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинишуда хусусияти кӯтоҳмӯҳлат, миёнамӯҳлат ва дарозмӯҳлат доранд. Амалсозии Стратегия барои фаъолияти устувор ва баланд бардоштани судмандии системаи идоракунии давлатии Тоҷикистон мусоидат мекунад.

Қабули Консепсияи ислоҳоти хизмати давлатии Тоҷикистон ба таваҷҷӯҳ зоҳир намудан ба хизмати давлатӣ ба ҳайси корфармо дар бозори меҳнат ва тақмили он мусоидат мекунад. Бо назардошти муҳимияти масъалаи мазкур дар Стратегияи ислоҳоти системаи идоракунии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон хизмати давлатии муассири касбии Тоҷикистон қисми таркибии ислоҳоти идораи давлатӣ муайян гардидааст.

Ҳадафи дигари таҳия ва тасдиқи санади мазкур бо андешидани тадбирҳои пайдарпай ва мувофиқашуда ҷиҳати ташкили хизмати давлатии касбӣ ва ҷавобгӯӣ ба талаботи имрӯзаи ҷомеаи ҷаҳонӣ мебошад.

Бо мақсади амалӣ намудани ислоҳоти хизмати давлатии Тоҷикистон ва фароҳам овардани шароити мусоиди ташкилию ҳуқуқӣ ҷиҳати рушди минбаъдаи хизмати давлатии касбӣ бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 августи соли 2007 Барномаи ислоҳоти хизмати давлатии Тоҷикистон тасдиқ гардид.

Мақсад ва вазифаҳои Барномаи ислоҳоти хизмати давлатӣ аз иҷрои давра ба давра ва муттасили Консепсияи ислоҳоти хизмати давлатии Тоҷикистон, баланд бардоштани самаранокӣ ва рушди таъминоти захиравии хизмати давлатӣ ва мақоми ваколатдори он ҳисоб мегардад.

Барнома ҳамчун роҳнамои масъулон ва татбиққунандагони Консепсияи ислоҳоти хизмати давлатии Тоҷикистон буда, дар он даврҳо, мӯҳлати иҷро ва масъулони иҷрои чорабиниҳои ба нақша гирифташуда дар се марҳила муқаррар гардид. Натиҷагирӣ аз иҷрои чорабиниҳои дар Барномаи мазкур муқарраршуда имкон дод, ки мониторинги раванди ислоҳоти идоракунии давлатӣ ва хизмати давлатӣ ҷамъбаст ва ҳулосагирӣ карда шуда, нақши хизмати давлатӣ дар рушди дастгоҳи давлатӣ, бароҳмонии усулҳои инноватсионии технологияи ҷобачогузори кадрҳои хизмати давлатӣ мушаххас гардонида шавад.

Ислоҳоти хизмати давлатии Тоҷикистонро таҳлил ва натиҷагирӣ намуда, мақсадҳои асосии онро чунин арзёбӣ кардан мумкин аст:

Таъсиси хизмати давлатии касбӣ ва ҷолиб сохтани он дар тамоми сатҳҳои идоракунии давлатӣ; рушди минбаъдаи институти хизмати давлатӣ бо назардошти таҷрибаи солҳои охир дар самти танзими ҳуқуқӣ, фаъолияти амалӣ ва назариявии он андӯхта; баланд бардоштани самаранокии хизмати давлатӣ барои ташаккули ҷомеаи шаҳрвандӣ ва таҳкими давлатдорӣ;

мутобиккунонии модели амалкунандаи хизмати давлатӣ ба тағйироти куллӣ дар иқтисоди миллӣ ва ҷомеаи Тоҷикистон баамаломата; таъсис ва инкишофи низоми муосири таълими кадрҳо дар соҳаи хизмати давлатӣ, такмили малака ва маҳорати хизматчиёни давлатӣ, ки барои иҷрои босамари вазифаҳои ба зиммаи онҳо гузошташуда заруранд.

Натиҷаи гузаронидани ислоҳоти мазкур муайян намудани функсия ва вазифаҳои хизмати давлатӣ, такмили сохтори идоракунии, аз ҷумла, таъсиси сохторҳои марказӣ ва маҳаллии ба таҳсил фарогирандаи кадрҳои хизмати давлатӣ, банақшагирии фаъолият, маблағгузорӣ, таъминоти моддию техники, ҳавасмандгардонии хизматчиёни давлатӣ, таъмини дастгирии давлатӣ ва назорати ҷамъиятӣ, мақсадҳои ниҳонии рушди низоми хизмати давлатӣ арзёбӣ карда мешавад.

Барномаи ислоҳоти хизмати давлатии Тоҷикистон тавассути ҷадвали замимагардидаи ҷорабиниҳо оид ба татбиқи он амалӣ карда шуд.

Таҳлили иҷрои Барнома нишон медиҳад, ки ҷорабиниҳои дар он пешбинишуда иҷро шудаанд, ки дар боло ба онҳо ишора гардид. Илова ба он, бояд гуфт, ки Банди 1 Ҷадвал «Ба вучуд овардани заминаи меъёрии ҳуқуқии хизмати давлатии муосири касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон» буд, ки барои иҷрои он таҳия ва тасдиқи Феҳристи хизматчиёни давлатӣ ва

Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 5 апрели соли 2008 Низомномаи тартиби ба хизматчиёни давлатӣ додани рутбаҳои таҳассусӣ тасдиқ карда шуда, дар амал татбиқ шуда истодааст.

Консепсияи ислоҳоти хизмати давлатӣ ин воситаи татбиқи ваколатҳои мансабӣ барои амалӣ намудани мақсаду вазифаҳои давлат мувофиқи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии қабулшаванда мебошад.

Моҳияти Консепсияи ислоҳоти хизмати давлатӣ аз тағйирёбии тасаввуроти мавҷуда оид ба давлату давлатдорӣ вобастагӣ дорад. Масъалаҳои ҳалталаби бунёдии Консепсияи хизмати давлатӣ бо тадқиқи равандҳои идоракунии давлатӣ, сиёсати кадрӣ, фаъолияти дастгоҳи давлатӣ, робита бо сохторҳои ғайридавлатӣ ва ҷомеаи шаҳрвандӣ, таҳлили шохаҳо ва сохтори ҳокимияти давлатӣ алоқаманд буда, муайянсозии афзалиятҳо, гузоштани вазифаҳои нав, ҳамзамон гузаштан ба принципҳои нави ташкил ва усулҳои фаъолиятро тақозо менамояд.

Ин масъаларо Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олӣ аз 25 апрели соли 2008 чунин арзёбӣ намуданд. «Бо мақсади ташаккул ва тақомули низоми хизмати давлатии касбӣ соли гузашта қонун «Дар бораи хизмати давлатӣ» дар таҳрири нав қабул гардид. Ба хоҳири татбиқи пурраи қонун мазкур ва пешбурди дурусти сиёсати давлат доир ба кадрҳо, пеш аз ҳама, ба Раёсати хизмати давлатӣ зарур аст, ки низоми хизмати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва санадҳои зарурии меъёрии ҳуқуқиро оид ба ин масъала таҳия ва ҳамоҳанг сохта, барои таҳкими низоми хизмати ягонаи давлатӣ тадбирҳои муассир андешад. Вобаста ба ин роҳбарони ҳамаи сохторҳои давлатӣ бояд риоя гардидани муқаррароти қонун «Дар бораи хизмати давлатӣ»-ро дар бобати аз тариқи озмун ба қор қабул кардан, гузаронидани аттестатсия, бозомӯзӣ, такмили ихтисос ва ҳифзи иҷтимоии хизматчиёни давлатӣ таъмин намоянд. Ҳамчунин ҳалли масъалаҳои вобаста ба тақсим ва танзими вазифаҳо, дуруст муайян кардани низом ва сохтори идоракунии, ваколатҳо ва масъулияти мақомоти давлатӣ, баланд бардоштани музди меҳнат, ба низом даровардани фаъолияти хизматчиёни давлатӣ дар сатҳи ҳокимияти давлатии марказӣ ва маҳаллӣ аз ҷумлаи қорҳои муҳим дар ин самт мебошанд.

Дар ин раванд ба масъалаи аз байни ҷавонон ва занону духтарони лаёқатманду соҳибмаърифат интиҳоб кардан ва ба вазифаҳои роҳбарикунандаву масъул пешбарӣ намудани онҳо эътибори ҷиддӣ бояд дода шавад» [3, 31].

Лоихаи Консепсияи сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби масъулони вазифадоршуда, бо назардошти таҷрибаи андӯхта ва таҷрибаи давлатҳои дар ин самт пешрафта таҳия гардида, бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008 тасдиқ карда шуд.

Консепсия барои ҳалли масъалаҳои таъминоти кадрӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти ҳолати қонунӣ, вазъи иқтисодии кадрӣ ҷумҳурӣ, хусусиятҳои миллӣ ва фарогирии ҳама соҳаҳои хоҷагии халқ таҳия шудааст. Дар Консепсия самтҳои асосии бароҳмонии тарбия ва ҷобачогузори кадрҳо, аз ҷумла аз ҳисоби ҷавонони лаёқатманд ва занони қобили меҳнат пешбинӣ гардидааст.

Қабули чунин ҳуҷҷат ифодаи бароҳмони муносибати концептуалӣ нисбати сиёсати давлатии кадрҳо ва тарҳрезии нақшаҳои дарозмӯҳлат чихати таҳкими идоракунии давлатӣ ба ҳисоб меравад.

Бо мақсади дар амал татбиқ намудани Консепсияи сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи банди 2 фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 декабри соли 2008 Барномаи татбиқи Консепсияи сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2016 таҳия гардида, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 апрели соли 2009 тасдиқ шуд. Санади мазкур механизмҳои татбиқ, марҳилаҳои татбиқ, иҷрокунандагон, банақшагирии номгуӣ чорабиниҳо ва инчунин системаи ташкили мониторингу назорати иҷрои Консепсияро муайян менамояд.

Мақсади Барнома таъмини иҷрои Консепсияи сиёсати давлатии кадрҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, фароҳам овардани шароити ташкилӣ, иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ҳуқуқӣ ва фарҳангии маънавӣ барои аҳолии қобили меҳнати ҷумҳурӣ, таъмини ҳамаи соҳаҳои фаъолияти меҳнатӣ бо кормандони ихтисосманд, касбӣ, ташаббускор, дорои сифатҳои баланди ахлоқӣ, истифодаи самараноки иқтидори зехнӣ кадрӣ, захираҳои меҳнатӣ, нигоҳдорӣ ва афзоиши он мебошад.

Вазифаҳои асосии Барнома пешбинӣ ва банақшагирии таъмини соҳаҳои иқтисоди ҷумҳурӣ бо кадрҳо мебошад. Барнома маҷмӯи тадбирҳои асосии сиёсати давлатии кадрҳо дар бораи таҳияи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи сиёсати давлатии кадрҳо, таҳия ва нашри барнома, низомнома, китобҳои таълимӣ, адабиёт, дастурҳои методӣ оид ба масъалаҳои кадрӣ, масъалаҳои ҳифзи иҷтимоии кадрҳо, азнавтайёркунӣ ва тақмили ихтисоси мутахассисони самтҳои афзалиятноки рушди иҷтимоию иқтисодӣ дар ҷумҳурӣ ва хориҷи кишвар, чорабиниҳои ташкилӣ ва омӯзишӣ, тақмили фаъолият дар соҳаи сиёсати давлатии кадрҳо дар бар мегирад.

Адабиёт:

1. Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 1998, №11 мод. 297. – С.13-26.
2. Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения); Пер. с чешск. – М.: Юрид. лит. 1989.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 20 апрели соли 2012. – Душанбе, 2012. – 35 с.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 25 апрели соли 2008 // Паёми Донишқадаи тақмили ихтисоси хизматчӣи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - 2008, №2. – 31 с.
5. Хайруллоев С.Асри қонун. – Душанбе: Шарқи озад, 2005. – 458 с.

Калидвожаҳо: Давлат, Тоҷикистон, Истиқлол, қонун, ҳуқуқ, одоб, хизматчӣ, иҷлосия, сиёсат, консепсия, кадр, ислоҳот.

Аннотация

СУЩЕСТВОВАНИЕ И УСТАНОВЛЕНИЕ ПРАВОВЫХ НОРМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЭТИКИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ

Становление государственной службы в Республике Таджикистан тесно связано с процессами укрепления государственной независимости, формирования новой политической системы, развития национальной экономики, реформирования системы государственного управления, внедрения государственного кадрового состава. политика. Если мы посмотрим на историю становления и реформирования системы государственного управления в недавнем прошлом Таджикистана, то увидим, что процесс формирования системы доходит до начала 90-х годов прошлого века, и она совершенствовалась и укреплялась поэтапно.

Ключевые слова: Государство, Таджикистан, Независимость, закон, закон, манеры, служащий, собрание, политика, концепция, кадры, реформы.

Annotation

EXISTENCE AND ESTABLISHMENT OF LEGAL STANDARDS OF PROFESSIONAL ETHICS OF CIVIL SERVANTS

The formation of public service in the Republic of Tajikistan is closely related to the processes of strengthening state independence, the formation of a new political system, the development of the national economy, reforms of the state management system, and the implementation of the state personnel policy. If we look at the history of the formation and reforms of the state management system in the recent past of Tajikistan, we can see that the process of formation of the system reaches the beginning of the 90s of the last century, and it has been improved and strengthened stage by stage.

Keywords: State, Tajikistan, Independence, law, law, manners, employee, meeting, policy, concept, personnel, reforms.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳматӣ Гул Ҳусайн, магистранти кафедраи ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 989997136

Рохбари илмӣ: профессор Қозиён Ш. Қ.

Сведения об авторе: Раҳмати Гул Хусейн, магистрант кафедра юридического Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 989997136

Научный руководитель: профессор Қазийн Ш. Қ.

About the author: Rahmaty Gul Husayn, graduate student of the Law Department of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ainy. Phone: +992 989997136

Scientific leader: Professor Qaziyan Sh. K.

ТАЪИНОТ ВА ТАРКИБИ ҲУЧЧАТҲОИ ТАШКИЛӢ-ҲУҚУҚӢ

Ҳуччатҳои ташкилӣ – маҷмуи ҳуччатҳои ба ҳам алоқаманд, ки сохтор, вазифа, функцияҳои муассиса, корхона, ташкили қори он, ҳуқуқ, вазифаҳо ва масъулияти роҳбар ва мутахассисони корхонаро ба тартиб медарорад.

Ҳуччатҳои ҳуқуқӣ – ин ҳуччатҳое, ки дар онҳо қарорҳои ҳуқуқӣ ё ташкилӣ ба қайд гирифта шуда, масоили фаъолияти ташкилот мебошанд. Ин ҳуччатҳо фаъолияти роҳбариятро ба танзим дароварда ба он барои вазифаҳои худро фаъл гардониданаш кӯмак мерасонад.

Яке аз вазифаҳои асосии идоравӣ, ки дар фаъолияти ташкилот амалӣ мешавад ин вазифаи ташкили низом ва равандҳои идоракунии аст, ки дар худ ҷанбаҳои зеринро ҷой додааст:

- таъсиси ташкилотҳо, интиҳоби шакли ташкилӣ-ҳуқуқии он;
- муқаррар намудани сохтори он;
- муайян намудани шумораи баст ва феҳрасти мансабҳои роҳбарикунанда, мутахассисон, кормандони техникӣ ва тарифбандии онҳо аз рӯи меъёри ягонаи тариф;
- танзими фаъолияти воҳидҳои сохторӣ ва кормандони он;
- ташаккули мақомоти машваратии идоракунии;
- танзими фаъолияти дастгоҳи идоракунии;
- иҷозатномадиҳӣ ба фаъолият (дар ҳолатҳои зарурӣ);
- муқаррар намудани речаи қорӣ ва низоми мақомот;
- ташкили қори кормандон ва баҳодиҳӣ ба меҳнати онҳо;
- азнавташкилдиҳӣ;
- барҳам додани ташкилот ва дигар намуди қорҳо.

Ташкили фаъолият дар тайёр намудан ва тасдиқи маҷмуи ҳуччатҳои ташкилӣ-ҳуқуқие, ки дар худ қоида, меъёрҳо, бандҳое, ки мақоми ташкилот, мундариҷаи функционалии он, сохтор, салоҳияти он, шумораи штатӣ, ҳаёти роҳбарикунандаи воҳидҳои он ва қоргарон, ўҳдадорҳои онҳо, ҳуқуқҳои онҳо, ҷавобгарӣ ва дигар ҷанбаҳо ифода меёбад [1, 143].

Ба ҳуччатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ дохил мешаванд:

- ҳуччатҳои таъсисии ташкилот;
- низомномаи ташкилот;
- низомнома дар бораи воҳидҳои сохторӣ, мақомоти коллегиялӣ ва машваратии мақомоти идоракунии;
- регламенти қори мақомоти коллегиялӣ ва машваратии дастгоҳи идоракунии ва роҳбарият;
- сохтор ва шумораи бастӣ;
- дастурамал оид ба намудҳои гуногуни фаъолият, ки ба танзим ниёз доранд (масалан дастурамал оид ба ҳуччатгузорӣ); дастурамали мансабӣ.

Ҳуччатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ дар худ бандҳое доранд, ки барои истифодабарӣ ҳатмӣ ҳастанд, онҳо меъёри ҳуқуқи маъмуриро амалӣ намуда, асоси фаъолияти ташкилотро ташкил медиҳанд. Ин ҳуччатҳо ба тарзи ҳатмӣ тартиби тасдиқкуниро аз ҷониби ташкилотҳои болоӣ, мақомоти коллегиялии он ва роҳбари воҳиди сохторӣ вобаста аз намуди ҳуччати ташкилӣ-ҳуқуқӣ мегузаранд.

Мақсади таҳияи ҳуччатҳои ташкилӣ ин самаранок тақсим намудани меҳнат байни қормандон ва сохторҳо мебошад.

Ҳуччатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ аз назари мўҳлати амал ба ҳуччатҳои бемўҳлат, ки то бекор намудан амал мекунанд ва ё ҳуччатҳое, ки то тасдиқи ҳуччатҳои нав амал мекунанд, тақсим мешаванд. Дар қорхонае, ки фаъолиятро босубот ба роҳ мемонад зарурати таҷдиди назар, тағйир ва иловаҳо ворид намудан ба ҳуччатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ як маротиба дар якҷанд сол пайдо мешавад. Вобаста аз ҳислат ва умқи тағйирот ба фаъолияти қорхона ҳуччатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ ё аз сари нав тайёр мешаванд ё ба онҳо ба тариқи ҳуччатҳои фармоишӣ тағйироту иловаҳои зарурӣ ворид қарда мешаванд.

Дар ҳолати азнавташкилшавии муассиса ҳуччатҳои нави ташкилӣ-ҳуқуқӣ тайёр мешаванд.

- Оиннома
- Низомнома

- Дастурамал
- Чадвали баст
- Сохтор ва шумораи штатӣ
- Қоидаҳои дохилии муассиса.

Ҳуҷҷатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ аз ҷониби роҳбари ташкилот ё воҳиди сохтори он бо ҷалби мутахассисони болаёқат, ки кори идоракуниро дар маҷмуъ ва соҳаҳои онро хуб мефаҳманд тайёр карда мешаванд. Ҳуҷҷатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ дар бланкаи умумӣ ва ё дар қоғази А4 бо нишон додани маълумоти ҳатмӣ ба расмӣ дароварда мешавад:

- номи муассиса ё сохтор;
- намуни ҳуҷҷат;
- сана;
- рақами ҳуҷҷат; сарлавҳаи матн;
- имзо; муҳри тасдиқкунандаи муассиса.

Санаи ҳуҷҷати ташкилӣ-ҳуқуқӣ санаи тасдиқи он мебошад.

Матни бисёре аз ҳуҷҷатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ аз фаслҳое, ки сарлавҳаи худро доранд ва ба бандҳо тақсим шудаанд иборат аст.

Дар раванди тайёр намудани ҳуҷҷатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ онҳо бояд ба таври ҳатмӣ қоидаи мувофиқакуниро бо тамоми тарафҳои манфиатдор, ҳадамоти ҳуқуқӣ, муовини роҳбари ташкилот ва ё яке аз муовиноне, ки ҳамин соҳаи фаъолияти ташкилотро роҳбарӣ мекунад гузаранд.

Ҳуҷҷатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ дар худ бандҳое доранд, ки барои истифодабарӣ ҳатмӣ ҳастанд, онҳо меёри ҳуқуқи маъмуриро амалӣ намуда, асоси фаъолияти ташкилотро ташкил медиҳанд. Ин ҳуҷҷатҳо ба тарзи ҳатмӣ тартиби тасдиқкуниро аз ҷониби ташкилотҳои болоӣ, мақомоти коллегиялии он ва роҳбари воҳиди сохторӣ вобаста аз намуни ҳуҷҷати ташкилӣ-ҳуқуқӣ доро мебошанд.

Ҳуҷҷатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ аз назари мӯҳлати амал ба ҳуҷҷатҳои бемӯҳлат, ки то бекор намудан амал мекунанд ва ё ҳуҷҷатҳое, ки то тасдиқи ҳуҷҷатҳои нав амал мекунанд, тақсим мешаванд. Мисол дар корхонае, ки фаъолиятро босубот ба роҳ мемонад зарурати таҷдиди назар, тағйир ва иловаҳо ворид намудан ба ҳуҷҷатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ як маротиба дар якҷанд сол пайдо мешавад [2, 158].

Вобаста аз ҳислат ва ҳолати тағйирот ба фаъолияти корхона ҳуҷҷатҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ ё аз сари нав тайёр мешаванд ё ба онҳо ба тариқи ҳуҷҷатҳои фармоишӣ тағйироту иловаҳои зарурӣ ворид карда мешаванд. Дар ҳолати азнавташкилшавии муассиса ҳуҷҷатҳои нави ташкилӣ-ҳуқуқӣ тайёр мешаванд.

Адабиёт:

1. Березина Н. М., Воронцова Е. П., Лысенко Л. М. Современное делопроизводство 2-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 158 с.
2. Панфилов Т. А., Кондратьева Т. Н., Документоведение и делопроизводство. Изд-во Тюмень 2003, стр Радишев А. Н. Избранные философские сочинения. – М., 1949. – 130 с.
3. Бердяев Н. А. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого / О назначении человека. – М., 1993. – 154 с.
4. Бердяев Н. А. О работе и свободе человека. Опыт персоналистической философии. – М., 1995. – 21 с.
5. Бердяев Н. А. О работе и свобода человека. – М., 1995. – 312 с.

Калидвожаҳо: *Давлат, Тоҷикистон, қонун, ҳуқуқ, ҳуҷҷат, корхона, хизматчӣ, сиёсат, консепсия, кадр, ислоҳот.*

Аннотация

НАЗНАЧЕНИЕ И СОСТАВ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫХ ДОКУМЕНТОВ

Организационные документы - совокупность взаимосвязанных документов, регламентирующих структуру, задачи, функции учреждения, предприятия, организацию его работы, права, обязанности и ответственность руководителя и специалистов предприятия. Поэтому, в зависимости от характера и состояния изменений в деятельности компании, организационно-правовые документы либо готовятся с нуля, либо в них вносятся необходимые изменения и дополнения посредством заказных документов. В случае реорганизации учреждения готовятся новые организационно-правовые документы.

Ключевые слова: *Государство, Таджикистан, закон, документ, предприятие, работник, политика, концепция, кадры, реформы.*

Annotation

PURPOSE AND COMPOSITION OF ORGANIZATIONAL AND LEGAL DOCUMENTS

Organizational documents are a set of interrelated documents regulating the structure, tasks, functions of an institution, an enterprise, the organization of its work, the rights, duties and responsibilities of the manager and specialists of the enterprise. Therefore, depending on the nature and state of changes in the company's activities, organizational and legal documents are either prepared from scratch, or the necessary changes and additions are made to them through custom documents. In case of reorganization of the institution, new organizational and legal documents are prepared.

Keywords: *State, Tajikistan, law, document, enterprise, employee, policy, concept, personnel, reforms*

Маълумот дар бораи муаллиф: Одинахмадзода Шукрона Шарифхуча, магистранти кафедраи ҳукуки Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 558864141

Роҳбари илмӣ: профессор Қозиён Ш. Қ.

Сведения об авторе: Одинахмадзода Шукрона Шарифхужа, магистрантка юридического кафедре Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 558864141

Научный руководитель: профессор Козиён Ш. К.

Author information: Odinahmadzoda Shukrona Sharifkhuja, postgraduate student of the Faculty of Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Telephone: +992 558864141

Scientific supervisor: professor Koziyon Sh. K.

*Икромҷонзода Меҳрона Икромҷон,
магистрантии соли аввали факултети таърих ва ҳуқуқ*

НАҚШИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР ТАШАККУЛИ ТАЪРИХ ВА МАРОСИМҲОИ МИЛЛӢ

«Сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ муаррифгари тамаддуни фарҳанги милли дар арсаи ҷаҳонӣ мебошад».

Эмомалӣ Раҳмон

Ба қавли Пешвои муаззами миллат «Таърихи пурифтихори халқи тоҷик мактаби бузурги худшиносӣ мебошад ва мо вазифадорем, ки ба он арҷ гузорем, саҳифаҳои дурахшони қаҳрамониву диловари гузаштагони худро омӯзем ва онро ҳамчун асоси ғояи ватандӯстиву садоқат ба Ватан ташвиқ намоем» [1, с.27-28].

Ба хусус дар шароити имрӯзаи рушди босуръати технологияи иттилоотии муосир, ки воридшавии фарҳанг ва анъанаҳои бегонаро ба маданияти милли зиёд намудааст, омӯхтани барои насли ҷавон зарурияти бештар касб дорад. Донистани таърих, урфу одат ва расму русум, яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи насли наврас ва ҳар як фарди ватандӯст мебошад. Зеро ба оламиён муаррифи намудани таърихӣ ва фарҳангии миллати тамаддунофар ва соҳибмаърифат вазифаи ҳар як фарди бедордигар тоҷик ба шумор меравад.

Фармони Асосгузори сулҳу ваҳдати милли - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон дар бораи аз ҳисоби Фонди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нав нашр намуда, дастраси ҳар як оилаи кишвар намудани китоби «Тоҷикон»-и академик Б. Гафуров доир ба зарурияти омӯхтани таърихи пурифтихори милли гувоҳи медиҳад. Чунки ҳар як фарди ҷомеа ба омӯхтани таърих ва худшиносии милли ниёз дорад. Пешвои миллат бо нашр намудани китоби «Тоҷикон» ба густариши эҳсоси ватандӯстиву ифтихори милли ва болоравии сатҳи маънавии ҷомеа мусоидат намуданд.

Китоби «Тоҷикон» маҳз бо ташаббус ва сарсухани Пешвои миллат таҳти унвони «**Сарчашмаи худшиносии милли**» нашр гардида, ба қавли Пешвои миллат: «Воқеан, таърихро хотираи инсоният меноманд. Пас, ҳар фард бе омӯзиши таърихи кишвари худ аслу насаб ва маърифати бумиву зоташро пойдору бегазанд нигоҳ дошта наметавонад, аз решаи хеш дур шуда, ба вартаи гумномӣ қадам мениҳад, ки ин бахбахтии бузург аст» [3, с.50].

Ҷазои озодаи замони Истиқлолият бо ташаббуси Пешвои миллат муҳити созгорро барои давлатдорӣ милли ва омӯзиш расму суннатҳои аҷдодию худшиносӣ милли муҳайё намуд. Истиқлолият барои омӯзиши таърихи бисёрҳазорсолаи халқи тоҷик шароити мусоидро фароҳам оварда, ба рушди таърихнигорӣ ва маросимҳои милли мусоидат намуд. Худшиносии милли ва ифтихори давлатдорӣ, бақои миллат, пойдевори вайроннашавандаи давлат мебошанд. Маҳз дар ҳамин давраи соҳибистиқлолии кишвар олимони ватанию хориҷӣ ба омӯзиши таърихи гузашта ва ҳунарҳои мардумӣ машғул гардиданд. Маҳз дар ин марҳилаи комилан нави таърихӣ натиҷаҳо назаррас ба даст омаданд.

Яке аз хизматҳои бузурги Пешвои миллат таваҷҷӯҳ ва ғамхорӣ ба пешрафти илми таърих мебошад. Зеро донишдони таърих яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи насли наврас ва ҳар як фарди ватандӯст мебошад.

Таваҷҷӯҳи Пешвои миллатро бештар масоили таърих ва маросимҳои мардумии халқи куҳанбунёди тоҷик ба худ ҷалб намуда, ки дар ин мавзӯ асарҳои зиёдро таълиф намудаанд, ки ба онҳо: «Тоҷикон дар оинаи таърих» (Душанбе, 1995, 1996, 1997, 1999) [4, с.60], «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён» (Иборат аз 4 китоб. Китоби якум. - Лондон, 1999, Китоби дуюм. - Душанбе, 2002, китоби сеюм. - Душанбе, 2002, Китоби чорум. - Душанбе, 2009), «Тоҷикон дар оинаи фардо» (Душанбе, 1997), «Фарҳанг ҳастии миллат аст» (Душанбе, 2001), «Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат» (Иборат аз 12 ҷилд. - Душанбе, 2002-2009), «Зиёиён равшангари роҳи фардои миллатанд» (Душанбе, 2004), «Сарнавишти миллати соҳибтамаддун» (Душанбе, 2006), «Нигоҳе ба таърихи тамаддуни ориёӣ» (Душанбе, 2006), «Ориёӣ ва шинохти тамаддуни ориёӣ» (Душанбе, 2007), «Мероси Имоми Аъзам ва гуфтугӯи тамаддунҳо» (Душанбе, 2009), «Дин ва ҷомеа» (Душанбе, 2012), «Забони миллат-Ҳастии миллат» (Душанбе, 2015), «Уфӯқҳои истиқлол» (Душанбе, 2018), «Ҷеҳраҳои мондагор» (Душанбе, 2018) ва ғайраро бахшидааст.

Пешвои миллат дар ҷаҳор наشري асари безаволаш «Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён» доир ба суннату тамаддуни қадимаи ниёгон, нақши «Шоҳроҳи абрешим дар ҳамбастагии гузаштаву имрӯза ва оянда, бозёфтҳои Хизинаи Амударё, нахустгавораи

давлатдории тоҷикон – Суғд, Бохтар ва Хоразм маълумот медиҳад. Сарвари давлат доир ба «Дар либоси нав ба чилва омадани бегонапарастӣ, ки арзишҳои таърихӣ ва дастовардҳои фарҳангии миллати моро ба кишварҳо ҳамчавор ва халқиятҳои дигар нисбат медиҳанд» [5] ба ташвиш овардааст. Аз ин лиҳоз омӯхтани таърихро яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи зиёиёну равшанфикрони миллат мешуморад [5, с.52].

Таҷлили ҷашну санаҳои таърихӣ, баргузор намудани ҷашнворҳои фарҳангӣ бо сиёсӣ ва шаҳру ноҳияҳо, ёдгориҳои бостоншиносӣ, гувоҳии арҷгузорӣ ва эҳтиром ба гузаштаву имрӯзаи миллат мебошад. Дар замони Истиқлол бо ташаббус ва дастгирии Пешвои миллат ҷашнҳои пуршукӯҳи 1100-солагии давлати Сомониён (1999), 2700-солагии Авесто (2001), 2500-солагии Истаравшан (2003), Соли татаддуни ориёӣ (2006), 2700-солагии Кӯлоб (2007), 3000-солагии Ҳисор (2015), 5500-солагии Саразм ва ғайраҳо таҷлил гардиданд. Саразм ягона ёдгории замони энеолит (асрҳои VI–III томилод) дар Осиёи Марказӣ буда, аз 21 сентябри соли 2001 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба мамнуъгоҳи таърихӣ-бостоншиносӣ ва аз 31 июли соли 2010 ба Феҳристи мероси фарҳангии умумибашарии ЮНЕСКО дохил гардид, 12 сентябри соли 2020 бо тасдиқи 5500-солагии Саразми бостонӣ дар сатҳи байналмилалӣ таҷлил гардид.

Пешвои миллат марому мақсади ҷорабиниҳои бошукӯҳро ҳангоми суҳанронии ҳеш чунин изҳор намудааст, ки «Ҳадафи асосии ҳар гуна ҷашну ҷорабинӣ обод кардани ин ё он ғӯшаи диёрамон, таққони ҷиддӣ бахшидан ба пешрафти шаҳру ноҳияҳои кишварамон ва фароҳам овардани шароити зиндагии ҳамватанонамон мебошад».

Пешвои миллат дар Паёми навбатии худ 26 декабри соли 2019 аз ҷумла қайд намуданд, ки «олимону донишмандони моро зарур аст, ки ба шинохти дурусти таърих, тарғиби мероси маънавӣ ва суннату ойинҳои мардумӣ, ки тайи асрҳо дар хотираи таърихӣ миллат нақш бастаанд, таваҷҷӯҳи ҷиддӣ зоҳир намоянд».

Пешвои миллат 19 март соли 2018 ҳангоми вохӯрӣ бо зиёиёни кишвар чунин ибрози намуданд. «Дарвоқеъ, таърих ойнаи ҳар як халқу миллат мебошад. Мо бояд ин ойнаро ҳамеша беғубор нигоҳ дорем, то ки мардум ва махсусан, наврасону ҷавонон роҳи пуршарафи тайкардаи халқамонро дар он равшану возеҳ дида тавонанд» [2, с.45].

Дар замони истиқлолият бо ташаббуси Пешвои миллат ташкил намудани конференсия ва сипозиумҳо бахшида ба ҷорабиниҳои сатҳи байналмилалӣ, эҳёи фарҳанги миллӣ ва гиромидошти таърих ва фарҳанги миллат, аз ҷумла 1100-солагии давлати Сомониён, 2500-солагии Истаравшан (2003), «Соли тамаддуни ориёӣ» (2006), 2700-солагии Кӯлоб (2007), 800 - солагии Ҷалолиддин Рӯмӣ, 3000- солагии тамаддуни Ҳисор (2015), 5500-солагии Саразм ва таҷлили Наврӯзи байналмилалӣ як қатор асарҳои илмӣ ва илмӣ-оммавӣ нашр гардиданд.

Наврӯз яке аз ҷашнҳои қадимтарини мардуми ориёитабор буда, моҳи сентябри соли 2009 бо пешниҳоди як қатор кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон аз ҷониби Кумитаи ҳифзи осори таърих, фарҳанг ва маорифи Созмони Милали Муттаҳид расман пазируфта шуд. Иҷлосияи 64-уми Маҷмааи Умумии Созмони Милали Муттаҳид 23 феввали соли 2010 аз ҷониби созмони байналхалқӣ оид ба ЮНЕСКО дар феҳрасти мероси ҷаҳонӣ сабт гардид, ки тибқи он ҷашни Наврӯз мақоми байналмилалӣ гирифт.

Таҷлили ҷашну санаҳои таърихӣ, багузор намудани ҷашнворҳои фарҳангӣ бо сиёсӣ ва шаҳру ноҳияҳо, ёдгориҳои бостоншиносӣ, гувоҳии арҷгузорӣ ва эҳтиром ба гузаштаву имрӯзаи миллат мебошад. Дар замони Истиқлол бо ташаббус ва дастгирии Пешвои миллат ҷашнҳои пуршукӯҳи 1100-солагии давлати Сомониён (1999), 2700-солагии Авесто (2001), 2500-солагии Истаравшан (2003), Соли татаддуни ориёӣ (2006), 2700-солагии Кӯлоб (2007), 3000-солагии Ҳисор (2015), 5500-солагии Саразм ва ғайраҳо таҷлил гардиданд.

Пешвои миллат марому мақсади ҷорабиниҳои бошукӯҳро ҳангоми суҳанронии ҳеш чунин изҳор намудааст, ки «Ҳадафи асосии ҳар гуна ҷашну ҷорабинӣ обод кардани ин ё он ғӯшаи диёрамон, таққони ҷиддӣ бахшидан ба пешрафти шаҳру ноҳияҳои кишварамон ва фароҳам овардани шароити зиндагии ҳамватанонамон мебошад» [5, с.57]. Аз тарафи дигар саҳми Пешвои миллат дар таҷлили ҷашнвораҳо паҳлуҳои гуногуни таърихнигорӣ муносири тоҷикро таҳлил намуда, аз ҷумла қайд менамояд, ки дар шароити имрӯзаи рушди босуръати технологияи муосир, ки воридшавии фарҳанги бегонаро ба маданияти миллӣ зиёд менамояд, омӯхтани таърих ва таърихнигорӣ зарурияти бештар ба вуҷуд омадааст.

Сарвари давлат шахси таърихдӯст буда, дар эҳё намудани ҳунаҳои мардумӣ ба монанди ҳунаҳои мардумӣ: чакандӯзӣ, гулдӯзӣ, зардӯзӣ, қандакорӣ, қашидадӯзӣ, қолинбофӣ, атласбофӣ, намадмоӣ, бурёбофӣ, заргарӣ, қулолгарӣ, қосаву қошуктарошӣ, созадорӣ, фалаксароӣ ва дигар суннатҳои миллӣ шавқе қалон дорад. Пешвои миллат дар сафарҳои худ ба шаҳру ноҳияҳои ҷумҳурий махсус саҳнаи намоиши ин ҳунаро анъанаҳои тоҷикӣ мекунад.

Маҳз бо дастури ӯ сол ба сол дар ҷумҳурии шумораи чорабиниҳои фарҳангии маданий ба монанди Фестивали байналмилалӣ дастаҳои ҳунарии касбии этнографии «Садои дилҳо» бахшида ба Соли тамаддуни ориёӣ, Фестивали ҷумҳуриявӣ кӯдакони болаёқат – «Сапеда», Фестивал-озмуни эҷодиёти бадеии халқ – «Андалеб», «Ҷамои Гесу», Фестивали ансамблҳои тарона ва ракс – «Бӯйи ҷӯйи Мӯлиён», Фестивал-озмуни «Оши палав», Фестивали «Ҷилваи чакан», Фестивали ҷумҳуриявӣ наътхонӣ, Фестивали ҷумҳуриявӣ «Ҳафтаи китоби бачагон ва наврасони Тоҷикистон», Озмуни вилоятӣ «Ғунҷаҳои санъат» (ВМКБ), Фестивал-озмуни ансамблҳои оилавӣ (ВМКБ), Фестивали «Таронаи чакан» (вилояти Хатлон) ва ғайраҳо боис шудаанд, ки ҳудудиҳои маънавии наврасон босуръат боло равад. Тадбирҳо ва дигар ибтикороти таърихӣ фарҳангии Пешвои миллат эҳё намудани суннатҳои мардумӣ ва баргузориҳои чорабиниҳои фарҳангӣ, ба монанди Наврӯз, Меҳргон, Рӯзи Шашмақом, Рӯзи Фалак, Рӯзи китоб, Рӯзи забон, Рӯзи Парчам ва амсоли инҳо мебошад.

Хулоса, бо ташаббус ва дастгирии пайвастаи Пешвои миллат ба таъмири азнавбарқарорунӣ ёдгориҳои таърихӣ, эҳё намудани расму оин ва суннатҳои миллии вусъати нав пайдо намуданд. Маҳз бо ҳидоят шарофати бевоситаи роҳбари фарҳангдӯсту таърихшиноси чехраҳои сиёсӣ фарҳангӣ ва анъанаҳои миллии аз нав зинда гардида, асарҳои бунёди таърихӣ нашр гардида, дастраси хонандагон гардиданд.

Адабиёт:

1. Пайми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурии (ш. Душанбе, 26. 12. 2019). – Душанбе, 2019. – С.27-28.
2. Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон – эҳғари таърихи бостони халқи тоҷик. – Душанбе, 2020. – 45 с.
3. Раҳмон Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён. – Душанбе, 2002. – 50 с.
4. Раҳмон Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён. – Душанбе, 1996. – 60 с.
5. Раҳмон Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз ориён то Сомониён. – Кит. 1. – Лондон, 1999. – 240 с.

Калидвожаҳо: *Пешвои миллат, Наврӯз, Меҳргон, Сада, Ҳудудиҳои миллии, ватандӯстӣ, ҳунароҳои мардумӣ.*

Аннотация

РОЛЬ ЛИДЕРА НАЦИИ В ОРГАНИЗАЦИИ ИСТОРИИ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕРЕМОНИИ

В нем представлена информация о роли великого лидера нации в повышении национального самосознания, воспитании патриотизма молодежи и повышении духовного уровня общества. По инициативе лидера нации был отмечен ряд исторических событий и церемоний, таких как 1100-летие Самотского государства, 2700-летие Авесты, 2500-летие Истаравшана, Год арийской колонизации, 2700-летие Куляба, 3000-летие Хисара, 5500-летие Саразма и другие. Меры и другие историко-культурные инициативы лидера нации включают возрождение народных традиций и проведение культурных мероприятий, таких как Навруз, Меҳргон, Сада, День Шашмақом, День Фалак, День книги и тому подобные.

Ключевые слова: *Лидер нации, Навруз, Меҳргон, Сада, Национальная идентичность, патриотизм, народные промыслы.*

Annotation

THE ROLE OF THE LEADER OF THE NATION IN THE ORGANIZATION OF HISTORY AND NATIONAL CEREMONIES

It provides information about the role of the great leader of the nation in raising national self-awareness, training patriotism of young people and raising the spiritual level of the society. At the initiative of the Leader of the Nation, a number of historical celebrations and ceremonies were celebrated, such as the 1100th anniversary of the Samanid state, the 2700th anniversary of the Avesta, the 2500th anniversary of Istaravshan, the Year of the Aryan Invasion, the 2700th anniversary of Kulyab, the 3000th anniversary of Hissar, the 5500th anniversary of Sarazm, and others. The Leader of the Nation's historical and cultural initiatives and other events include the revival of folk traditions and the holding of cultural events, such as Navruz, Mehrgon, Sada, Shashmaqom Day, Falak Day, Book Day, and the like.

Keywords: *Leader of the Nation, Navruz, Mehrgon, Sada, National Self-Awareness, Patriotism, Folk Crafts.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Икромҷонзода Меҳрона Икромҷон, магистранти соли аввали факултети таърих ва ҳуқуқи кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 906419191

Роҳбари илмӣ: н. и. т., дотсент Фуломшоев С.

Сведения об авторе: Икромҷонзода Меҳрона Икромҷон, магистрантка первого курса историко-правового факультета, кафедры истории таджикского народа Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 906419191

About the author: Ikromjonzoda Mehrona Ikromjon, first-year master of faculty of the history and law History of the Tajik people of Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Phone: +992 906419191

**АСОСҲОИ ҚОНУНГУЗОРИИ МАҲДУД НАМУДАНИ ҲУҚУҚУ
ОЗОДИҲОИ ШАҲРВАНД ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Эҳтиром гузоштан ба ҳуқуку озодиҳои шаҳрванд яке аз нишонаҳои асосии давлати демократӣ ва ҳуқуқбунёд дар шароити ҷаҳонишавӣ ба шумор меравад. Маҳдуд намудани ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрванд бе асоси ҳуқуқӣ ва қонунгузорӣ ғайри имкон мебошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки тибқи Конститутсия инсон, ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ арзиши олӣ мебошанд, барои таъмин ва кафолати ҳуқуку озодиҳои шахс тамоми шароитҳо фароҳам оварда мешаванд. Пеш аз ҳама ба ҳуқуку озодиҳои фардӣ инсон аҳамияти хосса зоҳир карда мешавад. Ҳаёт, кадр, номус ва дигар ҳуқуқҳои инсон, ки дар аксар маврид ба табиати ботинӣ ӯ ва фаъолияти субъективӣ ӯ дар ҳама маврид вобаста аст, дахлнопазир эътироф мешаванд.

Дар зери мафҳуми асосҳои қонунгузории маҳдуд намудани ҳуқуку озодиҳои шаҳрванд дар илми ҳуқуқшиносӣ маҷмӯи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқие фаҳмида мешаванд, ки онҳо аз ҷиҳати ҳуқуқӣ барои татбиқ гардонидани ин падида истифода мешаванд. Ба санадҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба маҳдуд намудани ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрванд иҷозат медиҳанд, инҳоро номбар намудан мумкин аст: Конститутсияи ҚТ, Қонуни конститутсионӣ ҚТ «Дар бораи вазъияти фавқулода», Санадҳои Маҷлиси миллий ва Маҷлиси намояндагони МО ҚТ, Санадҳои Президенти ҚТ, кодексҳои ҷумҳурӣ, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бояд зикр намуд, ки ҳангоми маҳдуд намудани ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрванд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин метавонад меъёрҳои ҳуқуқии санадҳои байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф намудааст, истифода гардад. Дар қисми 3-юми моддаи 10-и Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон омадааст, ки: «Санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, ки Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, қисми таркибии низоми ҳуқуқии ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Агар қонунҳои ҷумҳурӣ ба санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ эътирофшуда мутобиқат наkunанд, меъёрҳои санадҳои байналмилалӣ амал мекунанд [2, с.4].

Дар миёни санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқие, ки дар татбиқи маҳдуд кардани ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрванд истифода мешаванд, аҳамияти хосро Конститутсияи ҚТ соҳиб аст. Конститутсия эътибори олии ҳуқуқӣ дорад ва меъёрҳои он мустақиман амал мекунанд. Меъёрҳои конститутсионӣ заминаи асосиро на фақат барои соҳаи ҳуқуқи конститутсионӣ кишвар мегузорад, балки барои тамоми соҳаҳои амалкунандаи ҳуқуқӣ ва қонунгузории ҷорӣ давлат мегузорад. Дар боби дууми Конститутсияи Тоҷикистон падидаи маҳдуд намудани ҳуқуку озодиҳои шаҳрванд дар шакли меъёрии конститутсионӣ-ҳуқуқӣ муқаррар шуда, ин ҷораи истисноӣ бо мақсади таъмини ҳуқуқ ва озодии дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи асосҳои сохтори конститутсионӣ, амнияти давлат, мудофияи мамлакат, ахлоқи ҷомеа, сиҳати аҳолӣ ва тамомияти арзии ҷумҳурӣ раво дида мешавад.

Дар асоси таҳлили меъёри конститутсионӣ мазкур инро бояд қайд намуд, ки арзишҳои зикршуда (таъмини ҳуқуқ ва озодиҳои шаҳрванд, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи асосҳои сохтори конститутсионӣ, амнияти давлат, мудофияи мамлакат, ахлоқи ҷомеа, сиҳати аҳолӣ ва тамомияти арзии ҷумҳурӣ) ҳам барои давлати соҳибхитӣ Тоҷикистон, ҳам барои ҷомеаи кишвар ва ҳам барои ҳар як фарди мамлакат муқаддас мебошанд. Фаъолияти босуботи ҳамаи субъектони дар муносибатҳо буда аз ин арзишҳои ҳуқуқӣ-иҷтимоӣ саҳт вобастагӣ дорад.

Мутобиқи моддаи 46-и Конститутсияи Тоҷикистон «Ҳангоми таҳдиди бевосита ба ҳуқуку озодиҳои шаҳрвандон, истиклолияти давлат, тамомияти арзии он ва офатҳои табиӣ, ки дар натиҷаи он мақомоти конститутсионӣ ҷумҳурӣ наметавонанд ба таври мӯътадил фаъолият намояд, ҳамчун тадбири муваққатӣ барои амнияти шаҳрвандон ва давлат вазъияти фавқулода эълон мегардад. Мухлати вазъияти фавқулода то се моҳ аст. Дар мавридҳои зарурӣ ин мӯҳлатро Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон метавонад дароз намояд» [2, с.4].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон кардани вазъияти фавқулода ва ҳолати ҷангӣ ҳамчун салоҳияти Президенти ҚТ доништа мешавад ва ин салоҳиятҳо ӯ метавонад дар асоси муқаррароти моддаи 69-и Конститутсияи Тоҷикистон амалӣ созад. Бояд қайд намуд, ки вазъияти фавқулода ҳамчун ҳолати ғайриоддӣ ба ҳисоб рафта, мақсад аз эълон намудани он ин пеш аз ҳама ҳимоя намудани шаҳрвандон, ҳуқуку озодиҳои конститутсионӣ онҳо, таъмини амнияти кишвар, тамомияти арзии ҷумҳурӣ ва бардавомии давлат мебошад. Мухлати вазъияти фавқулода тибқи салоҳиди Президенти ҚТ метавонад кӯтоҳ ва ё тамдид карда шавад.

Дар танзими вазъияти фавқуллода дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба чуз аз меъёрҳои Конституцияи ҚТ, инчунин меъёрҳои қонуни алоҳидаи конституционӣ «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқуллода» истифода мешаванд. Вазъияти фавқуллода метавонад ҳамчун воситае баромад намоёнд, ки дар асоси он ҳуқуқу озодиҳои шаҳрванд маҳдуд карда мешаванд. Мутобиқи моддаи 1-и Қонуни конституционии мазкур «вазъияти фавқуллода тадбири муваққатӣ мебошад, ки он мутобиқи Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон эълон шуда, низоми махсуси ҳуқуқии фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ, мақомоти худидоракунии маҳаллӣ, корхонаҳо муассисаҳо ва ташкилотҳои пешбинӣ менамояд ва муваққатан ҳуқуқу озодиҳои конституционии шаҳрвандон, инчунин ҳуқуқи шахсони юридикиро маҳдуд намуда, ба зимми онҳо вазифаҳои иловагӣ мегузорад, ки тавассути ҳамин қонуни конституционӣ муқаррар карда мешаванд» [3, с.1].

Вазъияти фавқуллода дар чунин мавридҳо қорӣ карда мешавад:

- 1) ҳангоми рӯй додани офатҳои табиӣ, садамаю фалокатҳо, паҳншавии касалиҳои сирояткунанда, эпизоотияҳо (муромурии ҳайвонот), ки ба ҳаёту саломатии аҳоли хатарноканд;
- 2) дар мавриде, ки тартиботи ҳуқуқӣ ба таври оммавӣ вайрон карда шуда, воқеан ба ҳуқуқу озодиҳои шаҳрвандон таҳдид мекунад;
- 3) ҳангоми кӯшиши ғасб кардани ҳокимияти давлатӣ ё бо роҳи зӯрӣ тағйир додани соҳти конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- 4) ҳангоми сӯйқасд ба тамомияти арзии давлат, ки ба тағйири сарҳади он таҳдид мекунад;
- 5) дар мавриди зарурати барқарор кардани тартиботи ҳуқуқии конституционӣ ва фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ.

Таҳлили мақсадҳои конституционии маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои шаҳрванд нишон медиҳад, ки таъмини ҳуқуқ ва озодии дигарон, тартиботи ҷамъиятӣ, ҳимояи соҳти конституционӣ ва тамомияти арзии ҷумҳурӣ ин ифодаи мушаххаскардашудаи мазмунӣ амният мебошад. Амният истилоҳи интегративӣ мебошад, ки дар худ мақсадҳои конституционии дар боло зикргардидаро маҳдуд кардани ҳуқуқу озодиҳои ифода менамояд. Зеро мақсадҳои маҳдуд кардани ҳуқуқу озодии шаҳрванд ва объектҳои амният як мебошанд.

Бинобар ин, мақомоти қонунгузори мамлакат дар қисми 2 моддаи 16-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи амният» муқаррар намудааст, ки ҳангоми таъмини амният ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд метавонанд танҳо дар асоси қонунҳо ва то андозае, ки он барои ҳимояи ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд, саломатии аҳоли, ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ, соҳти конституционӣ ва тамомияти арзӣ зарур аст, маҳдуд карда шаванд.

Адабиёт:

1. Имомов А. Вазъи ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд, ҳуқуқу озодӣ ва вазифаҳои асосӣ. – Душанбе, 2013.
2. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон (6 ноябри соли 1994 ба тариқи райъпурсии умумихалқӣ қабул шудааст) – (бо тағйироту иловаҳои охири 22 майи соли 2016). – Душанбе, 2016.
3. Қонуни конституционии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи низоми ҳуқуқии вазъияти фавқуллода» // АМОҚТ с.1995 №21.

Калидвожаҳо: асосҳои қонунгузорӣ, маҳдуд, ҳуқуқ, ҳуқуқу озодиҳои шаҳрванд, инсон, Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Аннотация

ЗАКОНОДАТЕЛЬНАЯ БАЗА ОГРАНИЧЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАН В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье говорится на тему «Законодательство об ограничении прав и свобод гражданина в Республике Таджикистан» и отмечается, что соблюдение прав и свобод гражданина является одним из основных признаков демократического и правового государства. в условиях глобализации. Невозможно ограничить права и свободы гражданина без правовой основы и законодательства. В Республике Таджикистан, где согласно Конституции человек, его права и свободы являются высшей ценностью, созданы все условия для обеспечения и гарантирования прав и свобод человека. Прежде всего, особое значение придается индивидуальным правам и свободам человека. Неприкосновенными признаются жизнь, достоинство, честь и другие права человека, которые в большинстве случаев зависят от его внутренней природы и его субъективной деятельности.

Ключевые слова: законодательная база, ограничения, права, права и свободы гражданина, человек, Республика Таджикистан.

Annotation

**LEGISLATIVE BASIS OF RESTRICTION OF CITIZEN'S RIGHTS
AND FREEDOMS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN**

This article talks about the topic «Legislation of limiting the rights and freedoms of the citizen in the Republic of Tajikistan» and it is noted that respecting the rights and freedoms of the citizen is one of the main signs of a democratic and rule-based state in the conditions of globalization. It is impossible to limit the rights and freedoms of a citizen without a legal basis and legislation. In the Republic of Tajikistan, where, according to the Constitution, a person, his rights and freedoms are the highest value, all conditions are provided to ensure and guarantee the rights and freedoms of a person. First of all, special importance is given to individual human rights and freedoms. Life, dignity, honor and other human rights, which in most cases depend on his inner nature and his subjective activity in every case, are recognized as inviolable.

Keywords: *legislative basis, limited, rights, citizen's rights and freedoms, human, Republic of Tajikistan.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Мастова Зарина Солиховна, магистранти кафедраи ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 88700662

Рохбари илмӣ: профессор Рачабов С.

Сведения об авторе: Мастова Зарина Солиховна, магистрантка юридического кафедре Таджикский государственный педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 88700662

Научный руководитель: профессор Раджабов С.

About the author: Zarina Solihovna Mastova, graduate student of the Law Department of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 88700662

Scientific leader: Professor Rajabov S.

*Чомадова Фарзона Файзуллоевна,
магистранти соли дуюми факултети таърих ва ҳуқуқ*

АМАЛИ ҲУҚУҚӢ - ТАҲЛИЛИ НАЗАРИЯВӢ

Амали ҳуқуқӣ ҳамчун падидаи ҳуқуқӣ дар замони муосир ба яке аз масъалаҳои мубрами давлатдорӣ мубаддал гардидааст. Ду намуди амали инсон ҷудо карда мешаванд: амали ҳуқуқӣ ва амали зиддиҳуқуқӣ ё ҳуқуқвайронкунӣ. Амали ҳуқуқӣ мутобиқи талабот ва нишондоди ҳуқуқ баҳри қонеъ гардонидани талабот ва манфиатҳои шахс, бо дарназардошти манфиатҳои давлат ва ҷомеа, дар рафти ба сомон расонидани амалҳои дар қонун пешбинишуда, аз қабилӣ бастанӣ шартномаҳо, муттаҳид шудан, мурочиат ба мақомоти давлатӣ ва ғ. анҷом дода мешавад. Давлат манфиатдор аст, ки амалҳои ҳуқуқӣ, алалхус амалҳои, ки ба ҷомеа муфид мебошанд, зимни ташаббускорӣ шахс, ғаёлона ва бо ҳарчи иловагии вақт, маблағ ва ғ., аз қабилӣ ширкат дар раёйпурсӣ ва интиҳобот, интиҳоб шудан ва интиҳоб намудан, пешкаши таклифҳо оид ба лоиҳаи қонун, ташкили ҳоҷагии деҳқонӣ ва дигар бештар анҷом дода шаванд. Амали зиддиҳуқуқӣ ё ҳуқуқвайронкунӣ бар ҳилофи талаботи ҳуқуқ, манфиатҳои давлат, ҷомеа ва одамон содир шуда, зараровар аст. Давлат, ҷомеа ва одамон дар амалҳои зиддиҳуқуқӣ, аз қабилӣ ҷиноят, қирдори маъмурӣ, амалҳои коррупсионӣ ва ғайра манфиатдор нестанд ва бо онҳо мубориза мебаранд.

Амали ҳуқуқӣ - амали ба ҷомеа муфид мебошад, ки мутобиқи талаботу нишон додани ҳуқуқ, бо мақсади қонеъ гардонидани талабот ва манфиатҳои шахс, давлат ва ҷомеа анҷом дода мешавад.

Амали ҳуқуқӣ иродавӣ буда, бо мақсади амалӣ намудани ҳуқуқу озодиҳо, иҷрои уҳдадорӣҳои ҳуқуқӣ анҷом дода мешавад. Амали ҳуқуқӣ, аз қабилӣ ширкат дар раёйпурсӣ, интиҳобот, соҳибкорӣ. Эҷоди илмӣ, ҳимояи Ватан, таҳкими истиклолияти давлатӣ ва амсоли инҳо ба ҷомеа муфид аст.

Амалии ҳуқуқӣ амалест, ки мутобиқи ҳамаи шаклҳои ифодаи ҳуқуқ, аз қабилӣ санадҳои меъёрӣ, шартномаҳои меъёрӣ, одатҳои ҳуқуқӣ ва мисли инҳо анҷом дода мешавад. Ҷунончи, риояи меъёру принципҳои ҳуқуқи байналмилалӣ, шартномаҳои байналмилалӣ (эълумия, конвенсия, паймон ва ғайра) амали ҳуқуқист.

Амали ҳуқуқӣ амалест, ки мутобиқи талаботи фитрӣ-ҳуқуқӣ (адолат, ҳирад, вичдон, озоӣ, ҳуқуқҳои инсон ва ғ.) ба сомон мерасад. Ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шахрванд маҳаки сифати ҳуқуқии ғаёлияти мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор, маҳаки сифати ҳуқуқии ҳамаи санадҳои онҳо мебошанд. Аз ин хотир, амали мақомоти давлатӣ ва шахсони мансабдор мутобиқи ҳуқуқҳои инсон амали ҳуқуқӣ мебошад.

Амали ҳуқуқӣ ҳусусиятҳо ва нишонаҳои зерин дорад:

а) мутобиқи умуман ҳуқуқ, аз ҷумла меъёрҳои ҳуқуқи дохилидавлатӣ, меъёру принципҳои ҳуқуқи байналхалқӣ, талаботи фитрии ҳуқуқӣ, шаклҳои дигари ифодаи ҳуқуқ ба сомон мерасад.

б) бо мақсади амалӣ намудани ҳуқуқу озодиҳои фард, иҷрои вазифаҳои конституционӣ ва уҳдадорӣҳои ҳуқуқӣ, амалӣ гаштани вақолатҳои шахсони ҳуқуқӣ ба иҷро мерасад;

в) шакли амалисозии ҳуқуқ, аз ҷумла истифода, иҷро, риояи нишондоди ҳуқуқӣ, инчунин татбиқи ҳуқуқ дар ғаёлияти мақомоти ҳуқуқтатбиқсозӣ мебошад;

г) ҳусусияти муҳим ва ҷудонопазири амалияи ҳуқуқӣ (амалияи судӣ, прокурорӣ, тафтишотӣ, нотариалӣ, тафсири ва ғайра) мебошад;

д) мазмуни иродавӣ дорад, тибқи ирода, хоҳиш, баҳри ноил гаштан ба ҳадафҳои муайян, аз ҷумла амалӣ намудани ҳуқуқу уҳдадорӣҳо ба сомон мерасад;

е) амали ҷоиз ё зарурӣ ба ҷомеа муфид аст;

ж) мутобиқи талаботи меъёри ҳуқуқ ба иҷро мерасад;

з) ҷораҳои ҳавасмандгардонӣ, аз қабилӣ муқофот, ордену медалҳо, унвонҳои фахрӣ барои натиҷаҳои хуби қор, беҳтар намудани нишондиҳандаҳои истеҳсолӣ, кашфиёт ва мисли инҳо таъмин мешавад.

Амали ҳуқуқӣ намудҳои зерин дорад:

Амали ҳуқуқии ғаёол, ки бошуурона, мақсаднок, зимни ташаббус ва амали ғаёолонан шахс баҳри ҳимояи манфиатҳои давлат ва ҷомеа мубориза бо ҷинояткорӣ ва намудҳои дигари ҳуқуқвайронкунӣ, таҳкими қонуният ва тариботи ҳуқуқӣ, ғаёлияти соҳибкорӣ, эҷодӣ бадеӣ, маишӣ ва ғ. ба сомон мерасад. Амали ҳуқуқии ғаёол, аз қабилӣ ширкат дар интиҳобот ба ҳайси

номзад ба вакили халқ, сахмгузори дар ташкили ҳизби сиёсӣ, ташкили корхона ва ғайра бо харчи иловагии вақт, қувва, маблағҳо ва амсоли инҳо ба сомон мерасад.

Амали ҳуқуқии маъмулӣ, ки бе сарфи иловагии вақт, маблағҳо ва ғ. анҷом дода мешавад. Амалҳои ҳамаҷузъи муқаррарии бештари одамон амалҳои маъмулӣ мебошанд. Амали маъмулӣ чунин амалест, ки ба ҳукми одат мебарояд. Чунончи, риояи қоидаҳои ҳаракати роҳ аз тарафи ронандаи таҷрибадор маъмулист.

Амали ҳуқуқии ғайрифайзол ё беғайратона, ки дар ҳолатҳои амалӣ нагаштани ҳуқуқҳои ҷудогона аз ҷониби шахрванд мушоҳида мешавад. Чунончи, иштирок накардан дар интиҳобот, дохил нашудан ба никоҳ ва ташкил накардани оила ва амсоли инҳо амалҳои беғайратона мебошанд. Чунин амалҳо зиддиҳуқуқӣ набошанд ҳам, вале ба ҷомеа муфид нестанд.

Тибқи таснифи дигар, амали ҳуқуқӣ дар заминаи маҳакҳои мухталиф намудҳои зайл доранд: а) вобаста ба доираи субъектҳо: фардӣ ва коллективӣ; б) дар иртибот бо тарафи объективӣ: амал ва беамалӣ; в) аз рӯи натиҷаҳо: амали ҳуқуқии натиҷадор ва бенатиҷа; г) вобаста ба тарафи субъективӣ: амали ҳуқуқии файзол, конформистӣ, маргшавӣ, маъмулии одатӣ; д) аз рӯи аҳамияти ҷамъиятӣ: амали зарур (хизмат дар сафи қувваҳои мусаллаҳ), матлуб (шуғли эҷодӣ илмӣ), ҷоиз (ба ҷо оварани маросимҳои динӣ); е) вобаста ба шаклҳои амалисозии ҳуқуқ: риоя, иҷро ва истифодаи ҳуқуқ; ж) дар робита бо мансубияти соҳавӣ: конститутсионӣ, меҳнатӣ ва мисли инҳо; з) вобаста ба субъектҳо: амали ҳуқуқии шахрвандон, мақомоти давлатӣ, иттиҳодияҳои гуногун ва ғ.

Дар адабиёти илмӣ намудҳои дигари амалҳои ҳуқуқӣ, ки мавриди баҳси илмӣ қарор доранд, ҷудо карда мешаванд. Яке аз онҳо амали маргиналӣ мебошад. Калимаи «маргиналӣ» аз латинӣ гирифта шуда, маънои сарҳад, байро дорад. Амали маргиналӣ амалест, ки дар сарҳади байни амали ҳуқуқӣ ва зиддиҳуқуқӣ қарор дорад. Амали маргиналӣ бе хоҳиш шахсӣ, аз тарси ҷазо ба иҷро мерасад. Нафароне, ки ҷойи қор ва зист надоранд, шахсони майзада, оворагардон, муҳочирони иҷборӣ, афроди бекори аз ҷойҳои маҳрумӣ озодшуда ва ғ. бештар амалҳои маргиналиро анҷом медиҳанд. Инчунин амали шахсоне, ки ба шароити нав мутобиқ намешаванд, ба оянда боварӣ надорад, аз ҳаёти имрӯза қаноатманд нестанд, метавонанд амалҳои маргиналиро анҷом диҳанд.

Намуди дигари ин қабил амалҳо амали конформистӣ мебошад. Калимаи «конформистӣ» аз латинӣ гирифта шуда, маъноаш мутобиқшавӣ, мувофиқат, майл ба ҳамфикрӣ мебошад. Амали ҳуқуқии шахс бо мақсади мутобиқшавӣ ба муҳити зист, тақлид ба одамон, баҳри худнамоишӣ назди роҳбар ва мисли инҳо конформистӣ мебошад.

Амали ҳуқуқӣ чор унсuri таркибӣ дорад: а) субъекти амали ҳуқуқӣ: шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ва амсоли ин; б) объекти амали ҳуқуқӣ: он чизе, ки ба он амали ҳуқуқӣ равона гаштааст; в) тарафи субъективии амали ҳуқуқӣ: мазмуни дохилии он дар робита бо ирода, шуур, ҳадаф. эҳсосот ва мисли инҳо; г) тарафи объективии амали ҳуқуқӣ: амал ё беамалии ҳуқуқӣ, натиҷаи онҳо ва робитаи сабабии байни онҳо мебошад.

Адабиёт:

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. (бо тағйироту иловаҳо 1999, 2003 ва 2016). – Душанбе, 2016.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олӣ. – Душанбе, 23 январи соли 2015 // Ҳақиқати Суғд №07 аз 24. 01. 2015.
3. Сотиволдиев Р. Ш Назарияи давлат ва ҳуқуқ (китоби дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ). – Душанбе: Империял-Групп, 2014. – 720 с.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, ҳуқуқ, амали ҳуқуқӣ, таҳлили назариявӣ, фармон, Президент, Ҳукумат, шахс, қарор.

Аннотация

ПРАВОВОЙ ИСК – ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В данной статье речь идет о теме «Судебное действие – теоретический анализ» и отмечается, что судебное действие осуществляется в соответствии с законом и иными нормативными правовыми документами. Правовым актом является действие лица, совершаемое в соответствии с законом, распоряжениями Президента, решениями Правительства, актами министерств и других государственных органов и учреждений, органов местного самоуправления.

Ключевые слова: *Таджикистан, закон, судебный иск, теоретический анализ, указ, Президент, Правительство, лицо, решение.*

Annotation

LEGAL ACTION - THEORETICAL ANALYSIS

This article talks about the topic «Legal action - theoretical analysis» and it is noted that legal action is carried out in accordance with the law and other normative legal documents. The act of a person, which is carried out in accordance with the law, orders of the President, decisions of the Government, acts of ministries and other state bodies and institutions, local self-governing bodies, is a legal act.

Keywords: *Tajikistan, law, legal action, theoretical analysis, decree, President, Government, person, decision.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷомадова Фарзона Файзуллоевна, магистранти кафедраи ҳуқуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 931555410

Рохбари илмӣ: профессор Сангинзод Д. Ш.

Сведения об авторе: Джомадова Фарзона Файзуллоевна, магистрантка юридического факультета Таджикский государственный педагогический университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 931555410

Научный руководитель: профессор Сангинзод Д. Ш.

About the author: Jomadova Farzona Faizulloevna, graduate student of the Law Department of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 931555410

Scientific supervisor: Professor Sanginzod D. Sh.

САҲМИ АКАДЕМИК С.А. РАЧАБОВ ДАР ИНКИШОФИ ИЛМИ ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ

Шинохти симоҳои барҷастаи таърихӣ, омӯзиши осор ва зиндагиномаи ходимони сиёсии давлатӣ, зиёиён ва аҳли илм ва адабу фарҳанг дар замони соҳибистиклолии кишвар ба як самти муҳимми сиёсати Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон табдил ёфта, баргузориҳои ҷашнҳои таърихӣ, ҷопи асарҳои илмиву бадеӣ ва таҳқиқоти бунёдии муассисаҳои фарҳангиву таълимӣ, илмӣ, тиббӣ ва иҷтимоӣ аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки мардуми тоҷик чун халқи тамаддунофар дорои ҳазинаи бузурги илмӣ ва бадеӣ мебошад. Оид ба ин масъала Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Ҷаноби Олӣ, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанрониашон дар мулоқот бо намояндагони зиёиёни мамлакат дар мавзӯи «Ҷомеа ва рисолати зиёӣ» санаи 20 марти соли 2009 таъкид дошта буданд: «Агар мо ба таърих назар андозем, мебинем, ки гузаштагони равшанфикри мо барои пойдеории миллати худ ва ҳифзи арзишҳои фарҳангии он то кадом андоза заҳматҳо кашидаанд ва ҷонбозиҳо кардаанд. Маҳз андешаҳои воло ва осори гаронбаҳои абармардони миллати мо буд, ки фарҳанг ва забони тоҷикӣ дар гули таърих бо вучуди он ҳама фишорҳои сиёсӣ мафкуравии бегонагон мақом ва мартабаи худро дар тамаддуни ҷаҳонӣ нигоҳ доштааст. Ҳамин хизмати бузурги фарзонагони миллат аст, ки мо имрӯз соҳибдавлат буда, бо забон, фарҳанг, таърих ва арзишҳои миллии худ ифтихор мекунем» [5].

Гузашти фосилаи амиқи таърихӣ дар рӯзгори навини давлатдориамон ишора бар он дорад, ки иҷрои ин амал, яъне бузургдошти шахсиятҳои барҷаста дар радиҳои тарғиби тамаддуни миллӣ ва шинохти симоҳои таърихӣ дар тарбияи ватандӯстӣ, ахлоқӣ ва омӯзиши таъриху илми муосир низ манфиатбахш аст.

Яке аз ин қабил олимони номӣ академики Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, яке аз поягузориҳои илми ҳуқуқшиносии кишвар Солеҳ Ашӯрхочаевич Раҷабов ба шумор меравад, ки бо осори рангину пурмои хеш дар рушду инкишофи илми муосири тоҷик нақши бориз гузоштааст ва дар таърихи илми муосири тоҷик дар радиҳои олимони номваре қарор дорад, ки бо қорҳои таҳқиқотию роҳбарӣ ва мактаби илмии худ мақоми шоёнро касб кардаанд. Таҷрибаи ин донишманди ҳуқуқшинос дар илми муосири тоҷик ва доираи ҳуқуқшиносии собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ шоистаи омӯзишу пайравӣ ва тарғибу ташвиқ мебошад.

Солеҳ Ашӯрхочаевич Раҷабов соли 1912 дар шаҳри Хучанд таваллуд шудааст. Ӯ ҳуқуқшиносии советӣ, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ (1949), профессор (1950), академики Академияи Ҷанҳои Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон (1957), Ходими Хизматнишондодаи Илми Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон (1961), Аъзои Партияи коммунистии Иттифоқи Шӯравӣ аз соли 1939 будааст. Соли 1933 Институти соҳтмони советӣ ва ҳуқуқро дар Тошкентро хатм намуда, аз соли 1936-1940 муаллим, баъд директори Институти ҳуқуқшиносии Тошкент шудааст. Солҳои 1941-1943 дар сафи Армияи Советӣ хизмат намудааст. Солҳои 1943-1945 ва 1949-1954 ба ҳайси директори Институти ҳуқуқшиносии Тошкент кор кардааст. Солҳои 1946-49 докторанти Институти давлат ва ҳуқуқи Академияи Ҷанҳои СССР, солҳои 1955-1956 мудири кафедраи факултети ҳуқуқшиносии Университети Осиёи Миёна ва аз соли 1956-1971 дар вазифаи ректори Университети Давлатии Тоҷикистон фаъолият кардааст. Солҳои 1973-75 ҷонишини Сармуҳаррири Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедии Советии Тоҷик ва аз соли 1975 академик-котиби фонҳои ҷамъиятии Академияи Ҷанҳои Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон, аз соли 1971 аъзои Президиуми Академияи Ҷанҳои Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон будааст.

Раҷабов беш аз 250 асари илмӣ таълиф кардааст. Таҳқиқоти Раҷабов ба масъалаҳои назария ва таърихи давлату ҳуқуқи советӣ, Конститутсияи советӣ, федератсияи советии сотсиалистӣ, соҳти давлати ҳуқуқии республикаҳои Осиёи Миёна, назарияи ленинии инкишофи ғайрикапиталистӣ ва татбиқи он дар соҳтмони миллӣ-давлатӣ, мақоми Давлати Советӣ дар ҷараёни гузаштани мамлакатҳои қафмонда аз феодализм ба сотсиализм, масъалаҳои ташкилу тараққии республикаҳои Осиёи Миёна ва ғайра оиданд. Асарҳои алоҳидаи Раҷабов С.А. дар Москва ва Париж ба забонҳои англисӣ, франсаӣ ва испанӣ нашр гардидаанд. Раҷабов муаллиф ва аъзои коллективи муаллифони китобҳои дарсӣ ва монографияҳои коллективи доир ба таърихи таълимоти сиёсӣ, таърихи давлат ва ҳуқуқи Союз Советских

Социалистических Республик СССР, ҳуқуқи давлатии советӣ, якчанд тадқиқотҳои таърихӣ ҷанбаҳои мебошад. Раҷабов барои дар конгрессу конференсия ва симпозиумҳои байналхалқӣ бахшида ба масъалаҳои ҳамзистии оҷоиза ва инкишофи иҷтимоӣ сиёсӣ, сиёсати сулҳҷӯнаи Давлати Советӣ ва тараққиёти системаҳои сиёсӣ ва ғайра баромад ва иштирок кардааст. Депутати Совети Олии Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон (даъватҳои 7-8). Дар съездҳои 12-14-уми Ҷумҳурии Коммунистии Тоҷикистон аъзои Комитети Марказӣ интихоб шудааст. Лауреати Мукофоти давлатии Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон ба номи Абӯалӣ ибни Сино (1970). Бо 5 ордени «Нишони Фахрӣ», 11 медали Союз Советских Социалистических Республик СССР ва бисёр мукофотҳои ҳукумати Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон ва Республикаи Советии Сотсиалистии Тоҷикистон Ўзбекистон сарфароз шудааст [3, с.108].

Ҷунони дар боло зикр намудем, Солеҳ Ашӯрхӯҷаев Раҷабов 15-сол (1956-1971) яке аз донишгоҳҳои калонтарини ҷумҳурий - Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон ба номи В. И. Ленин (ҳозира Донишгоҳи миллии Тоҷикистон)-ро сарварӣ намуд. Дар тули ин солҳо ин маскани илму маърифат дар тамоми собиқ Иттифоқи Шӯравӣ ва давлатҳои ҳамсоя машҳур гардид. Аз рӯзҳои аввали роҳбарияш дар донишгоҳ ӯ ба ривоҷи илми тоҷик, алалхусус ҳуқуқшиносӣ аҳамияти ҷиддӣ зоҳир менамуд.

Соли 1956 Факултаи ҳуқуқшиносии ин донишгоҳ аз ҷиҳати таъмин будан ба кадрҳои баландхаттос танқисӣ мекашид. Танҳо ду номзади илм ва ду кафедра он солҳо амал менамуданд, ки ин нишондиҳанда барои як муассисаи бонуфузи илмӣ кишвар ниҳоят нишондиҳандаи паст ба ҳисоб мерафт. Ҳар сол дар он танҳо 25 нафар донишҷӯён қабул карда мешуданд ва таҳсил танҳо бо забони русӣ ба роҳ монда шуда буд. Дар ҷунин вазият факултет ҳафти пӯшидашавӣ дошт. Дар тули фаъолияти қорӣ С.А. Раҷабов факулта ҳамаҷониба рушд ёфта, сафи номзадҳои илм ба 25 ва докторони илм ба 8 нафар расид. Шумораи кафедраҳои тахассусӣ низ зиёд шуда, ба шаш адад расиданд. Ба онҳо кафедраҳои Назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқ, ҳуқуқи граҷаӣ, ҷиноятӣ, ҳуқуқи судӣ ва назорати прокурорӣ ва ҳуқуқи давлатӣ ва соҳибқорӣ шомил мебошанд.

Дар давраи сарварӣ ба донишгоҳ С.А. Раҷабов инҷунин вазифаи пурмасъулияти дигар - мудирӣ яке аз кафедраҳои калонтарини Факултетаи ҳуқуқшиносӣ - кафедраи Назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқро низ сарбаландона иҷро намуд.

Соли 1957 барои хизматҳои шоиста дар рушди илми ҳуқуқшиносӣ ва тарбияи кадрҳои илмӣ С.А. Раҷабов аъзои комилҳуқуқи Академияи Илмҳои ҶШС Тоҷикистон гардид. Оид ба ин мавзӯ аз маърузаи Раиси Шӯро дотсент Абдуллоев Ш. Ш. овардани ҷунин иқтибосро бамаврид медонем: «Тавсияи Шӯрои илмӣ Донишгоҳи давлатии Сталинободро оид ба пешбарии профессор Раҷабов Солеҳ Ашӯрхӯҷаев ба аъзои комилҳуқуқи Академияи илмҳои Тоҷикистон Шӯрои илмӣ дастгирӣ менамояд. Профессор Раҷабов С.А. солҳои зиёд дар кафедраи таърихи халқҳои ИҶШС-и Донишқадаи омӯзгорӣ Тошкент ба номи Низомӣ ба ҳайси профессори кафедра, роҳбари унвонҷӯён фаъолият намуда бо маърузаҳои илмӣ дар конференсияҳои илмӣ иштирок кардааст. Ӯ дар байни донишҷӯён ва ҳайати кафедра эҳтироми назаррасро соҳиб буд. Ҳамаи аъзоёни Шӯрои илмӣ дар ҳамоҷин номзадиашро ҷонибдорӣ намудаанд» [1, с.62].

Барои хизматҳои шоён дар рушди илми ҳуқуқ ва саҳми арзандааш дар тайёр намудани мутахассисони соҳибунвон С.А. Раҷабов соли 1957 Узви вобастаи АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон – академик интихоб мегардад. Ин ҳама далели он аст, ки академик С.А. Раҷабов илми ҳуқуқшиносиро дар Тоҷикистон аз нав эҳё намуда, мактаби ҳудро таъсис дод. Номбурда ҳанӯз соли 1956 дар оғози фаъолияти меҳнатӣ дар ин вазифаи масъул ҳангоми шиносӣ ва вохӯрӣ бо ҷомеаи меҳнатӣ донишгоҳ, махсусан устодону омӯзгорони Факултети ҳуқуқшиносӣ ба шароити имкониятҳои ин муассиса, вазъи пойгоҳи моддӣ-техникии он таваҷҷуҳ зоҳир намуда, пурсон шуда буд, ки оё дар факултет таҷҳизоти лозима ва шароити мувофиқ барои қору таълим аз қабili лабораторияи суратгирӣ ва кабинетҳои криминалистика мавҷуд аст? Бо ташаббуси бевосита ва дастгирии С.А. Раҷабов соли 1957 дар Факултаи ҳуқуқшиносии донишгоҳ лабораторияи криминалистӣ ва кабинетҳои криминалистика бо тамоми шароит ва лавозимоти зарурӣ таъсис дода шуданд.

Барои бо мутахассисони ҷуғрафаи таъмин намудани факултет ва лабораторияи навтаъсиси он аз Донишгоҳи давлатии Беларусия дотсент Яковлев Яков Михайлович ба қору даъват карда шуд, ки дар давоми фаъолияти меҳнатӣ бо дастури супоришҳои академик С.А. Раҷабов дар тайёр намудани мутахассисони варзидаи соҳаи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ қорҳои

муайянро ба анҷом расонид. Ин аст, ки имрӯз ҳазорон нафар донишҷӯён дар ин лабораторияи илмӣ-таҳқиқотии криминалистии экспертизаҳои судии донишгоҳ дониши худро такмил медиҳанд ва кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ баҳри мубориза бо ҷинояткорӣ аз он истифода мебаранд.

Академик С.А. Раҷабов дар чандин вазифаҳои пурмасъулият фаъолият карда, фаъолияти ӯро метавон аз воқеоти нодир қалам дод намуд, ки ин насиби на ҳар олим мегардад. Дар ҳама самтҳои фаъолият дар баробари ширкати фаъолоне ӯ ба навоварию ворид намудани дигаргуниҳои самарбахш машғул шудааст. Омӯзиши илм барояш шӯғли муҳим ба шумор мерафт.

Самти дигари фаъолияти кори С.А. Раҷабов ин тарбияи мутахассисони илмӣ ва илмӣ-омӯзгорӣ ба шумор меравад. Бо роҳнамоии ӯ бештар аз 40 унвонҷӯён рисолаҳои номзадӣ ва докториро дифоъ кардаанд. Рисолаҳои доктории худро олимони намоён М. И. Иркаев, М. М. Муллоев, Р. С. Гимпелевич, рисолаҳои номзадиро С. Воҳидов, А. А. Гордиенко, Н. Муминов, С. М. Қосимов, А. Мавлонов, Ш. Розиков, Т. Орипов, А. И. Имомов, Р. Х. Холиқов ва нафарони зиёд бо роҳбарии ӯ ҳимоя кардаанд [4, с.15].

С.А. Раҷабов барои хизматҳои шоёнаш дар рушди илми тоҷик ба гирифтани якчанд мукофотҳои давлатӣ мушарраф гардидааст. Соли 1961 ӯ ба унвони ифтихории Корманди шоистаи илми ҶШС Тоҷикистон, соли 1960 Аълочии маорифи халқи ИҶШС, солҳои 1962, 1967, 1976 Ифтихорномаи Президиуми Шӯрои Олии ҶШС Тоҷикистон ва соли 1970 ба ҷоизаи давлатии ба номи Абуалӣ ибни Сино мукофотонида шудааст.

Бо эътимод комил метавон гуфт, ки С.А. Раҷабов дар рушди илми ҳуқуқшиносии давлат сахми ниҳоят бузург дорад. Вай яке аз олимони машҳури микёси умумииттифоқӣ буда, дар пешбурди илми ҳуқуқшиносӣ-давлатшиносӣ, ҳамчунин назария ва таърихи давлат ва ҳуқуқ сахм гузошта яке аз асосгузори омӯзиши илмҳои ҳуқуқшиносӣ дар Тоҷикистон ба шумор меравад.

Бояд таъкид кард, ки таҳқиқотҳои илмии Солеҳ Ашӯрхоҷаевич Раҷабов дар пешбурди илми ҳуқуқшиносии ҷумҳурий ва дар маҷмуъ давлати шуравӣ сахми бориз гузоштааст. Бо шарофати хизматҳои ӯ муайян гардидааст, ки илми тоҷик тараққӣ ёфта, ҳуди академик С.А. Раҷабов чун мутахассиси ҳуқуқшинос дар ҳудуди Осиёи Миёна чун олими соҳибмактаб эътироф гардидааст. Дар қорҳои таҳқиқотиаш ӯ масоили умда ва баҳсталабро мавриди таҳқиқ қарор дода, дар таъсис ва бақои давлатҳои миллии сахми назаррас гузоштааст. Фаъолияти таҳқиқотии С.А. Раҷабов ҷустуҷӯҳои илмӣ, таҳқиқотҳои амиқ ва самаравӣ хубро доро буда дар онҳо мавқеи шахрванд, дӯстдории Ватан ва хизбиат амиқ ифода ёфтаанд.

С.А. Раҷабов ташкилкунандаи факултети ҳуқуқшиносии Донишгоҳи Тошкент, якчанд факултет ва кафедраҳои Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон, роҳбари чандин қорҳои илмӣ ва аъзои Шӯрои ҳимояи рисолаҳо дар шаҳрҳои Тошкент, Москва ва Душанбе ба ҳисоб меравад.

Академик С.А. Раҷабов то охири лаҳзаи умри худ қорҳои илмӣ ва омӯзгории худро давом додааст. Солҳои охири ҳаёташ ӯ дар назди Академияи илмҳои Тоҷикистон дар вазифаи академик, котиби илмҳои ҷамъиятшиносӣ фаъолият мебард. Соли 1990 санаи 29-уми март дар синни 78-солагӣ баъди бемории начандон тулонии сактаи дил аз дунёи фанӣ ҷашм пушид [2, с.36].

Хуллас, зиндагиномаи Солеҳ Ашӯрхоҷаевич ва сахми ӯ дар рушди ҳуқуқшиносӣ, тарбияи кадрҳои илмӣ ва таҳкими пояҳои илмию техникаи илму маорифи тоҷик барои ҷавонон дар роҳи хизмат ба халқи худ, шукуфои давлати тоҷикон, пойдории сулҳ ва дӯстӣ мактаби бузурги омӯзиши таҷриба ва ибрат аст.

Адабиёт:

1. Абдулов К. Тудақаш миллият. – Хучанд, 2003. – 97 с.
2. Джабборов И. Очерк о жизни и деятельности академика С.А. Раджабова. – Худжанд: Ношир, 2011. – 40 с.
3. Иброхимов М. Плоды дружбы и сотрудничества. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 208 с.
4. Маҳмудов М. А. Манбаи ихтисосмандони ҳуқуқ // Факултети ҳуқуқшиносии ДДМТ: Аз ҷустуҷӯ то қуллай қамолот. 50 сол. – Душанбе: Диловар-ДДМТ, 1999. – С.5-18.
5. Раҳмон Э. Суханронӣ дар мулоқот бо намоёндагони зиёиёни мамлакат дар мавзӯи «Ҷомеа ва рисолати зиёӣ» // <http://prezident.tj/node/305> (санаи муроҷиат: 31. 01. 2024).

Калидвожаҳо: таҳқиқот, давлат, ҳуқуқ, давлати миллии, назария, амалия, давлатдорӣ, омӯзгор, ҳуқуқшиносӣ.

Аннотация

**ВКЛАД АКАДЕМИКА С.А. РАДЖАБОВА В РАЗВИТИЕ
ЮРИДИЧЕСКОЙ НАУКИ И ГОСУДАРСТВА**

Раджабов С.А. своими научными исследованиями внес значительный вклад в развитие юридической науки республики и Советского государства в целом. Благодаря его заслугам было установлено, что таджикская наука развивалась, и сам академик С.А. Раджабов как юрист-правовед признан специализированным ученым на территории Центральной Азии. В своей исследовательской работе он исследовал основные и спорные вопросы и внес значительный вклад в становление национальных государств.

Ключевые слова: *исследование, государство, право, национальное государство, теория, практика, муаллим, юриспруденция.*

Annotation

**CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN S. A. RAJABOV IN THE
DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF LAW AND STATE**

Rajabov S. A. significantly influenced the advancement of legal science in the republic and the Soviet Union overall with his scientific studies. It was determined by his qualifications that Tajik science was progressing, as well as Academician S. A. In Central Asia, Rajabov is regarded as a specialist scientist in his field of law. He investigated important and contentious topics in his studies and made a major impact on the establishment of nation states.

Keywords: *research, state, law, national state, theory, practice, teacher, jurisprudence.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Дадабоев Матин Равшанович, магистранти соли дуҷуми ихтисоси ҳуқуқшиносии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Сведения об авторе: Дадабоев Матин Равшанович, магистрант второго года обучения, специальность «Юриспруденция» Института философии, политологии и права им. А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана.

About the author: Dadaboev Matin Ravshanovich, second-year master's student in law at the A. Bahovaddinov Institute of Philosophy, Political Science and Law of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

**БАРРАСИИ АСАРҲОИ ИЛМИИ АКАДЕМИК
РАЧАБОВ С.А. ОИД БА ДАВЛАТДОРИИ МИЛЛӢ**

Академик, доктори илми ҳуқуқшиносӣ, профессор, Ходими хизматнишондодаи илми Тоҷикистон С.А. Раҷабов яке аз ситораҳои дурахшони илми Осиёи Миёна махсуб меёбад.

Дар мақолаи мазкур мо тасмим гирифтем, ки чиҳати шинохти фаъолияти илмию таҳқиқоти академик Раҷабов Солеҳ Ашӯрхоҷаевичро андешаи худро баён намоем. Ҳадафи асли баррасии ҷанбаҳои илмию таҳқиқотию поягузори илми муносири тоҷик А. С.Раҷабов мебошад.

Асарҳои С.А. Раҷабов аз ҷониби машҳуртарин зиёни шуравӣ хуб баҳогузорӣ шуда, доираи васеи хонандагонро ба худ ҷалб кардаанд. Дар умри босамари худ С.А. Раҷабов бештар аз панҷсад таҳқиқоти илмиро анҷом додааст, ки бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ, англисӣ, франсузӣ, немисӣ, арабӣ ва ўзбекӣ чоп шудаанд.

Воқеаи муҳим дар ҳаёти илми ҳуқуқшиносии тоҷик ин дар соли 1957 чоп шудани китоби С.А. Раҷабов бо номи «ҚШС Тоҷикистон давлати соҳибхитиёри шуравӣ» ба шумор мерафт. Дар ин асар муаллиф ба умдатарин масъалаҳои замон, Ғалабаи Инқилоби Октябр ва сохтмони Давлати Шуравӣ дар Тоҷикистон, сиёсати илмӣ, иҷтимоию иқтисодӣ, тақсимои ҳудуди Осиёи Марказӣ, ташкили Тоҷикистони автономӣ ва баъдан табдил ёфтани он ба ҚШС Тоҷикистон аҳамият дода, онро аз нигоҳи илмӣ ва асоснок баррасӣ намудааст, ки ба корҳои минбаъдаи таҳқиқотӣ чи дар дохил ва чи дар хориҷи кишвар чун сарчашмаи бозғитмод хизмат кардааст. Дар ин маврид ҳуқуқшиносии варзидаи ҷумҳури Маҳмудов М. А. дар бораи академик Раҷабов С.А. чунин менигорад: «Бешубҳа, Солеҳ Ашӯрхоҷаевич Раҷабовро дар радифи он бузургоне ёд овардан мумкин аст, ки аз ҳосили амалашон номи неқ ба ёдгор гузоштаанд. Ин нақӯноми ханӯз вақти дар қайди ҳаёт буданашон насибашон гашта буд ва баъди ғавт даҳчанд эҳсос мегардад. Дар маҷмӯъ мароми он кас хидмат ба Ватанаш ва воситаи ин хизмат ривочу раванги илму маориф буд. Зиёда аз ин, шодравон Солеҳ Ашӯрхоҷаевич ба сифтаи раҳкушои илми ҳуқуқ, бунёдгузори илми ҳуқуқи ватанӣ эътироф мешаванд ва саҳми он касро ба меъмор ташбеҳ додан мумкин аст, ки тарҳи биное мекашад ё худ бинокоре, ки таҳкурсии иморатеро месозад. Ва далели бузургии ин марди наҷиб он аст, ки илмро бениҳоят азиз медошт ва боиси ифтихор ва шарафи инсониву шаҳрвандӣ медонист» [2, с.12-13].

Яке аз корҳои муҳими илмии Солеҳ Ашӯрхоҷаевич ин асари ӯ бо номи «Масъалаҳои пайдоиш ва рушди давлат дар Тоҷикистон» мебошад, ки соли 1957 чоп шудааст. Асар аз масъалаҳои муҳоҷисавии таърихи давлати сотсиалистии тоҷикон ба рушди ҷумҳуриро дар ҳайъати ИҚШС иборат буда, аз нигоҳи муаллиф моҳияти бунёди давлат ва пас аз таъсиси Тоҷикистони худмухтор ба Тоҷикистони мустақил ва тақсимои марзии Осиёи Марказӣ чун масъалаҳои калидӣ таҳқиқ шудаанд [4].

Соли 1959 С.А. Раҷабов китобро бо номи «Аҳамияти прогрессивии ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна ба Руссия» нашр намуд. Чун масъалаи ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Руссия муддати зиёд масъалаи баҳсомез ба шумор рафта дар байни зиёни мавриди муҳоҷиса қарор мегирифт, Солеҳ Ашӯрхоҷаевич Раҷабов бо мисолҳои амиқ аҳамияти прогрессивии онро рӯи коғаз овард. Дар ин асар хусусиятҳои манфури сиёсати шохигарӣ дар Осиёи Миёна ва ҳамроҳшавии он чун омил рушди минбаъда маънидод шудааст. Муаллиф аз нигоҳи воқеӣ аҳамияти ҳамроҳшавии Осиёи Миёнаро ба Руссия ва фарқияти онро аз ҳамроҳшавии Ҳиндустон ба Англия мавриди таҳлил қарор медиҳад. Чунон, ки Ф. Тоҳиров қайд мекунад, «ҳамроҳшавии Осиёи Миёнаро ба Россия С.А. Раҷабов чун таҳаввулоти кулӣ дар ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии халқҳои Осиёи Миёна медонад. Воқеан дар муқоиса бо муносибатҳои фалачгаштаи феодалӣ дар маҳалҳо он воқеият ва маънои дигареро нашошт» [2, с.49].

Аз муҳимтарин корҳои анҷомдодаи С.А. Раҷабов бахшида ба таҳлили сохти давлати сотсиалистӣ ин асари ӯ бо номи «Тараққиёти минбаъдаи давлати халқии шуравӣ, шукуфоии демократияи сотсиалистӣ дар марҳилаи бунёди коммунизм» ба ҳисоб меравад, ки соли 1962 нашр шудааст [5]. Дар ин асар муаллиф ақидаҳои В. И. Ленинро оид ба федератсияи сотсиалистӣ иқтибос оварда, муҳимияти омӯзиши онро таъкид менамояд. Ӯ ҳамчунин ташаккули таърихӣ намудҳои мухталифи давлати халқиро дар ИҚШС мавриди баррасӣ қарор

дода, алоқаҳои федеративии ҷумҳуриҳои иттифокӣ, муносибати соҳибистиклолии ИҶШС ва ҷумҳуриҳоро дар асоси принципҳои давлати демократӣ, муносибатҳои байналмилалӣ ва нақши он дар ҳаёти минбаъда маънидод кардааст.

Соли 1969 С.А. Раҷабов дар ҳаммуаллифӣ бо Л. С.Явич барои донишҷӯён дастури таълимиро бо номи «Назарияи давлат ва ҳуқуқ» нашр кард. Дар китоби мазкур аз нигоҳи марксистӣ дар мақоми баланди илмӣ масъалаҳои муҳими назарияи давлат ва ҳуқуқ таҳлил шудаанд. Муаллифон донишҷӯёнро бо масоили дахлдор ошно намуда, барои коркарди мавзӯҳои муҳими назарияи давлат ва ҳуқуқ пояи эътимодбахш бунёд кардаанд [6].

Дар маҷмӯъ, фаъолияти илмии С.А. Раҷабов дар давраи пас аз ҷимояи рисолаи доктории ӯ дар самтҳои зерин идома ёфтааст:

- 1) навиштани таҳқиқотҳои илмӣ, монографӣ, дастурамал, мақола, дар маҷаллаҳо, маҷмӯаҳо ва бобу қисмҳои ҷудогонаи асарҳои таҳқиқотӣ;
- 2) ташкил ва иштирок дар конференс, симпозиум ва маҷлисҳо;
- 3) таъсиси шӯъбаҳои илмӣ ва роҳбарӣ ба онҳо;
- 4) таҳрир ва тасҳеҳи қорҳои илмӣ, баромад ба ҳайси муқарризи асосӣ дар ҷимояи рисолаҳои докторӣ ва номзадӣ;
- 5) тарбияи кадрҳои илмӣ ва илмӣ-педагогӣ ва ғайра.

Худи С.А. Раҷабов ҳанӯз соли 1969 масъалаҳои таҳқиқотии худро чунин табақабандӣ карда буд: таъсири таълимоти ленинӣ дар рушди ғайрикапиталӣ ва нақши синфи қорғари рус дар қисмати халқҳои осӣи Миёна; нақши таълимоти ленинӣ дар бунёди давлат; оид ба бунёди амалии давлати миллӣ дар ҷумҳуриҳои Шарқи Сурх дар ҳаёти ИҶШС; оид ба муҳити давлатҳои сотсиалистӣ ва пролетариати интернатионалистӣ (6).

Дар ҳақиқат, фаъолияти илмию таҳқиқотии Солеҳ Ашӯрхочаевич Раҷабов серсоҳа буда, дар якҷанд самту масъалаҳо қорҳои таҳқиқотиро нашр кардааст, ки онро метавон чунин табақабандӣ кард.

1. Маҷмуи қорҳои бахшида ба ҳамроҳшавии Осӣи Марказӣ ба Руссия, нақши Инқилоби Октябр дар тақдири Осӣи Миёна, ки баёнғари сарчашмаи дӯстӣ ва ҳамкории халқи русу халқҳои маҳаллӣ аст, таъсири ҳамроҳшавии Осӣи Миёна ба Руссияи подшӯҳӣ ва Инқилоби Октябр дар ҳаёти иҷтимоию сиёсӣ ва фарҳангии ин халқҳо.

2. Маҷмуи қорҳои илмӣ оид ба тақсимои марзию миллӣ дар Осӣи Марказӣ. Дар онҳо роҳҳои бунёди давлати шуравӣ, таҳияи таълимот оид ба давлат, тақмили соҳти сотсиалистӣ бо ниғадории фарҳанги миллӣ ва ғ. мавриди омӯзиш қарор дода шудааст.

3. Маҷмуи мақолаҳои илмӣ оид ба бунёди давлати миллӣ дар Осӣи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон ва Ёзбекистон. Дар ин қорҳо чараёни бунёди дастгоҳи давлати шуравӣ ва давлати ҳуқуқӣ дар Осӣи Миёна, аз ҷумла ба таомулҳои маҳсуи миллӣ, одат ва урфиятҳои он аҳамияти маҳсус дода шуда, таъсисёбии Ҷумҳурии Автономии Туркистон, хусусияти миллии халқҳо ва бозғӯии мундариҷаи тарҳи ҷумҳуриҳои халқӣ дар Бухоро ва Хоразм ба назар мерасад. Дар ин қорҳои илмӣ ба таври бозътимод шуқуфоию рушди халқҳои Осӣи Миёна дар ҳаёти минбаъдашон дар ҳаёти ИҶШС нишон дода шудааст.

4. Маҷмуи мақолаҳои илмие, ки ба масъалаҳои соҳибистиклолии халқҳои шуравӣ ва ҷумҳуриҳои бародар, қомилҳуқуқӣ ва рушди ҳуқуқҳои ин ҷумҳуриҳо бахшида шудаанд.

5. Маҷмуи мақолаҳо, ки ба масъалаҳои муносибатҳои байналмилалии халқҳои ИҶШС бахшида шуда, дар он дӯстии халқҳо қӯмаки бародаронаии ҷумҳуриҳо ба халқҳои Осӣи Миёна тасвир ёфта, ба ақидаҳои қомеашиносони бурунмарзӣ қавоби асоснок дода шудааст.

6. Маҷмуи мақолаҳое, ки дар онҳо нақши асосғузори нахустин давлати сотсиалистӣ дар қаҳон В. И. Ленин дар бунёди давлат бахшида шудаанд. Дар ин мақолаҳо нақши В. И. Ленин дар ҳалли масъалаҳои бунёди давлати миллӣ, баробарҳуқуқӣ ва бародарии халқҳои ИҶШС ва сиёсати миллӣ таҳқиқ шудаанд.

7. Маҷмуи мақолаҳо бахшида ба назарияи давлат ва ҳуқуқ, қомунизми илмӣ ва таърихи халқи тоҷик.

Ба қуз ин С.А. Раҷабов оид ба масъалаҳои таърихи ҳаракати Иттифокҳои қасаба, рушди илми ҳуқуқшиносӣ ва дигар масъалаҳои қамъиятӣ қорҳои назарраси илмиро анҷом додааст.

Ба ҳамин тариқ, осори барқомондаи академик С.А. Раҷабов ба қуллӣ собит месозад, ки ӯ ҳамчун олими пурқори ҳуқуқшинос на танҳо дар рушди ин соҳа, балки дар рушди илми тоҷик дар маҷмӯъ нақши ҳеле назаррасро ба иҷро расонидааст.

Адабиёт:

6. Джабборов И. Очерк о жизни и деятельности академика С.А. Раджабова. – Худжанд: Ношир, 2011. – 40 с.
7. Маҳмудов М. А. Олими намоён ва инсони наҷиб. / Олими намоён ва инсони наҷиб. – Душанбе, 2002. – С.12-13.
8. Маҳмудов М. А. Манбаи ихтисосмандони ҳуқуқ // Факултети ҳуқуқшиносии ДДМТ: Аз ҷустуҷӯ то қуллаи камолот 50 сол. – Душанбе: Диловар-ДДМТ, 1999. – С.5-18.
9. Раджабов, Соли Ашурходжаевич. Расцвет Таджикской Советской Социалистической Республики в братской семье советских народов. – Душанбе: Дониш, 1984. – 35 с.
10. Раджабов, Соли Ашурходжаевич. Закон жизни республики: [О Конституции ТадЖССР]. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 192 с.
11. Раджабов, Соли Ашурходжаевич. Вопросы возникновения и развития таджикской советской государственности. – Сталинабад: [б. и.], 1957. – 26 с.
12. Раджабов, Соли Ашурходжаевич. Таджикская ССР - суверенное советское государство. – Сталинабад: Учпедгиз Таджик. ССР, 1957. – 348 с.

Калидвожаҳо: таҳқиқот, давлат, ҳуқуқ, давлати миллӣ, назария, амалия, давлатдорӣ, омӯзгор, ҳуқуқшиносӣ.

Аннотация

**РАССМОТРЕНИЕ НАУЧНЫХ ТРУДОВ АКАДЕМИКА С.А. РАЧАБОВА
О НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ**

Раджабов С.А. своими научными исследованиями внес значительный вклад в развитие юридической науки республики и Советского государства в целом. В своей исследовательской работе он исследовал основные и спорные вопросы и внес значительный вклад в становление национальных государств. Работы академика С.А. Раджабова полностью доказывают, что он, как активный ученый-правовед, сыграл значительную роль не только в развитии этой области, но и в развитии таджикской науки в целом.

Ключевые слова: исследование, государство, право, национальное государство, теория, практика, муаллим, юриспруденция.

Annotation

**CONSIDERATION OF THE SCIENTIFIC WORKS OF ACADEMICIAN S. A. RAJABOV
ON NATIONAL STATEHOOD**

Rajabov S. A. significantly influenced the advancement of legal science in the republic and the Soviet Union overall with his scientific studies. He investigated important and contentious topics in his studies and made a major impact on the establishment of nation states. S. A. Rachabov's extant literary works unequivocally demonstrate that, in his capacity as a practicing legal scientist, he made a substantial contribution to the growth of both this area and Tajik science in general.

Keywords: research, state, law, national state, theory, practice, teacher, jurisprudence.

Маълумот дар бораи муаллиф: Дадабоев Матин Равшанович, магистранти соли дуҷуми ихтисоси ҳуқуқшиносии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи ба номи А. Баҳоваддинови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон.

Сведения об авторе: Дадабоев Матин Равшанович, магистрант второго года обучения, специальность «Юриспруденция» Института философии, политологии и права им. А. Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана.

About the author: Dadaboev Matin Ravshanovich, second-year master's student in law at the A. Bahovaddinov Institute of Philosophy, Political Science and Law of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

*Оймаҳмадова Наргис,
магистранти соли дуҷоми Институти таърих, бостониносии
ва мардуминосии ба номи А. Дониши АМИТ*

РУШДИ САНЪАТИ ТАСВИРӢ ДАР ЗАМОНИ ШУРАВӢ ВА МУОСИР

Санъати тасвирии тоҷикон роҳи дуру дарозро тай карда, мероси бою рангинеро аз худ намудааст. Бахусус дар раванди ташаккул ва равнақу ривочи санъати тоҷик нақши рассомону санъатшиносон ва мутахассисони соҳа хеле калон аст.

Рушди санъати тасвирии Тоҷикистон дар солҳои шуравӣ дар шакли ҳунари санъати ороиши амалӣ зухур ёфтааст, чунки рассомони касбӣ дар он замон мавҷуд набуданд, то, ки мактаби рассомӣ, мусавварӣ, графикӣ ва мучассамасозиро ташкил намоянд.

Яке аз вазифаҳои аввалин дараҷаи Ҳукумати Тоҷикистон фароҳам намудани шароит ба рушду густариши санъати тасвирӣ буд, ки мутахассисони касбӣ ба ин кор сафарбар гардида буданд.

Аз ҷумла, нахустин бор икдоми Ҳукумат дар шаҳри Душанбе кушода шудани омӯзишгоҳи рассомии ба номи Мирзораҳмат Олимов буд, ки дар равнақу ривоч ёфтани санъати тасвирӣ нақши калон гузошт. Ин омӯзишгоҳ дахҳо рассомони номдори Тоҷикистонро тарбия намудааст, ки ҳоло дар соҳаҳои гуногуни санъати рассомии ҷумҳурӣ ва берун аз он кор ва фаъолият мекунанд. Рассомони машҳур С.Қурбонов, М. Бекназаров, А. Аминҷонов, С.Шарифов, В. Одинаев, В. Назаров, С.Нуриддинов, Х. Хушвахтов, Р. Абдурахмонов ва дигарон хатмкардаи ин омӯзишгоҳ мебошанд, ки дар рушди санъати тасвирии Тоҷикистони шуравӣ ва муосир саҳми арзандае гузоштаанд [5, с.113].

Раҳматулло Абдурахмонов арбоби ҳунари Тоҷикистон, хатмкардаи омӯзишгоҳи рассомии Душанбе, шогирди Рассоми Халқии Тоҷикистон Мирзораҳмат Олимов буда, дар инкишофи услуби қадимтарин ва мураккаби наққошии миллии тоҷик кундал саҳми калон гузоштааст. Беҳтарин асарҳои эҷодкардаи рассом ин «Рақси гулҳо», «Ғунча», «Ситора», «Сулҳ», «Баҳор», «Гулдаста» ва «Гулистон» мебошад. Асарҳои Абдурахмонов дар рӯзҳои фарҳанги Тоҷикистон дар дигар кишварҳо ва дар ҷумҳурӣ ба маърази намоиш гузошта шудаанд.

Рассоми дигаре, ки ба арсаи санъати тасвирии тоҷик дилпуруна қадам гузоштааст, Зухур Ҳабибуллоев мебошад, ки санъати тасвирии тоҷикро ранги нав ва ҷилои тоза бахшидааст. З. Ҳабибуллоев яке аз хатмкардаи омӯзишгоҳи рассомии шаҳри Душанбе ва омӯзишгоҳи рассомии ба номи Мухини шаҳри Ленинград (Санкт-Петербург) мебошад. Тамошои асарҳои рассом касро ба олами андешаҳо мебарад.

Зухур Ҳабибуллоев санъати тасвирии тоҷикро бо ҳама зебӣ, шукӯҳу шаҳомат ва аслияти таърихнашро дар асарҳояш нишон додааст. Мусаввараҳои рассом «Модар», «Ба чарогоҳи баҳорӣ», «Нидои табиат»,

«Ҷамъоварии пахта», «Меҳмонхона дар Норақ», «Сари боло» баёнгарии истеъдоди волои рассоманд [7, №156].

Хушвахтов Хушбахт Институти давлатии рассомии ба номи Сурикови шаҳри Москва ро хатм намуда, дар доираи кишварҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ва берун аз он шӯҳратёр аст. Дар эҷодиёти Хушвахтов пейзаж мавқеи намоён дорад. Ӯ ҳамчун рассоми боистеъдод муаллифи бисёр асарҳои мавзуист.

Мусаввараҳои ӯ «Хоруғ», «Бегоҳии водии Алиҷур», «Чеварон», «Замини навқорам», «Хотирот» ва монанди инҳо аз ҷолибтарин офаридаҳои рассоманд. Ҳаёти Тоҷикистон, табиат ва мардумони он дар эҷодиёти рассом мавқеи муҳим дошта, инъикоси ин мавзӯҳо хеле равшану барҷаста аст.

Рассомони ҷумҳурӣ дар бобати тасвири манзараҳои табиат бо ҷидду ҷаҳди зиёде кор карда, ба он меқӯшанд, ки хусусиятҳои хоси табиати бо дасти инсон дигаргунёбандаи Тоҷикистонро кушода диҳанд. Дар асарҳои онҳо манзараи табиати Тоҷикистон бо як истеъдоди баланд акс ёфтааст.

Мазмуну ақидаҳои, ки дар асарҳои рассомони тоҷик баён шудаанд, дурусту воқеӣ буда, масъалаҳои, ки рассомон инъикос намудаанд, имрӯз низ мубрам ҳастанд. Бинобар ин, онҳо аз қадри асрҳо ҳамчун муосирони мо падидор гардида, насихати хирадмандонаи онҳо роҳнамои зиндагии имрӯзӣ ба ҳисоб меравад.

Дар оғози асри XXI рассомон Ф. Хочаев, А. Отахонов, Г. Ҷўраев, А. Миршакаров, М. Бекназаров, Б. Одиназода, К. Начмиддинов, М. Холов, Ф. Некматзода, Н. Эшонова, М. Мирмуҳаммадов, И. Мамадҷонов, Д. Мехточов, Р. Ракибова, Э. Олимов, Р. Рўзибоев, З. Давлатшоева, Б. Ғаниева, Н. Ҳомидова, У. Мардихудоева, Б. Забиров ва дигарон бо шаклу услуби хоси тасвир ба мавзуҳои гуногуни санъати мардумӣ рӯ оварданд [2, с.8].

Имрӯзо беҳтарин намунаҳои асарҳои рассомони тоҷик дар осорхонаҳои бузурги ҷаҳон, Осорхонаи миллии Тоҷикистон нигоҳдори ва ба намоиш гузошта мешаванд. Боздид аз ин офаридаҳо дар тарбияи маънавӣ, эстетикӣ ва ахлоқии ҷомеа, хусусан насли наврас нақши муассир дошта, зуҳуроти дунёшиносӣ ва инсондӯстии бинандаро меафзояд.

Яке аз самтҳои рушдёфтаи санъати тасвирии тоҷикон ин композитсияҳои равшану хос, гулдӯзиҳо, кандакорӣ нозуку нафис ва наққошии рӯи ҷўб, сикказании моҳиронаи рӯи оҳан, ҷавохирот ва кулолгарии махсус барои наслҳои оянда шаклҳои аҷоибӣ зиёд, рангҳои мафтункунанда ва қиссаву ривоёти рангинро нисбат ба ҳаёти халқ, таърих ва фарҳанги он баён мекунанд.

Рассомони ҷавони дигари даврони истиқлол инҳо Маҳмадҷонов Илёс, Далер Мехточов, Максуд Мирмуҳаммадов, Наргис Ҳамидова, Умеда Мардихудоева ва Зебо Давлатшоева мебошанд, ки дар ривочу равнақи санъати тасвирии муосир саҳми арзандае гузоштаанд [2, с.9].

Далер Мехточов хатмкардаи Коллеҷи рассомӣ ва Донишқадаи санъати ба номи Мирзо Турсунзода мебошад, ки дар бисёр жанрҳои санъати тасвирӣ асарҳо офаридааст. Ҳар як мусаввараи офаридаи ӯ мазмуну мундариҷаи хосеро доро мебошад. Офаридаҳои рассом дар осорхонаҳои Тоҷикистон ва хориҷ аз он маҳфузанд. Силсилаи асарҳои ӯ «Гавҳорабахш», «Роҳи дароз», «Ошиқон», «Кӯзаборон», «Ориён», «Гиря», «Фурсати умр», «Чархи фалак» ва ғайраҳо аз ҷониби тамошобин хуш қабул шудаанд.

Бо дастгирии Асосгузори сулҳу ваҳдати милли - Пешвои миллат, Президенти кишварамон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон Донишқадаи давлатии санъати тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон таъсис ёфт, ки аввалин муассисаи мустақили давлатӣ доир ба касби рассомӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин даргоҳи ҳунар донишҷӯён аз рӯи ихтисосҳои рассомӣ, наққошӣ, ҳайкалтарошӣ, дизайн ва кандакорӣ таҳсил карда ҳунар омӯхта истодаанд.

Бо мақсади рушди соҳаи санъати тасвирӣ, раёсати донишқада дар давраи фаъолияти худ бо донишгоҳу донишқадаҳои хориҷӣ, бо академияҳои миллии дигар давлатҳо ва инчунин бо мақсади гузаронидани таҷрибаомӯзӣ, тақмили ихтисос ва таъмин бо ҷои кор равобитаи ҳамкорӣ дорад. Дар донишқада ба донишҷӯён беҳтарин рассомон, аз ҷумла Рассомони Халқии Тоҷикистон, Арбобони Ҳунари Тоҷикистон, профессорону дотсентҳо бо истифода аз методу усулҳои муосири таълим дарс мегӯянд.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба маврид таъкид менамоянд, ки «Асоси офаридаҳои рассомон ба фалсафаи ҳамзистии инсон алоқамандӣ дошта, дар онҳо муаммоҳои имрӯзаи ҷомеа, зебоӣҳои табиат ва вобаста ба ин, ҳифзи муҳити зист тасвир ёфтаанд, ки бешубҳа арзиши баланди тарбиявӣ доранд» [8, №141].

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои соҳибистиклолии худ дар бисёр самту соҳаҳо ҷиҳати тараққиёти иқтисодӣ ӯ иҷтимоӣ, баланд гардидани сатҳи зиндагии сокинони мамлакат, рушду нумӯи ҳунари мардумӣ ва муаррифии он ба ҷаҳониён ба дастовардҳои бузургу беназире ноил гардид, ки ҳамаи он натиҷаи ташаббусҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати милли - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аст. Ҳизматҳои беназири Пешвои муаззами миллат барои кишвар ва мардуми худ, хусусан дар эҳё намудани ҳунари мардумӣ ва роҳнамоӣ ба ҷавонон бисобиқаву беназиранд.

Дар замони Истиқлолият тамоми соҳаҳои санъат; наққошӣ, кандакорӣ, заргарӣ, меъморӣ, рассомӣ, ҳайкалтарошӣ ва ғайра равнақу ривоч ва густариш ёфтанд. Ҳамеша ҷавононро ҳамчун неруи пешбарандаи ҷамъият, ба омӯхтани ҳунар ва аз худ кардани касбҳои гуногун таъкид менамояд, зеро эҳёи ҳунари мардумӣ муаррифгари миллат буда, дар тарбияи меҳнатии ҷавонон нақши бориз дорад ва бо ин роҳ фарҳанги миллиамонро ҳифз мегардонад.

Мусаллам аст, ки дар замони соҳибистиклолии кишвар эҳёи ҳунари мардуми сол аз сол зиёд гардида, дар ин самт силсилаи санадҳои меъёрию ҳуқуқии марбут ба рушди санъат ва ҳунари милли қабул ва ба мавриди амал қарор дода шуда истодаанд.

Соли 2018-ро «Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунари мардумӣ», солҳои 2019-2021-ро «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунари мардумӣ» эълон намудани Сарвари кишварамон, боиси руҳбаландии аҳли ҷомеа, хусусан ҷавонон гардид.

Ин ташаббуси шоистаро кулли аҳли зиё, хоса эҷодкорону рассомон, меъморону ҳайкалтарошон, хунармандону санъатшиносон ҷонибдорӣ ва ҳӯш истикбол намуданд. Натиҷаи ҳамин аст, ки сол аз сол завқи ҷавонон ба омӯхтани хунарҳои мардумӣ, аз ҷумла хунари кандакорӣ, меъморӣ, наққошӣ, ҳайкалтарошӣ ва санъати рассомӣ афзуда истодааст.

Асарҳои рассомон барои инсоният муҳимтарин арзиши маънавӣ маҳсуб ёфта, ба тақмили завқи зебопарастии ӯ мусоидат мекунад. Имрӯз мо метавонем бо хунармандони санъати рассомӣ, зардӯзӣ, кулолгарӣ, кандакорӣ дар ҷӯб, ҳайкалтарошӣ, меъморӣ ва гач ифтихор намоем.

Санъати халқии дасти Тоҷикистон анъанаҳои худро дорад, ки дар он меҳри самими халқи тоҷик ифода гардида, қисми ҷудонопазири маданияти маънавии миллати тоҷик ба шумор меравад.

Ҳамин тавр, ба санъати давраи муосир идеяҳои гуманистии давраҳои гузашта таъсир расонда, он аз дурдонаҳои дохилӣ миллии бадеӣ ва аз аҳамияти умумиинсонии онҳо барои худ манбаъ мегирад. Зебопарастии асарҳои рассомони халқи тоҷик на танҳо дар марҳалаи муосир, балки дар оянда низ пайваста таваҷҷуҳ ба гузаштаро тақозо менамояд.

Адабиёт:

1. Долгоносова Е. Санъати тасвирии тоҷик. / Тоҷикистони советӣ. – Душанбе, 26 июли 1967.
2. Ёғибекова Б. Гулбофӣ хунари аҷодӣ. // Фирӯза. – Душанбе, 11 ноябри 2019. – С.7-9.
3. Каримова Р. История развития культуры Таджикистана в годы независимости. – Душанбе, 2011.
4. Курбанов С. Санъати тасвирии тоҷик тақомул меёбад. / Адабиёт ва санъат. – Душанбе, 30 майи 2003.
5. Муродов Р. Рушду қамолӣ санъати тасвирӣ. / Садои Шарқ. – Душанбе, 1974. – С.113-123.
6. Муродов Р. Санъати ҳозираи тасвирии тоҷик ва проблемаҳои инкишофи он. // Коммунисти Тоҷикистон. – Душанбе, 1978. – С.16-22.
7. Садои мардум, №156, 31. 12. 2018
8. Садои мардум № 141-142 (3621-3622), 15. 11. 2016.
9. МанONOва М. Ривочу раванги санъати тасвирӣ - Ҳақ. – Ленинобод, 8 октябр соли 1974.

Калидвожаҳо: *Рассомон, санъати тасвирӣ, хунармандон, санъатшиносон, эҷодиёт, муосир, рушд, санъат, тоҷик, маҳорат.*

Аннотация

РАЗВИТИЕ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В СОВЕТСКОЕ И СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

В статье речь идёт о развитии изобразительного искусства Таджикистана в советское и современное время. Информация предоставлена о первых появлении художественного колледжа и творческая деятельность художников. В развитии искусства таджикского народа очень велик вклад, художников советской эпохи, а также художников современной эпохи. Работы таджикских художников были успешно представлены во многих странах мира, что привело к награждению таджикского народа. Необходимо, чтобы таджикское изобразительное искусство в дальнейшем, с его социальным содержанием, выражением своих навыков, внесло достойную вклад в воспитание подрастающего поколения. Все это доказывает, что таджикское искусство создает имидж страны во всем мире и делает ее более влиятельной.

Ключевые слова: *Художники, изобразительного искусство, ремесленники, искусствоведы, творческие, современные, развивающие, искусство, таджик, мастерство.*

Annotation

THE DEVELOPMENT OF FINE ART IN SOVIET AND MODERN TIMES

The article deals with the development of the fine arts of Tajikistan in Soviet and modern times. Information is provided about the first appearance of the art college and the creative activities of artists. In the development of the art of the Tajik people, the contribution of artists of the Soviet era as well as artists of the modern era is very great. The works of Tajik artists have been successfully presented in many countries of the world, which led to the awarding of the Tajik people. It is necessary that Tajik fine art in the future, with its social content, the expression of its skills, make a worthy contribution to the education of the younger generation. All this proves that Tajik art creates the image of the country around the world and makes it more influential.

Keywords: *Artists, visual art, craft, claim, creative, modern, educational, art, tajik, skills.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Оймахмадова Наргис, магистранти соли дуҷуми Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон: +992 935562038

Сведения об авторе: Оймахмадова Наргис, магистрантка второго курса Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: +992 935562038

About the author: Oymakhmadova Nargis, second-year master's student at the Institute of History, Archeology and Ethnography named after Akhmad Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: +992 935562038

НАҚШИ КОЛЛЕЧИ ҶУМҲУРИЯВИИ РАССОМИИ БА НОМИ М. ОЛИМОВ ДАР РУШДИ САНЪАТИ ТАСВИРИИ ТОҶИКИСТОН

Тоҷикон аз зумраи мардумони соҳибтамаддун ханӯз аз аҳди бостон ба ҳисоб рафта, дар рушди илм ва фарҳанги минтақа ва ҷаҳон ҳиссаи арзанда гузоштаанд. Маҳз бо дарки ҳамин воқеият варзидатарин мустаҳриқини олам тоҷиконро дар радифи шаш миллати соҳибфарҳанг ва тамаддунофари қораи Осиё ханӯз аз замонҳои қуҳан шомил намуда, саҳми ин миллатро дар ғанӣ намудани ганҷинаи фарҳанги ҷаҳонӣ арзишманд арзёбӣ намудаанд. Яке аз намудҳои санъати рушднамуда дар масири таърихи аҷдодӣ санъати тасвирӣ маҳсуб меёбад, ки даврони мухталифи инкишофро аз сар гузаронидааст.

Яке аз даврҳои, ки дар рушди санъати тасвирии тоҷик, ба ҳайси соҳаи касбӣ рақам задааст, солҳои Тоҷикистон дар ҳаёти Иттиҳоди Шуравӣ ба шумор меравад. Ҳадаф аз аз зикри ин матлаб аз он иборат аст, ки заминаҳои бунёдии рушди соҳаи мавриди назар маҳз дар даврони Шуравӣ, ҳамчун соҳаи ҷудогонаи касбӣ фароҳам омада, занҷираи таърихии рушду нумӯи мероси санъати тасвирии аҷдодиро, ки дар солҳои ҳукумати амрӣ хеле заиф гардида буд, дубора барқарор намуд. Инчунин, дар даврони Шуравӣ санъати тасвирӣ дар Тоҷикистон бо омезиш ёфтани сабуку тарҳҳои аврупоӣ хусусияти тоза касб намуда, ба марҳилаи рушди муосир ворид мегардад. Лозим ба зикр аст, ки дар ибтидои даврони Шуравӣ дар ҶШС Тоҷикистон мактаби рассомони касбӣ, ки заминаҳои бунёдии рушди минбаъдаи соҳаи мазкурро фароҳам орад, дида намешуд, аз ин лиҳоз, таъмини макотиби тозатаъсиси мусаввирӣ бо мутахассисони касбӣ аз мушкилоти аввалиндараҷа маҳсуб меёфт. Аз ҷумлаи нахустин мактаби тасвирӣ дар Тоҷикистони Шуравӣ омӯзишгоҳи рассомии ба номи Мирзораҳмат Олимов ба ҳисоб меравад, ки соли 1936 таъсис ёфта, дар раванҷу ривож ёфтани санъати тасвирии касбии ватанӣ нақши калидӣ гузоштааст. Дар арафаи таъсисёбӣ ва солҳои аввали фаъолият нарасидани мутахассисони соҳа дар омӯзишгоҳ баръало эҳсос мегардид [8, с.113]. Аз ин лиҳоз, Ҳукумати онвақтаи ҶШС Тоҷикистон барои ҷалб намудани мутахассисони соҳа аз дигар шаҳрҳои собиқ Шуравӣ ба омӯзишгоҳ кӯшиш менамуд. Ин кӯшишҳо марҳилаи якуми рушди фаъолияти ин боргоҳро ба миён овард. Пас аз мустаҳкам гардидани потенциали кадрӣ омӯзишгоҳ марҳилаи дигари рушди соҳа, ки алақай дар он рассомони ватанӣ мавқеи калидӣ пайдо намуда буданд, оғоз мегардад. Қобили қайд аст, ки ин омӯзишгоҳ дахҳо рассомони варзида ва соҳибмактаби кишварро тарбия намудааст.

Омӯзишгоҳи мазкур ягона маркази тайёр намудани кадрҳои баландхатисоси санъати тасвирӣ ва наққошӣ дар ҷумҳуриямон мебошад. Бо Қарори Кумитаи марказии ҲК Тоҷикистон ва Совети Вазирони ҶШС Тоҷикистон аз 18 июни соли 1975 хидматҳои шоёни Рассоми халқии Тоҷикистон М. Олимовро ба назар гирифта ба Омӯзишгоҳи рассомӣ номи ӯ гузошта шуд. Аз 3 июли соли 2003 ин ҷониб бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Омӯзишгоҳи ҷумҳуриявии рассомии ба номи М. Олимов ба Муассисаи таълимии Коллеҷи ҷумҳуриявии рассомии ба номи М. Олимов табдил дода шуд [10, с.68].

Дар тули фаъолияти эҷодии худ коллеҷро зиёда аз 4000 нафар мутахассисони болаёқат хатм намудаанд, ки ҳоло дар соҳаҳои гуногуни ҷумҳурӣ ва берун аз он пурсамар кор ва фаъолият меkunанд. Ҳаёти асосии рассомони Тоҷикистон собиқ хатмкунандагони ҳамин коллеҷ мебошанд, ки ҳоло ба сифати муаллимони мактабҳои миёна ва донишгоҳҳои олии ҷумҳурӣ, дар муассисаҳои давлатӣ, нашриёти «Ирфон», Тоҷикфилм, Кумитаи телевизион ва радио, коргоҳҳои рассомӣ бомувафакият кор карда истодаанд. Қариб 200 нафар шогирдони собиқи коллеҷ аъзои Иттифоқи рассомони ИҶШС ва аъзои иттиҳодияҳои эҷодии рассомони ҷавонанд [5, с.6].

Коллеҷи ҷумҳуриявии рассомии ба номи М. Олимов бо собиқ хатмкунандагон – Рассоми халқии Тоҷикистон, дорандаи Ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, аввалин наққош ва ташкилкунандаи шӯбаи наққошӣ дар коллеҷ М. Олимов, Рассоми халқии Тоҷикистон, дорандаи Ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, аввалин кандакор дар ҷуб, эҳғари ин санъати кандакорӣ дар ҷумҳурӣ Сирочиддин Нуриддинов, Рассоми хизматнишондодаи ҷумҳурӣ, ташкилкунандаи санъати тасвирӣ дар коллеҷ, Рассоми

халкии Тоҷикистон, дорандаи Ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, профессори Академияи рассомии шаҳри Москва ба номи Суриков Хушвахтов Х., Рассоми халкии Тоҷикистон, профессор Ҳабибуллоев З. Н., Рассоми халкии Тоҷикистон, дорандаи Ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ Вафо Назаров, Рассоми халкии ИҶШС, дорандаи Ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, собиқ раиси Иттифоқи рассомони Тоҷикистон Қурбонов С.У., Рассоми халкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Лауреати мукофоти давлатии ба номи А. Рӯдакӣ, дотсент Шарипов С., Рассоми халкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дорандаи Ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Сангов Ю., Арбоби шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Лауреати мукофоти давлатӣ дар соҳаи лоиҳакашӣ ва меъморӣ, собиқ директори Коллеҷи ҷумҳуриявии рассомии ба номи М. Олимов Одинаев В. О., Арбоби хунари Ҷумҳурии Тоҷикистон, муаллим – наққоши Коллеҷи рассомӣ Сайфиддинов А., Арбоби хунари Ҷумҳурии Тоҷикистон, муаллими ботачрибаи санъати тасвирии Коллеҷи рассомӣ Юсупов А., аъзои Иттифоқи рассомони Тоҷикистон, яке аз кандакорҳои ҷумҳурӣ, ки на танҳо дар ҷумҳурӣ, балки берун аз он ҳам маълуму машҳур аст, Ҳайдаров А., аъзои Иттифоқи рассомони Тоҷикистон ва дизайнерҳои ҷумҳурӣ, усто-заргар, муаллими Коллеҷи рассомӣ Назирматов А., аъзои Иттифоқи рассомони Тоҷикистон, Арбоби хунари Ҷумҳурии Тоҷикистон, рассом-миниатюрист Камолов О. А., аъзои Иттифоқи рассомони Тоҷикистон муаллима Ҳочиева С.Б. аз он ҷумла Шералиев С.- рассоми халкии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки меҳнати шоистаи онҳоро Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон кадр кардааст, дастоварди беназири коллеҷ маҳсуб меёбанд, зеро ки роҳи эҷодии тай намудаи онҳо аз даргоҳи коллеҷ оғоз гардида, сахми онҳо дар рушди санъати тасвирии ватанӣ арзишманд мебошад [4, с.31-32]. Устодони коллеҷ Ҳабибуллоев З., Шарипов С., Довудов З., Одинаев В., Шералиев С., Одинаев Б., Ҳайдаров А. борҳо бо осори офаридаи худ дар намоишҳои умумичаҳонӣ, аз қабилӣ Русия, Қазоқистон, Ўзбекистон, Туркия, Афғонистон, Норвегия, Сурия, Алҷазоир, Эрон, Шветсия, Венгрия, Кипр, Ироқ, Чопон, Олмон ва дигар мамлакатҳо иштирок намуда, санъати мусаввирии тоҷикро муаррифӣ намудаанд [4, с.34].

Раҳматулло Абдурахмонов яке аз хатмкардагони Омӯзишгоҳи болозикр, аз зумраи мусаввирини варзидаи Тоҷикистони Шуравӣ ва даврони истиқлол ба ҳисоб рафта, дар инкишофи услуби қадимтарин ва мураккаби наққошии миллӣ сахми назаррас гузоштааст. Бехтарин асарҳои эҷодкардаи ин рассом «Рақси гулҳо», «Бойгарӣ», «Ситора», «Сулҳ» (1984), «Баҳор» (2010), «Гулдаста» (2011) ва «Гулистон» (2011) дар намоишномаҳои кишвар ва берун аз он, пеш аз ҳама Москва, Пекин, Техрон, Алмаато ва Остона пешкаши аҳли илм гардида, бо ҷоиза ва шаҳодатномаҳо сарфароз гардонида шудааст [5, с.5].

Рассоми эҷодкори дигаре, ки ба арсаи санъати тасвирии тоҷик қадам гузоштааст, Сабзали Шарифовро низ номбар кардан мумкин аст. Яке аз бунёдгузори санъати муосири монументалӣ – ороишии тоҷик, ки умри азизи худро сарфи ин пеша намудааст. Сабзали Шарифов аз қабилӣ рассомонест, ки ба воқеияти зиндагӣ аз назари фалсафи менигарад. Тамошои асарҳои рассом касро ба олами андешаҳо мебарад. Рассом дар асарҳояш бештар таъриху қисмати халқро инъикос намудааст. Асарҳои «Гусел», «Туйи сарзаминам», «Гахвора», «Модар», «Дар таги чанори куҳан», «Пахтакорон» яке аз бехтарин офаридаҳои рассом шинохта шуданд. Асари солҳои охир эҷодкардаи рассом ин «Сарчашмаи решаҳо» мебошад, ки ба Соли оби тоза бахшида шудааст. Ин асар ҳоло коллексияи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистонро зеб медиҳад [5, с.5].

Хатмкардаи коллеҷ, рассоми шӯҳратёре, ки дар кишварҳои собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ва берун аз он қор ва фаъолият намудааст, Сухроб Қурбонов мебошад. Осори наққошии Сухроб Қурбонов дар бойгонҳои Владимир Путин, Президенти Россия, Кофи Аннан, собиқ дабири кулли Созмони Милали Муттаҳид, Парвиз Мушараф, собиқ Президенти Покистон, Юрий Лужков, шаҳрдори собиқи Москва, Терешкова ва Батурина ва чандин осорхонаҳои маъруфи ҷаҳон мавҷуданд. Сухроб Қурбонов ҳамчун рассоми боистеъдод зиёда аз 30 сол Иттифоқи рассомони Тоҷикистонро роҳбарӣ мекард. Мусаввараҳои ӯ бо зебоии хоси худ аз мусаввараҳои дигар рассомон ба кулли фарқ мекунанд. Сухроб Қурбонов дар асарҳои худ масъалаҳои ҳеле муҳим ва мураккабро ба миён мегузорад. Аз ҷумла тасвирҳои «Бузкашӣ», «Имтиҳон», «Чавонӣ», «Тоҷикистони ман», «Оҳанги шинос» ва монанди инҳо аз ҷолибтарин офаридаҳои рассоманд. Табиати Тоҷикистон ва мардумони он дар эҷодиёти рассом мавқеи муҳим дошта, инъикоси ин мавзӯҳо ҳеле равшану барҷаста аст. Мазмунӣ асарҳои рассом дурусту воқеӣ мебошад. Масъалаҳое, ки рассом баррасиву инъикос намудааст, имрӯз низ

мубрам ҳастанд. Бинобар ин, онҳо ҳамчун рассомони муосирони мо падидор гардида, таҷрибаи онҳо барои насли наврас хеле муҳим аст [3, с.8].

Рассомони маъруфи кишвар, хатмкардагони коллеҷ, Ф. Хоҷаев, А. Отахонов, Г. Ҷӯраев, А. Миршакаров, М. Бекназаров, Б. Одиназода, К. Начмиддинов, М. Холов, Ф. Некматзода, Н. Эшонова, М. Мирмуҳаммадов, И. Мамадҷонов, Д. Меҳточов, Р. Рақибова, Э. Олимов, Р. Рӯзибоев, З. Давлатшоева, Б. Ғаниева, Н. Ҳомидова, У. Мардихудоева, Б. Забиров ва дигарон бо шаклу услуби хоси тасвир намудан ба мавзӯҳои гуногуни санъати мардумӣ рӯ оварда, дар рушди соҳаи мавриди назар саҳми арзанда гузоштаанд [3, с.8]. Имрӯзҳо бехтарин намунаҳои эҷодиёти онҳо дар осорхонаҳои бузурги ҷаҳон, ба вижа дар Осорхонаи миллии Тоҷикистон нигохдорию муаррифӣ мешаванд. Тамошои офаридаҳои рассомон дар тарбияи маънавӣ, эстетикӣ ва ахлоқии ҷомеа, хусусан насли наврас нақши муассир дошта, зухуроти дунёшиносӣ ва инсондӯстии бинандаро меафзояд.

Рассомони ҷавони мамлакат, аз ҷумла Маҳмадҷонов Илёс, Далер Меҳточов, Максуд Мирмуҳаммадов, Наргис Ҳамидова, Умеда Мардихудоева ва Зебо Давлатшоева, ки хатмкунандагони даврони истиқлоли коллеҷ ба шумор мераванд, дар ривочу равнақ ёфтани санъати тасвирии ватанӣ ҳиссаи арзанда гузошта истодаанд [3, с.9].

Бо дастгирии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий - Пешвои миллат, Президенти кишварамон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2013 таҳти №144 Донишқадаи давлатии санъати тасвирӣ ва дизайни Тоҷикистон таъсис ёфт, ки аввалин муассисаи мустақили давлатӣ доир ба санъати тасвирӣ ба ҳисоб меравад. Лозим ба зикр аст, ки дар фароҳам омадани заминаҳои бунёдии дар оянда таъсис додани мактаби олии соҳаи тасвирӣ нақши коллеҷи мазкур басо назаррас мебошад. Зеро аксарияти мутахассисони Донишқадаи болозикрро маҳз хатмкардагони коллеҷ ташкил медиҳад.

Айни ҳол, ба донишҷӯёни Донишқада бехтарин рассомон, аз ҷумла Рассомони халқии Тоҷикистон, Арбобони ҳунари Тоҷикистон, профессорону дотсентҳо, ки дастпарвардагони коллеҷи мавриди назар мебошанд, бо истифода аз методу усулҳои муосири таълим дарс меғуянд.

Бо ба инобат гирифтани таваҷҷуҳи Ҳукумати мамлакат ба рушди санъат ва ҳунароҳои мардумӣ баланд бардоштани сатҳ ва сифати омода намудани мутахассисони соҳаҳои санъати наққошӣ, қандакорӣ, заргарӣ, меъморӣ, рассомӣ, ҳайкалтарошӣ ва ғайра яке аз вазифаҳои асосӣ дар назди роҳбарият ва ҳайати қормандони коллеҷ ба ҳисоб меравад. Зеро дар замони соҳибистиқлолии кишвар таваҷҷуҳи Ҳукумати мамлакат зери роҳбарии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нисбат ба эҳёи ҳунароҳои мардумӣ сол аз сол зиёд гардида, дар ин самт як силсила санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ки заминаҳои ҳуқуқии рушди санъат ва ҳунароҳои мардумиро фароҳам орад, қабул ва мавриди амал қарор дода шуда истодааст. Эълон гардидани соли 2018 - «Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ» ва солҳои 2019-2021 «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунароҳои мардумӣ» дар Паёмҳои Президенти ҷумҳурӣ ба Маҷлиси Олӣ далели дигарест перомунӣ матлаби болозикр.

Ҳамин тавр, маҳсули захираи мусаввирон муҳимтарин арзиши маънавӣ барои ҷомеа маҳсуб ёфта, ҷиҳати такмил ёфтани завқи зебоипарастии инсон мусоидат менамояд. Ҳамин тариқ, бо дарназардошти гуфтаҳои боло метавон иброз намуд, ки коллеҷи мазкур дар масири фаъолияти пурмаҳсули худ, дар рушди санъати тасвирии Тоҷикистон саҳми арзанда гузоштааст.

Адабиёт:

1. Айни Л. Изобразительное искусство Таджикистана. /Советский художник. – Душанбе, 1990. – 223 с.
2. Долгоносова Е. Санъати тасвирии тоҷик. / Тоҷикистони советӣ. – Душанбе, 26 июли 1967.
3. Ёғибекова Б. Гулбофӣ ҳунари аҷдоди. // Фирӯза. – Душанбе, 11 ноябри 2019. – С.7-9.
4. Каримова Р. История развития культуры Таджикистана в годы независимости. – Душанбе, 2011.
5. Қурбонов С. Санъати тасвирии тоҷик тақомул меёбад. Адабиёт ва санъат. – Душанбе, 30 майи 2003.
6. Лукмон Т. Ба дунболи зебӣ. Адабиёт ва санъат. – Душанбе, 13 августи 1985.
7. Лукмон Т. Тавлиди баҳори нав. Адабиёт ва санъат. – Душанбе, 19 сентябри 1985.
8. Муродов Р. Рушду қамолӣ санъати тасвирӣ. / Садои Шарқ. – Душанбе, 1974. – С.113-123.
9. Муродов Р. Санъати ҳозираи тасвирии тоҷик ва проблемаҳои инкишофи он. // Коммунисти Тоҷикистон. – Душанбе, 1978. – С.16-22.
10. Назаров М. Инкишофи санъати тасвирӣ. – Сталинобод, 1961. – 244 с.

11. Панно. Истилоҳи санъати тасвирӣ. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 2. – Душанбе, 1989. – С.525-526.
12. Хушвахтов Х. Солҳои комёбиҳои эҷодӣ. / Тоҷикистони советӣ. – Душанбе, 17 февралӣ 1977.

Калидвожаҳо: *рушди санъати тасвирӣ, омӯзишигоҳи санъати тасвирӣ, зебоинарастӣ, рассомон, соҳаҳои санъати тасвирӣ, наққошӣ, заргарӣ, куллогарӣ, ҳайкалтарошӣ, қандакорӣ.*

Аннотация

РОЛЬ РЕСПУБЛИКАНСКОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО КОЛЛЕДЖА ИМЕНИ М. ОЛИМОВ В РАЗВИТИИ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА ТАДЖИКИСТАНА

В данной статье отражена роль республиканского художественного колледжа имени М. Олимова в развитии изобразительного искусства Таджикистана. Развитие таджикского изобразительного искусства в советское время, создание этого колледжа, процесс его становления и подготовка специалистов данной области в колледже являются центральными вопросами данной статьи. Также отражено развитие профессиональной школы отечественной живописи в 60-80-х годах XX века, вклад выпускников колледжа в развитие изобразительного искусства Таджикистана, участие выпускников колледжа в выставках художников Азиатского региона. региона и мира, развитие этой сферы в период независимости и внимание Правительства страны к развитию отрасли и т. д. считаются основными вопросами исследуемой темы.

Ключевые слова: *развитие изобразительного искусства, изучение изобразительного искусства, красота, художники, области изобразительного искусства, живопись, ювелирное искусство, гончарное дело, скульптура, гравюра.*

Annotation

THE ROLE OF THE REPUBLICAN ART COLLEGE NAMED AFTER M. OLIMOV IN THE DEVELOPMENT OF FINE ARTS IN TAJIKISTAN

This article reflects the role of the Republican Art College named after M. Olimov in the development of fine arts in Tajikistan. The development of Tajik fine arts in Soviet times, the creation of this college, the process of its formation and the training of specialists in this field at the college are the central issues of this article. The development of the professional school of domestic painting in the 60-80s of the XX century, the contribution of college graduates to the development of the fine arts of Tajikistan, and the participation of college graduates in exhibitions of artists of the Asian region are also reflected. Region and the world, the development of this area during the period of independence and the attention of the Government of the country to the development of the industry, etc. are considered the main issues of the topic under study.

Keywords: *development of fine arts, study of fine arts, beauty, artists, fields of fine arts, painting, jewelry, pottery, sculpture, engraving.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Оймахмадова Наргис, магистранти соли дуюми Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи Аҳмади Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон: +992 935562038

Сведения об авторе: Оймахмадова Наргис, магистрантка второго курса Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: +992 935562038

About the author: Oymakhmadova Nargis, second-year master's student at the Institute of History, Archeology and Ethnography named after Akhmad Donish of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: +992 935562038

ОМУЗИШИ МАТНҲОИ РАМЗИИ АФРОСИЁБ

Имрӯз онро дубора кашф кардан ва ба мазмуни фарҳанги муосир дохил кардан лозим аст, ки ороиш дар гузашта бо ороиш маҳдуд набуд, балки «забони» графикаи универсалӣ буд. Ин забон аз хатти фарқ мекард ва барои доираи васеи мардум фаҳмо буд. Унсурҳои ин «забон» аз аломатҳои алоҳида иборат буданд, ки хусусиятҳои асосии микро ва макрокосмро ба таври рамзӣ ифода мекарданд. Маҷмуи аломатҳо «матн»-и рамзӣ буданд, ки «хондана» дониши фарҳанги гузаштаро ошкор мекард, ки аксар вақт барои усулҳои дигари илмӣ дастнорас аст.

Ёди «забон»-и рамзҳои фаромӯшшуда то ҳол дар марказҳои ҳунарҳои мардумӣ маҳфуз аст, ки дар он ҷо маънои муқаддаси аломатҳои ороишӣ дар рӯи қолинҳо, сӯзанҳо, паноҳҳои гачӣ ва ғайра ёдовар мешавад. Дар таърихи маълуми Осиёи Миёна дар ҳудуди Самарқанди имрӯза ягон маркази шахре нест, ки аз ҷиҳати аҳамияти таърихӣ ва фарҳангӣ ба Африёб - маркази шахраки бостонии дорои фарҳанги духазорсолааш баробар бошад.

Аз ин рӯ, кашф ва «хондан»-и «матнҳо»-и рамзии Африёб вазифаи ниҳоят муҳим барои дарки тамаддуни гузашта аст. Тадқиқотҳои қаблӣ нишон доданд, ки шакл ва ороиши меъморӣ дар мазорҳои Сомониён дар Бухоро ва Сӯғд дар баробари вазифаҳои ороишӣ ва эстетикӣ вазифаҳои динию муқаддас ва ҷодугарӣ низ доранд, муяссар шуд, ки як қатор аломатҳои асоси матнҳои— космографияҳои асрҳои IX-XII-ро кашф намояд. Муқоисаи ин маълумотҳо бо маводи Африёб ҷолиб аст.

То имрӯз дар натиҷаи ҳафриётҳои муназзам дар Африёб миқдори зиёди осори сафолии ороишӣ ва ороиши меъморӣ кашф гардид.

Диққати моро ба ду ғуруҳи бозёфтҳои археологӣ ҷалб намуд:

– Яқум ин сафолии бо зебу ороёфта ва ба осонӣ шинохташаванда мебошад.

Онҳо бо шишаҳои ранга ранг карда шудаанд, ки бо шиша пӯшидаанд ва аз асрҳои IX то XII тааллуқ доранд.

– Ғуруҳи дуввум - маҷмуи панелҳои нафиси стукко, ки дар қисми ғарбии Афросиёб бо иштироки Л. В. Вяткин ва М. Массон кашф карда шуд.

Тахмин меравад, ки онҳо қисми ороиши қасри Сомониён мебошанд, ки дар солҳои 70-80-уми асри IX сохта шудаанд. Яке аз вижагиҳои асосии ороиши Афросиёб пурра пур кардани фазои онҳо бо тасвири элементҳои растанӣ мебошад.

Навдаи боло ва паҳлӯӣ бо баргҳо (сасансанҳо) тамоми ҷойҳои холии байни сохторҳои геометрию пур мекунад.

Ороиши панелҳо, ба монанди сафолӣ, идеяи васеъ кардани «нашъунамои» шаклҳои растанӣ аз як марказ дар композитсияҳои марказӣ: 3, 4, 6 қисмҳоро дар бар мегирад.

Ин гуё ҳаёти абадӣ будани қувваҳои табию наботиро, ки некуахлоқии одамони руи замин ба он вобаста аст, эълон мекунад.

Чунин ороиш як навъ «дуо»-и графикӣ буд, ки ба қувваҳои хайрҳои илоҳӣ нигаронида шуда буд, ки ҳосилхезӣ меоранд.

Садокати соқинони бостонии Самарқанд ба фарҳанги набототи ҷовидонӣ ва неруи табиӣ дар яқоягӣ бо рамзи Афросиёби асрҳои миёна мавҷудияти се муқаддасоти исломиро дар Афросиёб, ки тақрибан дар асрҳои X-XI ба вучуд омадаанд, тасдиқ мекунад. Ин муҷассамии Шохӣ Зинда, ки ба фарҳанги Қусам ибни Аббос, ки бо номи «Подшоҳи абадӣ» маъруф аст, алоқаманд аст. Сипас - масҷиди Ҳазрати Хизр, ки бо «Қадамҷой»-и ин саргардони абадӣ алоқаманд аст, ки тибқи анъана аз оби зинда менӯшиданд. Ниҳоят, ҷои сеюм - қабр ва ҷашмаи Ҳазрати Хоча Дониёр, ки хусусияти «руёндан»-ро дар қабр дорад.

Яқчанд панелҳое, ки ба ороиши толор ишора мекунад, ҳамчун рамзи асосӣ «свастика» доранд. Ин рамзи маъруфи офтоб, энергияи офтобӣ мебошад. Ҳамчун свастикаи даври чор ва се рентгенӣ (шакли чарх) «Вертон» ҳамчун рамзи гардиш, ҳаракати даврии фазой, инчунин свастикаи анъанавии мураббаъ - рамзи офтоб ҳамчун манбаи нур ва оташи фазой муаррифӣ шудааст. (гармӣ). Дар ин ҷо як «шабака» дурусти геометрии свастика тамоми рӯи заминро пур карда, қудрат ва аҳамияти майдони ягонаи энергетикӣ қувваҳои офтобиро эълон мекунад.

«Свастика» инчунин бо рамзҳои растанӣ ороишӣ шудаанд, ки ягонагӣ ва таъсири мутақобилаи ду қувваи мусбати кайҳон: қувваҳои растанӣ табиат ва энергияи кайҳонӣ офтобро даъво ташкил мекард. Дар бисёр зарфҳои Афросиёб низ ҳамин андеша ифода ёфтааст, ки дар маркази таркиби ороишӣ аломати шабеҳи свастика гузошта шудааст, ки аз он нақшҳои мураккаби хатҳои мураккаби растанӣ сар мешаванд [7, с.127]. Он ба таври возеҳ ба офтоб ҳамчун манбаи ҳосилхезӣ ва умуман ҳаёт ишора мекунад. Имрӯз ҳам дар Самарқанд хонахоёро дидан мумкин аст, ки бо тасвири рамзии аломатҳои офтоб - гулҳои офтобӣ ба асрҳои XVIII-XX тааллуқдоранд.

Мундариҷаи «матн»-ҳои рамзии Афросиёби Хоб ба андешаҳои асосии анъанаҳои динии эронӣ шарқӣ ба мо маълум, ки ба манотиқи тоисломии Суғд иртибот дорад, мувофиқат мекунад. Дар ин ҷо худоёни марказӣ як ҷуфт буданд: Митра - худои офтоб ва Анахита - олиҳаи ҳосилхезӣ. Муодило инчунин намоёнҳои қадимии туркӣ дар бораи ҷуфти илоҳӣ мебошанд: худои мардонаи осмон (Тенгарӣ) ва олиҳаи зани замин. Дар рамзи мучаррадонаи Афросиёб ба назар мерасад, ки диантропоморфизатсияи намоишҳои фарҳангӣ сурат гирифтааст. Андешаҳои асосӣ ва рамзҳои онҳо боқӣ мондаанд ва барандагони суннати онҳо – «худои мураккаб» гуё аз байн рафтаанд, ки ин эҳтимол аз тасдиқи тавҳиди ислом, ки дар он «Ло илоҳа илоҳӣ» нест, далолат мекунад.

Як унсури комилан нави рамзӣ, ки қаблан барои фарҳангҳои Осиёи Марказӣ нодир буд, ки дар лавҳаҳои Афросиёб пайдо мешуданд, ситораҳои шаш ва ҳаштгӯша мебошанд, ки гуё аз рушди соҳаи геометрияи амалӣ дар доираи анъанаи илмӣ ислом шаҳодат медиҳанд. Эҳтимол дорад, ки дар ин давра ба минтақа тавассути исмоилиён ё яҳудиён андешаҳои семантикии Ховари Миёна интиқол дода шуда бошанд. Истифодаи рамзи шашкунча аз он шаҳодат медиҳад, ки он бо қувваҳои муқаддаси ҳосилхезӣ алоқаманд буд, ки бо тасвирҳои қадимтарини олиҳаи Замин, Анахита ва ғайра мувофиқат мекунад. Пас, ситораи ҳаштгӯша, аз афташ, бо офтоб алоқаманд аст. Азбаски рақами «8» рамзи устуворӣ, мувозинат, устуворӣ аст, пас шояд дар таркиби ситораи ҳаштгӯша Афросиёб – рамзи офтоби абадӣ ҳамчун манбаи неруи офариниши олам бошад. Ба ин чунин факт шаҳодат медиҳад, ки дар зали дувуми қаср, ки дар он рамзи офтобии свастика ҳукмфармост, ҷои марказиро панели қалони ситорадор ишғол мекунад.

Хусусияти дигари асосии созиши Афросиёб чи дар панели гач ва чи дар зарфҳои сафолӣ, истифодаи усули «текстура» мебошад. Шаклҳои асосии ороиш бо ҳамдигар чунон мураккабанд, ки агар онҳо воқеан сохта мешуданд, онҳо аз ҳамдигар ҷудо намешуданд. Ин идеяи ягонагӣ иттиҳоди унсурҳои асосии рамзии макрокосмосро ифода мекунад: растаниҳо, офтоб, замин. Дар анъанаи динию афсонавии ҳиндуаврупоии қадим рамзи гирехҳо бо худои кайҳонӣ Варуна – худои моҳу об, ҳокими «гирехҳои» сеҳрнок алоқаманд буд [6, с.186-191]. Аҳамият диҳед, ки қисми зиёди панноҳои Афросиёб қанори мавҷӯи ороишӣ низ дорад - рамзи маъруфи об. Ду соддатарин омезиш доира ва мураббаъ шакли салиб доранд, ки чор қисмати рамзӣ ба вучуд овардаанд: 1- Офтоб ва гиёҳ, 2- Замин ва наботот. Пайвастанӣ ин қувваҳои неқ ба инсон ба таври рамзӣ ба қувваҳои душман муқобил баромада, бахту саодат мебахшид. «Таркибҳои бофташуда», ки амалан ба Афросиёб монанданд, дар тартиб додани санъати қадими рус дар асрҳои X-XIII падидаи характернок гардиданд [10]. Қолиб он аст, ки дар намоишгоҳи Эрмитаж рамзи «бофташуда»-и чор қисмати мураббаъ дар зиреҳи шоҳи Милании асри XVI такрор ба такрор мешавад. Дар ин ҷо ӯ ҳамчун логотипи асосии зиреҳи металлӣ махсуб меёбад. Мувофиқи рамзи нав - «Бофтани хушбахтӣ», рамзи ҳоси сикказани асри тилло пайдо шуд. Инчунин дар ороиши қабри Қусам ибни Аббос дар Шоҳи-Зинда бевосита истифода шудааст. Чоркунҷаи рамзӣ мураккабтар аст, ки дар ҷаҳор ҳалли ороишии Афросиёб амалӣ шудааст. «Чорҷӯба»-и росткунҷаи он рамзи «замини кишоварзӣ» (ба қисмҳо тақсим шудааст), рамзҳои офтобӣ дар пахлӯҳо – ҳузур ва ҳаракати доимии офтоб ва аломатҳои растанӣ дар кунҷҳо – нашъунамо дар чор тараф мебошад [4, с.33-34; 36-37]. Агар ороиши қасри Афросиёбро бо ороиши қасри Бохар-Ходат дар Варахше муқоиса кунем, ки ороиши он ба солҳои 60-70-уми асри VIII мансуб аст [11, с.83-84], ҳислатҳои умумӣ пайдо кардан мумкин аст. Дар ин ҷо низ рамзи агросеҳрӣ бо унсурҳои растанӣ ва розеткаҳои офтобӣ мавҷуд аст [11, с.170,181]. Аммо мураккабии маъноӣ ва геометрии лавҳаҳои Афросиёб - аввалин шохиди машҳури «таркиш»-и таваллуди «ороиши меъморӣ» сабки нав, ки инкишофи босуръати он дар як қатор дигар биноҳои барҷаста, ки дар асрҳои XI-XII инкишоф ёфтааст, ба дараҷаи баландтарин расидааст» [9, с.127]. «Матнҳо»-и кайҳоншиносӣ, ки дар семантикаи ороиши қасри Сомониён пинҳон шудаанд - ғувоҳи эҳсоси муосири

файласуфи табиат ва дин аст, ки бо кумаки ислом дар Осиёи Марказӣ ба вучуд омадааст, вале то ҳол дар он вучуд надорад. тамаркузи саҳт ва мутобиқгардонии анъанавии «бутпараст»-и аст.

Идеологияи умумии ин «гирифтани ороиш» аз он иборат аст, ки майдони ягонаи муқаддаси рамзӣ, ки рамзи иттиҳоди «қувваҳои нек»-и ғолиби макрокосмос ва тасдиқи идеяҳои умумибашарӣ ва густариши қувваҳои муҳофизатӣ мебошад. Анъанавии фолклорӣ эътиқоднонигоҳ доштааст, ки чунин майдони рамзӣ аст, яъне қодир аст, ки инсон, ҳонаи ӯро аз сеҳри «қувваҳои бад» ҳифз намояд. Дар тартиб додани табакҳои сафолии Афросиёб ба ҷуз аз рамзҳои «Ҳайдан»-и ғайримусулмонӣ, навиштаҳои истиқболи арабӣ низ ҷой дода шудааст. Чунин ба назар мерасад, ки зарфе, ки дар он «рамзҳои нек»-и Ҳейден ва инчунин орзуҳои неки мусулмонон мавҷуд аст, дучандон муҳофизат карда шудааст. Сифатҳои ҷодугарӣ ва муҳофизатии ороиши геометрӣ ва растанӣ хусусиятҳои асосии ороиши санъати исломиро то охири асрҳои миёна нигоҳ доштанд. Танҳо дар замони навравандҳои умумии таърихи ин ҳодисаро ба ороиш табдил доданд. Нуктаи хеле муҳим кашфи майдони умумии рамзӣ дар фазо аз Осиёи Миёна то Русияи қадим дар давраи X-XIV мебошад, ки дар осори косметикии меъморӣ, ҳунармандӣ, сиккабарории Сомониён, Қарахониён, Булғорҳо, Хоразм ва Русия пеш аз муғул, лагери тиллоӣ ёфт шуд. Мо аллакай тавонистем мавҷудияти анъанаҳои пешрафтаи мандалиро дар фарҳанги Сомониён кашф кунем [1], ки дар Ҳиндустон, Тибет ва Чин низ истифода мешаванд. Чунин умумият дар рамзҳои гуногуни фарҳангии таърихӣ масъалаи муайян кардани сарчашмаҳои онро ба миён меорад. Азбаски рамзҳои муқаддаси омӯхташуда геометрияи кофӣ доранд, имкони рушди мувозӣ ва шабеҳи рамзӣ дар фарҳангҳои аз ҷиҳати ҷуғрофӣ аз ҳамдигар қабул кардан душвор аст. Пас, мо бояд тахмин кунем, ки як ягонагии фарҳангии Аврусиё, ки ба табодули фарҳангӣ имкон медиҳад, ба кадри кофӣ нигоҳ дошта мешавад. Ба «канал»-и чунин ретранслятсия метавонад як масири муттаҳидаи тичоратии «Роҳи абрешим» бошад. Миқдори зиёди бозёфтҳои тангаҳои Сомониён дар Аврупо аз савдои шадид шаҳодат медиҳад. Бояд қайд кард, ки савдои нассочӣ ва дигар маснуоти ҳунарии ороишӣ пешбинӣ мекунад, ки семантикаи рамзҳои ороишӣ аз ҷониби харидор маълум аст.

Адабиёт:

1. Ахраров И. А., Ремпель Л. Резной шток Афрасиаба. – Ташкент: Изд-во лит. и искусств, 1971.
2. Культура и искусство древнего Узбекистана. Каталог выставки. В двух книгах. Книга 2. – М., 1991.
3. Пырсов Ю. Е. Каталог джучидских монет Саратовского областного музея краеведения. – Казань, Изд-во Казан. универ, 2002.
4. Ремпель Л. И. Искусство Среднего Востока. Избранные труды по истории и теории искусств. – М.: Советский художник, 1978.
5. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987.
6. Холмирзаев Х. Д. Буддийские мандалы и символика Саманидов // Санъат, 2002, №2-3. – С.12-16.
7. Холмирзаев Х. Д., Махкамова А. М. Космограммы ранних исламских мавзолеев // Ежегодник Московского отделения Международной Академии Архитектуры. – Москва, 2002. – С.120-125.
8. Холмирзаев Х. Д., Махмудова А. М. Забытый «язык символов» Ак-Астана-Баба // Эхо истории- Moziydan Sado- Echo of History, 2002, №2 (14). – С.12-15.
9. Холмирзаев Х. Д., Махмудова А. М., Алимбоева Б. Космограммы Ак-Астана-Баба // Архитектура и строительство Узбекистана, 2002, №1. – С.22-25.
10. Шишкин В. А. Варахша. – М.: Изд-во АН СССР, 1963.
11. Элиаде М. Образы и символы (эссе о магико-религиозной символике) пер. Стефанова Ю. Н. // В кн. Миф о вечном возвращении. – М.: Ладомир, 2000. – С.125-247.

Аннотатсия

ОМУЗИШИ МАТНҲОИ РАМЗИИ АФРОСИЁБ

Мақолаи мазкур ба кушодани «сирри» таҳлили семантикии рамзҳои ороиши асримиёнагии Осиёи Миёна бахшида шудааст. Унсурҳои ин «забон» аломатҳои алоҳидаро дар бар мегиранд, ки аломатҳои асосии микро ва макрокосмо ба таври рамзӣ ифода мекунанд.

Калидвожаҳо: хотира, рамз, ороиш, унсурҳои забон, фарҳанг, мантиқ, фалсафа, тасаввуф, сўзанӣ, нишонаҳо.

Аннотация

ИЗУЧЕНИЕ КОДОВЫХ ТЕКСТОВ АФРАСИАБА

В статье раскрывается «секрет» семантического анализа кодов орнамента средневековой Средней Азии. Элементы этого «языка» представляют собой отдельные знаки, которые кодируют основные мифологические и мировоззренческие идеи.

Ключевые слова: *память, код, орнамент, элементы языка, культура, логика, философия, суфизм, Сузани, символы.*

Annotation

STUDY OF AFROSIAB'S CODED TEXTS

The article reveals the «secret» of semantic analysis of ornament codes of medieval Central Asia. The elements of this «language» are individual signs that encode the basic mythological and worldview ideas.

Keywords: *memory, code, ornament, language elements, culture, logic, philosophy, Sufism, Suzani, symbols.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Комиламохи Нуралишоҳ, магистранти соли аввали факултети таърих ва ҳукуки Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 888843499

Рохбари илмӣ: Сайнаков С.

Сведения об авторе: Камиламохи Нуралишоҳ, магистрантка первого курса факультета истории и права Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 888843499

Научный руководитель: Сайнаков С.

About the author: Komilamohi Nuralishoh, first-year graduate student of the Faculty of History and Law of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 888843499

Scientific supervisor: Saynakov S.

ВАНДӢСТӢ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАЪМИНИ АМНИЯТИ ҶОМЕА

Садоқат ба Ватан ва мардуми он барои ҳар миллату халқиятҳои ҷаҳон аз ҷумла, ориётаборони тамддунофар, бузургтарин шараф ва муқаддасоти зиндагӣ буда ва боқи хоҳад монд. Имрӯз ҳар миллат барои зиндагии шоистаи мардумаш талош меварзад, ки кишвари соҳиб истиклол дошта бошад. Мо мебинем, ки миллати тоҷик бо шукргузори аз неъматӣ бузурги амаонӣ ва арчгузори ба заҳматҳои фарзанди фарзонаи миллати тоҷик Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон тавонист, ки миллати сарсону ҷангзадаро сарҷамъ, созад ва мамлакатро аз вартаи ҷанг ва ҳалокат инчунин аз фишору таҳдидҳои замон барканор намояд. Маҳз муҳаббату ватандӯсти Пешвои муъаззам ватандӯстиро нишон дод. Зимни баромади хеш изҳор доштанд, ки «Ватанамонро дӯст дорем, обод созем шукрона кунем, ки чунин Ватани азизу маҳбуб дорем». Мо медонем, ки миллати тоҷик баъд аз пошхурии Иттиҳоди Шӯравӣ солҳои 90-уми асри гузашта муҳолифони ҳатарҳои ҷиддиро ба миён оварданд, ки мо то ҳол аз хотироти хеш набаровардаем. Маҳз талошу заҳматҳои фарзандони Ватандӯсти ин меҳан, ки шабурӯз хоб накарда барои дифои Ватан содиқона хизмат намуданд.

Барои ҳар кишвар албатта суботи он вобаста аз сиёсати ҳарбии он меравад. Г. Жомини пешниҳод намудааст, ки барои давлат фаъолияти ҳарбиро аз баҳши махсуси фаъолияти давлатӣ иборат медонад, ки ба таъмини суботи оромӣ ва мудофияи кишвар равона карда шудааст. Дар ин ҷода вазифаи асоси сиёсати ҳарбиро дар тарбияи маънавии одамон, ҳисси ватандӯстӣ ва шуури худ мудофиявии онҳо мебинад. Олими дигар андеша дорад, ки П. И. Пестел амнияти ҳарбии давлатро таҳлил намуда, онро на танҳо ба хоҳири тақмили артиш, балки баҳри ҳимояи арзишҳои миллӣ ва иҷтимоӣ омили зарурӣ меҳисобад. Маҳз барои баланд бардоштани соҳаи ҳарбӣ ва амнияти миллӣ Қонун ва санадҳои меъёри ҳуқуқи амалкунанда амали шуда истодааст. Бо ибтикор ва талошҳои бевосита Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар тамоми сохторҳои ҳарбӣ барои рушду нумуи давлат шароити хубро мусоидат намуда истодааст.

Аз оғози 23-феврალი соли 1993 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯзи Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷашн гирифта мешавад. Бо фарорасии ин рӯзи муҳим миллати тоҷик бо шиёори ватандӯстиву садоқат ба ватанро ба мардум мефаҳмонанд. Бинобар ин, Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон зодаи истиклолият буда, дар шароити вазнин таъсис ёфтаанд.

Мо бояд шукронаи истиклолият ва шукронаи ин хонаи обод намоему дар Ватани азизамон саҳми хешро гузорем. Тайи 30- соли фаъолият Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон рӯзҳои саҳту сангинро пушти сар карда, аз озмоишҳои шадиди ин солҳо гузаштанд ва имрӯз ба неруи қудратманди низомӣ, муҳофизи сулҳу субот ва фазои оромӣ осудаи кишвар табдил ёфтаанд ва барои ҳифзи бозғаймодӣ марзу буми Ватани азиз собит қадамона рушду такомул меёбанд. Ҳиссиёти ватандӯстӣ ин худ садоқат ба Ватан, саъю кӯшиши ба нафъи меҳан хизмат кардан мебошад. Дар ашъори бузургони гузаштаи мо маънои калимаи Ватан мавқеи хоссаи худро дорад.

Чуноне, ки Фирдавсӣ бузург дар «Шоҳнома»-и безаволи худ мефарояд.

Ҳамма сар ба сар тан ба куштан диҳем,

Аз он беҳ, ки кишвар ба душман диҳем.

Аз ин мисраҳи пурмазмун чунин андешаҳо бар меояд, ки ин мулки аҷдодиро ҳамчун гавҳараки ҷашм нигоҳ кард ва набояд ба ҳеҷ гуна ганҷе иваз кард ва аз як гиребон сар бояд бурн кардаву сипохи меҳани хеш бошем. Агар Ватан оромӣ осуда бошад, дар сартосари он сулҳу субот ҳукумрон мегардад, нозу неъмат фаровон гашта муҳаббати мардум меафзояд, дар тӯли ҳазор солаҳо аҷдодони мо умр басар бурда бо як забон сухан гуфтаанд, шодию хурсандӣ, нолаю фиғон, эҷоду хунари, ишқу муҳаббат ва дарди дил бо ҳам кардаанд.

Албатта ин аст, ки Ватан - Модар ғамхору мушфиқи ҳар яки мову шумост, ки аз рӯзе ҷашм ба олам кушоданамон моро бо ҳазор меҳру муҳаббати гарму нарм ба оғуш гирифта, мепарварад, омӯзонида ба камол мерасонад, соҳиби хонаю дар зану фарзанд, хешу ақрабо

мегардонад, хушбахт мекунонад ва баъди ғавтиданамон бонолаю созу гудози вопасини модар аст, ба ғавҳораи хоби абадӣ месупорад».

Бояд, зикр намуд, ки ин сарзаминро мо Модар - Ватан медонем ва онро муқаддас мешуморем. Мо бояд ҳамчун як фарди ҷомеаи тоҷик ватанпарасту худшиноси миллӣ бошем. Садоқату ватандӯстии мо метавонад, ҷомеаи имрӯзаи тоҷиконро бозҳам мустаҳкам намояд. Мо ватанедорем, ки номаш дар ҷаҳон пайдор аст ва фарзандони асили он ҳамеша Парчамбардори ин Ватанад ватане, ки зодаи маърифату ватандӯст бо номи Тоҷикистон аст. Чун, ки ин Ватани мо замини зарҳезу кӯҳҳои осмонбӯс буда, мардуми оқилу заковатманд дорад. Зеро зодагони ин кишвар ворисони ҳақиқии Исмоили Сомонӣ, Темурмалик, Деваштичу Восеъ, Шераку Муқаннаъ, Рӯдакиву Айнӣ ва Мирзо Турсунзодаву Бобочон Ғафуров дорад. Қаҳрамоноҳи Темурмалику Шерак, Деваштичу Восеъ далели гуфтаҳои боло, ки шоири шинохтаи тоҷик Лоик Шералӣ шинохти Ватанро аз поки шири модару ғавҳора васф менамояду ва бо чунин мисраҳо ба итмом мерасонад.

Ватан беҳбудию беҳфузӣ мост,

Ватан хушномӣю фирӯзӣ мост.

Ва маҳз ҳамин аст, ки Асосгузори сулҳу ваҳдат - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон - Сарфармондеҳи Олии Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон Генерали артиш, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид менамояд: «Мо як давлат, як Ватан ва як модар дорем. ки номаш Тоҷикистон аст».

Ва ҳаминаст, ки мо мардуми ин диёр меҳнатқарину меҳнатдӯст, меҳанпарсту меҳандӯст, меҳнат талабу меҳнатшинос ва меҳмондӯсту меҳмоннавозу бо фарҳанг ин мулки ниёгонамонро канораш бошему ва баҳри хидматаш содиқона омода бошем ва баҳри ҳимояаш ҳамеша ҳолати омода бош қарор дошта бошем. Зеро оромиву шуқу ва шуқуфои Ватан ба масъулияти ҳар як сокини он вобастагӣ дорад. Чуноне, ки Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон моддаи 43 ҳар як фарди Ҷумҳуриро вазифадор мекунад. «Ҳифзи Ватан ҳимояи манфиати давлат, таҳкими истиқлолият, амният ва иқдори мудофиявии он вазифаи муқаддаси шаҳрванд аст». Ёдрас ҳаст, ки Пешвои муаззами миллат аз рӯзи аввали Сарвари давлат буданаш бо халқ тақия намуда буд. Барои пешравии кишвар барои суботи сиёсӣ ва зиндагӣ шоиста бо афсарону сарбозони ва ғаъолиятҳои сохторҳои ҳарбӣ бархурдор мешуд. Ғамхориҳои Пешвои миллат имрӯз соҳибистиклолиро ба бор овард. Ба мо маълум аст, ки таъсиси Вазорати мудофияи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар душвортарин рӯзҳо, дар даврони шиддати ҷанги шаҳрванди барои миллати тоҷик ҳимоягару таъсирасон буд. Бинобар ин дар Ҷумҳурии Тоҷикистон Қувваҳои Мусаллаҳ ба роҳ монда шуд. Ин аст, ки яке аз фармонҳои Раиси Шурои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз 18 декабри соли 1992 таҳти №3 «Дар бораи таъсиси Қувваҳои Мусаллаҳи Ҷумҳурии Тоҷикистон» буд, ки заминаҳои ҳукукии Артиши миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон фароҳам оварад, ки аз ҳамаи рӯз саркарда тақдирӣ худро бо тақдирӣ халқу ватани ҳеш як сохт. Меҳри Ватан - Модар барояш арзиши нодиртарин буд. Маҳз ҳамин меҳру, муҳаббат садоқат ба халқу миллат оламиёноро оғох сохт, ки ӯ сарвари оқил аст.

Оқил ба ҳунар ҳароба обод кунад,

Боғи гулу кохи нур эҷод кунад.

Ҷоҳил, ки бувад ҷу ҷузғ вайронпараст,

Ҳар ҷо, ки рвад, ҳаробиро ёд кунад.

Мо бо ифтихору сарбаланди ва аз дастовардҳои истиқлолиятмон шукргузорем. Имрӯз Ватани азизу беназири 32-соли маҳбубмон дорои заводу фабрикаҳо корхонаҳои саноъати ва дар гушаву канори мамлакатамон ободкориҳо ба назар мерасад. Худ қазоват кунед, ки вақте, ки ба хиёбонҳои шаҳр қадам мегузорӣ ба худ аз гузашта ва замони имрӯз дар таҳаюлот мемони ин ҳама ободкориҳо шаҳодат аз он медиҳад, ки мо соҳибистиклол ва Ватандӯст ҳастем дар кадом самте, ки набошад Тоҷикистон бо чунин абардмардони бо нангу номусаш меҳанро обод месозад. Ғаъолияти ҳарбӣ кишвар ва заковати баланди касбии онҳо барои ин Ватан нақши калидиро бозид, ки мо худшиносу Ватандӯст гаштаем. Мардони ҷасуру ғайри Ватан тавонистанд дар суботи ҷомеаи имрӯз ҳисси баланди Ватандӯстиро ифшо намоянд. Барои ҳар фарди миллати ин меҳан Ватандориву худшиноси ва дифои он дар ташаккули ҷаҳонишавии имрӯз ба номус бошанд. То ҳеҷ таҳдид ва хатаре Ватани моро пароканда насозад.

Адабиёт:

1. Жомини Г. Очерки военного искусства в 2 т. пер. ФР-Воениздат 1939. – Т. 1. – 224 с.
2. Пестель П. И. О русской армии. Российский военный сборник / Ред. А. Е. Савинкин. – М.: ГА ВС, 1992. – С.11.
3. Хонов А., Иброҳим М. / Ба муҳофизати Ватан омода бош. – Душанбс, 2014. – С.5.

Каливожаҳо: *Ватандӯстӣ, тамаддун, Пешвои миллат, амнияти миллӣ, истиқлолият, Садоқат ба Ватан.*

Аннотация

ПАТРИОТИЗМ И ЕГО РОЛЬ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ТАДЖИКСКОГО ОБЩЕСТВА

В данной статье рассматриваются национальные интересы и сохранение территориальной целостности страны. Автор попытался использовать национальные ценности для мобилизации молодежи в духе патриотизма и служения своему народу и Родине.

Ключевые слова: *патриотизм, цивилизация, лидер нации, национальная безопасность, независимость, верность Родине.*

Annotation

PATRIOTISM AND ITS ROLE IN ENSURING THE TAJIK SOCIETY

This article discusses national interests and the preservation of the country's territorial integrity. The author tried to use national values to mobilize young people in the spirit of patriotism and service to their people and Motherland.

Keywords: *Patriotism, Civilization, Leader of the Nation, National Security, Independence, Loyalty to the Motherland.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Назаров Алиакбар Тураҷонович, магистранти соли дуюми ихтисоси ҳуқуқшиносии Институти фалсафа, сиёсатшиносӣ ва ҳуқуқи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Телефон: +992 919668535

Сведения об авторе: Назаров Алиакбар Тураджонович, магистрант второго курса по специальности юридического Института философии, политологии и права Национальной академии наук Таджикистана. Телефон: +992 919668535

About the author: Nazarov Aliakbar Turajonovich, second-year master's student in law at the Institute of Philosophy, Political Science and Law of the National Academy of Sciences of Tajikistan. Phone: +992 919668535

*Норзода Дилноза Абдумансур,
магистранти соли аввали факултети таърих ва ҳуқуқ*

МАЗМУНИ МОЛИКИЯТ ВА ҲУҚУҚИ МОЛИКИЯТ

Моликият ҳамчун категорияи иктисодӣ. Ҳуқуқи моликият асоси моддии ҳар як ҷамъият - муносибатҳои иқтисодии моликиятро устувор менамояд. Аз ин сабаб муносибатҳои моликият ва ҳуқуқи моликият ду категорияи ба ҳам вобаста мебошанд. Ҳуқуқи моликият ифодаи ҳуқуқи, яъне шакли мустаҳкам намудани муносибатҳои иқтисодии моликият мебошад. Пас, мо бояд муайян намоем, ки моликият ба маънои иқтисодӣ чист ва шаклҳои ҳуқуқии татбиқи он чи гуна мешавад.

Моликият - ин муносибати шахсони муайян ба неъматҳои моддӣ ҳамчун аз онҳо худ мебошад. Лекин барои муқаррар кардани мазмуни моликият ин ҷоида қифоя нест. Зарур аст, ки дигар шахсон ба ин ашё ҳамчун ба ашёи бегона муносибат намоёнд. Пас, моликият ин муносибати байни одамон нисбати ашё мебошад.

Моликият - ин муносибатҳои ҷамъиятӣ мебошад. Мазмуни моликият ҳамчун муносибатҳои ҷамъиятӣ ба воситаи он алоқаҳо ва муносибатҳои ифода меёбанд, ки соҳибмӯлк бо дигар одамон дар ҷараёни истеҳсол, тақсирот, иваз ва истеъмоли неъматҳои моддӣ дохил мешавад [1, с.97].

Моликият - ин муносибати молумӯлкӣ мебошад ва дар қатори муносибатҳои молумӯлкӣ мавқеи асосиро ишғол менамояд.

Моликият мазмуни иродавии худро низ дорад, ҷунки маҳз иродаи соҳибмӯлк ҳастии ашё ба ӯ тааллуқдоштаре муайян менамояд [2, с.167]. Барои муайян кардани мазмуни моликият шаклҳои мушаххаси ифодаи иродаи соҳибмӯлкро муқаррар кардан лозим аст. Лекин ҳамаи номгуи ҳаракатҳои иродавии соҳибмӯлкро муайян кардан номумкин аст ва ин лозим ҳам нест. Иродаи соҳибмӯлк нисбати ашё ба ӯ тааллуқдошта дар тасарруфӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ он ифода меёбад, ки ҳаракатҳои иродавии соҳибмӯлкро ташкил медиҳанд.

Истифодабар маънои аз ашё ба даст овардани ғоидаи он бо роҳи истифодабарии истеъмоли ва истеҳсоли онро дорад. Ихтиёрдорӣ, яъне иҷро намудани ҳаракатҳои, ки тақдир ашёро ҳал менамояд. Ин ҳам фурухтани ашё, ба иҷора додан, ба ғарав гузоштани он ва ғайра мебошад.

Ҳамин тавр, моликият - муносибати шахс ба ашё ҳамчун ба ашёи худ мебошад, ки дар тасарруфӣ, истифодабарӣ, ихтиёрдорӣ ва инчунин баргараф кардани ҳама гуна даҳлатҳои шахсони сеюм дар тақдир ҳуқуқи моликият ифода меёбад.

Ҳуқуқи моликият ҳамчун категорияи ҳуқуқӣ. Танзими муносибатҳои моликият аз меъёрҳои иборат мебошанд, ки:

а) ҳуди имконияти тааллуқ доштан ва ё надоштани неъматҳои моддиро ба шахсон муқаррар намуда, ҳолати иқтисодӣ (ҳақиқи)-и азхудкунии онро аз ҷиҳати ҳуқуқ мустаҳкам менамояд;

б) ҷоидаҳои, ки ҳарактер ва ҳадди рафтори соҳибмӯлкони амволро муқаррар менамояд, ба вучуд меоранд, яъне имкониятҳои ҳуқуқии ҳокимияти хоҷагидорӣ онҳоро аз болои амвол муқаррар менамояд;

в) воситаҳои ҳуқуқии ҳифзи соҳибмӯлкони неъматҳои моддиро аз даҳлатҳои дигар шахсон муқаррар мекунанд.

Дар илми ҳуқуқӣ граҳданӣ ҳуқуқӣ моликиятро ба маъноҳои объективӣ ва субъективӣ мефаҳманд. Барои муайян кардани ҳуқуқӣ моликият ба маънои объективӣ хусусиятҳои ҳоси ҳуқуқи моликияти субъективиро фаҳмондан лозим аст.

Мазмуни ҳуқуқӣ моликиятро вақлатҳои ҳуқуқии соҳибмӯлк нисбати тасарруфӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ ашё ташкил медиҳад. Ин вақлатҳои ҳуқуқӣ имконияти юридики рафтори соҳибмӯлк мебошад.

Вақлатҳои тасарруфӣ ин имконияти ҳуқуқии ҳокимияти хоҷагидорӣ соҳибмӯлк аз болои ашё мебошад. Тасарруфӣ метавонад қонунӣ ва ғайриқонунӣ бошад. Тасарруфии қонунӣ ҷунин тасарруфӣ мебошад, ки асоси қонунӣ дорад. Тасарруфии ғайриқонунӣ ин гуна асос надорад [3, с.143]. Одатан, ашё дар тасарруфи шахсе мебошад, ки ин ё он ҳуқуқро ба тасарруфӣ ашё дорад. Барои ҳамин ҳам, ҳангоми дида баромадани баҳсҳо оид ба ашё, қонунгузор аз эҳтимолияти қонунӣ будани соҳибмӯлки ҳақиқӣ муносибат мекунад. Яъне, шахсе, ки дар тасарруфии он ашё ҳаёт, ҳуқуқӣ тасарруфӣ ба ашёро дорад, то он даме, ки ҳолати баръаксаш исбот накуда бошад.

Соҳибмулкони ғайриқонунӣ дар навбати худ бовичдон ва бевичдон мешаванд. Соҳибмулки ғайриқонунии бовичдон шахсест, ки намедонист ва намебоист донад, ки ҳуқуқӣ тасарруфиро ба ашё надорад. Соҳибмулки ғайриқонунии бевичдон бошад, медонист ва ё мебоист донад, ки ҳуқуқӣ тасарруфиро ба ашё надорад.

Таксим намудани соҳибмулкони ғайриқонунӣ ба бовичдон ва бевичдон ҳангоми ба амал баровардани ҳисоббаробаркунӣ аз руи даромад ва хароҷот дар ҳолатҳои талаб кардани ашё ба воситаи пешниҳод намудани даъвои виндикатсионӣ ва инчунин ҳангоми ҳал кардани масъалаи ба даст даровардани ҳуқуқӣ моликият бо гузаштани муҳлати тасарруфӣ аҳамияти калон дорад. Ваколати истифодабарӣ ин имконияти ҳуқуқии ба даст даровардани хусусиятҳои фоидаовари ашё дар чараёни истифодабарии шахс ва ё истехсоли он мебошад. Дар бисёр ҳолатҳо як ашё метавонад ҳам бо мақсади истифодабарии шахс ва ҳам бо мақсадҳои истехсолӣ, яъне ба даст даровардани фоида истифода шавад. Ваколати ихтиёрдорӣ - ин имконияти ҳуқуқии ҳал кардани тақдир ашё бо роҳи иҷро кардани ҳаракатҳои ҳуқуқӣ нисбат, ба ин ашё мебошад. Соҳибмулк ҳуқуқ дорад ашёи ба ӯ тааллуқдоштаре фурушад, ба иҷора диҳад, ба гарав монад, ба мерос гузорад ва ҳатто онро несту нобуд намояд.

Соҳибмулки ашё ҳуқуқ дорад ҳуқуқӣ мулкдорӣ худро аз даҳолати шахсони сеюм ба ин ашё ҳифз намояд, инчунин ба воситаи худмуҳофизаткунӣ ҳимоя кунад. Лекин ин маънои онро надорад, ки ҳокимияти соҳибмулк нисбати ашёи ба ӯ тааллуқдошта беҳудуд аст. Соҳибмулк нисбати ашёи ба ӯ тааллуқдошта танҳо ҳаракатҳои бо қонун иҷозатдошударо иҷро карда метавонад. Соҳибмулк уҳдадор аст, ҳангоми ба амал баровардани ҳуқуқӣ моликият, ҳамаи чораҳоеро пешбинӣ намояд, ки расондани зарарро ба ҳаёт ва саломатии шахрвандон ва муҳити атроф пешгирӣ менамояд. Соҳибмулк бояд аз ҳадди ба амал баровардани ҳуқуқҳои граҷданӣ берун набарояд (м. 10 КГ ҚТ) [4, с.143]. Инчунин соҳибмулк уҳдадор аст, ки дар ҳолатҳои бо қонун пешбинишуда, ба дигар шахсон ҳуқуқ маҳдуди истифодабарии ашёи худро имконият диҳад. Ҳамин тавр, ҳуқуқӣ моликияти субъективӣ - имконияти ҳуқуқии соҳибмулк ба тасарруфӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ ашё бо хоҳиш ва ба манфиатҳои худ бо роҳи нисбати ашё иҷро кардани ҳама гуна ҳаракатҳои бо қонун ва дигар санадҳои меъёри иҷозатдошуда, ки ҳуқуқ ва манфиатҳои бо қонун ҳифзшавандаи дигар шахсонро вайрон намекунад, инчунин, имконияти бартараф кардани ҳама гуна даҳолати шахсони сеюм ба доираи ҳокимияти хоҷагидорӣ соҳибмулк ба вучуд меорад. Ҳуқуқӣ субъективӣ моликият унсури муносибатҳои ҳуқуқии мутлақ мебошад, ки дар ин муносибат бар зидди соҳибмулк ҳама гуна шахсони сеюме, ки уҳдадоранд ин ҳуқуқро вайрон накунад, меистанд. Ба мафҳуми ҳуқуқӣ моликият ба маънои субъективӣ таъя намуда, мафҳуми ҳуқуқӣ моликиятро ҳамчун институту ҳуқуқӣ шарҳ додан мумкин аст.

Ҳамин тариқ ҳуқуқӣ моликият - ин низомии меъёрҳои ҳуқуқие мебошад, ки муносибатҳои соҳибмулкро нисбати тасарруфӣ, истифодабарӣ ва ихтиёрдорӣ ашё бо хоҳиш ва ба манфиатҳои соҳибмулк, инчунин бартараф кардани даҳолатҳои ҳама гуна шахсони сеюмро ба доираи ҳокимияти хоҷагидорӣ он танзим менамояд.

Адабиёт:

1. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2009.
2. Суханов Е. А. Проблемы правового регулирования отношений публичной собственности и новый Гражданский кодекс // Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика. – М., 1998. – 67 с.
3. Усмонов. Ҳуқуқи граҷданӣ. Қ. 1. – Душанбе, 2001. – 117 с.
4. Гражданское право. 4. 1, под. ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М., 1998. – 337 с.

Калидвожаҳо: Тоҷикистон, қонун, ҳуқуқ, моликият, ихтиёрдорӣ, тасарруф, соҳибмулк, истифодабарӣ, ҳуқуқи моликият, ҳуқуқи субъективӣ, ашё.

Аннотация

СОБСТВЕННЫЙ СОДЕРЖИМЫЙ И ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ

Собственность - это отношение человека к предмету как к своему собственному предмету, выражающееся во владении, пользовании, распоряжении, а также исключении всякого вмешательства третьих лиц в определение прав собственности. Права собственности - это система правовых норм, регулирующая отношения собственника по поводу владения, пользования и распоряжения вещами по его воле и в интересах собственника, а также исключения вмешательства любых третьих лиц в масштабы его экономической мощи.

Ключевые слова: *Таджикистан, закон, право, собственность, распоряжение, присвоение, собственник, пользование, имущественные права, субъективные права, объекты.*

Annotation

PROPRIETARY CONTENT AND PROPRIETARY RIGHTS

Ownership is the attitude of a person to an object as to his own object, which is expressed in possession, use, disposal, as well as the elimination of any interference of third parties in the determination of property rights. Property rights - this is a system of legal norms that regulates the owner's relations with respect to possession, use and disposal of things at the owner's will and in the interests of the owner, as well as the elimination of the interference of any third parties in the scope of his economic power.

Keywords: *Tajikistan, law, right, property, disposal, appropriation, owner, use, property rights, subjective rights, objects.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Норзода Дилноза Абдумансур, магистранти кафедраи ҳукуқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 002029228

Рохбари илмӣ: профессор Қозиён Ш. Қ.

Сведения об авторе: Норзода Дилноза Абдумансур, магистрантка юридического кафедре Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 002029228

Научный руководитель: профессор Қозиён Ш. Қ.

About the author: Norzoda Dilnoza Abdumansur, graduate student of the Law Department of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ainy. Phone: +992 002029228

Scientific adviser: Professor Qaziyan Sh. K.

FORMATION OF BILATERAL AND MULTILATERAL SCIENTIFIC AND CULTURAL COOPERATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN WITH ARAB COUNTRIES (1991-2006)

Since the independence of the Republic of Tajikistan, the States of the Middle East have taken steps to restore their cooperation with it in various directions.

The Foreign Policy Concept says: «The Republic of Tajikistan, welcoming the ties of the Arab countries of the Persian Gulf, such as Saudi Arabia, the State of Qatar, the State of Kuwait, the United Arab Emirates, seeks to expand mutual cooperation with the countries of this region in relation to investments of economic projects of Tajikistan of national and regional importance. In order to strengthen relations with the Arab world, the Republic of Tajikistan will develop cooperation with regional organizations, including the Society of Arab States (hereinafter: SAS). The Republic of Tajikistan, with an emphasis on the international influence of the Arab Egyptian Republic in regional and world politics, is associated with the expansion of cooperation relations.

The Republic of Tajikistan considers the African continent as a promising area of mutually beneficial cooperation in various fields. On this occasion, the Republic of Tajikistan in the near future will strive to establish cooperation ties with Arab countries of North Africa, such as the Kingdom of Morocco, the People's Democratic Republic of Algeria, the Republic of Tunisia, the Libyan State, etc» [5]. In the context of the rapid expansion of globalization and the growing expansion of the processes of political and economic integration on the world stage, the Republic of Tajikistan considers the establishment of multilateral cooperation with regional and international organizations and institutions to be the priority directions of its foreign policy.

The Organization of Islamic Cooperation, which has united more than 55 Muslim countries and has found suitable conditions for mutually beneficial cooperation within its framework, closely cooperates with Tajikistan. The Republic of Tajikistan considers this body to be an important instrument of collective struggle against global dangers and challenges of our time, an unhindered stage for resolving conflicts and problems in the system of international relations and an effective means of strengthening global security and stability, and takes an active and broad participation in order to promote the creation of a new and fair system of international and regional relations, as well as the protection and promotion of its national interests within their framework [4].

We have divided the period of formation and development of scientific and cultural cooperation between the Republic of Tajikistan and Arab countries into two stages, which will allow us to study in detail the history of restoration and development of cooperation between Tajikistan and the countries of the Middle East, covering the first stage, 1991-2006. - restoration of scientific and cultural cooperation of the Republic of Tajikistan with Arab countries, and the second stage, 2007-2016. - the evolution of scientific and cultural cooperation between Tajikistan and Arab countries.

Saudi Arabia formalized the independence of the Republic of Tajikistan on January 11, 1992 as one of the most influential countries in the Arab world and established relations with it on February 22, 1992 [2, c.84].

Since August 25, 1992, the Decree of the President P. Nabiyeu was exported upon the opening of embassies of the Republic of Tajikistan in a number of countries, including Saudi Arabia [7, c.80].

Working visit of the Special Envoy of the Government of Saudi Arabia from the Republic of Tajikistan and his meeting with E. Rahmon and high-ranking officials of the Republic took place on September 24-25, 1995.

In 1996, Tajikistan's bilateral relations with the Arab countries of the region developed to a certain extent. On June 30, 1997, E. Rahmon visited Saudi Arabia, during which he met with the King, his Crown Director, Minister of Foreign Affairs, Minister of Hajj, representatives of the Kingdom, the Islamic Development Bank (hereinafter: BIR) and Tajiks living there. E. Rahmon noted that in order to «move to a new stage of bilateral cooperation, Tajik The party intends to open its embassy in Saudi Arabia in the near future and hopes for a response initiative from the Saudi side» [6, c.30].

The result of this trip was that an interest-free loan worth USD 16. 7 million for the development of healthcare and education was offered by BIR Tajikistan. During the visit, a General Agreement and a number of bilateral documents on cooperation in the field of investment, technology, culture, youth and sports were signed between the parties.

Until 1997, Tajikistan's contacts with Saudi Arabia were carried out on the issue of the procedure for mobilizing citizens of the republic to perform Hajj through its embassy in Moscow. This

year, the Tajik side sent a working group under the leadership of the Chairman of the Committee on Religious Affairs under the Government of the Republic of Tajikistan to Jeddah to discuss these issues. As a result, the parties signed an agreement on the procedure for mobilizing citizens of the Republic of Tajikistan to this country. On May 21, 2003, the First Deputy Minister of Foreign Affairs of Saudi Arabia visited Tajikistan, during which a general agreement on cooperation between the two Governments was signed. In 2004, teachers of Arabic language and literature worked and worked in DMT from the country of Saudi Arabia.

On December 5, 2005, E. the Merciful, as part of his working trip to cozy Mecca, Arabia, together with him ihram, visited the Kaaba and made the pilgrimage «umrah» - according to [10, c.365].

In 2005, the imminent Ambassador of Saudi Arabia to Tajikistan transferred his powers to President E. the Merciful instructed [7, c.40].

At this stage, it is possible to analyze the scientific and cultural relations between Tajikistan and Saudi Arabia and come to these conclusions:

- Saudi Arabia, taking into account the historical and cultural community, has been paying special attention to Tajikistan since the first days of Independence and has taken steady steps to establish relations and strengthen them;

- official tours of E. Rahmon helped Saudi Arabia and its representatives in Tajikistan, its financial support, the departure of the Umrah pilgrimage by the head of the country in the formation of cooperation between the two states and created the appropriate conditions for this;

- During this period, Tajik citizens traveled annually to Mecca and Medina to perform the pilgrimage of Farsi and Umrah, and students and teachers traveled to this country to participate in seminars and conferences;

The UAE established diplomatic contacts with the Republic of Tajikistan on December 18, 1995. E. Rahmon, at the invitation of the Emir of the UAE, visited Abuja on December 16-18, 1995. As part of the official tour, E. Rahmon held meetings and talks with the Emir of the UAE State, Sheikh Zoid Oli Nihen, Vice Chairman of the State, Prime Minister of the UAE State, Governor of Dubai, Sheikh Maktoum Oli Maktoum and other high-ranking officials of the state, and signed two intergovernmental documents - an Agreement on the Promotion and Protection of Foreign Investments and an agreement on the prevention of double taxation.

Tajik President Emomali Rahmon and Sheikh Zayed Ibn thanked the level of cooperation between the two sides, noting that this cooperation does not meet the potential of both countries. During the meeting, cooperation in the fields of agriculture, construction, science and culture was recognized as important. The Head of State also noted that «strengthening and developing friendly relations with the UAE, which is one of the cradles of human civilization and at the same time one of the most influential Arab countries and the Islamic world, is one of the directions of the regional and international policy of the Republic of Tajikistan» [6, c.82].

The Government of the Republic of Tajikistan decided to establish a trade representative office of the Republic of Tajikistan in the UAE on August 6, 1997, as a result of which a trade representative office of the Republic of Tajikistan in the Emirate of Dubai was opened in January.

This year, the UAE Red Crescent Society provided humanitarian assistance with the shipment of medicines in the amount of 25 thousand reals to the Republic of Tajikistan.

On October 15-25, 1998, T. Dayiev, a representative of the Ministry of Culture, visited the UAE to find piercing materials and other photographic tools [1].

The UAE's international institution Tayyiba donated technical and educational materials to the Oriental Faculty of DMT in 2004. The company also contributed to the renovation of the classrooms of this faculty.

On December 8, 2005, E. Rahmon held a sincere and fruitful meeting with the Head of the UAE Foreign Ministry within the framework of the 3rd extraordinary summit of JSC in Mecca [10, c.365].

Studying the process of restoring Tajik-UAE relations at this stage makes it possible to draw the following conclusion:

- in this process, a trade representative office of Tajikistan was opened in Dubai, and means of cultural cooperation were also created, as a result of which a representative of the Federal Security Service of Tajikistan was mobilized in the UAE;

- the expansion of cooperation in the field of education and science also recovered during this period, and investments in this direction have been largely realized;

The Kingdom of Bahrain accepted the independence of the Republic of Tajikistan in the early nineties and established diplomatic relations between these countries on May 20, 1995.

E. On July 27, 2005, Rahmon assumed the powers of the Ambassador of Bahrain. After the official ceremony, the sides exchanged views on important issues of the current level and prospects for the development of friendly cooperation between both countries and countries.

«We attach special importance to friendly relations and cooperation with Arab countries, especially with the countries of the Persian Gulf, since we combine social, historical and cultural ties with the peoples of this region and universal human interests at the level of Islamic and international organizations.

«E. Rahmon met with King of Bahrain Hamad ibn Jesus In Mecca on December 7, 2005, during which issues of establishing bilateral cooperation were discussed.

King of Bahrain Hamad ibn Jesus, paying special attention to the opportunities available to Tajikistan in the field of economic relations, noted that in order to develop and strengthen mutually beneficial cooperation between Tajikistan and Bahrain, it is necessary first of all to promote relations at the level of entrepreneurship and private banks. The parties also expressed their opinions and favorable proposals for establishing scientific and cultural cooperation.

With the history of the formation of Tajik-Bahraini relations, we have come to this conclusion:

- Although Bahrain appointed a non-resident ambassador later to Tajikistan, this step became the basis for the formation of relations between the two countries;

- E. Rahmon's meeting with the King of Bahrain in 2005 had a beneficial effect on the multifaceted bilateral cooperation;

- the formation of multifaceted cooperation between Tajikistan and Bahrain has laid the foundation for the development of scientific and cultural ties;

The Republic of Iraq established its diplomatic relations with the Republic of Tajikistan on November 30, 1995 [9, c.258].

In 1995, the Tajik artistic team led by People's Artist of Tajikistan Zafar Nozim took part in the international Bobulist competition, which was held in Baghdad, and took first place.

On February 11, 1999, the President of the Republic of Tajikistan assumed the powers of the Ambassador of the Republic of Iraq Al-Douri to Tajikistan.

After the official ceremony of handing over the credentials, the Head of State and the Iraqi Ambassador exchanged views on issues of bilateral and international relations of mutual interest.

On May 8, 1999, the Embassy of the Republic of Iraq in Moscow, on behalf of the VF of the Republic of Iraq, on behalf of the VF of the Republic of Tajikistan, invited to participate in the international folk art Festival, which took place from September 22 to October 2, 1999 [2].

On November 13, 2000, during the session of the IX CSO in Davha, E. Rahmon met with the Deputy Chairman of the Iraqi Command Council, discussed the current level and prospects of bilateral cooperation and expressed readiness to strengthen ties between Tajikistan and Iraq in the fields of economy and culture.

From September 22 to October 7, 2002, the World Folklore Festival was held in the Iraqi Republic, which was invited to participate in it by the Tajik civil servant dance ensemble «Lola».

On November 12, 2004, on the occasion of Ramadan, Rahmon sent a congratulatory telegram to the President of Iraq, Gozi-Ujail Al-Yawar.

Studying the history of Tajik-Iraqi relations during this period will allow us to come to the following conclusions:

- The State of Iraq, in order to establish long-standing friendly relations that it had with Tajikistan during the USSR period, appointed its ambassador to it during this period and revived cultural relations with our country;

- At the first opportunity, the Iraqi side invited representatives of Tajik culture to participate in international cultural events, which indicates the development of cultural ties;

- After the riots that led to the change of the Iraqi government, Tajikistan's cultural ties with Iraq resumed;

The State of Qatar established diplomatic relations with the Republic of Tajikistan on December 13, 1994 [3, c.96].

Back in November 1992, Foreign Minister P. Olimov went to Qatar and at a meeting with representatives of the Qatari side signed a protocol on the position of Tajikistan and Qatar on a number of political issues. An agreement on trade and economic cooperation and an agreement on the development of cultural cooperation between the states were also signed.

The first agreement on intergovernmental cooperation signed between Tajikistan and Qatar is the agreement on cooperation in the field of science and culture, which took place in November 1996 in Moscow.

E. Rahmon's first meeting with the Emir of the Qatari state took place on December 10, 1997, within the framework of the meeting of the heads of the CCM member states in Tehran. The parties considered high-level official visits to each other's countries timely in order to strengthen bilateral mutual cooperation.

On March 15-19, 1998, the official delegation of Tajikistan headed by T. Nazarov took part in the XXV session of the Ministers of Foreign Affairs of the member states of the JSC, held in Davha, during which he met with his Qatari counterpart.

E. Rahmon met with the Emir of Qatar Hamad ibn Khalifa Oli Soni on November 13, 2000, within the framework of the IX session of the CCM in Davha.

During the bilateral meeting, the Emir of Qatar, as Chairman of the IX meeting of the Heads of the CCM member States, E. Rahmon expressed gratitude for the active and useful participation in this summit.

During the discussion of promising issues of bilateral relations, the need to open routes between the two states was emphasized [6, c.82].

The analysis showed that the problem of scientific and cultural cooperation between Tajikistan and Qatar can be achieved at this stage:

- back in 1992, with the signing of cooperation agreements, the foundation of relations between Tajikistan and Qatar was laid;

- Another problem faced by some Arab countries in connection with our state was the recognition of the ideology of the leadership of Tajikistan. The question on their minds was whether the communist ideology would move with the collapse of the ISH from the countries of OM. ;

- at this stage, the high-level meetings of the parties became the basis for the development of mutual cooperation;

Kuwait is another State in the Middle East among the Arab countries that officially recognized the independence of the Republic of Tajikistan on March 31, 1995.

The official delegation of Kuwait, led by the Minister of Finance of Kuwait, conducted a working visit to Dushanbe in February 1992, during which a meeting was held with the Prime Minister of the Republic of Tajikistan A. Mirzoev and the heads of relevant ministries and departments of the Republic discussed the prospects for interdisciplinary cooperation between the two countries.

The first Arab country to which the President of Tajikistan made an official visit was Kuwait. E. Rahmon visited Kuwait on April 17-19, 1995, at the invitation of the Emir of Kuwait, Sheikh Jabir Al-Ahmed Al-Jabir Al-Sabah. As part of the trip, E. Rahmon met with the Emir of Kuwait, First Deputy Prime Minister, Minister of Foreign Affairs, and signed agreements on cooperation in the fields of economy, trade, science and technology, information, promotion and mutual protection of investments, as well as a protocol on consultations between the Ministries of Foreign Affairs of the two countries.

The State of Kuwait has appointed its Ambassador to the Islamic Republic of Pakistan, Mohammed Ahmed A. AP-M. In the spring of 1998, he was also Ambassador to the Republic of Tajikistan. On May 6, 1999, the Ambassador of the Kuwaiti State to Tajikistan transferred his powers to the President of Tajikistan. The Ambassador of Kuwait was the fourth ambassador of the Arabic language after Palestine, Egypt and Iraq to Tajikistan [5, c.74-75].

In the course of scientific and cultural cooperation between Tajikistan and Kuwait, we came to these conclusions:

- Kuwait was one of the first Arab countries to send representatives of various spheres to Tajikistan in 1992 to establish friendly relations and provided humanitarian assistance;

- The official visit of E. Rahmon gave Kuwait the opportunity to conclude cooperation agreements between the parties and laid the foundation for acoc cooperation;

- the formation of multifaceted cooperation between Tajikistan and Kuwait laid the foundation for the development of scientific and cultural ties;

Lebanon established diplomatic relations with the Republic of Tajikistan on June 21, 1996 [9, c.260].

On November 12, 2004, the Leader of the Nation sent a congratulatory telegram to the President of the Lebanese Republic on the occasion of the blessed holiday of Ramadan.

President of the Republic of Tajikistan E. On February 15, 2005, in connection with the tragic death of Lebanese Prime Minister Comrade Al-Hariri, who died in Beirut, Rahmon sent a telegram of condolences to the President of the Lebanese Republic Emil Lahoud, strongly condemning this cruel and thorny act and expressing sympathy to the Government and people of Lebanon.

Thus, the analysis of the stage of restoration of scientific and cultural relations between Tajikistan and Lebanon has the following results:

- despite the early establishment of diplomatic relations between the parties, cooperation was at the level of diplomatic correspondence;
- the main problem of relations is the turbulent situation in Lebanon, which did not allow for cooperation with the new Tajikistan;

Syria established diplomatic relations with the Republic of Tajikistan on March 29, 1992 [9, с.253].

In 1998, 4 acts of cooperation were concluded between Tajikistan and Syria, and in 1999-2000 three more acts of cooperation were added to it.

Tajikistan's diplomatic relations with this important country in the region, regardless of the legal framework, have remained open for growth and expansion for some time.

On October 17, 2003, within the framework of the X SKI Summit in Kuala Lumpur-E. Rahmon met with Syrian President Bashar al-Assad. In it, the parties discussed issues of bilateral cooperation and talked about restoring long-standing ties and new mutual relations. The heads of both countries considered it expedient in this regard to organize the contractual and legal basis of bilateral relations through diplomatic means.

Literature:

1. Бойгонии чории ВФ Ҷумҳурии Тоҷикистон. ШРБ. Парвандаи АМА. №7/43. 27. 08. 98.
2. Бойгонии чории ВФ Ҷумҳурии Тоҷикистон. ШРБ. Парвандаи Ирок. №177. 08. 05. 1999.
3. Дипломатияи Тоҷикистон: дируз ва имрӯз. Дар ду чилд. Чилди 1. (Зери назари Ҳ. Зарифӣ). – Душанбе: Ирфон, 2009.
4. Консепсияи сиёсати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 январи соли 2015, №332 тасдиқ шудааст.
5. Саидов З. Внешняя политика Республики Таджикистан на современном этапе. – Душанбе, 2006.
6. Саидов З. Внешняя политика Республики Таджикистана в период его становления как суверенного независимого государства (1992-2004гг.). Седьмое издание. – Душанбе: ООО «Контраст», 2010.
7. Саидов З. Внешняя политика Республики Таджикистан (1991-2017гг.): Учебное пособие. – Второе, дополнительное издание. – Душанбе: Контраст, 2017.
8. Саидов З. Ш. Межгосударственные отношения РТ в двустороннем формате. – Душанбе, Авасто, 1998.
9. Сиёсати хориҷии Тоҷикистон дар масири истиқлолият. / Зери назари Ҳ. Зарифӣ. – Душанбе: Ирфон, 2011.
10. Шарипов А. Эмомали Рахмонов: Год культуры мира. (Внутренняя и внешняя политика Президента Таджикистана в 2005 году). – Душанбе: Деваштич, 2006.

Keywords: *Arab countries, Tajikistan, cooperation, culture, science, relations, benefits, education*

Аннотатсия

ТАШАККУЛИ ҲАМКОРИИ ДУҶОНИБА ВА БИСЁРҶОНИБАИ ИЛМӢ ВА ФАРҲАНГИИ ҶУМӢУРИИ ТОҶИКИСТОН БО КИШВАРӢОИ АРАБӢ (1991-2006)

Аз замони соҳибистиклолии Тоҷикистон давлатҳои Шарқи Наздик барои барқарор кардани ҳамкорӣ бо кишвар дар самтҳои гуногун чораҳо андешиданд. Ҷумҳурии Тоҷикистон барои густариши ҳамкории мутақобила бо Ҷумҳурии Арабии Миср талош меварзад. Барои таҳкими муносибатҳо бо ҷаҳони араб Тоҷикистон ҳамкориро бо созмонҳои минтақавӣ, аз ҷумла Ҷамъияти давлатҳои араб (SAS) рушд хоҳад дод.

Дар заминаи густариши босуръати ҷаҳонишавӣ ва густариши афзояндаи ҳамгироии сиёсӣ ва иқтисодӣ дар арсаи ҷаҳонӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ба роҳ мондани ҳамкориҳои бисёрҷонибаро бо ташкилоту институтҳои минтақавӣ ва байналмилалӣ ҳамчун самтҳои афзалиятноки сиёсати хориҷии худ баррасӣ менамояд. Созмони ҳамкории исломӣ, ки беш аз 55 кишвари мусулмонро муттаҳид карда, дар доираи худ барои ҳамкории мутақобилан судманд шароити муносиб пайдо кардааст, бо Тоҷикистон ҳамкорӣ зич дорад.

Муносибатҳои дуҷонибаи Тоҷикистон бо кишварҳои арабӣ то андозае соли 1996 рушд карданд, вақте ки бонки Исломии рушди Тоҷикистон (БИР) барои рушди соҳаи тандурустӣ ва маориф ба маблағи 16,7 миллион доллари има қарзи бефоиз дод. Байни тарафҳо созишномаи Генералӣ ва як қатор ҳуҷҷатҳои дуҷониба дар бораи ҳамкорӣ дар соҳаи сармоягузорӣ, технология, фарҳанг, ҷавонон ва варзиш ба имзо расиданд.

Калидвожаҳо: кишварҳои Арабӣ, Тоҷикистон, ҳамкорӣ, фарҳанг, илм, муносибатҳо, имтиёзҳо, маориф

Аннотация

ФОРМИРОВАНИЕ ДВУСТОРОННЕГО И МНОГОСТОРОННЕГО НАУЧНОГО И КУЛЬТУРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН С АРАБСКИМИ СТРАНАМИ (1991-2006 гг.)

С момента обретения Таджикистаном независимости государства Ближнего Востока предприняли шаги по восстановлению сотрудничества со страной в различных направлениях. Республика Таджикистан стремится к расширению взаимного сотрудничества с Арабской Республикой Египет. Для укрепления отношений с арабским миром Таджикистан будет развивать сотрудничество с региональными организациями, включая Общество арабских государств (SAS).

В контексте стремительного расширения глобализации и растущего расширения политической и экономической интеграции на мировой арене Республика Таджикистан рассматривает налаживание многостороннего сотрудничества с региональными и международными организациями и институтами в качестве приоритетных направлений своей внешней политики. Организация исламского сотрудничества, объединившая более 55 мусульманских стран и нашедшая в своих рамках подходящие условия для взаимовыгодного сотрудничества, тесно сотрудничает с Таджикистаном.

Двусторонние отношения Таджикистана с арабскими странами в определенной степени развились в 1996 году, когда Исламский банк развития (БИР) Таджикистана предоставил беспроцентный кредит на сумму 16,7 млн. долларов США на развитие здравоохранения и образования. Между сторонами было подписано Генеральное соглашение и ряд двусторонних документов о сотрудничестве в области инвестиций, технологий, культуры, молодежи и спорта.

Ключевые слова: Арабские страны, Таджикистан, сотрудничество, культура, наука, отношения, льготы, образование.

About the author: Shokirova Mehrona Saidmuminovna, master of first course on Academy of state management at the President Republic of Tajikistan. Phone: +992 919234234

Scientist leader: Doctor of Political science, Professor Alimov R.

Маълумот дар бораи муаллиф: Шокирова Мехрона Саидмуминовна, магистранти соли дуюми Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Телефон: +992 919234234

Рохбари илмӣ: д. и. с., профессор Алимов Р.

Сведения об авторе: Шокирова Мехрона Саидмуминовна, магистрантка второго курса Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан. Телефон: +992 919234234

Научный руководитель: д. п. н., профессор Алимов Р.

ЭКСТРАКТ РОДИОЛА РОЗОВОЙ И ЕГО УФ-СПЕКТРОФОТОМЕТРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Экстракт родиолы розовой – это экстракт корня родиолы розовой, обладающий сладким ароматом и горьким вкусом. Он в основном состоит из гликозида родиолы, гликозида тирозола и локсервии, которые обладают эффектом усиления иммунной функции, защиты сердечно-сосудистой и цереброваскулярной системы, а также борьбы с раком и депрессией.

Гликозиды родиолы розовой представляют собой соединение, извлеченное из высушенного корня и корневища или высушенной цельной травы родиолы розовой, которое обладает функциями профилактики опухолей, усиления иммунной функции, задержки старения, борьбы с усталостью, антигипоксии, радиационной защиты, двустороннего действия. регуляция центральной нервной системы, восстановление и защиты организма.

Обычно его используют для лечения хронических пациентов и пациентов, которые слабы и восприимчивы к инфекции. В клинике применяется для лечения неврастения и неврозов, улучшения концентрации внимания, памяти, плато эритроцитоза, артериальной гипертензии; как возбуждающее нервно-паралитическое средство, применяемое для улучшения умственных способностей, купирования фитососудистой дистонии с мышечной слабостью и др. ; используется при свободнорадикальных заболеваниях, таких как опухоли, радиационное поражение, эмфизема, катаракта у пожилых людей и т. д. ; также используется как афродизиак, применяется при импотенции и т. д. ; Гликозидные препараты родиолы розовой также применяются в спортивной медицине и авиационно-космической медицине для охраны здоровья работающих в различных особых условиях окружающей среды.

Различные экстракты золотого корня значительно улучшают гемодинамические показатели мозгового кровообращения после острой ишемии мозга [1, с.2]. и проявляет свойства, стимулирующие центральную нервную систему, обменные процессы, умственную работоспособность, улучшающие память и внимание, снижающие головную боль [3].

Отсутствие терапевтических возможностей узаконивает поиск новых веществ, которые потенциально могут быть использованы для лечения алкогольной зависимости, и вещества растительного происхождения также кажутся интересной альтернативой. *Salvia miltiorrhiza*, *Hypericum perforatum*, *Pueraria lobata* привлекли большое внимание исследователей в последние годы [4, с.5].

В последние годы доступные отчеты были обобщены в двух метаанализах с выводом о том, что экстракт родиолы розовой может повышать физическую и умственную работоспособность, хотя для окончательного подтверждения его свойств необходимы дополнительные рандомизированные клинические испытания [6]. Недавно было показано, что активное соединение родиолы розовой - салидрозид - ингибирует развитие алкогольной толерантности у крыс [7].

Было изучено влияние экстракта родиолы розовой на модель устойчивости к алкоголю у крыс. Толерантность к алкоголю характеризуется ослаблением преимущественно аверсивных свойств этанола вследствие многократного воздействия алкоголя [8]. Было обнаружено, что 95% этанольный экстракт этой травы облегчал НРАН у крыс [9].

Кроме того, была приготовлена биоактивная фракция с сосудорасширяющим действием с использованием макропористой адсорбционной смолы, а сосудорасширяющий активный компонент накапливался в элюирующей части с 70% этанолом (биоактивная фракция *R. algida*, названная ACRT) путем сравнения изометрических изменений натяжения с использованием силы [10]. Однако эффекты и механизмы действия этой биоактивной фракции на вызванную гипоксией легочную артериальную гипертензию неизвестны.

Другой вид родиолы - Родиола кренулата, уже много лет широко используется в качестве здоровой пищи, антидепрессанта и средства от усталости в Китае. Недавние исследования показали, что экстракт *Rhodiola crenulata* оказывает когнитивное защитное действие при лечении болезни Альцгеймера. Экстракт *Rhodiola crenulata* может быть потенциальным терапевтическим средством с несколькими целями для предотвращения прогрессирования когнитивного ухудшения при болезни Альцгеймера [11].

Что касается экстракта золотого корня, то основными БАС, обуславливающими фармакологическую активность сырья и препаратов родиолы розовой, являются фенилпропаноиды (розавин, розин, розарин) и фенолоспирты (тирозол, салидрозид) (рис.1). Для них известна антиоксидантная, нейростимулирующая, адаптогенная активность. С наличием фенолоспиртов также связывают адаптогенную активность сырья и препаратов родиолы розовой [12, с.13].

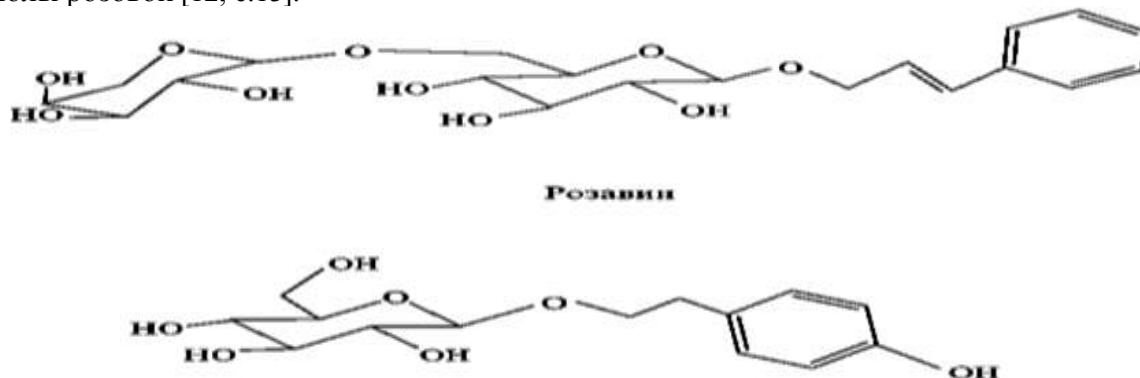

Рисунок 1. Химические формулы розавин и салидрозид
Figure 1. Chemical formulas of rosavin and salidroside

УФ-спектры салидрозина и розавина показаны на рис.2, 3 и 4.

На УФ-спектре салидрозидов обнаружены максимумы при 218, 273 нм, на УФ- спектре розавина - при 212 и 246 нм. На УФ-спектре водно-спиртового извлечения из золотого корня максимумы поглощения расположены при 210, 248 и 278 нм.

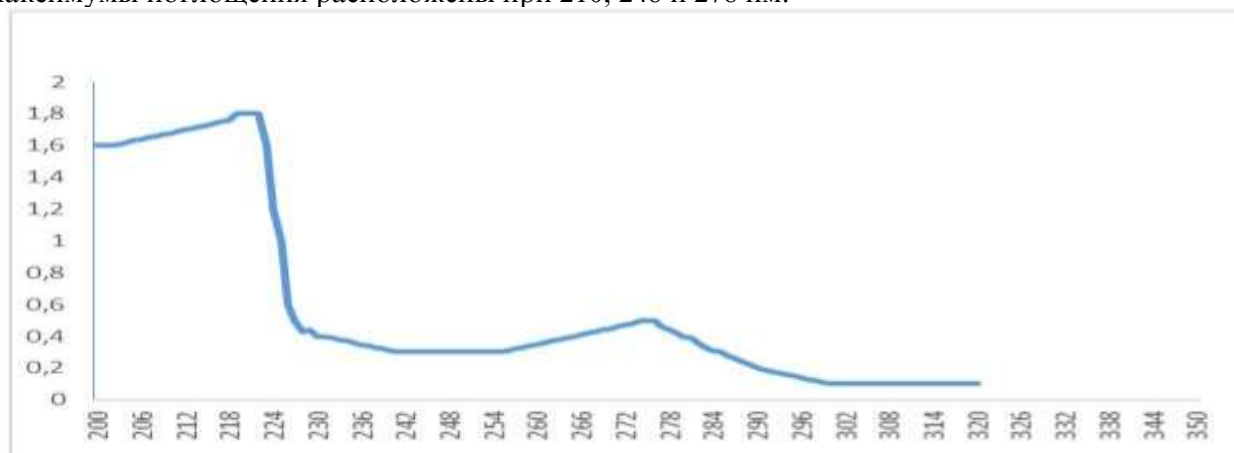

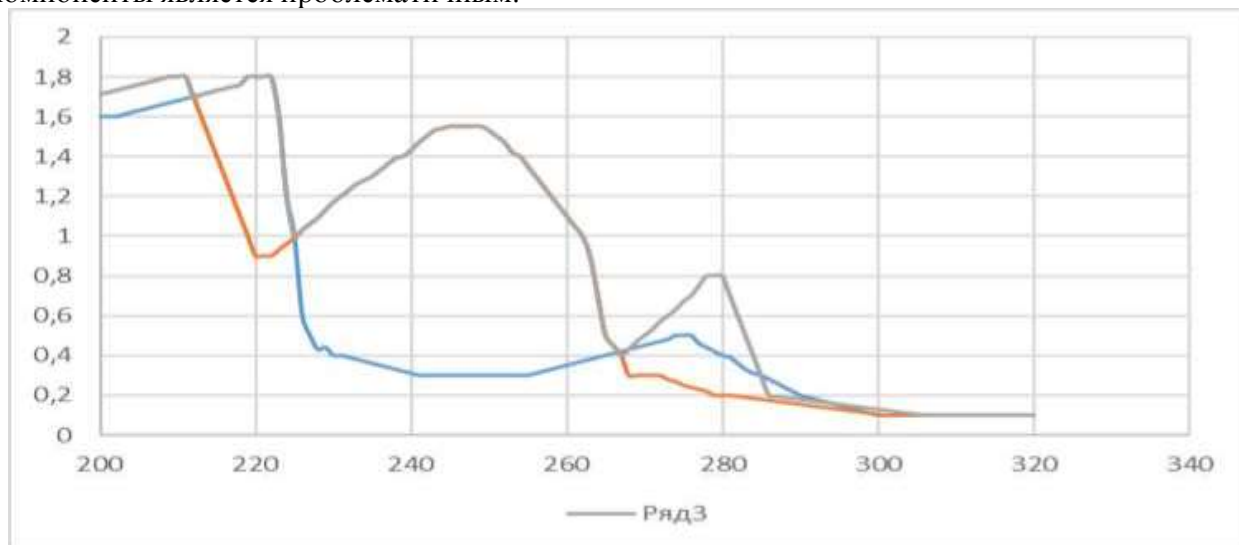
Рисунок 2. УФ-спектр салидрозидов
Figure 2. UV spectrum of salidroside

Рисунок 3. УФ-спектр розавина

Figure 3. UV spectrum of rosavin

На УФ-спектре водно-спиртового извлечения из золотого корня (рис.5) видно, что он объединяет в себе все три спектра и, следовательно, с помощью УФ-спектроскопии определить компоненты является проблематичным.

Рисунок 4. УФ-спектр водно-спиртового извлечения из корней родиолы**Figure 4. UV spectrum of water-alcohol extract from Rhodiola roots**

Стандартизация сырья и препаратов родиолы розовой в ГФ РФ XIV издания использует количественное определение содержания салидрозида и суммы гликозидов коричневого спирта в пересчете на розавин. В то же время вызывает сомнение целесообразность определения суммы гликозидов коричневого спирта в пересчете на розавин, который менее стабилен под действием вициназидазы в условиях хранения. Этот фермент отщепляет углеводную часть розавина и образует биологически неактивный коричневый спирт [14, с.15]. Поэтому при проверке качества золотого корня необходимо отпределять количество розавина.

Включенные в ГФ 14 методики определения розавина и салидрозида включают определение при 219 нм. Были сделаны попытки улучшить эти методики.

Таким образом, показано, что на УФ-спектре салидрозида обнаружены максимумы при 218, 273 нм, на УФ- спектре розавина - при 212 и 246 нм, На УФ-спектре водно-спиртового извлечения из золотого корня максимумы поглощения расположены при 210, 248 и 278 нм. Установлено, что методом спектрофотометрии в УФ- и видимой области спектра одновременное определение салидрозида, розавина невозможно из-за наложения спектров веществ друг на друга. Фармакологические исследования показали, что в клинической практике и экспериментальных исследованиях препараты родиолы розовой L. выполняют множество биологических функций, включая иммунную регуляцию, антиоксидантное действие.

Литература:

1. Crabbe J. C. Use of animal models of alcohol-related behavior. Handbook of clinical neurology / J. C. Crabbe // Elsevier. - 2014. №125. - P. 71-86.
2. Ishaque S. Rhodiola rosea for physical and mental fatigue: a systematic review / S. Ishaque, L. Shamseer, C. Bukutu, S. Vohra // BMC Complem Altern. - 2012. №12(1). - P. 70.
3. Kurkin V. A. Phenylpropanoids as the biologically active compounds of the medicinal plants and phytopharmaceuticals / V. A. Kurkin / Advances in Biological Chemistry. - 2013. №3. - P. 26-28.
4. Li G. Preliminary study of active component and mechanism of Rhodiola algida var. tangutica on inducing rat pulmonary artery vasorelaxation / G. Li, X. Gai, Z. Li, R. Chang, Y. Qi, D. Zhaxi, G. Jin, S. Nie, P. Wu, D. Lu // J. Qinghai Med. Coll. - 2016. №1. - P. 40-45.
5. Lu D. R. Effect of hypoxic pulmonary hypertension of Rhodiola algida var. tangutica and related Influence on gene expression and protein content of ET-1 and eNOS. / D. R. Lu, S. N. Jin, G. E. Zhang, Z. Z. Bai, etc. // J. Chin, Exp. Tradit. Med. Formula. - 2013. №6. - P. 274-279.
6. Maccioni P. Reducing effect of the Chinese medicinal herb, Salvia miltiorrhiza, on alcohol self-administration in Sardinian alcohol-preferring rats / D. Vargiolu, M. Falchi, P. Morazzoni, A. Riva, W. Cabri, etc. // Alcohol. - 2014. №48 (6). - P. 587-593.
7. Penetar D. M. A single dose of kudzu extract reduces alcohol consumption in a binge drinking paradigm / D. M. Penetar, L. H. Toto, D. Y. W. Lee, S. E. Lukas. // Drug Alcohol Depend. - 2015. №153. - P. 194-200.

8. Szulc M. Influence of salidroside, a neuroactive compound of *Rhodiola rosea* L., on alcohol tolerance development in rats / M. Szulc, P. Mularczyk, R. Kujawski, A. Gryszczynska, E. Kaminska, B. Geppert, etc. // *Herba Pol.* - 2018. №64 (1). - P. 22-35.
9. Wang H. Neuroprotective effects of salidroside in a mouse model of Alzheimer's disease / H. Wang etc. // *Cellular and Molecular Neurobiology.* - 2020. Vol 40. №7. - P. 1133-1142.
10. Zhang X. Neuroprotective effects of a *Rhodiola crenulata* extract on amyloid- β peptides (A β 1-42) -induced cognitive deficits in rat models of Alzheimer's disease / X. Zhang, X. Wang, H. Xinhua, X. Chum, L. Xintonga, F. Han // *Phytomedicine.* - 2019. №57. - P. 331-338.
11. Куркин В. А. Родиола розовая (золотой корень): стандартизация и создание лекарственных препаратов / В. А. Куркин. – Самара: ООО «Офорт»; ФГБОУ ВО СамГМУ Минздрава России 2020. – 240 с.
12. Раджабов С.И. Взаимодействие некоторых эфиров аминокислот и дипептидов с 2 - хлорметилоксираном / С.И. Раджабов, Р. А. Мустафокулова, С.Х. Одинаев, С.Е. Асоев, М. Б. Каримзода // *Вестник Таджикского национального университета.* - 2017. Т 1. №1/1. - С.187-193.
13. Самбукова Т. В. Фитопрепараты в регуляции дезадаптационных нарушений у практически здорового человека / Т. В. Самбукова, Б. В. Овчинников, А. Н. Ятманов, П. Д. Шабанов // *Обзоры по клинической фармакологии и лекарственной терапии.* - 2017. Т. 15. №4. - С.24-29.
14. Темирбулатова А. М. Фармакологические исследования экстракта родиолы розовой / А. М. Темирбулатова, Л. П. Лежнева, З. Д. Хаджиева, В. Е. Погорелый, Т. Н. Глижова, Н. В. Никитина // *Известия Самарского научного центра Российской академии наук.* - 2015. № 5. Т. 17. - С.219-223.
15. Филонова Г. Л. Фитокомплекс сырья напитка «Эффект» с противоукачивающими свойствами / Г. Л. Филонова, И. Л. Ковалева, Н. А. Комракова, Е. В. Никифорова // *Пиво и напитки.* - 2017. №1. - С.18-21.

Ключевые слова: *салидрозид, розавин, золотой корень, экстракт, раствор, спирт, водный, спектр.*

Аннотация

УСОРАИ ЗАРИН ГИЕХ ВА ОМУЌИШИ СПЕКТРОФОТОМЕТРИИ УЛТРАБУНАФШ

Дар ин мақола оиди афшураи растании зарингиёҳ хосиятҳои физикавӣ ва химиявӣ он, инчунин оиди истифодаи он барои табобати касалиҳои ба системаи масъунӣ организм вобаста, дилу рағҳои хунгузар ва қобилияти зидди касалиҳои саратонӣ доштаи он ва усулҳои таҳқиқи физико-химиявӣ таркиби он маълумот оварда шудааст. Таҳқиқоти фармокологӣ нишон доданд, ки дар табобати клиникӣ маҳлули ин растани барои танзими системаи масъунӣ ва хосияти ҳуби зиди оксидшавӣ доранд.

Калидвожаҳо: *салидрозид, розавин, решаи тиллоӣ, экстракт, маҳлул, спирт, обӣ, спектр.*

Annotation

EXTRACTION OF RHODIOLA ROSEA AND UV SPECTROPHOTOMETRIC STUDY

This article provides information on the physical and chemical properties of the juice of the ginger plant, as well as its use for the treatment of diseases related to the body's immune system, heart and blood vessels, as well as its anti-cancer properties, as well as methods of physico-chemical diagnostics its composition. Pharmacological studies have shown that in clinical treatment, a solution of this plant helps regulate the immune system and has good antioxidant properties.

Keywords: *salidroside, rosavin, golden root, extract, solution, alcohol, aqueous, spectrum.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Бегмуродов Расулulloҳ Имомназарович, магистранти Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Почтаи электронӣ: kaf. org. chem@mail. ru.

Бобиев Холмурод Абдувадутович, номзоди илмҳои химия, дотсенти кафедраи химияи органикӣ ва биологии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121. Телефон: +992 904002963

Сведения об авторах: Бегмуродов Расулulloҳ Имомназарович, магистрант Таджикский национальный университет. Адрес: 734025, г. Душанбе, Республика Таджикистан, пр. Рудаки, 17. E-mail: kaf. org. chem@mail. ru.

Бобиев Холмурод Абдувадутович, кандидат химических наук, доцент кафедры органической и биологической Таджикский национальный университет. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 121. Телефон: +992 904002963

About the authors: Begmuradov Rasulullah Imomnazarovich, master's student, Tajik National University. Address: 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave, 17. E-mail: kaf. org. chem@mail. ru.

Bobiev Kholmurod Abduvadudovich, Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor of the Department of Organic and Biological, Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue 121. Phone: +992 904002963

БАҲО БАРОИ ФУНКСИЯИХОИ $\Pi_f(X)$ ВА $\Psi_f(X, Y)$

Ҳангоми омӯхтани суммаҳои функсияҳои мултипликативии намуди

$$m(X) = \sum_{n \leq X} f(n) ,$$

дар ҳолати ғайримусбат будани $f(n)$, функсияи $\Pi_f(X) = \prod_{p \leq X} (1 + \sum_{r=1}^{\infty} f(p^r)) = \prod_{p \leq X} (1 + S_p(f))$ нақши муҳимро иҷро мекунад.

Минбаъд ба мо барои функсияи $\Pi_f(X)$ баъди $\Pi_f(X) = O(\ln^A X)$ кифоя аст. Аз адабиёти [1] ва [2] истифода бурда теоремаҳо 1 ва 2-ро исбот мекунем.

Теоремаи 1. 1) Агар

$$f(n) = \sum_{d|n} f_1(d) f_2\left(\frac{n}{d}\right)$$

ва

$$\prod_{f_1}(X) = O(\ln^{A_1} X), \prod_{f_2}(X) = O(\ln^{A_2} X)$$

бошад, он гоҳ

$$\prod_f(X) = O(\ln^{A_1+A_2} X)$$

мебошад.

2) Агар

$$\sum_{d|n} f_1(d) f_2\left(\frac{n}{d}\right) = \varepsilon(n) = \begin{cases} 1, & \text{ҳангоми } n = 1, \\ 0, & \text{ҳангоми } n > 1 \end{cases}$$

ва

$$\prod_{f_1}(X) = O(\ln^{A_1} X) \text{ бошад, он гоҳ } \prod_{f_2}(X) = O(\ln^{A_2} X)$$

мебошад, ки дар ин ҷо $S_p(f) \rightarrow 0$ агар $p \rightarrow \infty$.

Исбот. Барои исбот кардани тасдиқи якум, аз нобаробарии зерин истифода мебарем:

$$\begin{aligned} 1 + S_p(f) &= 1 + \sum_{r=1}^{\infty} |f(p^r)| = 1 + \sum_{r=1}^{\infty} \sum_{d|p^r} |f_1(d)| \left| f_2\left(\frac{p^r}{d}\right) \right| \leq \\ &\leq \sum_{k=0}^{\infty} \sum_{l=0}^{\infty} |f_1(p^k)| |f_2(p^{k-l})| = (1 + S_p(f_1)) (1 + S_p(f_2)). \end{aligned}$$

Аз ин ҷо пайдо мекунем:

$$\begin{aligned} \prod_{p \leq X} (1 + S_p(f)) &\leq \prod_{p \leq X} (1 + S_p(f_1)) \prod_{p \leq X} (1 + S_p(f_2)) = \\ &= O(\ln^{A_1} X) \cdot O(\ln^{A_2} X). \end{aligned}$$

$$\text{Ҳамин тавр } \prod_f(X) = O(\ln^{A_1+A_2} X).$$

Аз шартҳои тасдиқи дуюми теорема ҳосил мекунем:

$$f_2(p^l) = \sum_{m=1}^l (-1)^m \sum_{k_1+\dots+k_m=l} f_1(p^{k_1}) \dots f_1(p^{k_m}).$$

Аз ин ҷо, ҳангоми $p > p_0$ будан, меёбем:

$$\begin{aligned} S_p(f_2) &= \sum_{r=1}^{\infty} |f_2(p^r)| = \sum_{l=1}^{\infty} \sum_{m=1}^l \sum_{k_1+\dots+k_m=l} |f_1(p^{k_1})| \dots |f_1(p^{k_m})| = \\ &= \sum_{m=1}^{\infty} \left(\sum_{k=1}^{\infty} |f_1(p^k)| \right)^m = \frac{S_p(f_1)}{1 - S_p(f_1)}. \end{aligned}$$

Азбаски $S_p(f_1) \rightarrow 0$ аст, он гоҳ ҳангоми $p > p_0$ будан $S_p(f_1) < \frac{1}{2}$ мебошад. Пас,

$$\begin{aligned} \sum_{p_0 < p \leq X} \ln(1 + S_p(f_2)) &\leq \sum_{p_0 < p \leq X} \ln\left(1 + \frac{S_p(f_1)}{1 - S_p(f_1)}\right) = \\ &= \sum_{p_0 < p \leq X} \ln\left(\frac{S_p(f_1)}{1 - S_p(f_1)}\right) = \sum_{p_0 < p \leq X} (\ln 1 - \ln(1 - S_p(f_1))) \leq \\ &\leq \sum_{p_0 < p \leq X} |\ln(1 - S_p(f_1))| = O(\ln \ln X). \end{aligned}$$

Аз нобаробарии охирион тасдики дуҷоми теорема мебарояд, яъне

$$\prod_{f_2} (X) = O(\ln^{A_2} X).$$

Ғайр аз талаботи асосие, ки ба функцияи

$$\prod_f (X) = \prod_{p \leq X} \left(1 + \sum_{r=1}^{\infty} |f(p^r)|\right) = \prod_{p \leq X} (1 + S_p(f)) = O(\ln^A X), (1)$$

гузошта мешавад, минбаъд барои функцияи мултипликативии $f(n)$ боз талаботи

$$\Psi_f(X, Y) = \sum_{\substack{p^r \leq X \\ p \leq Y}} \Lambda_f(p^r) = \tau \ln \min(X, Y) + B + h(X, Y), (2)$$

низ гузошта мешавад, ки дар ин ҷо $h(X, Y) = O(\rho(X) + \rho(Y))$, $\rho(X)$ – функцияи афзуншавандаи ғайриманфӣ мебошад. Ба мо барои функцияи $\rho(X)$ баҳои зерин кифоягӣ мекунад:

$$\rho(X) = O\left(\frac{\ln X}{(\ln \ln X)^{1+\varepsilon}}\right).$$

Теоремаи 2. Бигузур $f_1(n), \dots, f_k(n)$ – функцияҳои мултипликативии васеъ ё ки функцияҳои беквадратӣ (яъне, квадрати ягон ифода шуда наметавонанд) бошанд. Ғайр аз ин шартҳои $|f_v(p)| < 1 - \varepsilon$ ва

$$\sum_{p \leq X} f_v(p) \ln p = \tau_v \ln X + c_v + \tilde{h}_v(X), (3)$$

барои ҳамаи v, p иҷро шаванд, ки дар ин ҷо $\tilde{h}_v(X) = O(\tilde{\rho}(X))$ буда, $\tilde{\rho}(X)$ хамин хел функция аст, ки функцияҳои

$$\tilde{\rho}(X) (\ln \ln X)^{1+\varepsilon} \text{ ва } -\frac{\ln \ln \tilde{\rho}(X)}{\ln X}$$

хангоми $X > x_0$ будан монотон камшаванда мебошанд. Он гоҳ,

барои функцияи

$$f(n) = \sum_{n_1 \dots n_k = n} f_1(n_1) \dots f_k(n_k)$$

шарти (2) иҷро мегардад, ки дар ин ҷо $\rho(X) = \tilde{\rho}(X) \ln \ln X + \tilde{\rho}(\sqrt[3]{X})$,

$$\tau = \sum_{v=1}^k \tau_v, B = \sum_{v=1}^k \left(c_v - \sum_p \frac{f_v^2(p) \ln p}{1 \pm f_v(p)} \right) = \sum_{v=1}^k B_v$$

буда, дар маҳраҷи $(+)$ гузошта мешавад, агар f_v функцияи беквадратӣ бошад ва тарҳ $(-)$ гузошта мешавад, агар f_v функцияи мултипликативии васеъ бошад.

Исбот. Бигузур функцияи f_v беквадратӣ бошад. Он гоҳ дар асоси таърифи умумикардашудаи функцияи Манголдт $\Lambda_f(n)$ ҳосил мекунем:

$$\Lambda_{f_v}(p^r) = (-1)^{r-1} \cdot f_v^r(p) \ln p.$$

Пас,

$$\begin{aligned} \Psi_{f_v}(X, Y) &= \sum_{\substack{p^r \leq X \\ p \leq Y}} \Lambda_{f_v}(p^r) = \sum_{\substack{p^r \leq X \\ p \leq Y}} (-1)^{r-1} f_v^r(p) \ln p = \\ &= \sum_{p \leq \min(X, Y)} f_v(p) \ln p + \sum_{p \leq \min(\sqrt{X}, Y)} \ln p \sum_{2 \leq r \leq \frac{\ln X}{\ln p}} (-1)^{r-1} \cdot f_v^r(p) = \\ &= \tau_v \ln \min(X, Y) + B_v + \tilde{h}_v(\min(X, Y)) - \\ &- \sum_{p \leq \min(\sqrt{X}, Y)} \frac{f_v^2(p) \cdot \ln p}{1 + f_v(p)} + O\left(\sum_{p \leq \sqrt{X}} |f_v(p)|^{\left[\frac{\ln X}{\ln p}\right]+1} \cdot \ln p\right). \end{aligned}$$

Ба суммаи

$$\sum_{p \leq \min(\sqrt{X}, Y)} \frac{f_v^2(p) \cdot \ln p}{1 + f_v(p)}$$

алоҳида баҳо медиҳем:

$$\sum_{p \leq \min(\sqrt{X}, Y)} \frac{f_v^2(p) \cdot \ln p}{1 + f_v(p)} \leq \sum_{p > u} \frac{f_v^2(p) \ln p}{1 + f_v(p)} = O\left(\sum_{p > u} |f_v(p)|^2 \cdot \ln p\right).$$

Аз (3) бармеояд, ки $f_v(p) \ln p = O(\tilde{\rho}(p))$. Барои ҳамин ҳам

$$\begin{aligned} \sum_{p > u} |f_v(p)|^2 \cdot \ln p &= O\left(\sum_{p > u} |f_v(p)| \cdot \tilde{\rho}(p)\right) = O\left(\sum_{p > u} |f_v(p)| \cdot \int_p^\infty d\tilde{\rho}(v)\right) = \\ &= O\left(\int_u^\infty \sum_{u < p < v} |f_v(p)| d\tilde{\rho}(v)\right) = O\left(\int_u^\infty \ln \ln v \cdot d\tilde{\rho}(v)\right) = \\ &= O\left(\tilde{\rho}(u) \ln \ln u + \int_u^\infty \frac{\tilde{\rho}(v)}{v \ln v} dv\right) = \\ &= O\left(\tilde{\rho}(u) \ln \ln u + \tilde{\rho}(u) (\ln \ln u)^{1+\varepsilon} \int_u^\infty \frac{dv}{v \ln v (\ln \ln v)^{1+\varepsilon}}\right) = O(\tilde{\rho}(u) \ln \ln u), \end{aligned}$$

чунки $\tilde{\rho}(v) \ln \ln u$ монотон камшаванда ва

$$\sum_{p < X} |f_v(p)| = O\left(\sum_{p \leq X} S_p(f_v)\right) = O\left(\sum_{p \leq X} \ln(1 + S_p(f_v))\right) = O(\ln \ln X).$$

мебошад. Ҳамин тавр формулаи зеринро пайдо мекунем:

$$\begin{aligned} \Psi_{f_v}(X, Y) &= \tau_v \ln \min(X, Y) + c_v - \sum_p \frac{f_v^2(p) \cdot \ln p}{1 + f_v(p)} + \\ &+ O(\tilde{\rho}(X) \ln \ln X) + O(\tilde{\rho}(Y) \ln \ln Y) + O\left(\sum_{p \leq \sqrt[3]{X}} |f_v(p)|^{\left[\frac{\ln X}{\ln p}\right]+1} \cdot \ln p\right). \end{aligned}$$

Суммаи охириро ба ду қисм ҷудо карда, ба онҳо баҳо медиҳем:

$$\begin{aligned} \sum_{p \leq \sqrt[3]{X}} |f_v(p)|^{\left[\frac{\ln X}{\ln p}\right]+1} \cdot \ln p &= O\left(\sup_{p \leq \sqrt[3]{X}} |f_v(p)|^{\frac{\ln X}{\ln p}-2} \cdot \sum_{p \leq \sqrt[3]{X}} |f_v(p)|^2 \cdot \ln p\right) = \\ &= O\left(\sup_{p \leq \sqrt[3]{X}} \tilde{\rho}(p)^{\frac{\ln X}{\ln p}-2}\right) = O(\tilde{\rho}(\sqrt[3]{X})), \end{aligned}$$

чунки қатори

$$\sum_p |f_v(p)|^2 \cdot \ln p$$

наздиқшаванда буда ифодаи $\frac{\ln \frac{1}{p(X)}}{\ln X}$ монотон камшаванда аст. Пас,

$$\begin{aligned} \sum_{\sqrt[3]{X} < p \leq \sqrt{X}} |f_v(p)|^{\left[\frac{\ln X}{\ln p}\right]+1} \cdot \ln p &= O\left(\tilde{\rho}(\sqrt[3]{X}) \sum_{\sqrt[3]{X} < p \leq \sqrt{X}} |f_v(p)|^2 \cdot \ln p\right) = \\ &= O(\tilde{\rho}(\sqrt[3]{X})). \end{aligned}$$

Ҳамин тавр барои функсияи $\Psi_{f_v}(X, Y)$ баҳои

$$\Psi_{f_v}(X, Y) = \sum_{\substack{p^r \leq X \\ p \leq Y}} \Lambda_{f_v}(p^r) = \tau_v \ln \min(X, Y) + B_v + h_v(X, Y), \quad (4)$$

– ро ҳосил мекунем, ки дар ин ҷо $h_v(X, Y) = O(\rho(X) + \rho(Y))$.

Агар $f_v(n)$ функсияи мултипликативии пурра бошад, он гоҳ баробарии $\Lambda_{f_v}(p^r) = f_v^r(p) \ln p$ иҷро мегардад ва формулаи (4) дар ин ҳолат бо такрор намудани исботи дар боло зикргардида, пайдо мешавад.

Адабиёт:

1. Левин Б. В., Файнлейб А. С. Применение некоторых интегральных уравнений к вопросам теории чисел // УМН. – 1967, т. 22, вып. 3 (135). – С.119-199.
2. Постников А. Г. Введение в аналитическую теорию чисел. – Москва: Наука, 1971. – 416 с.

Калидвожаҳо: баҳо, муодила, интеграл, тағйирёбанда, ҷамъкуниҳо, функсия, мултипликативӣ, сумма, формула, баробарӣ, аъзо, зарбшаванда, ҷамъшаванда, асимптотика.

Аннотация**ОЦЕНКА ДЛЯ ФУНКЦИИ $\Pi_f(x)$ И $\Psi_f(x, y)$**

В статье найдена оценка для функции $\Pi_f(x)$ и $\Psi_f(x, y)$, которое применяется в суммирование мультипликативных функций.

Ключевые слова: оценка, уравнение, интеграл, переменная, суммирование, функция, мультипликативность, сумма, формула, равенство, член, множитель, слагаемое, асимптотика.

Annotation**ESTIMATION FOR FUNCTION $\Pi_f(x)$ AND $\Psi_f(x, y)$**

Estimation is found In article for function $\Pi_f(x)$, which is used in summation multiplicative function.

Keywords: the estimation, equation, integral, variable, summation, function, multiplikativity, amount, formula, equality, term, multiplier, summand, asymptotics.

Маълумот дар бораи муаллиф: Худойбердиев Ҷавохир Исломиiddинович, магистранти соли аввали кафедраи алгебра ва назарияи ададҳои факултети математика ва информатикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 933992545.

Роҳбари илмӣ: профессор Чориев У.

Сведения об авторе: Худойбердиев Джавахир Исломиiddинович, магистрант первого курса кафедры алгебры и теории чисел факультета математики и информатики Таджикский государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Телефон: +992 933992545.

Научный руководитель: профессор Чориев У.

About the author: Khudoiberdiev Javahir Islomiddinovich, first-year graduate student of the Department of Algebra and Number Theory, Faculty of Mathematics and Informatics, State Pedagogical University of Tajikistan named after Sadriddin Aini. Phone: +992 933992545.

Academic leader: professor Choriev U.

ХИФЗИ ИТТИЛООТ ВА ЗАРУРИЯТИ ОН: МУҲИТИ ИТТИЛООТӢ ВА ОБЪЕКТҲОИ ОН

Дар тамоми давраҳои таърихи тамаддуни ҷаҳон иттилооти саҳеҳ, пурра ва эътимоднок ҳамеша қадр карда мешуд ва «моли» қиматбаҳо ба ҳисоб мерафт. Дар даврони мо, ки ҳаҷми иттилооти қабул ва қоркардашаванда бемайлони ба боло рафта истодааст, қурби он боз ҳам зиёдтар афзудааст.

Дар баробари ин, инсон доимо кӯшиш ба ҳарч медиҳад, ки иттилооти интиқолшаванда сари вақт, бе таҳриф, мувофиқи муқаррарот, ба макон ва соҳиби аслиаш рафта расад. Ҳалли ин масъала, ки ба масъалаи ҳифзи иттилоот ё амнияти иттилоотӣ дохил мешавад, ҳамеша яке аз масъалаҳои рӯзмарра шумурда мешавад. Рушди раванди иттилоотонии ҷомеа ва тадбиқи пурра ва комили компютер дар тамоми самтҳои фаъолияти инсон проблемаи амнияти иттилоотиро боз ҳам ба дараҷаи болотар бардоштааст.

Рушди раванди иттилоотии ҷомеа ва тадбиқи пурра ва комили компютер дар тамоми самтҳои фаъолияти инсон проблемаи амнияти иттилоотиро боз ҳам ба дараҷаи болотар бардоштааст. Акнун ҳалли ин проблемаро дар баҳисобгирии маҷмуи шароитҳои нави гардиши иттилоот, эҷод ва истифодаи захираҳои иттилоотӣ, ки онҳо дар якҷоягӣ муҳити иттилоотӣ ном гирифтаанд, ҷустулобим аст.

Акнун ҳалли ин проблемаро дар баҳисобгирии маҷмуи шароитҳои нави гардиши иттилоот, эҷод ва истифодаи захираҳои иттилоотӣ, ки онҳо дар якҷоягӣ муҳити иттилоотӣ ном гирифтаанд, ҷустулобим аст. Муҳити иттилоотӣ маҷмуи васоит, шароит ва методҳои дар базаи системаҳои компютерӣ фаъолияткунанда мебошад, ки барои эҷод ва истифодаи захираҳои иттилоотӣ равон шудааст.

Иттилоот – маълумот дар бораи ягон ҳодиса, предмет, шахс, рӯйдод ва умуман муҳити атроф аст, ки сатҳи номуайянии дониши инсонро дар ҳамон самти омӯзиш кам менамояд.

Намудҳои иттилоот:

- иттилооти матнӣ;
- иттилооти ададӣ;
- иттилоот дар бораи таърихи рӯз ва вақт;
- иттилооти савту садоӣ;
- иттилооти графикӣ, аниматсия ва видеофилмҳо иттилооти махсуси дӯӣ.

Ҳосиятҳои иттилоот:

✓ **Иттилооти саҳеҳ (муътамад)** ҳисоб карда мешавад, агар вай вазъи аслро мутлақо дуруст тасвир намояд. Иттилооти носоҳеҳ боиси ҳатофаҳмии рӯйдод ва қабули қарорҳои нодуруст мегардад;

✓ **Иттилооти муқаммал (пурра)** шумурда мешавад, агар вай барои фаҳмиши вазъи асл ва қабули қарори дахлдор кифоя бошад. Нопуррагии иттилоот монеаи қабули қарорҳо ва сабаби роҳдигӣ ба ҳатоҳо мегардад;

✓ **Муҳимии (арзандагии) иттилоот** дар он зоҳир мегардад, ки бо ёрии он кадом масъалаҳо ҳал карда мешаванд;

✓ **Иттилооти актуалӣ (замонавӣ)** ҳисобида мешавад, агар вай дар шароити доимо тағйирёбанда воқеиятро дуруст инъикос намояд;

✓ **Иттилооти фаҳмо (возеҳ, аён)** шумурда мешавад, агар вай тарзе ифода шуда бошад, ки дастраси истифодабаранда бошад;

✓ **Иттилооти аниқ** ҳисобида мешавад, агар вай дараҷаи беҳтари наздикии вазъи аслии объект, раванд ё рӯйдодро инъикос намояд;

Иттилоот – ин маълумот дар бораи шахс, ашё, воқеаҳо, ақидаҳо ва ҷараёнҳо сарфи назар аз шакли пешниҳоди онҳо мебошад.

Ҳифзи иттилоот – маҷмуи ҷорабиниҳо, ки бо мақсади пешгирӣ намудани ихроҷ, дудӣ, ғунгунӣ, нобудсозии беиҷозат, ғалат маънидодкунӣ, тағйирдигӣ, нусхабардории беиҷозат ва бастани роҳи паҳншавии иттилоот гузаронида мешавад.

Тавсифҳои асосии иттилооти ҳифзшаванда аз ҷунин бандҳо иборат аст:

1. Махфӣ будани иттилоот;
2. Яклухт будани иттилоот;
3. Дастрас будани иттилоот;

Махфӣ будани иттилоот – муҳофизати он аз дастрасии беиҷозатӣ мебошад. Яклухтии иттилоот – зарурият ва муҳофизати он аз вайроншавӣ ва тағирдиҳии беиҷозат мебошад. Дастрасии иттилоот – имконияти дар ҳосилаи муайяни вақт гирифта тавонистани маълумоти лозима мебошад. Ҳифзи иттилоот бо таъмини бехатарии он равона шуда, дар се самт амалӣ карда шудааст. Самтҳои бехатарӣ:

1. **Самти ҳифзи ҳуқуқӣ** – ҳифзи иттилоот дар сатҳи давлатӣ ташкил карда мешавад, барои ин дар ҚТ қонунҳои махсус қабул карда шудаанд.

2. **Самти ҳифзи ташкилӣ** – дар дохили ташкилотҳо, корхонаҳо ва давлат бо баровардани фармонҳо ва тартиб додани дастурҳо доир ба бехатарии иттилоот ташкил карда мешавад.

3. **Самти ҳифзи техникӣ** – бо дастрас будани таҷҳизоти мукамал ва техникаи сифати баланддошта таъмин карда мешавад. УПС – таъмини бефосилаи қувваи барқ барои компютерҳои фардӣ

Амнияти иттилоотӣ маҷмӯи чорабиниҳои мушаххаси ҳифзи муҳити иттилоотонии ҷомеа ва инсон аст.

Мақсадҳои асосии таъмини амнияти иттилоотонии ҷомеа тариқи зайл аст:

- Ҳифзи манфиатҳои миллий;
- Шахс ва ҷамъиятро бо иттилоотии пурра ва эътимоднок таъмин намудан;
- Ҳангоми қабул, паҳнкунӣ ва истифодаи иттилоот ҳифз намудани ҳуқуқҳои шахс ва ҷомеа;

Объектҳои зерин ба таъмин ва ҳифзи амнияти иттилоотӣ эҳтиёҷ доранд:

- Захираҳои иттилоотӣ;
- Системаи эҷод, паҳнкунӣ ва истифодаи захираҳои иттилоотӣ;
- Зерсохторҳои (инфраструктураи) иттилоотонии ҷомеа – коммуникатсияҳои иттилоотӣ, шабакаҳои алоқа, марказҳои таҳлилӣ ва коркардаи маълумотҳо, системаҳо ва воситаҳои ҳифзи иттилоот. Воситаҳои ахбори омма;
- Ҳуқуқҳои шахс ва давлат дар қабул, паҳнкунӣ ва истифодаи иттилоот;
- Ҳифзи моликияти интеллектуалӣ (зеҳнӣ, ақлонӣ) ва иттилооти конфиденсиалӣ (махфӣ).

Адабиёт:

1. Аванесов Г. М. Правовая информатика. – СПб.: ИВЭСЭП, 2003. – 104 с.
2. Акулов О. А. Информатика: базовый курс. – М.: Омега-Л, 2007. – 560 с.
3. Бузов Г. А. Защита от утечки информации по техническим каналам. – М.: Горячая линия-Телеком, 2005. – 416 с.
4. Малюк А. А. Введение в защиту информации в автоматизированных системах. – М.: Горячая линия-Телеком, 2004. – 147 с.

Калидвожаҳо: *техникӣ, иттилоот, захира, ҷамъиятӣ, ҷомеа, амният, самтҳо, бехатарӣ, фазои иттилоотӣ, шабакаҳои алоқа, системаҳо, ихроҷ, ғункунӣ, нобудсозӣ.*

Аннотация

ЗАЩИТА ИНФОРМАЦИИ И ЕЕ НЕОБХОДИМОСТЬ: ИНФОРМАЦИОННАЯ СРЕДА И ЕЕ ОБЪЕКТЫ

Научно-техническая революция превращает информацию в общественный ресурс, источник формирования общественного богатства. По мнению специалистов, если в начале 20 века «количество знаний» удваивалось каждые 50 лет, то в современных условиях этот процесс происходит за один год, а по существующим прогнозам, в ближайшем будущем количество информации удвоится. удваивается каждый месяц. Наступило время, когда «кто владеет информацией, тот стал хозяином мира», «кто приобрел информацию, тот приобрел мир». Информационная безопасность становится одним из важнейших аспектов обеспечения безопасности информационного пространства.

Ключевые слова: *технические, информационные, ресурсы, общественность, общество, безопасность, направления, безопасность, информационное пространство, сети связи, системы, утечка, модификация, уничтожение.*

Annotation

**PROTECTION OF INFORMATION AND ITS NEED:
INFORMATION ENVIRONMENT AND ITS OBJECTS**

The scientific and technological revolution turns information into a public resource, a source of social wealth. According to experts, if at the beginning of the 20th century the «amount of knowledge» doubled every 50 years, then in today's conditions this process takes place in one year, and according to existing forecasts, the amount of information will double in the near future. Doubling every month. The time has come when «who owns the information has become the master of the world», «who has acquired the information has acquired the world». Information security is becoming one of the most important aspects of ensuring the security of the information space.

Keywords: *technical, information, resources, public, society, security, directions, security, information space, communication networks, systems, leakage, modification, destruction.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Сафарова Сафаргул Маҳмадҷонова, магистранти соли дуюми факултети математика ва информатика, ихтисоси информатикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 900894445

Рохбари илмӣ: н. и. ф-м. дотсент Ҳамидов Б.

Сведение об авторе: Сафарова Сафаргул Маҳмадҷонова, магистранка второго курса факультета математики и информатики, по специальности информатика Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Аини. Телефон: +992 900894445

About the author: Safarova Safargul Mahmadjonovna, master of the 2 nd year of the Faculty of Mathematics and Informatics, specializing in Informatics Tajik State University of Education named after Sadriddin Aini. Phone: +992 900894445

ВОДО – ИСПИРТОРАСТВОРИМЫЕ ВЕЩЕСТВА В СОСТАВЕ ЦИКОРИЯ, ПРОИЗРАСТАЮЩЕГО В ТАДЖИКИСТАНЕ

Введение. Благодаря своему высокому пищевому и фармакологическому значению цикорий выращивается почти по всему земному шару [1]. Стебли, листья, цветки и корнеплоды, т. е. практически все растение, являются съедобными и применяются в виде порошка применяют в фитотерапии при лечении различных заболеваний. В кулинарии используются свежими листья и корнеплоды, которые также используются и для приготовления кофейного напитка.

Цикорий выращивается для получения инулина из листьев и корней. Кумариновые соединения, которые содержатся в плодах, используются для защиты кожи. Настойку из листьев применяют при анемии и расстройстве ЖКТ. Цветки применяют как желчегонное средство. В традиционной медицине применяют цветки для лечения повышенного уровня сахара в крови [2]. В аюрведической медицине используют тоник, приготовленный из цикория для лечения диареи, лихорадки и увеличенной селезенки. Для лечения желтухи, увеличенной печени, подагре и ревматизме рекомендуют применять экстракт из листьев. Современными исследованиями подтверждены антидиабетическое, антигипергликемическое, ранозаживляющее и антиоксидантное действие цикория, а также противоязвенное, противовоспалительное, анальгетическое, гепатопротекторное, гипогликемическое, диуретическое, гиполипидемическое, иммуномодулирующее [3] свойства. В составе цикория обнаружены алкалоиды, инулин, сесквитерпеновые лактоны, кумарины, витамины, хлорофилл, ненасыщенные стеролы, флавоноиды, сапонины, танины, органические кислоты и полифенолы, присутствующие во всех частях растения. Этим и объясняется широта фармакологического действия цикория.

Показано, что метанольный экстракт листьев цикория проявляет антибактериальную активность против кишечных бактерий [4]. Исследования [5] выявили, что цикорий содержит серию биологически активных соединений, эффективных при воспалении десен [1].

Целью работы была оценка водно и спирторастворимых веществ в составе цикория, произрастающего в Таджикистане

Материалы и методы. Количество моносахаров определяли колориметрически феррицианидным методом. Для определения общего содержания сахаров проводили предварительно гидролиз водных экстрактов 20% HCl. Затем определяли содержание сахаров феррицианидным методом, применяя в качестве внешнего стандарта фруктозу.

Содержание водорастворимых веществ (Brix) устанавливали при 20°C по показателю преломления сока на рефрактометре ИРФ-22.

Содержание аскорбиновой кислоты устанавливали следующим образом. 5 г образца травы цикория растирали в фарфоровой ступке с 5 мл 6% трихлоруксусной кислоты и количественно переносили смесь в мерный цилиндр. Общий объем экстракта доводили до 60 мл трихлоруксусной кислотой, перемешивали, и через 15 минут фильтровали полученную смесь через складчатый фильтр. Концентрацию аскорбиновой кислоты рассчитывали по объему раствора 2,6 дихлорфенолиндофенолята натрия, пошедшего на титрование образца.

Содержание полифенолов определяли в спиртовом экстракте методом Фолина-Чиокалтеу [6]. 1 г сухого порошка травы цикория экстрагировали 20 мл 70% этилового спирта при 80°C в течение 1 часа. Смесь охлаждали и количественно переносили в мерную колбу на 25 мл, доводя объем до метки с помощью 70% этанола. Смесь перемешивали и фильтровали через складчатый фильтр. Отбирали 1 мл полученного экстракта в мерную колбу на 25 мл, содержащую 2,5 мл насыщенного раствора карбоната натрия. К полученной смеси добавляли 0,25 мл разбавленного раствора (1:1) реактива Фолина – Чиокалтеу, интенсивно перемешивали и доводили объем смеси до 25 мл дистиллированной водой. Через час определяли величину поглощения полученного раствора при 730 нм на спектрофотометре СФ 46. Концентрацию полифенолов рассчитывали по калибровочной кривой, построенной по пяти концентрациям галловой кислоты. Результаты выражали в мг-эквивалентах галловой кислоты на г сухой массы.

Количественное определение суммы флавоноидов. Количественное содержание флавоноидов устанавливали спектрофотометрическим методом. В качестве стандартного образца использовали рутин.

Методика. Сырьё измельчали до размера частиц 1 мм. Точную навеску сырья около 1,0000 г переносили в коническую колбу со шлифом объемом 250 мл, добавляли 100 мл спирта этилового 40%. Колбу с содержимым, присоединив к обратному холодильнику, нагревали на водяной бане при температуре 1000С в течение 1 часа с момента закипания жидкости в колбе. Извлечение охлаждали до комнатной температуры и фильтровали через бумажный фильтр (раствор А), отбрасывая первые 10 мл фильтрата.

Далее 1 мл раствора А переносили в мерную колбу вместимостью 25 мл, прибавляли 2 мл раствора $AlCl_3$ спиртового 2% и доводили до метки спиртом этиловым 95%. Оптическую плотность измеряли на спектрофотометре при $\lambda=412$ нм в кювете с толщиной слоя 10 мм через 40 мин после добавления реактива.

Приготовление раствора сравнения: в мерную колбу объемом 25 мл помещали 1 мл раствора А, 1 каплю уксусной кислоты 10% и доводили до метки спиртом этиловым 95%.

Раствор СО рутин готовили также как испытуемый раствор и измеряли оптическую плотность.

Количественное содержание суммы флавоноидов в пересчете на рутин и абсолютно сухое сырьё в процентах (X) вычисляли по формуле:

$$X = \frac{A \cdot m_0 \cdot 100 \cdot 25 \cdot 1 \cdot 100 \cdot 100}{A_0 \cdot m \cdot 1 \cdot 25 \cdot 100 \cdot (100 - W)} = \frac{A \cdot m_0 \cdot 100 \cdot 100}{A_0 \cdot m \cdot (100 - W)},$$

где А – значение оптической плотности испытуемого раствора; A_0 – значение оптической плотности раствора СО рутин; m – масса сырья, г; m_0 – масса СО рутин, г; W – потеря в массе при высушивании сырья в процентах.

Количественное определение суммы фенолкарбоновых кислот. Точную навеску около 1,0000 г сырья, измельченного до 1 мм, переносили в коническую колбу со шлифом объемом 250 мл, прибавляли 100 мл спирта этилового 40%. Колбу с содержимым, присоединив к обратному холодильнику, нагревали на водяной бане при температуре 1000С в течение 1 часа с момента закипания жидкости в колбе. Извлечение охлаждали до комнатной температуры и фильтровали через бумажный фильтр (раствор А), отбрасывая первые 10 мл фильтрата.

Затем 0,5 мл раствора А помещали в мерную колбу объемом 50 мл и доводили до метки спиртом этиловым 95%.

Оптическую плотность раствора определяли на спектрофотометре при $\lambda=325$ нм в кювете с толщиной слоя 10 мм. В качестве раствора сравнения использовали спирт этиловый 95%.

Содержание суммы фенолкарбоновых кислот в пересчете на 3-О-кофеилхинную (хлорогеновую) кислоту и абсолютно сухое сырьё в процентах (X) рассчитывали по формуле:

$$X = \frac{A \cdot 100 \cdot 50 \cdot 100}{m \cdot 504,425 \cdot 0,5 \cdot (100 - W)},$$

где А – значение оптической плотности испытуемого раствора; m – масса сырья, г; W – потеря в массе при высушивании сырья, %; 504,425 – удельный показатель поглощения 3-О-кофеилхинной (хлорогеновой) кислоты при 325 нм.

Результаты и обсуждение

Были получены следующие значения, приведенные в таблице 1.

Таблица 1.

Table 1.

Показатель Indicator	Значение Value	Листья Leaves
Влажность, % Humidity, %	85,4	96
Аскорбиновая кислота, мг% Ascorbic acid, mg%	44,3	50,7
Моносахара, % Monosaccharides, %	3,5	1,9
Сахара сумма, % Sugar amount, %	7,9	2,0
°Brix, %	1,26	0,5
Полифенолы, мг-эквГК/г Polyphenols, mg-eqHA/g	12,6	19,7

Эти значения близки к описанным в литературе [7, 8]. Полученные цифры говорят о высокой пищевой ценности, как корнеплодов, так и листьев.

Наибольшее количество сахаров было зарегистрировано в корнеплодах, в то время как в листьях сахаров было почти в 4 раза меньше. Общее количество водорастворимых соединений ($^{\circ}\text{Brix}$) оказалось наибольшим в корнеплодах и снижалось в ряду корнеплод > листья. Содержание аскорбиновой кислоты и полифенолов было большим в листьях и меньше в корнеплодах.

В работах [9, 10] определен состав фенольных соединений надземной части цикория. В результате данного исследования установлено, что надземная часть дикорастущего цикория обыкновенного содержит $2.6 \pm 0.1\%$ фенольных соединений, среди которых идентифицированы гидроксикумарины: эскулетин и цикориин, гидроксикоричные кислоты: цикориевая, хлорогеновая, кафтаровая, изохлорогеновая А, кофейная; флавоноиды: изокверцетин, астрагалин и рутин (рис.1). Доминирующими веществами являются эскулетин, цикорин и цикориевая кислота.

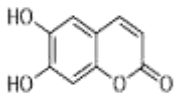
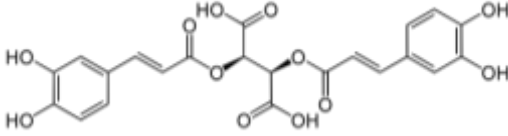
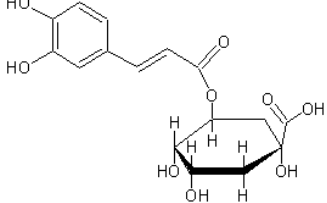
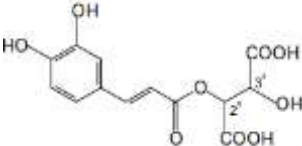
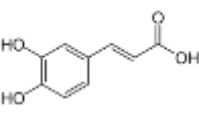
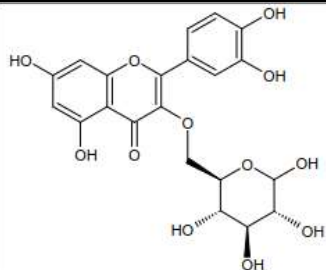
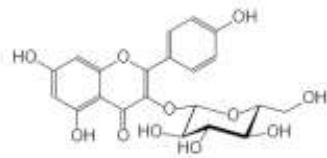
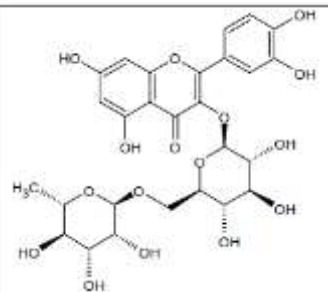
 Эскулетин esculetin	 цикориевая кислота chicoric acid
 Хлорогеновая кислота Chlorogenic acid	 Кафтаровая кислота Caftaric acid
 Кофейная кислота Caffeic acid	 Изокверцетин Isoquercetin
 Астрагалин astragalin	 Рутин rutine

Рис.1. Некоторые из фенольных соединений цикория

Fig. 1. Some of the phenolic compounds of chicory

Полученные данные позволяют предположить наличие высокой антиоксидантной активности у цикория.

Нами было выдвинуто предположение о том, что объединение иммуномодулирующего дипептида изолейцил – триптофан и водно – спиртового экстракта цикория позволит получить препарат с антиоксидантными и иммуностимулирующими свойствами.

Этот дипептид был выделен из тималиновой фракции экстракта тимуса, затем был получен синтетическим путем [11]. Данный дипептид обладает иммуномодулирующими свойствами. Его водный раствор в концентрации 0,01% был зарегистрирован как иммуномодулирующий препарат тимогар [12].

На первом этапе работы было необходимо определить возможность его определения с фенольными соединениями, входящими в состав цикория.

В составе цикория входят коричные кислоты хлорогеновая, кафтаровая, цикориевая, кофейная, изохлорогеновая, гидроксикумарины: эскулетин и цикориин, флавоноиды: изокверцетин, астрагалин и рутин, обладающие собственным поглощением в УФ-области. УФ-спектр гидроксикоричных кислот имеет характерную спектральную кривую, с максимумом поглощения при 320–330 нм и плечом при 280–300 нм (рис.2) [9]. На рис.3 приведены УФ – спектры некоторых флавоноидов цикория

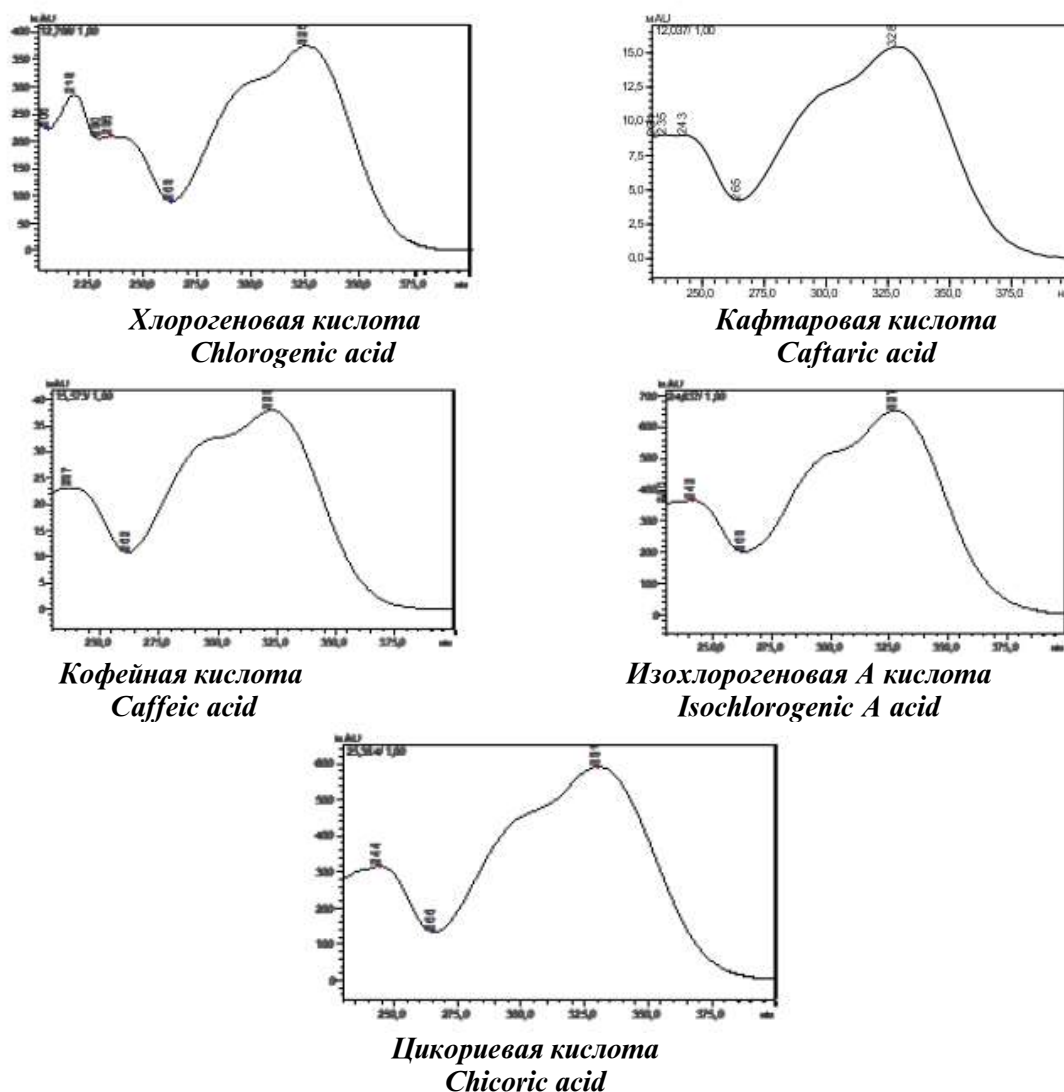

Рис.2. УФ-спектр гидроксикоричных кислот цикория.
Fig. 2. UV spectrum of chicory hydroxycinnamic acids

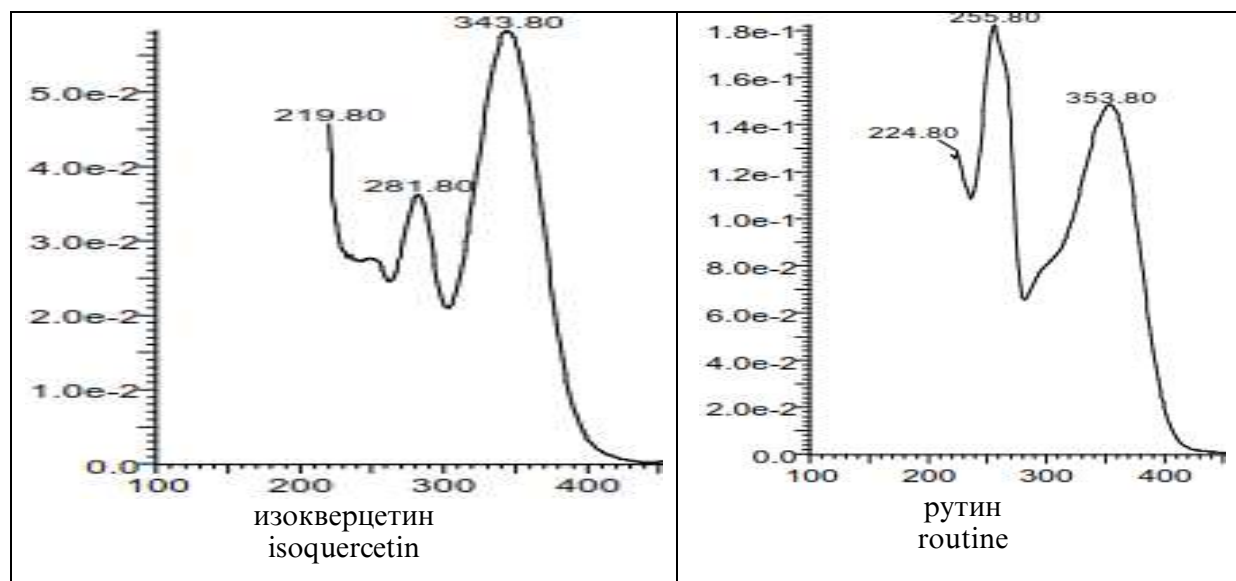

Рис.3. УФ-спектры некоторых флавоноидов цикория
Ris. 3. UV spectra of some chicory flavonoids

Как можно видеть из рис.2, УФ – спектр гидроксикоричных кислот, входящих в состав цикория, перекрывается со спектром поглощения дипептида изолейцил – триптофан. Следовательно, для его определения методом УФ – спектрофотометрии необходимо разделить эти компоненты.

При получении дипептида используется экстракция н-бутанолом для его очистки. Поэтому мы решили попробовать экстракцию н – бутанолом для отделения дипептида от поглощающих веществ экстракта. В таблице 2 приведены данные по оценке эффективности обработки н – бутанолом на выход дипептида.

Таблица 2. Эффективность экстракции н – бутанолом

Table 2. Efficiency of extraction with n-butanol

Количество экстракций Number of extractions	Время экстракции, мин Extraction time, min	Содержание пептида, % от номинала Peptide content, % of nominal value
1	1	56
2	3	78
3	3	98,6
2	5	100

Как видно из таблицы 2, наибольшее извлечение пептида позволяет сделать двойная экстракция по 5 минут.

Затем было необходимо определить содержание фенолкарбоновых кислот в остатке после экстракции (рис.4). Их содержание определяли по поглощению при 325 нм в пересчете на хлорогеновую кислоту, удельный показатель поглощения которой был нами найден в работе [13]. Он оказался равным 504, 425. Содержание фенолкарбоновых кислот составило 19,6 мг-экв ХК/г. Оно оказалось меньше, чем определенное в самом цикории в пересчете на галловую кислоту.

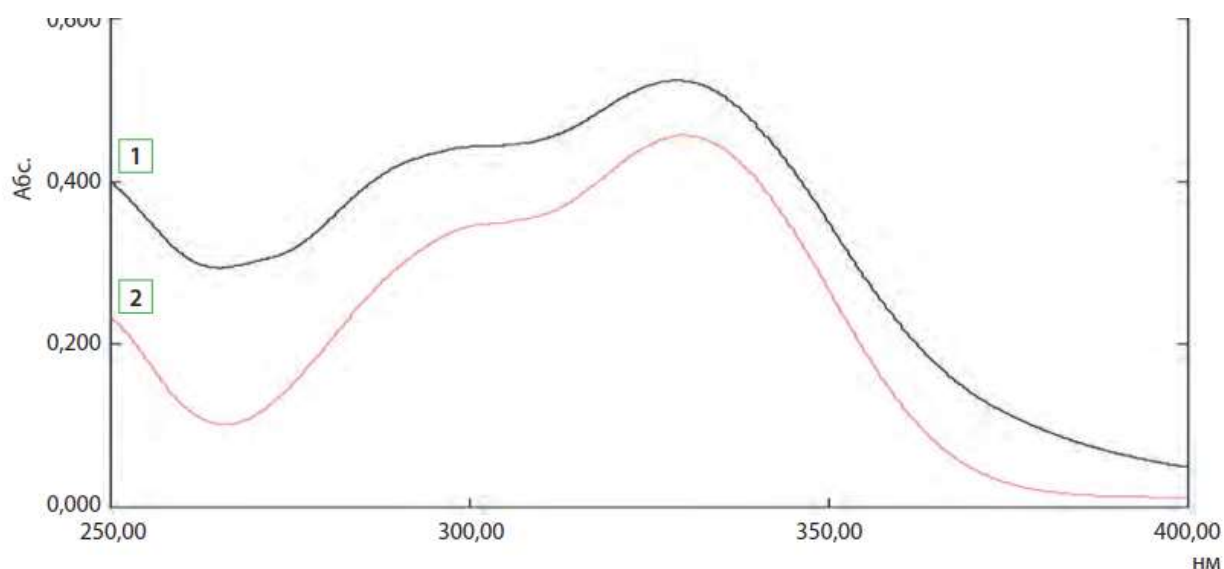

Рис.4.

УФ-спектры водно-спиртового извлечения из цикория (1) и хлорогеновой кислоты (2) [14]

Fig. 4.

UV spectra of aqueous-alcoholic extract from chicory (1) and chlorogenic acid (2) [14]

Таким образом, при разработке параметров стандартизации полученной композиции на основе дипептида изолейцил – триптофан и экстракта цикория необходимо отделить дипептид от экстракта обработкой н – бутанолом.

Основываясь на описанных выше результатах предварительных исследований можно предложить следующий путь исследований композиции на основе дипептида и экстракта цикория (табл. 3):

Таблица 3. Определяемые параметры композиции дипептида изолейцил-триптофан и цикория
Table 3. Determined parameters of the composition of isoleucyl-tryptophan dipeptide and chicory

Определяемый параметр Determined parameter	Метод определения Determination method	Количество Quantity
Влажность, % Humidity, %	ОФС.1. 2. 1. 0010. 15 «Потеря в массе при высушивании», ГФ 14, т. 1. С.567-569 GPM. 1. 2. 1. 0010. 15 «Weight loss during drying», GF 14, vol. 1. P. 567-569	Не выше 15 Not higher than 15
Аскорбиновая кислота, мг% Ascorbic acid, mg%	Объемное титрование с 2,6-дихлорфенол индофенолятом натрия Volumetric titration with sodium 2,6-dichlorophenol indophenolate	50,7
Сахар сумма, % Sugar amount, %	феррицианидный колориметрический метод, основанный на реакции моносахаров с калий феррицианидом в щелочной среде после гидролиза 20%-ной соляной кислотой ferricyanide colorimetric method, based on the reaction of monosaccharides with potassium ferricyanide in an alkaline medium after hydrolysis with 20% hydrochloric acid	Не более 2 Not more than 2
Полифенолы, мг-эквХК/г Polyphenols, mEqCA/g	Спектрофотометрически метод Фолина-Чикольте или с	Не более 20 Not more than 20

	использованием коэффициента молярного поглощения хлорогеновой кислоты Spectrophotometrically using the Folin-Cicolte method or using the molar absorption coefficient of chlorogenic acid	
Флавоноиды, Flavonoids,	Спектрофотометрически после реакции с AlCl ₃ Spectrophotometrically after reaction with AlCl ₃	

На следующем этапе работы было необходимо разработать спецификацию на сухой экстракт цикория. Стандартизация экстракта проводилась в соответствии с ОФС «Экстракты» по показателям, указанным в таблице 4.

Таблица 4. Показатели стандартизации сухого экстракта цикория
Table 4. Standardization indicators for dry chicory extract

Параметр Parameter	Характеристика Characteristic
Описание Description	Порошок от светло-кремового до коричневого цвета Light cream to brown powder
Растворимость Solubility	Растворим в спирте, плохо растворим в воде Soluble in alcohol, slightly soluble in water
Потеря в массе при высушивании Weight loss during drying	не более 5% no more than 5%
Тяжелые металлы Heavy metals	не более 0,01% no more than 0. 01%
Микробиологическая чистота Microbiological purity	• Общее число аэробных микроорганизмов - не более 10⁵ КОЕ в 1 г • Общее число дрожжевых и плесневых грибов – не более 10⁴ КОЕ в 1г • Энтеробактерий, устойчивых к желчи, - не более 10³ КОЕ в 1 г • Отсутствие <i>Escherichia coli</i> в 1 г • Отсутствие бактерий рода <i>Salmonella</i> в 25 г • Total number of aerobic microorganisms - no more than 10⁵ CFU per 1 g • The total number of yeasts and molds – no more than 10⁴ CFU per 1g • Enterobacteriaceae resistant to bile - no more than 10³ CFU per 1 g • Absence of <i>Escherichia coli</i> in 1 g • Absence of <i>Salmonella</i> bacteria in 25 g
Подлинность: Authenticity: Аскорбиновая кислота Ascorbic acid Сахара Sahara Флавоноиды Flavonoids Полифенолы Polyphenols	Реакция с нитратом серебра Reaction with silver nitrate Реакция с алюминия хлоридом Reaction with AlCl₃
Количественное содержание: Quantitative content: Полифенолы	Не менее 20 мг/г в пересчете на галловую кислоту Not less than 20 mg/g in terms of gallic acid

Polyphenols Флавоноиды Flavonoids	Не менее мг/г в пересчете на рутин Not less than mg/g in terms of rutin
---	--

Таким образом, разработан экстракт цикория сухой и методы его контроля.

Заклучение. На основе анализа литературных данных по спектрофотометрии фенолкарбоновых кислот и флавоноидов определено содержание фенолкарбоновых кислот в цикории, которое составило 19,6 мг-экв ХК/г. Разработаны методы стандартизации экстракта цикория.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

1. Bobiev, G. M., Bunyatyan N. D., Saadyan M. M. and others. Immunoactive peptides and their coordination compounds in medicine. – M.: Russian Doctor, 2009. – 228 p.
2. Golubkina N. A., Kekina E. G., Molchanova A. V., Antoshkina M. S., Nadezhkin S. M., Soldatenko A. V. Plant antioxidants and methods for their determination. – M.: FSCO, 2018.
3. Golubkina N. A., Shevchenko Yu. P., Kharchenko V. A., Kosheleva O. V., Soldatenko A. V. Biochemical characteristics and elemental composition of salad chicorium (*CICHORIUM INTYBUS* L.) variety cone. Vegetables of Russia. 2019;(3):80-86. <https://doi.org/10.18619/2072-9146-2019-3-80-86>
4. Kamel Z. H., Daw I., Marzouk M. Effect of Cichorium endivia leaves on some biochemical parameters in streptozotocin-induced diabetic rats Austral. J. Basic and Appl. Sci. 2011; 5 (7): 387-396.
5. Nwafor I. C., Shale K., Achilonu M. C. Chemical Composition and Nutritive Benefits of Chicory (*Cichorium intybus*) as an Ideal Complementary and/or Alternative Livestock Feed Supplement Hindawi Sci. World J. 2017; Article ID 7343928, <https://doi.org/10.1155/2017/7343928>.
6. Papetti A., Mascherpa D., Carazzone C., Stauder M., Spratt D. A., Wilson M. Identification of organic acids in *Cichorium intybus* inhibiting virulence-related properties of oral pathogenic bacteria Food Chem. 2013; 138: 1706-1712.
7. Petukhova S. A. Pharmacognostic study of *bupleurum scorzonrifolium* willd. herbs and development of a dry extract on its basis. – dis. Candidate of Pharmaceutical Sciences. – Irkutsk, 2018. – 224 p.
8. Roustakhiz J., Majnabadi J. T. Cultivation of chicory (*Cichorium intybus* L), an extremely useful herb Int. J. Farming Allied Sci. 2017; 6 (1): 14-23.
9. Saibel O. L., Konyaeva E. A., Radimich A. I., Dargaeva T. D. Approache s to standardization of jerusalem artichoke herb // issues of ensuring the quality of medicines. 2022; 1 (35).
10. Saibel O. L., Radimich A. I., Adamov G. V., Dargaeva T. D. Comparative phytochemical study of the above-ground parts of wild and cultivated chicory plants (*Cichorium intybus* L.) // Chemistry of plant raw materials. 2020; 3: 187-195.
11. Saibel O. L., Radimich A. I., Adamov G. V., Dargaeva T. D., Fadeev N. B., Zelenkov V. N., Lapin A. A. Chemical composition of fractions of the aerial part of cultivated chicory and their antioxidant activity // Chemistry of plant raw materials. 2021; 4: 165-173
12. Singh R., Chahal K. K. *Cichorium intybus* L: A review on phytochemistry and pharmacology Int. J. Chem. Studies. 2018; 6 (3): 1272-1280.
13. Tursunay D., Muradil K., Abdulla A. Antimicrobial Activities of Ethanol Extract from *Cichorium intybus* L. Stems Food Sci. 2009; 30: 80-82.
14. Бобиев Г. М. Способ получения иммуностимулирующего препарата тимогар и его состав. Патент Республика Таджикистан. № 283; 1998. Bobiev G. M. Method for producing the immunostimulating drug timogar and its composition. Patent Republic of Tajikistan No. 283; 1998 (In Russ).
15. Бобиев, Г. М., Бунятян Н. Д., Саадян М. М. и др. Иммуноактивные пептиды и их координационные соединения в медицине. – М. Русский врач, 2009. – 228 с.
16. Голубкина Н. А., Кекина Е. Г., Молчанова А. В., Антошкина М. С., Надежкин С.М., Солдатенко А. В. Антиоксиданты растений и методы их определения. – М: ФНЦО, 2018.
17. Голубкина Н. А., Шевченко Ю. П., Харченко В. А., Кошелева О. В., Солдатенко А. В. Биохимическая характеристика и элементный состав цикория салатного (*CICHORIUM INTYBUS* L.) сорт конус.Овощи России. 2019; (3): 80-86. <https://doi.org/10.18619/2072-9146-2019-3-80-86>.
18. Петухова С.А. Фармакогностическое исследование володушки озелецелистой (*BUPLEURUM SCORZONERIFOLIUM* WILLD.) травы и разработка на ее основе экстракта сухого. дис.канд. фарм. наук. – Иркутск, 2018. – 224 с.
19. Сайбель О. Л., Кonyaeva Е. А., Радимич А. И., Даргаева Т. Д. Подходы к стандартизации травы топинамбура Вопросы обеспечения качества лекарственных средств. 2022; 1 (35).
20. Сайбель О. Л., Радимич А. И., Адамов Г. В., Даргаева Т. Д. Сравнительное фитохимическое изучение надземной части дикорастущего и культивируемого растения цикория обыкновенного (*Cichorium intybus* L.) Химия растительного сырья. 2020; 3, 187-195.
21. Сайбель О. Л., Радимич А. И., Адамов Г. В., Даргаева Т. Д., Фадеев Н. Б., Зеленков В. Н., Лапин А. А. Химический состав фракций надземной части культивируемого цикория обыкновенного и их антиоксидантная активность Химия растительного сырья. 2021; 4: 165-173.

Ключевые слова: *цикорий; химический состав; аскорбиновая кислота; сумма сахаров; полифенолы; индофенолят натрия; метод Фолина – Чиокалтеу; титрование; УФ – спектрофотометрия; дипептид изолейцил – триптофан.*

Аннотатсия

ОБ ВА МОДДАҲОИ ҲАЛШАВАНДА ДАР ТАРКИБИ СИКОРИЯ ДАР ТОҶИКИСТОН

Кохи аз сабаби арзиши баланди ғизой ва фармасевтии он қариб дар тамоми ҷаҳон парвариш карда мешавад. Тадқиқотҳои муосир таъсири антидиабетикӣ, зидди гипергликемикӣ, шифобахшии захмҳо ва антиоксидантҳои коснӣ, инчунин зидди захмҳо, зидди илтиҳобӣ, бедардсозанда, гепатопротекторӣ, гипогликемикӣ, пешобӣ, гиполипидемӣ, иммуномодуляториро тасдиқ карданд.

Мақсади кор. Баҳодиҳии моддаҳои дар об ва спирт ҳалшаванда дар таркиби коснӣ дар Тоҷикистон.

Мавод ва усул. Микдори кислотаи аскорбин бо роҳи титркунии визуалӣ дар кислотаи 6-фоизии трихлораскетик бо индофенолати натрий 2,6-дихлорфенол муайян карда шуд; мазмуни полифенолҳо аз руи экстракт спиртӣ бо усули колориметрии Фолин-Сиокалтеу муайян карда шуд.

Муҳокима ва натиҷаҳо. Микдори кислотаи аскорбин 44,3 мг фоиз, микдори канд 7,9 фоиз, полифенолҳо 12,6 мг-экв ГК/г буд. Усулҳои таҳлили таркиб дар асоси экстракт дипептид ва косния кор карда баромада шудаанд. Усулҳои стандартизатсияи иқтибосҳои коснӣ пешниҳод карда шудаанд.

Хулоса: Дар асоси таҳлили маълумоти адабиёт оид ба спектрофотометрияи кислотаҳои фенолкарбон ва флавоноидҳо микдори кислотаҳои фенолкарбон дар косни муайян карда шуд, ки 19,6 мЭкв СА/г-ро ташкил дод. Усулҳои стандартикунонии экстракти косния кор карда баромада шудаанд.

Калидвожаҳо: коснӣ, таркиби химиявӣ, кислотаи аскорбин, микдори шакар, полифенолҳо, индофенолати натрий, усули Фолин-Сиокалтеу, титратсия, спектрофотометрияи ултрабунафш, дипептид изолейцил-триптофан.

Annotation

WATER AND SOLUBLES IN COMPOSITION OF SICORIA IN TAJIKISTAN

Straw is grown almost all over the world due to its high nutritional and pharmaceutical value. Modern studies have confirmed the antidiabetic, antihyperglycemic, wound healing and antioxidant effects of chicory, as well as antiulcer, anti-inflammatory, analgesic, hepatoprotective, hypoglycemic, diuretic, hypolipidemic, immunomodulatory.

Purpose of the work. Assessment of water and alcohol-soluble substances in chicory in Tajikistan.

Materials and methods. The content of ascorbic acid was determined by visual titration in 6% trichloroacetic acid with sodium indophenolate 2,6-dichlorophenol; the content of polyphenols was determined from the alcoholic extract by the Folin-Ciocalteu colorimetric method.

Discussion and results. The content of ascorbic acid was 44.3 mg%, the content of sugar was 7.9%, and the content of polyphenols was 12.6 mg-eq. GC/g. Methods for analyzing the composition based on dipeptide and chicory extract were developed. Methods for standardizing chicory extracts were proposed.

Conclusion: Based on the analysis of literature data on spectrophotometry of phenolic acids and flavonoids, the content of phenolic acids in chicory was determined to be 19.6 mEq. CA/g. Methods for standardizing chicory extract were developed.

Keywords: *chicory, chemical composition, ascorbic acid, content of sugar, polyphenols, sodium indophenolate, Folin-Ciocalteu method, titration, ultraviolet spectrophotometry, isoleucyl-tryptophan dipeptide.*

Маълумот дар бораи муаллифон: Бобизода Ғ. М., Қодиров М. З., Олимзода Ё. С., Бобиев Х. А., Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.

Сведения об авторах: Бобизода Г. М., Кодиров М. З., Олимзода Ё. С., Бобиев Х. А., Таджикский национальный университет.

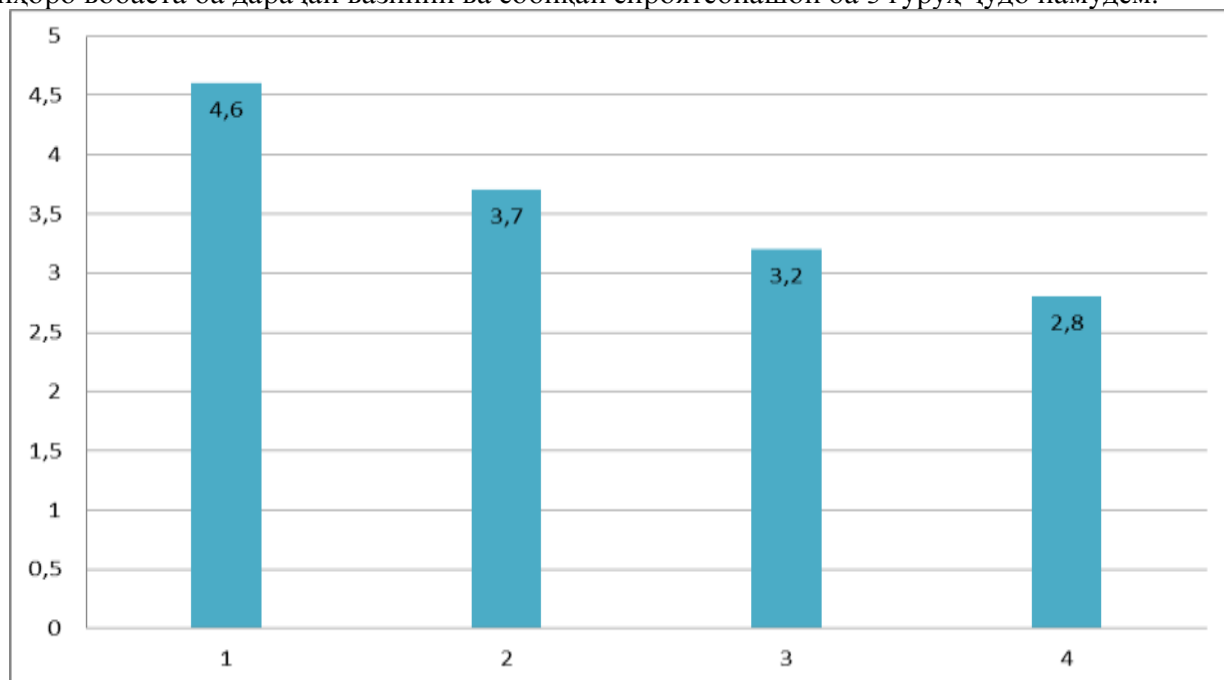
About the authors: Bobizoda G. M., Qodirov M. Z., Olimzoda Y. S., Bobiev H. A., Tajik National University.

ТАЪСИРИ ВИРУСИ НОРАСОИИ МАСУНИЯТИ БАДАН БА НИШОНДОДҲОИ ХУНИ КАНОРИИ ОДАМ

Дар охири солҳои 80-уми асри 20 одамизод ба бемории вирусие дучор гардид, ки дар натиҷаи он системаи иммуни, ки организмро аз ҳама гуна ҷисмҳои бегона муҳофизат мекунад ғалаҷ гардида, бо сабабҳои тез-тез сироятёбӣ беморон ба марг дучор гардиданд. Баъдан олимони барангезандаи ин беморию чунда намуда сохтори молекулавии онро пурра омӯхтаанд. Ин вирус ба гурӯҳи ретровирусҳо дохил мегардад. Дар як муддати кӯтоҳ ин бемории вирусӣ тамоми давлатҳои рӯи дунёро фаро гирифт. Аз рӯи таҳқиқотҳои гузаронидаи СММ то ҳоло бо ин бемории вирусӣ зиёда аз 85,6 млн одамизод сироят ёфтаанд, ки аз онҳо 40,4 млн-ашон ба марг дучор гардидааст. Дар соли 2022-юм аз рӯи таҳқиқоти қоршиносони ин ташкилоти бонуфуз ҳисоб мекунам, ки 39 млн одамон бо вирусӣ норасоии масунияти бадан дучор мебошанд [1, с.2]. Аз ин миқдор зиёда аз 53%-ашонро занон ва духтарон ташкил медиҳанд [3]. Хусусияти махсуси ин вирус аз он иборат аст, ки ҳангоми ба организм одам ворид шудан дар давоми якҷанд сол оҳиста-оҳиста тамоми системаи иммуниро аз фаъолият барканор мекунад. Дар замони ҳозира ВНМО дар ҷумҳурии Тоҷикистон низ ба яке аз проблемаҳои бениҳоят муҳими тиббӣ ва иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

Мақсади асосии ин таҳқиқот омӯзиши таъсири ВНМО ба хуни канори ва фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо ба ҳисоб меравад. Бо ин мақсад мо зиёда аз 30 нафар беморони дучори ВНМО-ро аз таҳлили озмоишгоҳӣ гузаронидем. Беморонро вобаста ба шиддатнокии беморӣ ба 3 гурӯҳ ҷудо намудем. 1-дараҷаи сабук, 2- дараҷаи миёна ва 3-юм дараҷаи вазнин.

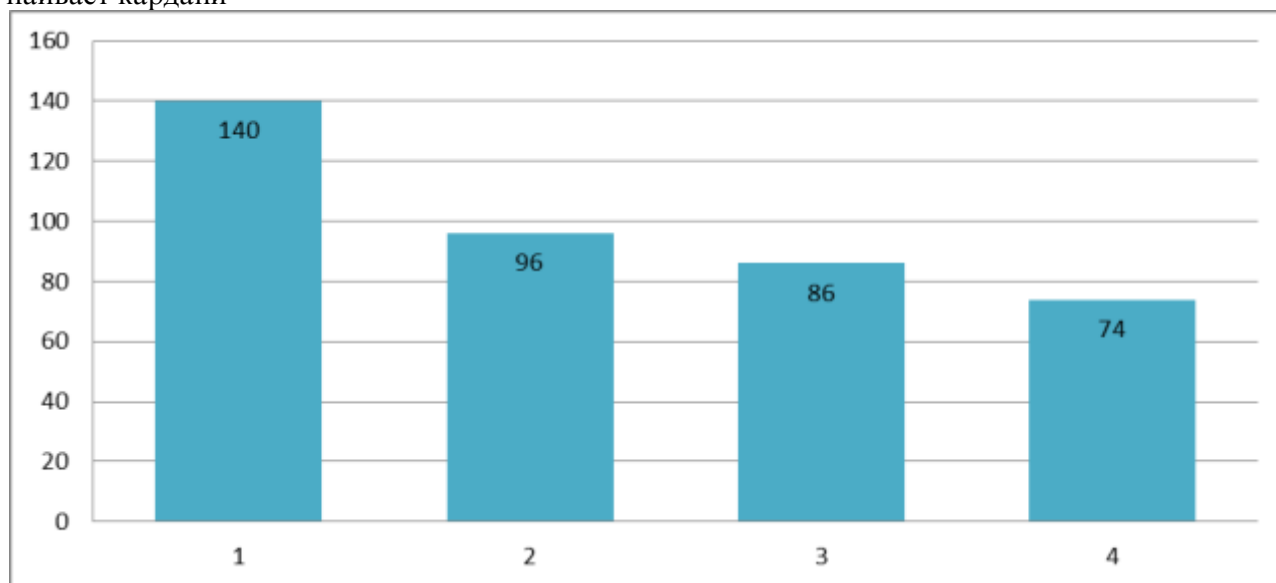
Аз як тараф гузарондани таҳлили умумии хуни канори вақти кӯтоҳро гирифта, хароҷоташ ҳам нисбатан паст мебошад. мушкилоти дигаре аз он иборат аст, ки на дар ҳамаи озмоишгоҳҳо имконият доранд, ки таҳлили васеъи нишондодҳои системаи иммуниро гузаронанд. Бинобарин мо мақсад гузоштем, ки бо истифода аз анализатори гематологӣ санҷиши хуни канории беморони бо вирусӣ норасоии масунияти бадан сироят ёфтаҳо зеро санҷиши худ қарор диҳем. Бо ин мақсад мо 30 нафар беморони сироятёфта ва 10 нафар одамони солимро интихоб намуда онҳоро вобаста ба дараҷаи вазнини ва собикаи сироятёбияшон ба 3 гурӯҳ ҷудо намудем.

Расми. 1 Миқдори эритроцитҳои хуни канори. 1.Одамони солим. 2. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи сабук. 3. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи миёна. 4. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи вазнин.

Дар расми 1 миқдори эритроцитҳои хуни канории беморони дучори ВНМО дарҷ гардидаанд. Чи хеле, ки аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд дар солҳои аввали сироятёби бо ВНМО дар таркиби хуни канории беморон он қадар тағироти боваринок ба мушоҳида намерасад. Аввалин тағироти сабукро мо баъди 5-6 соли сироятёби мушоҳида мекунем. Дар беморони дараҷаи сабуки сироятёби бо ВНМО миқдори эритроцитҳои хуни канори ба ҳисоби миёна $3,7 \pm 0,3 \times 10^{12/l}$ -ро ташкил медиҳанд. Дар беморони дараҷаи миёна бошад ин нишондод $3,2 \pm 0,2 \times 10^{12/l}$, ва дар беморони дараҷаи вазнин бошад $2,8 \pm 0,15 \times 10^{12/l}$ -ро ташкил медиҳанд. Аз натиҷаҳои ба даст омада маълум мегардад, ки камхунӣ яке аз аломатҳои клиникӣ сироятёби ҳисобида мешавад. Оиди табиати камхунӣ дар беморони дучори ВНМО якчанд ақидаҳо вучуд доранд. Як гурӯҳи олимон чунин мешуморанд, ки дар аксарияти беморон пайдоиши камхунӣ ба истеъмоли тӯлонии маводҳои доругӣ зидди вирусӣ алоқаманд мебошанд. Гурӯҳи дигари олимон бошанд ақидае доранд, ки ВНМО метавонад, ки мустақиман ба мағзи сурхи устухон таъсир расонида фаъолияти онро пахш мекунад. Ин ақидаи худро ба он асоснок мекунанд, ки ҳангоми таҳлили мағзи сурхи устухони ин беморон ва хуни канорӣ миқдори ретикулоситҳо бениҳоят ночиз мебошанд. Камхунӣ ба амал омада дар солҳои аввали сироятёби табиати нормоситарӣ дорад, баъдан бо истифода аз табobati зидди вирусӣ камхунӣ табиати макроситариро мегирад.

Дар расми 2 миқдори гемоглобини таркиби хуни беморони дучори ВНМО дарҷ гардидааст. Чи хеле, ки аз натиҷаҳои ба даст омада бармеояд миқдори гемоглобин дар таркиби хуни беморони дучори дараҷаи сабуки ВНМО ба ҳисоби миёна 96 ± 4 г/л-ро ташкил медиҳад. Дар беморони дараҷаи сабук бошад $86 \pm 3,8$ г/л, дар беморони дараҷаи вазнини бошад $74 \pm 3,1$ г/л-ро ташкил медиҳад. Чи хеле, ки ба ҳамагон маълум аст гемоглобин пигменти сурхи хун буда сохтори мураккаб дошта дар дохили эритроцитҳо ҷойгир мебошад. ин модда зиёда аз 95%-и вазни хушкӣ сафедаҳои дохили эритроцитро ташкил медиҳад. Вазифаи асосии гемоглобин пайвасти кардани

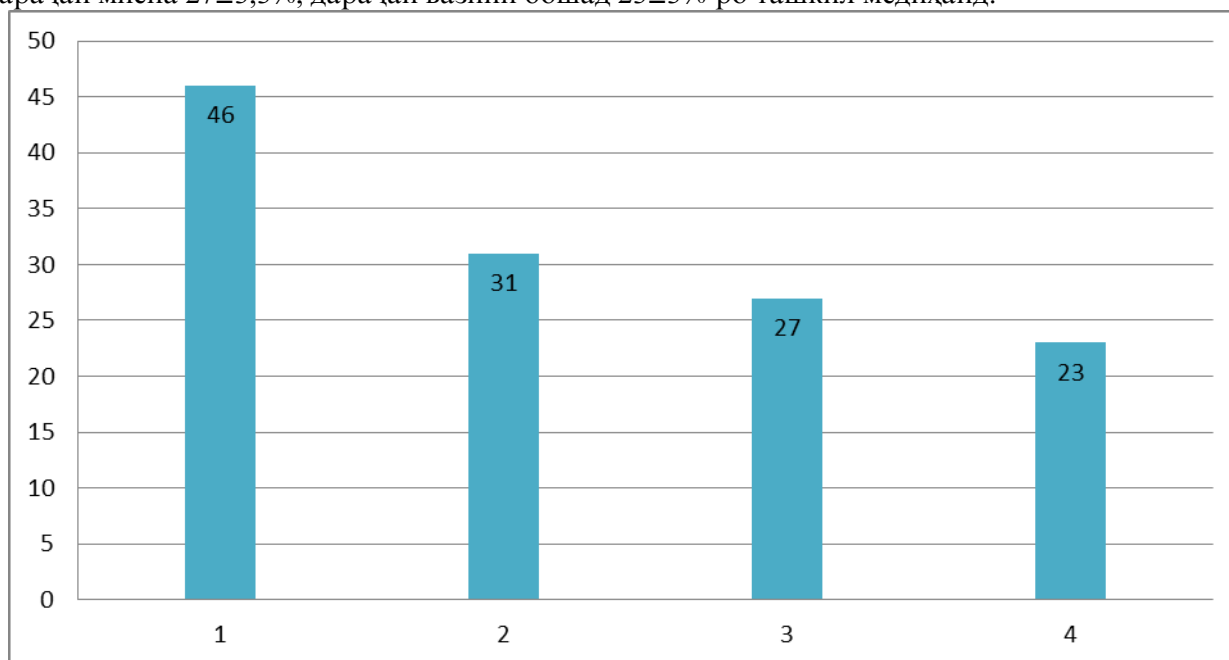

Расми. 2 Миқдори гемоглобини таркиби хуни канори. 1. Ҷодамони солим. 2. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи сабук. 3. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи миёна. 4. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи вазнин.

оксигенӣ таркиби ҳаво ва кашондани он ба тамоми бофтаҳо ва узвҳо ба ҳисоб меравад. Аз муқоисаи натиҷаҳо маълум гардид, ки миқдори гемоглобин дар таркиби хуни беморони бо ВНМО сироятёфта нисбати одамони солим аз 31 то 47% пасттар мебошанд. Ба ақидаи аксарияти табибон пастшавии миқдори гемоглобин сирояти гуногун ба ҳисоб меравад. Хусусан дар бемороне, ки собиқаи сироятёбияшон тӯлонӣ аст микобактерияи сил ва замбурӯғҳои гуногун метавонанд, ки бо осонӣ дар орагнизми ин беморон афзоиш карда таъсири номатлуби худро ба мағзи сурхи устухон мерасонанд.

Дар расми 3 нишондоди гематокрити хуни канори дарҷ гардидааст. Гематокрит гуфта таносуби ҳуҷайраҳои хун нисбати плазмаи таркиби он мебошад. нишондодигематокрит дар таркиби хуни одамони солим ба ҳисоби миёна $46 \pm 4\%$ -ро ташкил медиҳад. Нишондоди

гематокрит дар таркиби хуни беморони дараҷаи сабуки бо ВНМО сироят ёфта $31 \pm 3,5\%$, дараҷаи миёна $27 \pm 3,3\%$, дараҷаи вазнин бошад $23 \pm 3\%$ -ро ташкил медиҳанд.

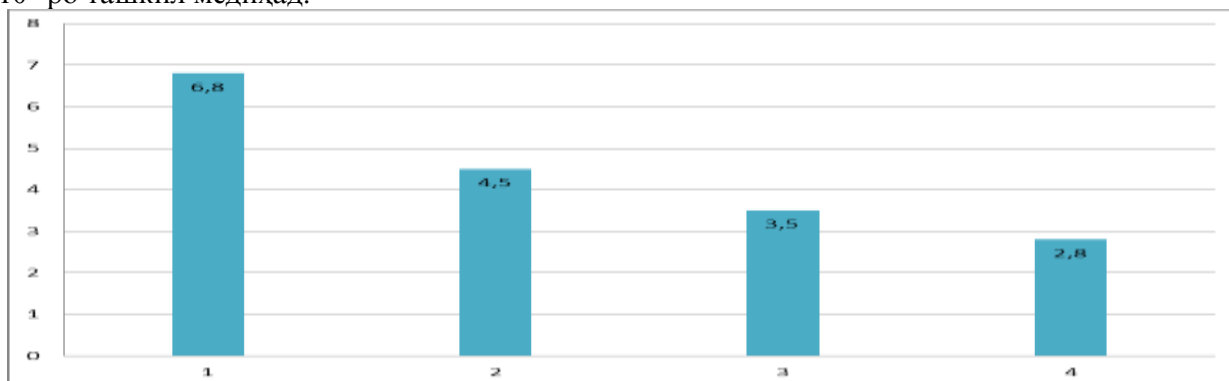

Расми. 3 Нишондоди гематокрити хуни канори. 1. Одамони солим. 2. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи сабук. 3. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи миёна. 4. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи вазнин.

Аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд, ки дар баробари кам шудани миқдори эритроцитҳо ва паст шудани консентратсияи гемоглобин мутаносибан камшавии нишондоди гематокрит ба амал омада дараҷаи вазнинии ҳолати беморро нишон медиҳад.

Чи хеле, ки ба ҳамагон маълум аст механизми асосии таъсиррасонии вируси норасоии масунияти бадан пеш аз ҳама ба миқдори ҳуҷайраҳои сафеди хун лейкоцитҳо ба ҳисоб мераванд. Лейкоцитҳо ҳуҷайраҳои сафеди хун буда дар мағзи сурхи устухон ва гирехҳои лимфатикӣ ҳосил шуда асоси системаи муҳофизатии бадан ташкил медиҳанд. Дар замони ҳозира вобаста ба аломатҳои морфологӣ ва фаъолияти физиологияшон лейкоцитҳоро ба 5 гурӯҳ тақсим мекунад. Гурӯҳи аз ҳама калони лейкоцитҳоро нейтрофилҳо ташкил медиҳанд. Ба ҳисоби миёна дар таркиби хуни одамони солим миқдори нейтрофилҳо аз $3,5$ то $6,5$ ҳазорро дар 1 мм кубии хуни канори ташкил медиҳанд. Гурӯҳи дуюмро аз ҷиҳати миқдор лимфоситҳо ташкил медиҳанд. Лимфоситҳо бошад дар навбати худ асоси имунитети ҳуҷайравиро ташкил намуда организми моро аз ҳама гуна ҷисмҳои бегона муҳофизат мекунад.

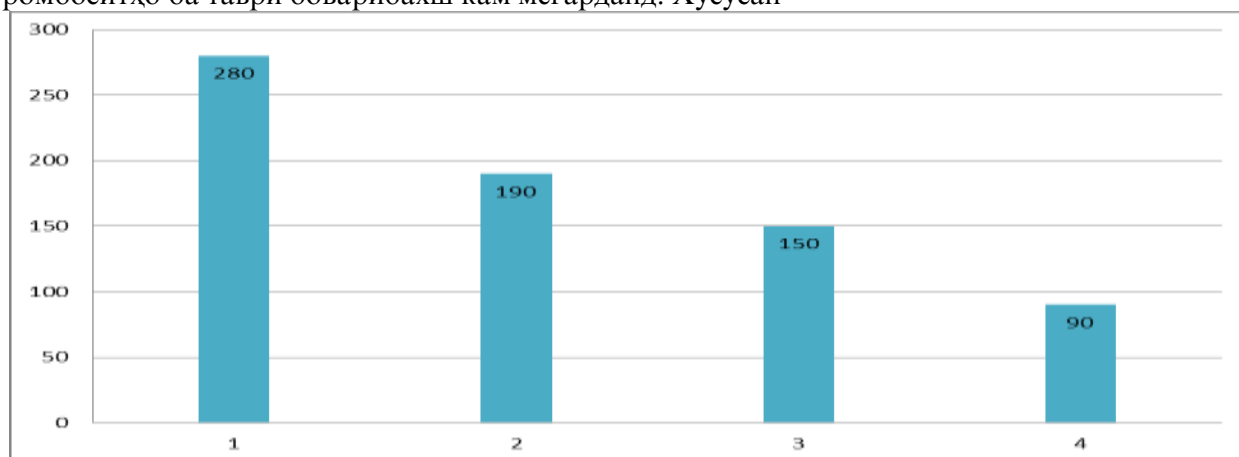
Дар расми 4 миқдори лейкоцитҳои хуни канорӣ дарҷ гардидааст. Аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд, ки аксарияти беморони дучори ВНМО аз камшавии лейкоцитҳо мебошанд. Агар дар як мм³ хуни одамони солим $6,8 \pm 0,8 \times 10^9$ лейкоцит бошанд дар беморони дучори ВНМО дараҷаи сабук $4,5 \pm 3 \times 10^9$, дараҷаи миёна бошанд $3,5 \pm 0,25 \times 10^9$, дараҷаи вазнин бошад $2,8 \pm 0,20 \times 10^9$ -ро ташкил медиҳад.

Расми. 4 Миқдори лейкоцитҳо хуни канорӣ. 1. Одамони солим. 2. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи сабук. 3. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи миёна. 4. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи вазнин.

Аз натиҷаҳои ба даст омада маълум гардид, ки миқдори лейкоцитҳои таркиби хуни канорӣ беморони дучори ВНМО ба таври боварибахш паст гардиданд. Ин нишондод дар беморони дараҷаи вазнин 2,4 маротиба, дар беморони дараҷаи миёна 1,9 маротиба, дар беморони дараҷаи сабук бошад 33,4% пастар гардиданд. Чихеле, ки ба ҳамагон маълум аст аксарияти бемориҳои вирусӣ одамизод миқдори лейкоцитҳоро паст мегардонад. Ҳангоми омӯзиши формулаи лейкоцитарӣ ин гурӯҳи беморон мо дар бештари ҳолатҳо лимфоситозии нисбиро мушоҳида менамудем, вале барои беморони дучори ВНМО дар баробари паст шудани миқдори мутлақӣ лейкоцитҳо мутаносибан пастшавии миқдори лимфоситҳо низ ба амал меояд.

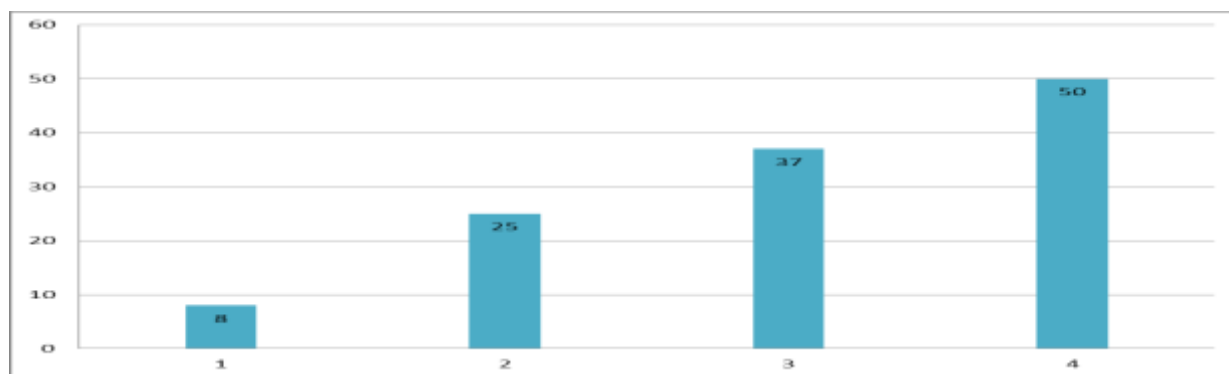
Дар расми 5 миқдори тромбоцитҳо дарҷ гардидааст. Чи хеле, ки аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд агар дар таркиби хуни одамони солим ба ҳисоби миёна тромбоцитҳо $280 \pm 20 \times 10^9$ л-ро ташкил диҳанд, дар таркиби хуни канорӣ беморони дараҷаи сабуки ВНМО $190 \pm 15 \times 10^9$ л, дараҷаи миёна $150 \pm 15 \times 10^9$ л, дараҷаи вазнин бошад $90 \pm 10 \times 10^9$ л-ро ташкил медиҳад. Аз натиҷаҳои ба даст омада маълум гардид, ки вобаста ба дараҷаи вазнинии бемори миқдори тромбоцитҳо ба таври боварибахш кам мегарданд. Хусусан

Расми. 5 Миқдори тромбоцитҳои хуни канорӣ. 1. Одамони солим. 2. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи сабук. 3. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи миёна. 4. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи вазнин.

дараҷаи вазнинии тромбоцитопенияро мо дар беморони дараҷаи вазнинии сироятёбӣ бо ВНМО мушоҳида намудем. Дар ин гурӯҳи беморон миқдори тромбоцитҳо нисбати одамони солим 3,1 маротиба камтар гардидаанд. Мушоҳидаҳо нишон дод, ки дар аксарияти беморон хунравӣ аз милки дандон, аз бини ва аз канали ҳозима мушоҳида мегардад. Ҳангоми муоинаи бадани ин гурӯҳи беморон мо доғҳои зиёди кабутчатобро дар баданашон мушоҳида намудем.

Дар расми 6 суръати такшоншавии эритроцитҳо дарҷ гардидааст. Ин нишондод дар одамони солим ба 8 ± 3 мм/соат баробар аст. Дар беморони дараҷаи сабуки сироятёбӣ бо ВНМО суръати такшоншавии эритроцитҳо 25 ± 5 мм/соат, дараҷаи миёна 37 ± 7 мм/соат, дараҷаи вазнин бошад 50 ± 9 мм/соатро ташкил дод. Чи хеле, ки ба ҳамагон маълум аст суръати такшоншавии эритроцитҳо барои ягон намуди бемори хос набуда он дараҷаи вазнинии беморию нишон медиҳад. Бо суръат такшоншавии эритроцитҳо

Расми. 6 Суръати такшоншавии эритроцитҳои хуни канорӣ. 1. Одамони солим. 2. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи сабук. 3. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи миёна. 4. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи вазнин.

аз омилҳои зиёд вобастагӣ дорад. Пеш аз ҳама суръати баланди тақшоншавии эритроцитҳо ҳангоми дар бадани бемор пайдо шудани сафедаҳо дараҷаи илтиҳоби шадид ва инчунин паст шудани заряди манфии пардаи берунии эритроцитҳо вобаста мебошад. аз натиҷаи таҳқиқоти гузаронидаи мо низ маълум гардид, ки вобаста ба дараҷаи вазнинии бемори дар баробари кам шудани миқдори лейкоцитҳо мутаносибан камшавии эритроцитҳо ва тромбоцитҳо низ мушоҳида мегардад, ки ин бевосита ба суръати тақшоншавии эритроцитҳо таъсири мустақими худро мерасонад.

Ҳамин тариқ аз натиҷаи таҳқиқоти гузаронидаи мо маълум гардид, ки вируси норасоии масунияти одам ба аксарияти нишондодҳои хуни канори таъсири боварибахши худро мерасонад. Вобаста ба давомнокии бемори ба дараҷаи вазнинии аломатҳои клиникӣ мо дар ин гурӯҳи беморон дараҷаи гуногуни камхуниро мушоҳида намудем. Хусусан таъсири пурқуввати ВНМО ба миқдори лейкоцитҳо расонида мешавад, дар ин гурӯҳи беморон миқдори лейкоцитҳо аз 2 то 3 маротиба нисбати одамони солим пастар гардидааст. Дар баробари кам шудани миқдори эритроцитҳо ва лейкоцитҳо ба таври боварибахш паст шудани миқдори тромбоцитҳо дар таркиби хуни беморони дучори ВНМО мушоҳида гардид.

Адабиёт:

1. Олешкевич, Е. Остановить СПИД. Выполнить обещание: [1 декабря – Всемирный день борьбы против СПИДа] / Е. Олешкевич // Счастливая семья. — 2008. — № 11. — С.48—51. ББК 55. 148
2. Основы знаний по проблеме ВИЧ/СПИД: спецкурс / авт-сост. В. М. Быкова [и др.]. — Минск: Тесей, 2002. — 136 с. ББК 55. 14
3. Профилактика ВИЧ-инфекции среди населения Республики Беларусь: информационно-просветительские материалы для кураторов проблемы ВИЧ/СПИД организаций / сост. Л. А. Мелешко. — Минск: Геопринт, 2007. — 98 с. ББК 55. 148
4. Профилактика ВИЧ-инфекции на рабочем месте: (из опыта работы 30 предприятий Республики Беларусь) / Мин-во здравоохранения РБ, Глобальный фонд для борьбы со СПИДом, туберкулезом и малярией; [подготовили: Л. К. Наройчик и др.]. — Минск: Минсктиппроект, 2011. — 185 с.+ 1 электрон. оптич. диск
5. Соломахина, Л. Л. На пути к здоровью: профилактическая работа в школе по предупреждению ВИЧ-инфекции и других заболеваний / Л. Л. Соломахина. — Минск: ИВЦ Минфина, 2007. — 92 с. ББК 74. 200. 545. 3
6. Социальный маркетинг: эффективный инструмент глобальных ответных мер на эпидемию ВИЧ/СПИДа. — Женева: ЮНЭЙДС, 2006. — 19 с.
7. Усиление профилактики ВИЧ: позиционный документ ЮНЭЙДС по вопросам политики. — Женева: Юнэйдс, 2006. — 54 с. ББК 55. 148 ББК 66. 4(0)612
8. Утешение и надежда: шесть примеров мобилизации усилий семьи и общества по уходу за людьми, живущими с ВИЧ/СПИДом, при участии последних. — Женева: ЮНЭЙДС, 2006. — 71 с. ББК 55. 148 ББК 66. 4(0)612
9. Харкевич, О. Н. Проблемы общественного здоровья при ВИЧ-инфекции, наркомании, токсикомании и пути их решения: пособие / О. Н. Харкевич; Академия управления при Президенте РБ. — Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2010. — 71 с. ББК 51. 1(2)1
10. Якубович, Т. Н. Модель профилактической работы по проблеме ВИЧ/СПИД / Т. Н. Якубович // Здоровы лад жыцця. — 2007. — № 4. — С.10—23. ББК 74. 200. 545. 3

Калиджожахо: ВНМО, Ретеровирус, СММ, Фагосит, Гемотокрит, Лимфосит. Дараҷаи сабук, Дараҷаи миёна, Дараҷаи вазнин, Нейтрофил.

Аннотация

ВЛИЯНИЕ ВИРУСА ИММУНОДЕФИЦИТА ЧЕЛОВЕКА НА ПОКАЗАТЕЛИ ПЕРИФЕРИЧЕСКОЙ КРОВИ ЧЕЛОВЕКА

Из полученных результатов стало ясно, что количество лейкоцитов в периферической крови пациентов, подвергшихся воздействию ВИЧ, достоверно снизилось. Этот показатель снизился в 2,4 раза у тяжелых больных, в 1,9 раза у среднетяжелых и на 33,4% у легких больных. Хорошо известно, что при большинстве вирусных заболеваний человека снижается количество лейкоцитов. При изучении лейкоцитарной формулы этой группы больных мы в большинстве случаев наблюдали относительный лимфоцитоз, но у ВИЧ-инфицированных больных наряду со снижением абсолютного числа лейкоцитов происходит и соответствующее уменьшение числа лимфоцитов.

Ключевые слова: ВИЧ, Ретеровирус, ООН, Фагоцит, Гематокрит, Лимфоцит. Легкая, средняя, тяжелая, нейтрофиль.

Annotation

THE INFLUENCE OF THE HUMAN IMMUNODEFICIENCY VIRUS ON HUMAN PERIPHERAL BLOOD PARAMETERS

From the results obtained, it became clear that the number of leukocytes in the peripheral blood of patients exposed to HIV decreased significantly. This indicator decreased by 2. 4 times in severe patients, by 1. 9 times in moderate patients and by 33. 4% in mild patients. It is well known that in most human viral diseases the number of leukocytes decreases. When studying the leukocyte formula of this group of patients, in most cases we observed relative lymphocytosis, but in HIV-infected patients, along with a decrease in the absolute number of leukocytes, there is also a corresponding decrease in the number of lymphocytes.

Key words: HIV, Reterovirus, UN, Phagocyte, Hematocrit, Lymphocyte, Mild, Moderate, Severe, Neutrophilic.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мингтураев Хусан Шукурович, магистранти соли дуюми шуъбаи илмҳои тиб ва фармасевтаи Академияи Миллии Илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Телефон: +992909290413, Суроғи электронии почта: khusanjon1998@mail. ru

Рохбари илмӣ: н. и. б., дотсент Шамсуддинов Ш.

Сведения об авторе: Мингтураев Хусан Шукурович, магистрант второго курса отдела медицинских и фармацевтических наук Национальной Академии Наук Республики Таджикистан. Телефон: +992909290413, Адрес электронной почты: khusanjon1998@mail. ru

Научный руководитель: к. б. н., доцент Шамсуддинов Ш.

About the author: Mingturaev Husan Shukurovich, second-year master of the Department of medical and pharmaceutical sciences of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Phone: +992909290413, E-mail address: khusanjon1998@mail. ru

ТАЪСИРИ ВИРУСИ НОРАСОИИ МАСУНИЯТИ БАДАН БА ФАЪОЛИЯТИ ФАГОСИТАРИИ НЕЙТРОФИЛҲО

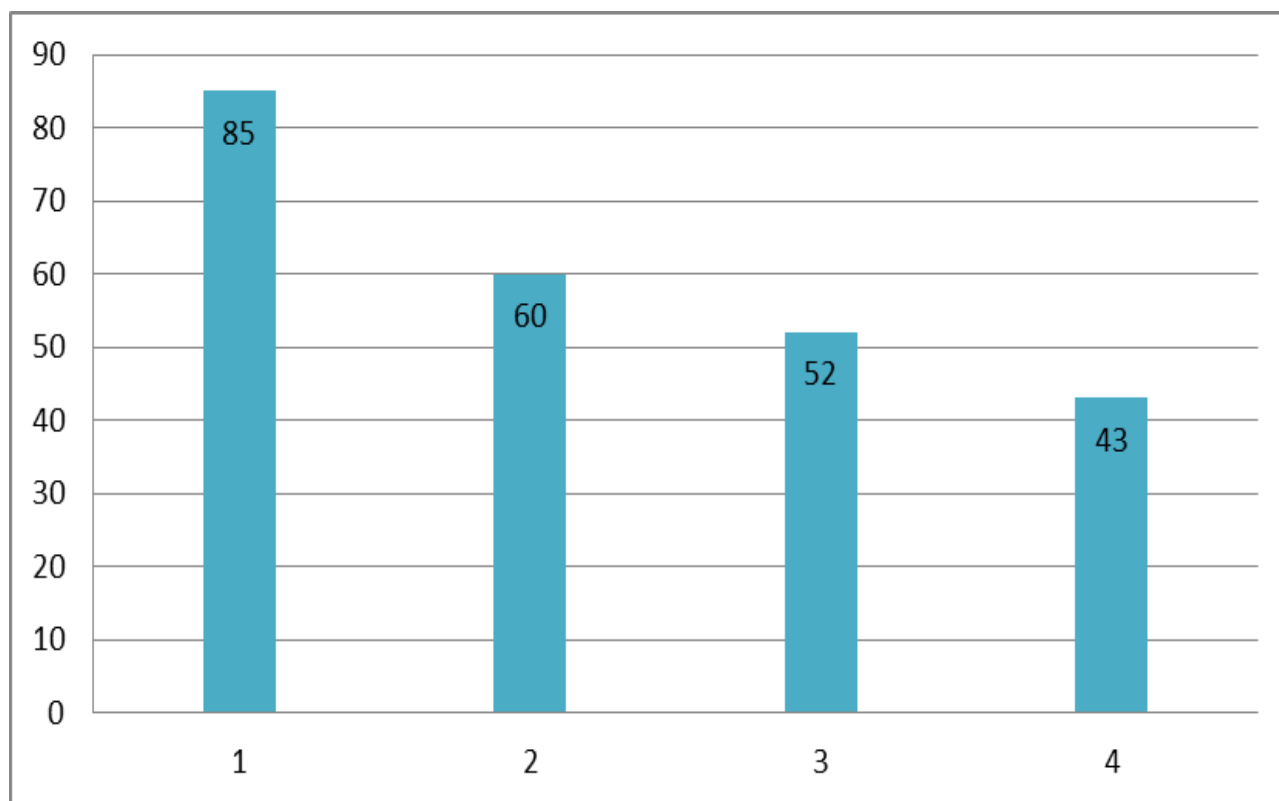
Дар байни лейкоцитҳо аз ҷиҳати миқдор аз ҳама сершумортарин ҳуҷайраҳо нейтрофилҳо ба ҳисоб мераванд. Ба ҳисоби миёна дар таркиби хуни одамони солим миқдори нейтрофилҳо аз 45 то 75 %-ро ташкил медиҳанд. Ин ҳуҷайраҳо дар дохили рағҳои хунгард ба 2 қисм ҷудо шуда як қисмати он озодона дар хуни канори ҳаракат мекунанд. Қисмати дуюмашон бошад дар назди девори рағҳои хунгард нигоҳ дошташуда дар давоми 1 шабонарӯз метавонад, ки якҷанд маротиба ҷои худро иваз мекунанд. Ин ивазкуни аз омилҳои зиёд вобастагӣ дорад [1, с.2].

Нейтрофилҳо ҳати аввали муҳофизати юадани одам ва ҳайвон ба ҳисоб рафта организмро аз ҳама гуна ҷисмҳои бегона аз берун воридшаванда муҳофизат мекунанд. Ин роҳи муҳофизат аз ҷиҳати пайдоиши худ бениҳоят қадима буда аввалин бор дар ҳайвонҳои дараҷаи паст пайдо шудааст. Новобаста аз таърихи қадима доштани ин ҳуҷайраҳо дар организми одам ҳанӯз моҳияти физиологии худро гум накарда баръакс яке аз роҳҳои ғайри махсуси муҳофизатӣ ба ҳисоб меравад. Гарчанде дар ҳайвонҳои дараҷаи олӣ ва одам новобаста аз нейтрофилҳо имунитети ҳуҷайравӣ ва гуморали ҳамчун роҳи махсуси муҳофизатӣ фаъолият мекунанд барои таъсири пурқуввати муҳофизати зоҳир намудани системаи иммунӣ бевосита иштироки нейтрофилҳо ҳатмӣ мебошад, зеро ин ҳуҷайраҳо аввалин шуда антигенҳои аввалин бор ба организм воридшударо зеро таъсири худ қарор дода баъдан пешкаши системаи иммуни мегардонанд [3, 4-5]. Нейтрофилҳо дорои системаи пурқуввати зидди бактериявӣ мебошанд, ки ин фаъолияти онҳо аз сохтори доначаҳои гетерогении таркиби ситоплазма вобаста мебошад.

Доначаҳои нейтрофили системаи пурқувати зидди бактериявӣ дохили ҳуҷайрагиро таъмин намуда дар раванди безарар гардидани бактерияҳои касалиангез вирусҳо ва содатаринҳо иштирок мекунанд. Қисмати асосии ин система оксидазаҳо-ферментҳое, ки нақши электронҳоро аз НАДФ·Н⁺ ба оксигени молекулави катализ намуда, оксидшавии глюкозаро бо роҳи глюкоза монофосфат ба ангезиш оварда ба ҳосилшавии маҳсули барзиёди перикиси гидроген ва радикалҳои озоди О⁻, ки таъсири пурқувати зидди бактериявӣ дорад; ферменти миелопероксидаза, ки дар таркиби системаи аз оксиген вобастаи нейтрофилҳо дохи ласт дар ҳосилшавии оксигени атоми иштирок мекунанд; [6. 7. 8] Сафедаҳои катионӣ нисбати мембранаи микроорганизмҳо аз руи принципи электростати алоқамандии зич дошта ба девори он таъсири зидди бактериявӣ мебошад. Сафедаҳои катионӣ ҳамхусусияти зидди бактериявӣ дохили ҳуҷайраи ва ҳам берун аз ҳуҷра доранд: лизосим фаъолнокии баланди ферментативӣ дошта, банди гликозидиро бо В-асетилглюкозамин ва тезоби В-асетилмураминави, ки воҳиди сохтори мембранаи бактерия мебошад канда мегардад ва таъсири ҳалкунандагӣ он асосан ба бактерияҳои граммусбӣ мерасад. Лактоферин оғаро аз бактерия гирифта, ба комплимент алоқабандиро бо Са-инвертаза паҳш намуда ва ҳолати функционалии нейтрофилҳоро тағир медиҳад [9. 10,11].

Аз сабаби он, ки нейтрофилҳо дар организми инсон нақши муҳими муҳофизатиро иҷро мекунанд мо мақсад гузоштем, ки фаъолияти ин гурӯҳи ҳуҷайрахоро дар таркиби хуни беморони дучори сироят бо ВНМО зеро санҷиши худ қарор диҳе.

Мавод ва усулҳои таҳлил- Бинобарин мо мақсад гузоштем, ки бо истифода аз анализатори гематологӣ санҷиши хуни канории беморони бо вируси норасоии масунияти бадан сироят ёфтаҳо зеро санҷиши худ қарор диҳем. Бо ин мақсад мо 30 нафар беморони сироятёфта ва 10 нафар одамони солимро интихоб намуда онҳоро вобаста ба дараҷаи вазнини ва собикаи сироятёбиашон ба 3 гурӯҳ ҷудо намудем. Пеш аз он, ки ба омӯзиши фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо шурӯъ намоем аввало таҳлили умумии хуни канориро ба анҷом расонида, формулаи лейкоцитариро дар зеро микроскоп ҳисоб карда баъдан ба омӯзиши фагоситоз шрӯъ мекунем. Барои омӯзиши фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо мо ҳиссаҳои латексро истифода намудем. Дар солҳои охир ҳарчи бештар барои омӯзиши фаъолияти фагоситарии нейтрофилҳо ҳиссаҳои латексро истифода мекунанд.

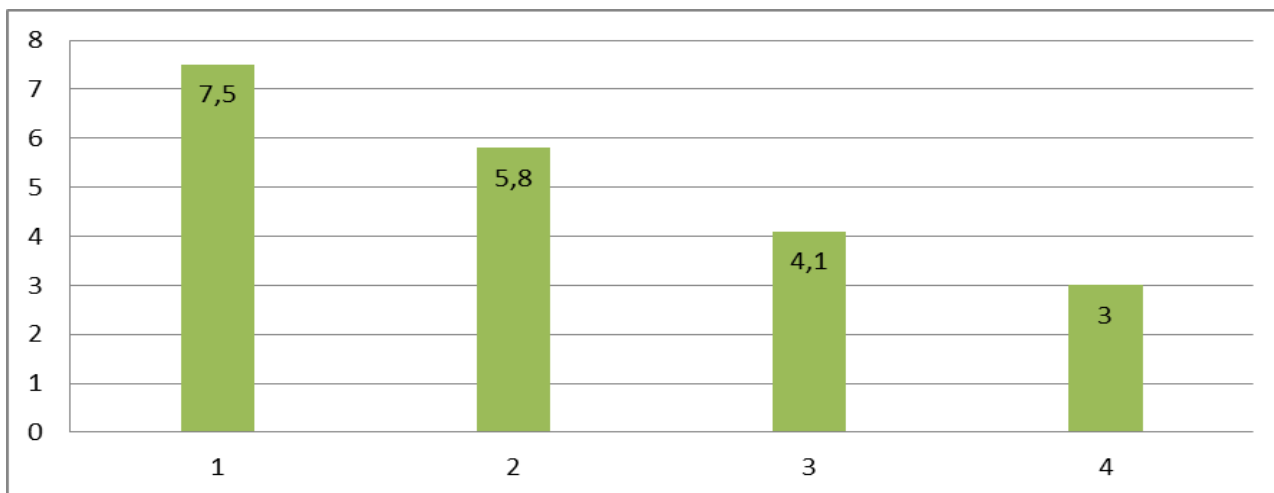

Расми 1. Фаъолияти фагоситари нейтрофилҳои хун канори.

1. Одамони солим. 2. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи сабук. 3. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи миёна. 4. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи вазнин.

Дар расми 1 фаъолияти фагоситари нейтрофилҳо дарҷ гардидааст. Аз натиҷаҳои ба даст омада маълум гардид, ки фаъолияти фагоситари нейтрофилҳои хуни канории одамони солим ба ҳисоби миёна $85 \pm 5\%$ -ро ташкил медиҳанд. Дар беморони дучори дараҷаи сабуки ВНМО фаъолияти фагоситари нейтрофилҳо $60 \pm 4\%$, дар беморони дараҷаи миёна бошад $52 \pm 3\%$, дар беморони дараҷаи вазнин бошад $43 \pm 2,5\%$ -ро ташкил медиҳад. Аз натиҷаҳои ба даст омада маълум гардид, ки фаъолияти фагоситари нейтрофилҳои таркиби хуни беморони дучори ВНМО нисбати одамони солим аз 29,4 то 49,5% пасттар гардидааст. Чи хеле, ки ба ҳамагон маълум аст аксарияти муҳаққикон ба он ақидаанд, ки ВНМО асосан популятсияҳои т-лимфоситҳо аз он ҷумла Т-хелперҳо таъсири пурқувват мерасонанд ва дараҷаи вазнинии бемориро аз рӯи ин нишондод вале таҳқиқоти гузаронидаи мо собит сохт, ки дар баробари камшавии миқдори лимфоситҳо мутаносибан камшавии миқдор ва фаъолнокии нейтрофилҳо низ ба амал меояд. Натиҷаи босуръат камшавии нейтрофилҳо ба он оварда мерасонад, ки дар аксарияти узвҳои инсон аз он ҷумла сурхрӯда, меъда ковокии дахон, роҳҳои нафас ва ғайра инкишофи замбурӯғҳои гуногунро мушоҳида мекунем. Барои боз ҳам ба фаъолияти нейтрофилҳо баҳои об'ективӣ додан мо миқдори ҳиссаҷаҳои фурубурдаи латексро аз санҷиш гузаронидем.

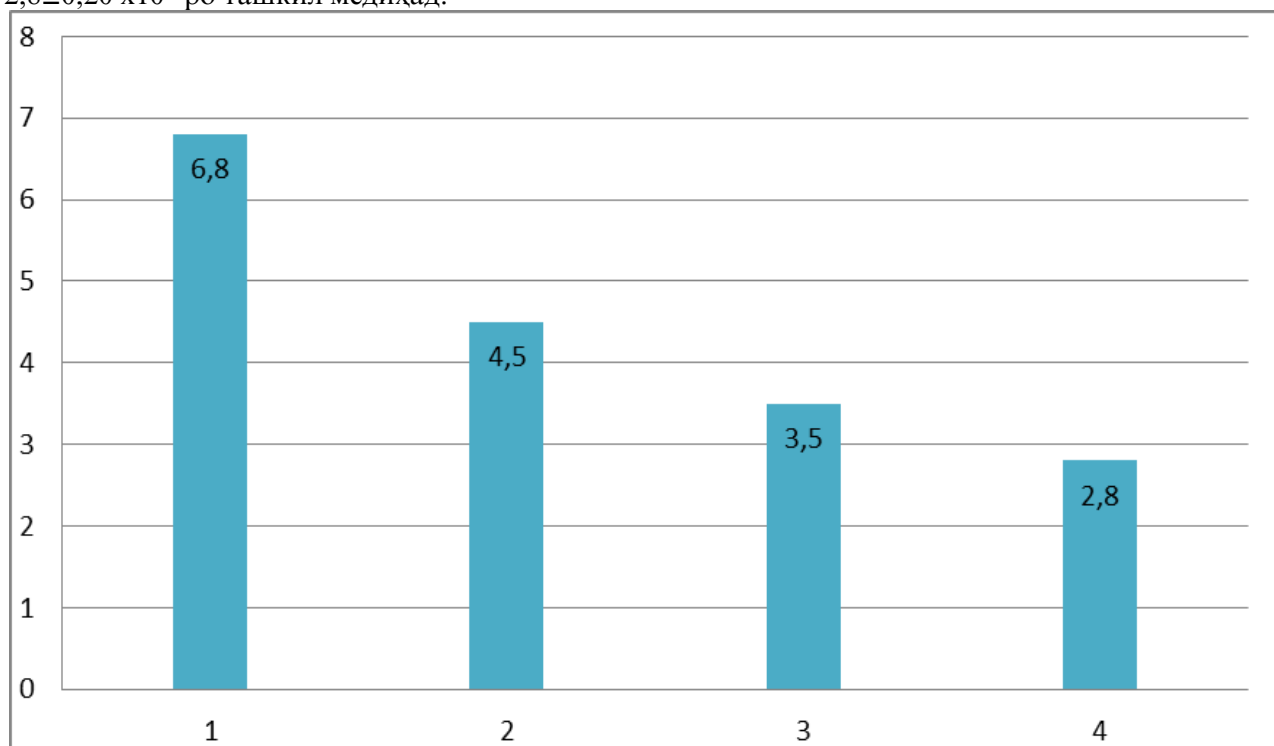
Дар расми 2 миқдори ҳиссаҷаҳои латекс, ки ҳар як нейтрофилҳои хуни канори фуру мебарад дарҷ гардидааст. Чи хеле, ки ба ҳамагон маълум аст ҳар як нейтрофилҳои таркиби хуни одамони солим имконият дорад, ки аз 10 то 12 ҳиссаҷаҳои гуногуни бегонаро фуру барад. Аз таҳқиқоти гузаронидаи мо маълум гашт, ки нейтрофилҳои хуни одамони солим ба ҳисоби миёна $7,5 \pm 2$ ҳиссаҷаҳо фуру бурданд. Нейтрофилҳои хуни канории беморони дучори ВНМО-и дараҷаи сабук ба ҳисоби миёна $5,8 \pm 1,5$ ҳиссаҷа, дараҷаи миёна бошад $4,1 \pm 1,0$ ҳиссаҷа, дараҷаи вазнин бошад $3,0 \pm 1,0$ ҳиссаҷаҳо фуру бурдаанд. Аз муқоисаи натиҷаҳо маълум гашт, ки бо мурури шиддатҳои беморӣ дар баробари кам шудани миқдор инчунин паст шудани фаъолияти нейтрофилҳо ба мушоҳида расид. Хусусан дар беморони дараҷаи вазнини дучори ВНМО миқдори ҳиссаҷаҳои латекси фурубурдашуда 2,5 маротиба камтар мебошад. Ин нишонаи он аст, ки нейтрофилҳои хуни канори беморони дучори ВНМО дигар қобилияти пурра муҳофизат кардани организми онҳоро надоранд [12].

Расми 2. Миқдори ҳиссаҷаҳои фурубурдаи латекси хун канори.

1. Одамони солим. 2. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи сабук. 3. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи миёна. 4. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи вазнин.

Дар расми 3 миқдори лейкоцитҳои хуни канорӣ дарҷ гардидааст. Аз натиҷаҳои ба даст омада бар меояд, ки аксарияти беморони дучори ВНМО аз камшавии лейкоцитҳо мебошанд. Агар дар як мм³ хуни одамони солим $6,8 \pm 0,8 \times 10^9$ лейкоцит бошанд дар беморони дучори ВНМО дараҷаи сабук $4,5 \pm 3 \times 10^9$ дараҷаи миёна бошанд $3,5 \pm 0,25 \times 10^9$ дараҷаи вазнин бошад $2,8 \pm 0,20 \times 10^9$ -ро ташкил медиҳад.

Расми 3. Миқдори лейкоцитҳо хуни канори.

1. Одамони солим. 2. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи сабук. 3. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи миёна. 4. Беморони дучори ВНМО-дараҷаи вазнин.

Аз натиҷаҳои ба даст омада маълум гардид, ки миқдори лейкоцитҳои таркиби хуни канории беморони дучори ВНМО ба таври боварибахш паст гардиданд. Ин нишондод дар беморони дараҷаи вазнин 2,4 маротиба, дар беморони дараҷаи миёна 1,9 маротиба, дар беморони дараҷаи сабук бошад 33,4% пастар гардиданд. Чихеле, ки ба ҳамагон маълум аст аксарияти бемориҳои вирусии одамизод миқдори лейкоцитҳоро паст мегардонад. Ҳангоми омӯзиши формулаи лейкоцитарии ин гурӯҳи беморон мо дар бештари ҳолатҳо лимфоситози

нисбиро мушохида менамудем, вале барои беморони дучори ВНМО дар баробари паст шудани миқдори мутлақи лейкоцитҳо мутаносибан пастшавии миқдори лимфоситҳо низ ба амал меояд.

Ҳамин тариқ аз таҳқиқоти гузаронидаи мо ва натиҷаи ба даст омада маълум гардид, ки дар таркиби хуни беморони дучори сирояти ВНМО ба таври боварибахш фаъолияти фагоситариинейтрофилҳо паст гардидааст. Ин нишондод дар таркиби хуни беморони дараҷаи сабуки дучори ВНМО 60% дараҷаи миёна 52% ва дараҷаи вазнин бошад 43%-ро ташкил медиҳад. Яке аз муҳимтарин нишондодҳои фаъолияти фагоситариинейтрофилҳо миқдори ҳиссаҷаҳои латекс, ки ҳар як нейтрофил онро фуру мебарад ба ҳисоб меравад. Ин нишондод дар беморони дараҷаи сабуки сироятёби бо ВНМО ба ҳисоби миёна 5,5 ҳиссаҷа, дар беморони дараҷаи миёна 4,1 ҳиссаҷа, дар беморони дараҷаи вазнин бошад ҳамаги 3 ҳиссаҷа ро ташкил медиҳад. Дар баробари паст шудани фаъолияти фагоситариинейтрофилҳо ва ҳиссаҷаҳои фурубурдаи латекс дар таркиби хуни канориинейтрофилҳо беморони дучори сирояти ВНМО ба таври боварибахш кам шудани миқдори лейкоцитҳо ва аз он ҷумла миқдори мутлақи нейтрофилҳо ба мушохида расид. Натиҷаҳои ба даст омада нишон медиҳанд, ки дар беморони дучори сироят бо ВНМО дар баробари паст шудани иммунитетии ҳуҷайравӣ мустақиман кам шудани фаъолияти фагоситариинейтрофилҳо ба амал меояд. Бинобарин дар ин беморон чи дар узвҳои системаи ҳозима ва чи дар узвҳои системаи нафаскашӣ босуръат инкишоф ёфтани замбурӯғҳои касалиангез ва бактерияҳои гуногун ба мушохида мерасад.

Адабиёт:

1. Барабоҳина, В. А. Программа профилактики распространения ВИЧ-инфекции. Нравственное воспитание молодежи / В. А. Барабоҳина, Г. Р. Замалдинова, Н. Г. Травникова. — Санкт-Петербург: Речь, 2008. — 240 с.
2. Белозеров, Е. С. ВИЧ-инфекция / Е. С. Белозеров, Е. И. Змушко. — 2-е изд., перераб. и доп. — Санкт-Петербург: Питер, 2003. — 368 с. ББК 55. 148
3. Брайант-Моул, К. СПИД / К. Брайант-Моул. — Москва: Махаон, 1998. 31с. — (Серьезный разговор) ББК 74. 200. 545. 3
4. Виленчик, Б. Т. Профилактика СПИДа и наркомании в вопросах и ответах: пособие / Б. Т. Виленчик. — Минск: Академия МВД РБ, 2005. — 20 с. ББК 87. 774 ББК 56. 145. 021
5. Вместе против СПИД: пособие в помощь педагогическим работникам и другим специалистам для организации работы по проблемам ВИЧ/СПИД среди родителей. — Минск: Тонпик, 2003. — 88 с.
6. Григорьева, М. Ю. Профилактика распространения ВИЧ/СПИДа в подростковой среде / М. Ю. Григорьева, Е. В. Железникова // Воспитание школьников. — 2014. — № 7. — С.50—53.
7. Гурман, Е. Приоритетные направления профилактической работы по проблеме ВИЧ/СПИД в учреждениях образования / Е. Гурман // Здоровый лад жыцця. — 2008. — № 3. — С.37—38. ББК 74. 200. 545.
8. Дай свое обещание в борьбе со СПИДом, или Звездная команда спешит на помощь! / Глобальный фонд для борьбы со СПИДом, туберкулезом и малярией, Министерство здравоохранения РБ, UNDP. — [Б. м.: б. и., 2008]. — [16] с. ББК 74. 200. 545. 3
9. Диксон, П. Остановить СПИД / П. Диксон; [предисл. М. Сидибее; пер. с англ. Н. Н. Телепова]. — Смоленск: Жизнь, 2010. — 238 с. ББК 55. 148
10. Дьячкова, Т. С. Профилактика ВИЧ-инфекции в процессе правового воспитания молодежи / Т. С. Дьячкова // Веснік адукацыі. — 2010. — № 3. — С.63—65.
11. Зеленский, М. Пропаганда здорового образа жизни среди подростков: [молодежь против СПИДа] / М. Зеленский // СПИД, секс, здоровье. — 2003. — N 4. — С.13—14. ББК 55. 148
12. Инновационные подходы в профилактике ВИЧ-инфекции: пакет справочных материалов / Министерство здравоохранения Республики Беларусь, Глобальный фонд для борьбы со СПИДом, туберкулезом и малярией; [составили: В. М. Быкова и др.]. — Минск: Ковчег, 2006. — 302, [46] с., + 1 компакт-диск ББК 55. 148

Калидвожаҳо: *В-асетилглюкозамин, тезоби В-асетилмураминави, Лактоферин, НАДФ+Н, АТФ, Латекс, Фурубаранда, Дараҷаи сабук, Дараҷаи миёна, Дараҷаи вазнин, Нейтрофил. Т-Лимфоситҳо, Т-Хелперҳо, Сурхруда.*

Аннотация

**ВЛИЯНИЕ ВИРУСА ИММУНОДЕФИЦИТА ЧЕЛОВЕКА
НА ФАГОЦИТАРНУЮ АКТИВНОСТЬ НЕЙТРОФИЛОВ**

Таким образом, из наших исследований и полученных результатов стало ясно, что фагоцитарная активность нейтрофилов в крови ВИЧ-инфицированных больных достоверно снижена. Этот показатель в составе крови больных с легкой степенью заражения ВИЧ составляет 60%, средней степенью - 52%, тяжелой степенью - 43%. Одним из важнейших показателей фагоцитарной активности нейтрофилов является количество частиц латекса, заглатываемых каждым нейтрофилом. Этот показатель составляет в среднем 5,5 процента у больных с легкой степенью заражения ВИЧ, 4,1 процента у больных со средней степенью заражения и лишь 3 процента у больных с тяжелой степенью заражения. Наряду со снижением фагоцитарной активности нейтрофилов и заглоченных частиц латекса в периферической крови ВИЧ-инфицированных больных наблюдалось убедительное снижение количества лейкоцитов, в том числе абсолютного числа нейтрофилов. Полученные результаты показывают, что у ВИЧ-инфицированных больных наряду со снижением клеточного иммунитета происходит прямое снижение фагоцитарной активности нейтрофилов. Поэтому у этих больных как в органах пищеварительной системы, так и в органах дыхательной системы может наблюдаться бурное развитие различных патогенных грибов и бактерий.

Ключевые слова: *B-ацетилглюкозамин, B-ацетилмураминовая кислота, лактоферрин, НАДФ+Н, АТФ, латекс, восстановитель, легкий, средний, тяжелый, нейтрофилы, Т-лимфоциты, Т-хелперы, эритроциты.*

Annotation

**THE INFLUENCE OF THE HUMAN IMMUNODEFICIENCY
VIRUS ON THE PHAGOCYtic ACTIVITY OF NEUTROPHILS**

Thus, from our research and the obtained results, it became clear that the phagocytic activity of neutrophils in the blood of HIV-infected patients is convincingly reduced. This indicator in the blood composition of patients with a mild degree of exposure to HIV is 60%, the average degree is 52%, and the severe degree is 43%. One of the most important indicators of the phagocytic activity of neutrophils is the number of latex particles swallowed by each neutrophil. This indicator is an average of 5.5 percent in patients with a mild degree of HIV infection, 4.1 percent in patients with an average degree of infection, and only 3 percent in patients with a severe degree of infection. Along with a decrease in the phagocytic activity of neutrophils and swallowed latex particles, a convincing decrease in the number of leukocytes, including the absolute number of neutrophils, was observed in the peripheral blood of HIV-infected patients. The obtained results show that in HIV-infected patients, along with a decrease in cellular immunity, there is a direct decrease in the phagocytic activity of neutrophils. Therefore, in these patients, both in the organs of the digestive system and in the organs of the respiratory system, the rapid development of various pathogenic fungi and bacteria is observed.

Keywords: *B-acetylglucosamine, B-acetylmuramic acid, lactoferrin, NADP+H, ATP, latex, reducing agent, light, medium, heavy, neutrophils, T-lymphocytes, T-helpers, erythrocytes.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Мингтураев Хусан Шукурович, магистранти соли дуҷуми шуъбаи илмҳои тиб ва фармасевтаи Академияи Миллии Илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Телефон: +992909290413, Суроғи электронии почта: khusanjon1998@mail.ru

Рохбари илмӣ: н. и. б., дотсент Шамсуддинов Ш.

Сведения об авторе: Мингтураев Хусан Шукурович, магистрант второго курса отдела медицинских и фармацевтических наук Национальной Академии Наук Республики Таджикистан. Телефон: +992909290413, Адрес электронной почты: khusanjon1998@mail.ru

Научный руководитель: к. б. н., доцент Шамсуддинов Ш.

About the author: Mingturaev Husan Shukurovich, second-year master of the Department of medical and pharmaceutical sciences of the National Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan. Phone: +992909290413, E-mail address: khusanjon1998@mail.ru

Муродқулзода Шоҳона Фаррух,
магистранти соли аввали факултети биология

ХАРАКТЕРИСТИКАИ УМУМӢ ВА ПАҲНШАВИИ ЧАТРГУЛОН (UMBELLIFERAE) ДАР ОСИЁИ МАРКАЗӢ ВА ТОҶИКИСТОН

Яке аз марказҳои муҳими гуногуннамудии оилаи *Umbelliferae* Осӣ ва қисман Осӣи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин оила 70 авлод ва 174-180 намудро дар бар мегирад, ки аз ин онҳо 3 авлоди эндемикӣ ва 19 намуд эндемики Тоҷикистон ба шумор меравад [4, с.3-214]. Ин оила ба даҳгонаи калонтарин оилаҳои Тоҷикистони Шимолӣ дохил мешавад.

Дар байни чатргулон растаниҳои яксола ва бисёрсолаи алафӣ мавҷуд аст. Намудҳои шакли ҳаётии нимбутта дошта, нисбатан камтар дида мешавад, лекин шаклҳои ҳаётии буттагӣ ва дарахтӣ танҳо дар баъзе авлодҳо (*Myrrhidendron*, *Hereromorpha*, *Eryngium*, *Bupleurum*, *Schrenkia*) дида мешавад. Шакли ҳаётии дарахтӣ дар намояндагони ин оила дуҷуминдараҷа мебошанд [2, с.102].

Растаниҳои бисёрсолаи поликарпикӣ чатргулон дар давоми ҳар сол гул карда, мева медиҳад ва ба монади растаниҳои монокарпикӣ пас аз мевабандӣ нобуд мешаванд. Одатан растаниҳои бисёрсолаи монокарпикӣ дар давоми 3-15 сол танҳо решаҳои ва баргҳои наздирешагӣ пайдо мекунамд, дар узвҳои зеризаминӣ моддаҳои органикӣ захира намуда, сипас пояи пурқуввати гуловар ба вучуд меояд. Ба чунин шакли ҳаётӣ бисёри намудҳои авлоди *Ferula* L. мансуб аст, ки дар нимбиёбонҳо ва доманакӯҳҳои Осӣи Марказӣ ва Ҷарбӣ паҳн шудаанд.

Бисёри намояндагони чатргулон решаи ғафсгардидаи лӯндагӣ доранд, ки дар онҳо моддаҳои ғизӣ захира мешаванд. Баъзан намояндагон як лӯнда пайдо мекунамд, ки ӯ дар қисми назди болоии хок (масалан, дар дусола растаниҳои *Chaerophyllum prescottii* DC) ӯ чуқур дар зери хок (масалан, дар авлодҳои *Bunium* ва *Elwendia*) ҷойгир аст. Махсусан ин гуна намудҳо бештар дар ноҳияҳои кӯҳӣи Осӣи Марказӣ ва Қазоқистон воқеъанд.

Ба растаниҳои ғизоии чатргулон *Daucus sativus* (Hoffm.) Roenl., *Pastinaca sativa* L., *Petroselinum crispum* (Mill.) A. W. HilL., *Apium graveolens* L., *Ferula kelifi* Korovin, *F. foetidissima* Regel & Schmalh., *F. seravschanica* Pimenov, *F. violacea* Korovin, *F. dshaudshamyr* Korovin, *Paulita ovczinnikovii* (Korovin) Sojak, *Galagania fragrantissima* Lipsky дохил мешаванд [4, с.3-214].

Сабзии киштшаванда (*Daucus sativus* (Hoffm.) RoenL. яке аз сабзавотҳои асосии маданӣ ба шумор меравад. Бехмеваи сабзӣ аз витаминҳо (махсусан провитамини А) хеле бой буда, рағани эфир ҳосил мекунад, ки он бӯи махсуси сабзиро дорад. Инчунин сабзӣ аҳамияти калони ғизоӣ парҳезиро дорад, ки ҳангоми табobati бемориҳои авитаминоз ва камхунӣ истифода мебаранд. Онро қариб 4000 сол пеш растани маданӣ қунонида шуда, аввал дар мамлакатҳои Баҳримиёназамин ҳамчун дорӯ, баъдтар ҳамчун ғизоӣ ва ҳӯроки қорво истифода мебаранд [11, с.17].

Ба муҳимтарин растаниҳои ҳӯроки қорво *Prangos pabularia* Lindl ва намудҳои авлоди *Ferula* L. ва *Heracleum* L., дохил мешаванд, ки биомассаи қалонро ҳосил мекунамд. Онҳо ба сифати ҳӯроки қорво дар шакли алаф истифода мешаванд, ки аҳолии маҳалӣ онҳоро хеле бисёр чамъ ва нигоҳ медоранд ва ин растаниҳоро ҳӯроки муҳими рағанҳосилкунанда ва ширдиҳанда мешуморанд [7, с.286]. Аз растаниҳои хушбӯйкунандаву ароматӣ ва рағани эфирдори чатргулон дар ҷои аввал растани муҳими техникӣ ва маданӣ *Coriandrum sativum* L. меистад. Аҳамияти қалонро боз чунин растаниҳо ба монанди сиёҳзира-*Carum carvi* L., укроп-*Anethum graveolens* L., анис-*Pimpinella anisum* L., кумин-*Cuminum cyminum* L., зира-*Elwendia persica* (Boiss.). Pimenov & Kljuykov, *Paulita ovczinnikovii* (Korovin) Sojak, шибит *Galagania* Lipsky ва ғайраҳо [4, с.3-214].

Яке аз растаниҳои маъмул ва дорӯгӣ ин укроп (*Anethum graveolens* L.) мебошад. Дар саноати ғизоӣ барги онро васеъ истифода мебаранд, ки аз витамини С ва дигар витаминҳо бой мебошад. Инчунин онро ҳамчун маводи хушбӯйкунанда ҳангоми консервакунии сабзавот истифода мебаранд. Обҷӯши меваи онро дар тиб барои бехтаркунии иштҳо ва ҳамчун моддаи оромкунанда истифода мебаранд.

Чатргулон пайвастагҳои гуногуни фаъоли биологӣ захира менамоянд, ки бисёре аз онҳо аҳамияти калони дорӯгӣ доранд: мисол, *Ammi majus* L., *Carum carvi* L., *Pastinaca sativa* L., *Daucus carota* L., бисёри намудҳои авлоди *Dorema* D. Don. и *Ferula* L. ва ғайра.

Намудҳои бисёр муҳим барои илм, ки дар тибби мардумӣ истифода мебаранд, инҳо дохил мешаванд: (ишим) *Angelica ternata* Regel et Schmalh., зира *Elwendia persica* (Boiss.). Pimenov

& Kljuykov, говзира *Elwendia chaerophylloides* (Regel & Schmalh.) Pimenov & Kljuykov, болдирғон *Heracleum lehmannianum* Bunge ва бисёр намудҳои авлоди камол *Ferula* L.

Бисёри намояндагони оилаи *Umbelliferae* моддаҳои ғаёл ва гуногуни пайвастагиҳои кумаринӣ ҳосил мекунад, ки самти васеи таъсири биологӣ доранд. Бисёри кумаринҳо ҳатто ба микдори камтарин метавонад барои аспҳо, ҳайвони калони шохдор, бузу гусфанд марговар бошад ва барои инсон бошад ҳамчун моддаи доругӣ таъсири калон мерасонад [10, с.80-81].

Дар соҳаи дорӯсозӣ кумарин барои табobati сафедпӯстӣ (фурукумарин - пуседанин, прангенин) ва бемориҳои саратон истифода мешаванд [1, с.333]. Кумаринҳо метавонанд сабаби сӯзиши пӯст (фотофитодерматитов) шаванд, ки растаниҳои авлодҳои *Heracleum* L., *Pastinaca* L., *Angelica* L., *Anthriscus* Pers. ва ғайраҳо ба вучуд меоранд [5, с.4-21].

Дар байни чатргулон намояндагони аз ҳад зиёд захрнок низ дида мешаванд, ки ба онҳо *Cicuta virosa* L., *Conium maculatum* L., *Oenanthe aquatica* (L.) Poir. дохил мешаванд.

Чатргулон дар тамоми қитъаҳо ба ғайр аз Антарактида, лекин нобаробар паҳн шудаанд. Дар ҳамаи ҳудудҳо муайян кардан мумкин аст, ки аз ҳама бисёр гуногуни чатргулон ба арзҳои муътадил ва системаҳои кӯҳӣ мувофиқ меояд. Авлодҳо ва намудҳои гуногуни чатргулон ба ҳадди аз ҳама бисёр дар Осиё ҷамъ шудаанд, ки дар ин ҷодда Осиё якбора нисбат ба дигар қитъаҳо бартарӣ дорад. Ҳамин тавр, аз рӯи маълумотҳои охирони дар Боғи ботаникии ДДМ ба номи М. В. Ломоносов коркардшудаи ASIUM дар Осиё 2090 намуд воমেҳӯрад, ки ба 285 авлод дохил мешавад, ки дар Аврупо ҳамагӣ 141 авлод, дар Африка – 133, дар Амрикои Шимолӣ – 93 ва дар Амрикои Ҷанубӣ – 48 ва дар Австралия 36 авлод дида мешавад [6, с.24].

Аз шумораҳои дар боло овардашуда бармеояд, ки Осиё назар ба дигар минтақаҳо 3-4 маротиба бартарӣ дорад, аз ин лиҳоз гуфтан мумкин аст, ки Осиёи Марказӣ яке аз марказҳои муҳими гуногуни биологӣ оилаи чатргулон ба ҳисоб меравад.

Дар ҳудуди минтақаи Осиё намудҳо ва авлодҳои оилаи чатргулон хеле нобаробар паҳн шудаанд. Ҷумҳурии Қирғизистон бо гуногуни 193 намуд ва 63 авлоди оилаи чатргулон ба Ҷумҳурии Узбекистон, ки 192 намуд ва 64 авлод паҳн шудааст, баробар аст. Дар Тоҷикистон 174-180 намуд ва 74 авлод, Афғонистон 197 намуд ва 73 авлод ва Покистон 160 намуд ва 65 авлоди оилаи чатргулон паҳн гаштаанд. Аммо Қазоқистон бо 237 намуд ва 78 авлод дар байни дигар давлатҳои Осиё ва Осиёи Марказӣ дар ҷои аввал меистад, ки ин аз масоҳати калони он вобастагӣ дорад. Дар гузашта маркази гуногуни чатргулон бо фаҳмиши умумӣ ба мамлакатҳои Баҳримиёназамин хос буд, лекин имрӯз ин тамоман шакли дигарро гирифтааст [7, с.286; 6, с.24].

Дар умум дар Осиёи Марказӣ 420 намуд аз 94 авлод ба қайд гирифта шуда буд, ки ин рақам имрӯзҳо хеле тағйир ёфтааст.

Яке аз авлодҳои калонтарини оилаи чатргулон дар ҷаҳон авлоди авлоди *Ferula* L. Мебошад, ки ба он беш аз 130 намуд дохил мешавад, ки дар Осиёи Миёна, Сибири Ғарбӣ, Кафқоз, соҳили Баҳри Миёназамин, Африқои Шимолӣ, Осиёи Хурд, Эрон, Афғонистон, Хитой (Синзян) ва Ҳиндустон паҳн гардидаанд [3, с.62-141]. Дар «Флораи СССР» 97- намуди ин авлод оварда шудааст, ки дар қаламрави Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) воমেҳӯранд. Тибқи маълумоти сарчашмаҳои муосир, ҳоло ин авлод беш аз 160 намудро дар бар мегирад. Аз ин микдор 105- намудаш дар Осиёи Миёна ва Қазоқистон паҳн гардидааст [9, с.100]. Дар «Флораи Тоҷикистон» авлоди *Ferula* L. – 37 намудро дар бар мегирад, ки дар байни онҳо 22- намудашон бисёрбаҳра (поликарпӣ) ва 15 намудашон якбаҳра (монокарпӣ) мебошанд [4, с.3-214].

Дар таркиби флораи Тоҷикистони Ҷанубӣ намудҳои авлоди *Ferula* L аз минтақаи эфеметерум ва растаниҳои ғалладонагиҳои пастпояи нимсаванна то минтақаи сералафи гуногуни баландпояи нимсаваннаҳо [4, с.3-214] паҳн гардидаанд. Дар тадқиқоти Р. В. Камелин (1979) ва С.Раҳимов, Х. Раҳмонов (2012, 2015); Н. М. Сафаров (2015); С.Раҳимов, А. Ҳалимов (2016) *Ferula tadshikorum* M. Pimen., ҳамчун растании асосии гурӯҳҳои растаниҳои ғалладонагии қоматбаланди нимсаваннаҳо дар баландиҳои 600 то 1500 (1600) м аз сатҳи баҳр хотиррасон карда мешавад, вале намудҳои дигари авлоди камол (*Ferula kokanica* Regel et Schmalh. *kokamca* Keş;) ва авлоди юған (*Prangos pabularia* Lindl., *P. seravschanica* (Regel et Schmalh) то баландии 3200 м аз сатҳи баҳр ва аз ин ҳам баландгар воমেҳӯранд [3, с.62-141].

Бо вучуди ин ҳама гуногуннамудии чатргулон дар Осиёи Марказӣ, Тоҷикистон бо масоҳати хурди худ ва бо гуногуннамудии чатргулони худ фарқ мекунад, чунки дар муқоиса бо масоҳати дигар давлатҳои Осиёи Марказӣ микдори умумии чатргулон чанд маротиба зиёд аст ва мавқеи хосеро ишғол мекунад. Бисёрнамудии чатргулони ҷумҳурӣ аз гуногунрелефии он вобаста буда, ҳудуди ҷумҳурӣ дар баландии 250-300 м то 7495 м аз сатҳи баҳр ҷойгир аст. Аз ин

чо хулоса кардан мумкин аст, ки ҳамаи чатргулон ба як шароит эҳтиёҷ нашофта, онҳо метавонанд дар шароити гуногуни географӣ сабзанд ва Тоҷикистон яке аз марказҳои рушди нумӯи чатргулон ба ҳисоб меравад.

Адабиёт:

1. Георгиевский В. П., Комисаренко С.Е. Биологически активные вещества лекарственных растений. – Новосибирск: Наука, 1990. – 333 с.
2. Еленевский А. Г., Радыгина В. И., Буланый Ю. И. Растения Саратовского Правобережья (конспект флоры). – Саратов: изд-во Саратов. пед. ин-та, 2000. – 102 с.
3. Коровин Е. П. *Ferula L., Oedibasis K. -Pol., Korovina Nevski et Vved.* // Флора СССР. Т. 17. М.: – Л.: 1951. С.62-141, 203-208, 211-214.
4. Коровин Е. П., Пименов М. Г., Кинзикаева Г. К. Флора Таджикской ССР // под ред. П. Н. Овчинникова. – Т. 7. Л.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1984 – С.3–214.
5. Кузьмина Л. В. Зонтичные Советского Союза источник соединений кумаронового ряда // Растения семейства зонтичных – источники биологически активных соединений / Труды БИН АН СССР. – Л.: – 1968. – Сер 5, вып. 15. – С.4-21.
6. Курбонов А. Р. Зонтичные (*Umbelliferae*) Северного Таджикистана (Кураминский хребет Моголтау и долина р. Сырдарья) (Семейство *Ariaceae* Lindl. // Автореф. дисс.канд. биол. наук. – Душанбе, 2017. – 24 с.
7. Пименов М. Г., Ключков Е. В. Зонтичные (*Umbelliferae*) Киргизии. – М.: КМК, 2002. 286 с.
8. Рахимов, А. Ҳалимов. Фитоценозы с участием *Ferula tadshikorum* (*Ariaceae*) в Южном Таджикистане. Материалы конференции: Сохранение разнообразия растительного мира в ботанических садах: традиции, современность, перспективы. – Новосибирск, 2016. – с.244–246.
9. Сафина Л. К., Пименов М. Г. Ферулы Казахстана. – Алма-Ата, 1984. – 100 с.
10. Ханджай Я. И. Фармакологическое действие и клиническое применение природных кумаринов // Тез. докладов II симпозиума по изучению природных кумаринов. – Л.: – 1970. – С.80-81.
11. Чубаров И. Н. Семейство *Ariaceae* Lindl. Алтайской горной страны // Автореф. дисс.канд. биол. наук. – Барнаул, 2005. – 17 с.

Калидвожаҳо: *чатргулон, Осиёи Марказӣ, Тоҷикистон, паҳншавӣ, таркиби химиявӣ, тасниф, намуд, авлод, эндемикӣ.*

Аннотация

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЗОНТИЧНЫХ (UMBELLIFERAE) В СРЕДНЕЙ АЗИИ И ТАДЖИКИСТАНЕ

В данной статье представлены сведения об общей характеристике и распространении зонтичных (*Umbelliferae*) в Средней Азии и Таджикистане. В статье указано, что Средняя Азия и Таджикистан являются одними из центров разнообразия зонтичных, а представители этого семейства очень широко распространены в Таджикистане. Разнообразие зонтичных зависит от разного рельефа Таджикистана, и растут они на разной высоте. Также в статье представлена численность видов семейства зонтичных Таджикистана и проведено сравнение с другими странами Центральной Азии и сопредельными странами. Можно сделать вывод, что, несмотря на небольшую территорию, в Таджикистане немало представителей семейства зонтичных. Также в статье приведены сведения о хозяйственных значениях представителей семейства зонтичных.

Ключевые слова: *зонтичные, Средняя Азия, Таджикистан, распространение, химический состав, классификация, вид, род, эндемик.*

Annotation

**GENERAL CHARACTERISTICS AND DISTRIBUTION OF
UMBELLIFERAE IN CENTRAL ASIA AND TAJIKISTAN**

This article provides information on the general characteristics and distribution of *Umbelliferae* in Central Asia and Tajikistan. The article indicates that Central Asia and Tajikistan are among the centers of diversity of *Umbelliferae*, and representatives of this family are very widespread in Tajikistan. The diversity of *Umbelliferae* depends on the different topography of Tajikistan, and they grow at different altitudes. The article also presents the number of species of the *Umbelliferae* family in Tajikistan and compares them with other countries of Central Asia and neighboring countries. We can conclude that, despite the small territory, there are many representatives of the umbrella family in Tajikistan. The article also provides information about the economic significance of representatives of the *Umbelliferae* family.

Keywords: *Umbelliferae, Central Asia, Tajikistan, distribution, chemical composition, classification, species, genus, endemic.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Муродкулзода Шохона Фаррух, магистранти соли аввали кафедраи ботаникаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 926440201

Рохбари илмӣ: н. и. б., дотсент Курбанов А. Р.

Сведения об авторе: Муродкулзода Шохона Фаррух, магистрантка первого курса кафедры ботаника Таджикского государственного педагогического университета им. Садриддина Аини. Телефон: +992 926440201

Научный руководитель: к. б. н., доцент Курбанов А. Р.

About the author: Murodkulzoda Shohona Farrukh, 1st year master of the Department of Botany of Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 926440201

Scientific supervisor: candidate of biological sciences, associate professor Kurbanov A. R.

ВЫЯВЛЕНИЕ ЭФФЕКТИВНЫХ СПОСОБОВ РАЗМНОЖЕНИЯ ЖИМОЛОСТИ КАПРИФОЛЬ - *LONICERA CAPRIFOLIUM* L., В УСЛОВИЯХ СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ ТАДЖИКИСТАНА

Жимолость каприфоль - *Lonicera caprifolium* L. - относится к семейству жимолостные. Это красиво цветущее, ароматное вьющееся растение, которое может по опоре подниматься до 6 м высоты. В нашей Республике растёт дико и изредка культивируется. Жимолость каприфоль в Таджикистане с 1950г. В ботанических садах и станциях Таджикистана изучались более 90 видов жимолости, среди изученных для озеленения городов и поселков было отобрано 8 [1, с.359-362].

Во многих странах, где произрастает жимолость широко применяют ее для вертикального озеленения, украшения беседок и парков, особенно эффективны при создании зеленых изгородей. Плоды жимолости каприфоль мелкие и несъедобные. Существуют сорта съедобные, плоды которых можно употреблять в пищу, а высушенные цветки всех видов часто добавляют в чай для приятного аромата. Эти же свойства используются в парфюмерной и косметической промышленности.

Ранее нами были проведены исследования по изучению морфологических и биологических особенностей, а также прохождения фенологических фаз роста и развития декоративного растения жимолости – каприфоль, с целью выявления возможности внедрения ее в зеленном строительстве в условиях Согдийской области [2].

Рис.1. Нарезка черенков.

Результаты этих фенологических наблюдений приведены в Таблице 1.

Таблица 1. Даты основных фаз развития маточных растений жимолости- каприфоль, 2023г.

Начало набухания почек	Начало бутонизации	Начало цветения	Массовое цветение	Конец цветения	Вторая волна цветения
02. 03.	12. 04	25. 04	01. 05	15. 05	05. 06. - 26. 06.

Из проведенных результатов фенологических наблюдений выяснилось, что листья жимолости каприфоль в условиях опытного участка Худжандского научного Центра НАНТ разворачиваются в середине марта, а осенью в зависимости от температуры воздуха частично опадают, часто остаются зелеными, т. е. не повреждаются от низких температур местности. Начало цветения отмечается в конце апреля, массовое зафиксировано в первой декады мая, а конец цветения затягивается с середины мая и продолжается почти до конца месяца. Затем в июне отмечается вторая волна единичного цветения, которое продолжается до конца июня. На

основе предварительных полученных данных было заключено, что в почвенно-климатических условиях Согдийской области жимолость каприфоль прекрасно растет, не повреждается болезнями и вредителями. Особенно очень декоративен в период цветения, которое продолжается с мая по июль месяц и всё это время издает приятный аромат. Поэтому это ценное растение является перспективной дополняющей ассортимент используемых декоративных растений Северного Таджикистана. В связи с вышеизложенным в задачу данного исследования входило изучить и выявить эффективный способ размножения жимолости каприфоль приемлемый в условиях местности, с целью широкого ее внедрения [3].

Рис.2. Посадка черенков в ящики.

Существует в основном три способа размножения жимолости каприфоль: при помощи семян, черенков, и отводков. Размножение жимолости каприфоль семенами — достаточно длительный процесс, поэтому в наших исследованиях мы изучили вегетативное размножение — отводками и черенками.

По литературным данным известно, что жимолость — каприфоль хорошо укореняется в начале июля. Тем не менее мы решили проводить опыты по укореняю жимолости в 3-срока: Первый срок размножения черенками проводился 20 апреля, т. е. до цветения. Для выполнения этой задачи черенки заготовили из побегов текущего года, нарезаая их длиной 8-10см и 14-18см, затем их в течение суток погружали в слабый раствор марганцовки (KMnO_4). После этого черенки разделяли на два варианта: Первый вариант черенки сажали на подготовленный специальный субстрат, состоящий из одной части плодородной почвы, двух частей перегноя и одной части речного песка. Во втором варианте черенки продолжали держать в слабом растворе марганцовки, раствор меняли через день.

Рис.3. Укоренившийся черенок.

Второй срок размножения жимолости — каприфоль изучили методом укоренения отводками в середины мая. Сущность этого способа заключается в том, что длинные свисающие ветки каприфоли, которые ползали по поверхности земли, прикопали в почву на глубину 8-10см, а точку роста привязали вертикально к деревянным колышкам высотой 0,5м. Почву постоянно держали во влажном и рыхлом состоянии.

Первый срок черенкования жимолости положительных результатов не дал, т. е. черенки не укоренились. Во втором сроке размножения ветви, прикопанные во влажную землю, т. е.

отводки укоренились на 100%. Однако недостаток этого метода заключался в том, что таких свисающих веток на каждом маточном растении жимолости было очень мало, не более 2-3. Из-за небольшого выхода этот способ размножения для применения в производство не эффективно.

Третий срок размножения- зелёными черенками производили в начале июля, сразу после завершения цветения.

Для осуществления этого способа побеги текущего года заготавливали из боковых новообразовавшихся стеблей в среднем длиной 14см. Такие пригодные для зелёного черенкования побеги не обрезали секатором, а надламывали руками, при этом они отделялись с пятками. Заготовленные таким образом черенки посадили в ящики длиной -60см; шириной -40см; высотой-25см. Ящики были наполовину наполнены субстратом, состоящим из одной части плодородной почвы, двух частей перегноя, а верхний слой – 5-6см покрыли чистым речным песком. Черенки посадили по схеме 5х5см, на глубину 3-4см речного песка. Перед посадкой с целью обеззараживания субстрат обильно полили раствором марганцовки. После посадки ящики накрыли полиэтиленовой плёнкой. Каждый день два раза - в 10 и 18 час. черенки поливались тёплой водой, лейкой до начала образования корешков. Затем черенки орошались умеренно, по мере высыхания 1-1,5см верхнего слоя почвы. Первые корешки образовались через 18-20 дней после посадки, приживаемость которых составлял 64 % [4]. В конце сентября выход прижившихся черенков было 62%.

Выводы.

1. Вегетативное размножение жимолости каприфоль методом черенкования до фазы цветения, в условиях Согдийской области положительных результатов не дало.

2. Вегетативное размножение жимолости каприфоль методом отводки укоренилось на 100%, однако при этом выход черенкового материала с маточных растений был очень низким. В связи с этим данный метод приемлем в частном секторе, а в производственном является не выгодным.

3. В условиях Согдийской области выявлен наиболее эффективный способ размножения жимолости каприфоль методом зелёного черенкования, который производится в фазе конца цветения. При этом способе процент укоренения составляет более 60%.

Литература:

1. Бейдеман И. Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. – Новосибирск: Наука, 1974. – 156 с.
2. Биометрические измерения за ростом и развитием растений, А. А. Молчанова, В. В., Смирнова 1967.
3. Мак-Милан Броуз Ф. Размножение растений. – М.: Изд. Мир, 1985. – 195 с.
4. Растения для декоративного садоводства Таджикистана. – Москва: Наука, 1986. – С.359-362.

Ключевые слова: *Lonicera caprifolium*, фенология, способы размножения, зеленые черенки, Северный Таджикистан.

Аннотатсия

МУАЙЯН КАРДАНИ УСУЛҲОИ САМАРАНОКИ ПАҲНКУНИИ LONICERA CAPRIFOLIUM L. ДАР ШАРОИТИ ВИЛОЯТИ СУҒДИ ТОҶИКИСТОН

Мукаддима: *Lonicera caprifolium* растани зебо, хушбӯй ва гули кӯҳнавардест, ки барои фазои сабзи шимоли Тоҷикистон мувофиқ аст. Дар ин мақола фенология ва усулҳои паҳншавии ин растани баррасӣ карда мешавад.

Усулҳо: Мушоҳидаҳои фенологӣ дар давоми як мавсими кишт гузаронида шуданд. Усулҳои паҳнкунӣ тухмӣ, буридани ду маротиба (пеш аз гул ва баъд аз гул) ва чойгиркунӣ иборат буд.

Натиҷаҳо: Фенология: Баргҳо дар нимаи моҳи март кушода шуда, қисман дар тирамоҳ мерезанд ва аз ҳарорати паст таъсир намерасонанд. Гулкунӣ дар охири моҳи апрел оғоз ёфта, дар даҳаи аввали моҳи май ба авҷи худ мерасад ва то охири моҳ давом мекунад. Дар моҳи июн мавҷи дуҷуми гулкунӣ мушоҳида мешавад.

Нашири дубора: Тухм: Ин як раванди тӯлонӣ аст. буридани:

Пеш аз гул кардан: муваффақ нест.

Баъди гул кардан: он бо 62 фоиз решақан кардани он натиҷаи бехтарин ба даст овард.

Ҳолати хоб: Он бо решақани 100% самаранок буд, аммо шумораи навдаҳои мувофиқ маҳдуд буд.

Хулоса: Дар шароити вилояти Суғди Тоҷикистон пахн кардани буридани сабз дар *Lonicera caprifolium* усули муассир аст.

Калидвожаҳо: *Lonicera caprifolium*, фенология, усулҳои паҳншавӣ, буридани сабз, шимолӣ Тоҷикистон

Annotation

IDENTIFICATION OF EFFECTIVE PROPAGATION METHODS FOR LONICERA CAPRIFOLIUM L. IN THE CONDITIONS OF THE SOGD REGION OF TAJIKISTAN

Lonicera caprifolium L. is a beautifully flowering, fragrant climbing plant that is promising for landscaping in Northern Tajikistan. The article presents the results of research on the phenology and propagation methods of *L. caprifolium*.

Phenological observations showed that in Khujand, *L. caprifolium* leaves unfold in mid-March and partially fall off in autumn, not being damaged by low temperatures. Flowering begins in late April, mass flowering in the first decade of May, and continues until the end of the month. A second wave of flowering is observed in June.

Study of propagation methods showed that:

- Seed propagation is a long process.
- Propagation by cuttings in the first term (before flowering) did not give positive results.
- Propagation by air layering is effective (100% rooting), but limited by the small number of drooping branches on the plant.
- Propagation by green cuttings in the third term (after flowering) gave the best result: the survival rate of cuttings was 62%.

Conclusion: Propagation by green cuttings is an effective method for propagating *L. caprifolium* in the Sogd region.

Keywords: *Lonicera caprifolium*, phenology, propagation methods, green cuttings, Northern Tajikistan.

Маълумот дар бораи муаллифон: Мухамедов Акбар - номзади имлҳои биология, дотсенти Маркази илмӣ Хучанди Академияи миллии имлҳои Тоҷикистон.

Хафизов Ҷаҳонгир Абдумаликович – магистранти соли дуҷуми ихтисоси биоэкологияи Маркази илмӣ Хучанди АМИТ. Телефон: +992 934444570

Сведения об авторах: Мухамедов Акбар – кандидат биологических наук, доцент Худжандского научного центра Национальной академии наук Таджикистана.

Хафизов Джаҳонгир Абдумаликович – магистрант второго курса биоэкологии Худжандского научного центра НАНТ. Телефон: +992 934444570

About the authors: Muhamedov Akbar - Candidate of Biology, Associate Professor of the Khujand Scientific Center of the National Academy of Sciences of Tajikistan.

Hafizof Jahongir Abdumalikovich - master of the second course of bioecology at the Khujand Scientific Center of NAST. Tel.: +992 934444570

ЗАРАРИ ИҶТИМОӢ АЗ ОБХЕЗӢ БА ХОҶАГИИ ХАЛҚИ ВОДИИ ДАРӢИ ВАРЗОБ

Зарар дар натиҷаи обхезӣ дорои зарари моддӣ ва ғайримоддӣ мебошад. Зарари моддӣ ба ду категорияи харочот тақсим мешавад: мустақим (харочоти комил) ва бавосита (харочоти ғайримустақим). Зарари бевоситаи моддӣ ба гурӯҳе тааллуқ дорад, ки зарарро ба осонӣ кам кардан ва аз ҳисобҳои иқтисодӣ ба инобат гирифтани, инчунин бевосита дар вақти обхезӣ анҷом додан мумкин аст. Зарари ғайримоддӣ баробари зарари моддӣ ба як категорияи зарар мансуб аст. Ягона фарқ дар он аст, ки дар равиши кам кардани он душвориҳо ба амал меоянд ва дар вақти ба амал омадани обхезӣ имконнопазирии ба ҳисоб гирифтани он мебошад. Зарари ғайримоддиро ба осонӣ ҳисоб кардан мумкин нест. Бинобар ин онҳо дар лоиҳаҳои гуногуни ноҳияи Варзоб қариб ба ҳисоб гирифта намешаванд [2].

Аз ҳолатҳои зиёд, усули анъанавии кам кардани хатари обхезӣ аз сабаби набудани таҷриба ва омӯзиш дар идоракунии офатҳои табиӣ чандон муваффақ нест. Равишҳои анъанавии сохторӣ дар соҳаи пешгирӣ ё кам кардани таъсири хатар истифода мешаванд. Масалан, барои кам кардани обхезии дарёҳо ба сохтани обанборҳо ё наҳрҳои обпарто шурӯъ кардан лозим аст. Вақтҳои охир равишҳои таркибӣ ба усулҳои ғайритаркибӣ, ба монанди барномаҳои суғурта ва созишномаҳои расмӣ истифодаи замин табиӣ дода шуданд.

Обхезӣ ба сокинони водии дарёи Варзоб, ки дар минтақаҳои осебпазир зиндагӣ мекунанд, зарар мерасонад. Ин зарар хеле ҳассос буда, ба зарари мустақим ва ғайримустақим табиӣ меёбад.

Зарари мустақим чунин зарар ҳисобида мешавад, ки бевосита ба иқтисодиёти сокинон таъсир мерасонад. Ба ин намуди зарар дохил мешавад:

- нобуд кардан ё вайрон кардани заминҳои қорам;
- иншоотҳои гуногуни саноатӣ ва хоҷагӣ;
- вайрон кардани инфраструктураи қад-қадии водии дарё;
- нобуд шудани сарватҳои табиӣ (наботот, ҳайвонот) ва муҳити экологӣ.

Ба зарари ғайримустақим инҳо дохил мешавад

- зарар ба саломатии аҳоли;
- аз даст додани ҷои қори муваққатӣ ё доимӣ;
- муваққатан ҳомӯш шудани воситаҳои алоқа.

Ба зарари маънавӣ аз обхезӣ инҳо дохил мешавад

- аз даст додани саломатӣ;
- маҷбуран муҳочир кардани аҳоли;
- пайдоиши монеаҳо барои рушди ноҳия.

Доираи зарари иқтисодӣ харобашавии манзилҳо, биноҳо, инфрасохтори хоҷагии қишлоқ, фермаҳо, боғҳо ва растаниҳои хоҷагии қишлоқро дар бар мегирад. Равишҳои обхезӣ метавонанд оқибатҳои манфии иҷтимоӣ ба вучуд оранд. Муқаррар карда шудааст, ки солҳои охир дар натиҷаи обхезӣ талафоти қалон дида мешавад. Аз ҷумла, дар баҳши истиқоматӣ чунин аст [1, 4].

Бо дарназардошти шугли онҳо дар соҳаи кишоварзии обӣ ва ҳосилхезии заминҳои кишоварзии назди дарё, деҳқонон омодаанд, ки қитъаҳои лалмиро барои парвариши зироатҳои хоҷагии қишлоқ истифода баранд. Лекин ин раванд дар оянда сатҳи баланди осебпазирии онҳоро ба обхезӣ ба вучуд меорад.

Натиҷаи тадқиқотҳо нишон дод, ки 5 нафар аз шумораи умумии аҳоли (гурӯҳи аз 40 нафар пурсидашудагон) сатҳи хеле пасти оқибатҳои иҷтимоиро, ки ба ҳолати равонию рӯҳии онҳо таъсир мерасонад, нишон додаанд. Инчунин 7 нафари дигар дараҷаи пастро дар ҳамин алоқа нишон доданд. Боз 16 нафари зерин варианти миёнаро интихоб карда, 10 нафар сатҳи баланд ва охири 2 нафар ба дараҷаи хеле баланд ишора карданд.

Дараҷаи баландтарини муҳочирати аҳоли, ки дар минтақаҳои лалмӣ зиндагӣ мекунанд, аз пастр шудани маҳсулнокии майдонҳои кишоварзӣ ва умуман аз нарасидани воситаҳои зиндагӣ бармеояд.

Обхезиро метавон ба он сабабҳои рабт дод, ки сатҳи муҳочиратро ба ҳадди аксар мерасонад. Вобаста ба ин аз рӯи мушоҳидаҳои мо маълум гардид, ки 5 нафар аз шумораи умумии пурсидашудагон бар ин боваранд, ки обхезӣ дар ҳавзаҳои дарёҳои мавриди таҳқиқ

карордошта сабаби ночиз барои муҳочирати сокинони деҳот мебошад. 9 нафари онҳо дараҷаи миёнаро интихоб карданд ва 22 нафари дигар сатҳи баланди сабабҳои муҳочират ва 4 нафари онҳо сатҳи хеле баланди муҳочирати сокинони деҳот ба шаҳрхоро ба обхезӣ рабт доданд.

Вобастагии зиёди аҳоли аз захираҳои табиӣ (беш аз 66% аҳоли ба кишоварзӣ машғул) мушоҳида мешавад. Ҳар сол то 12% майдони кишти ғалладона аз боришот зарар мебинанд. Талафоти маҳсулоти умумии кишоварзӣ аз офатҳои табиӣ шаҳодат медиҳад, ки аҳамияти барномаҳои мутобиксозӣ дар соҳаи кишоварзӣ аз шароитҳои иқлим вобаста аст [5].

Маълумоти гузоришҳои миллӣ, лоиҳаҳои амалии мутобиксозӣ ва арзёбии осебпазирӣ, ки аз ҷониби Маркази экологии ҷавонон ва дигар ташкилотҳои ғайриҳукуматӣ, афзоиши таъсири манфии тағйирёбии иқлим ба кишоварзиро нишон медиҳанд, ки ба хушксолиҳои зуд-зуд, афзоиши таназзули хок ва равандҳои эрозия, кам шудани ҳосили заминҳои табиӣ хӯроки чорво, талаф шудани ҳосил дар ноҳияҳои зироаткорӣ камоб, кам шудани захираҳои обӣ барои обёрӣ, кам шудани захираи намии хок, зуд-зуд рӯй додани ҳодисаҳои манфии табиӣ, гидрометеорологӣ ва ғайра вобаста аст. Ҳамаи ин боиси кам шудани даромади деҳқонон ва тезу тунд шудани масъалаи қашшоқӣ мегардад.

Дар робита ба ин, мо чунин мешуморем, ки масъалаҳои таъсири экологӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии тағйирёбии иқлим ба мардуми камбизоат ва ниёзҳои ҷамоатҳои мушаххаси осебпазирӣ деҳот бояд дар таҳияи сиёсати мутобикшавӣ ба иқлим, аз ҷумла дар Нақшаи миллии амал оид ба мутобикшавӣ ба самти афзалиятнок ва фаъолияти амалии Барномаи стратегияи мутобикшавӣ ва тағйирёбии иқлим (SPCR) табдил дода шаванд. Таҷрибаҳои мутобикшавӣ бояд ҳоҷаҳои осебпазире, ки дар минтақаҳои хушксолӣ ҷойгиранд ва аз ҷониби аъзоёни камбизоати ҷомеа ва заноне, ки дар айни замон барои зинда мондани оила ва рушди деҳа бори гарондоранд, равона карда шаванд [1, 3].

Тадбирҳои мутобиксозӣ бояд истехсоли озукаворӣ маҳаллӣ, ҳифз ва нигоҳдории зироатҳо, дастрасӣ ба захираҳои алтернативӣ, ҳифзи кишоварзии маҳаллӣ ва гуногунии биологӣ, идоракунии беҳтари захираҳои табиӣ маҳаллӣ, ҳалли эҳтиёҷоти маҳаллӣ ба энергия ва обро дастгирӣ кунанд. Мо чунин мешуморем, ки барои кам кардани осебпазирӣ табақаҳои камбизоати аҳоли дар сатҳи маҳалло ва ҳоҷаҳои тадбирҳои мутобикшавӣ ба таври васеъ амалӣ карда шаванд.

Адабиёт:

1. Ашуров С.Шафабаев В. А. Обуздание селев их потоков. Душанбе, Ирфон, 1972-48 с.
2. Азиатский Центр по стихийным бедствиям, Комплексное управление рисками стихийных бедствий - Оптимальные прикладные подходы по борьбе со стихийными бедствиями, Предварительный документ № 129. Ньюарк, штат Делавэр: Научно-исследовательский центр, Университет штата Делавэр, 2002. с.320.
3. Васильева Л. Б. Сейсмическая карта района Гиссарской долины. Изв. Отд. естеств. наук АН Тадж. ССР, вып. 14, 1956.
4. Второе национальное сообщение Республики Таджикистан по Рамочной конвенции ООН об изменении климата – колл. авторов-Душанбе, 2008-98с.
5. Гольц И. С. Гидрография Таджикистана. Уч. Зап. Сталинабадского пед. Ин-та. Т. 2, 1941.
6. Захаров С.А. О соотношении Таджикской депрессии и Гиссарского хребта. Изв. Отд. естества. наук АН ТДж. ССР. Вып. 9. 1955.
7. Иванова Т. Н. Пересечение Гиссарского хребта. В кн. ТКЭ 1958. Изд. - во. АН СССР, 1933.
8. Комилов О. К. Управление твердым сроком в пределах речных бассейнов, «Уменьшение рисков стихийных бедствий и управление этими рисками». Сб. научных статей и докладов научной конференции - Душанбе: Агентство «Тоҷиккоинот», 2006, с.118 – 129.
9. Комилов О. К. Современное состояние берегоукрепительных работ и сельскохозяйственное использование пойменных земель бассейна реки Сурхоб /О. К. Комилов // Вестник «Таджикистан и современный мир», Душанбе, 2005. -3 (7), с.142

Аннотатсия

ЗАРАРИ ИҶТИМОӢ АЗ ОБХЕЗӢ БА ХОҶАГИИ ХАЛҚИ ВОДИИ ДАРӢИ ВАРЗОБ

Дар мақола зарари иҷтимоӣ баъд аз гузаштани обхезӣ таҳлил карда мешавад. Барои кам кардани осебпазирӣ табақаҳои камбизоати аҳоли тадбирҳои мутобикшавӣ ба иқлимро ба таври васеъ амалӣ кардан зарур аст. Барои кам кардани осебпазирӣ табақаҳои камбизоати аҳоли дар сатҳи маҳалло ва ҳоҷаҳои тадбирҳои мутобикшавӣ ба таври васеъ амалӣ карда шаванд.

Калидвожаҳо: *обхезӣ, зарар, офатҳои табиӣ, муҳочирати аҳоли, осебпазирӣ.*

Аннотация

ПОСЛЕДСТВИЕ СЕЛЕЙ В ДОЛИНЫ РЕКИ ВАРЗОБ

В статье приведена современный генезис, классификация и особенности озер. Изучение озер нужно для определения водных ресурсов и антропогенного воздействие. Необходимость изучения использования озер для питья, водоснабжение, рыбоводство, орошение и т. д.

Ключевые слова: озеро, водохранилище, климат, водные ресурсы, классификация, генезис, особенности.

Annotation

CONSEQUENCE OF MUDFLOWS IN THE VARZOB RIVER VALLEY

The article presents the modern genesis, classification and features of lakes. The study of lakes is necessary to determine water resources and anthropogenic impact. The need to study the use of lakes for drinking, water supply, fish farming, irrigation, etc.

Keywords: lake, reservoir, climate, water resources, classification, genesis, features.

Маълумот доир ба муаллиф: Хайдаров Ҳасан, магистранти соли дуюми ихтисоси география, ДДОТ ба номи Садриддин Айни, суроға: н. Шохмансур кучаи Садриддин Айни 82/2. Тел.: +992 904545954

Сведение об авторе: Хайдаров Хасан, магистрант второго курса специальности география, ТГПУ имени С.Айни. Адрес: район Шохмансур, улита Садриддин Айни, Тел.: +992 904545954

About the author: Haydarov Hasan, second year master's degree in geography, DDOT named after Sadriddin Aini, address: n. Shahmansur, 82/2 Sadriddin Aini St. Tel.: +992 904545954

**АҲАММИЯТИ ҲАДАФҲОИ СТРАТЕГИИ ҲУКУМАТИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДАР РУШДУ ТАРАҚҚИЁТИ КИШВАР ДАР ЗАМОНИ ИСТИҚЛОЛ**

«Мо минбаъд низ чихати расидан ба ҳадафи стратегии худ - ба даст овардани истиқлолияти энергетикӣ кишвар саъю талош хоҳем кард, то ин ки захираҳои гидроэнергетикӣ мамлакат ҳарчи бештар ба нафъи мардуми кишвар ва минтақа истифода бурда шаванд» [1, с.12].

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанрониҳои худ борҳо таъкид намудаанд, ки рушди мунтазами иқтисодиёти кишвар бе истиқлолияти энергетикӣ ва таъмини пурраи ҳамаи соҳаҳо бо нерӯи барқ ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз барои истифодаи имкониятҳои берӯи барои рушди энергетика, ки чун яке аз заминаҳои асосии рушди иқтисодии кишвар доништа мешавад, бояд саъй кард.

Дар ин замина бояд қайд намуд, ки баъд аз пош хӯрдани собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ дар ҷумҳурӣ мушкилоти ҷиддии сиёсӣ ва иҷтимоиву иқтисодӣ низ ба миён омад, ки ин масъалаи ташаккулу таъмини истиқлолияти энергетикӣ ба ҳисоб мерафт. Маҳз дар ин давра соҳаи энергетика, бахусус чихати ба қор андохтани қорхонаҳои саноатии аз ғайриқабил боз монда, таъмини аҳоли бо рӯшноӣ ва гармидиҳӣ ба мушкилоти асосӣ дучор гардида илова бар ин норасоии қувваи барқ дар мавсими зимистон барои аҳолии минтақаҳои гуногуни кишвар душвории зиёдеро ба вучуд оварда буд. Вобаста ба ин баҳри таъмини пурраи сокинони кишвар бо нерӯи барқ бо дастуру ҳидоятҳои бевоситаи Сарвари давлат сохтмону бунёди нерӯгоҳҳои хурду миёна, инчунин бунёди хатҳои интиқоли қувваи барқ оғоз гардиданд, ки ин ягона роҳи ҳалли ин масъала ва баромадан аз ин душворӣҳо дар кишвар ба шумор мерафт. Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарварӣ ва ташаббуси созандаи Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо вучуди ин мушкилоту монеаҳо таҳкурсии давлати соҳибхӯшамонро гузошта, ба қорҳои азими бунёдкориву созандагӣ шурӯ намуда, бо мақсади давра ба давра баргараф намудани мушкилоти ба амал омада, барномаву стратегияҳои гуногуни давлатиро қабул намуд.

Дар ин давраи басо мушкилу тақдирсоз роҳбарияти Ҳукумати ҷумҳурӣ дар назди худ мақсад гузошт, ки барои рафъи мушкилоти дар ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ саноатии мамлакат ҷойдошта ҳадафҳои стратегиро қабул ва дар амал татбиқ намояд. Маҳз ҳадафҳои стратегии Ҳукумати ҷумҳурӣ, дар мисоли **ҳадафи аввал**: таъмини истиқлолияти энергетикӣ; **ҳадафи дуюм**: аз бунбасти коммуникатсионӣ баровардану ба кишвари транзитӣ табдил додан, ҳадафи сеюм: таъмини амнияти озуқаворӣ ва таъмини аҳолии ҷумҳурӣ бо ғизои хушсифат; ва **ҳадафи чорум** саноатикунории босуръат ин ягона роҳи наҷоти давлату миллат ва баромадан аз бӯҳрони молиявӣ иқтисодии мамлакат ба шумор мерафт.

Дар соҳаи энергетикаи кишвар таъмини пурра ва қонеъ намудани талаботи мамлакат бо нерӯи барқ ва гармӣ дар фаслҳои тирамоҳу зимистон тавассути барқарор намудани иқтидорҳои мавҷуда, истифодаи манбаъҳои алтернативии истеҳсоли қувваи барқ ва ба қор андохтани иқтидорҳои нав, инчунин татбиқи сиёсати самараноки сарфаи нерӯи барқ, паст намудани талафоти он ва дар ин асос расидан ба истиқлолияти энергетикӣ аз ҷумлаи вазифаҳои аввалиндараҷаи мо мебошад [2, 13].

Баҳри расидан ба истиқлолияти энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ин иқдоми неқ ҳамчун пояи асосӣ мебошад, ки мардуми мамлакат дер боз интизораш буд. Дар ин замина Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои муаззами миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми худ ба Маҷлиси Олӣ чунин қайд намуда буданд: «Бо дастгириву пуштибонии мардуми кишвар ва тadbирҳои андешидаи Ҳукумати навинтихобшудаи мамлакат мо тавонистем, ки дар як муддати кӯтоҳ ба иҷрои ҳадафҳои фаврии дар наздамон қарор дошта ноил гардем» [3, 26].

Боиси қайд аст, ки яке аз дастовардҳои бузурги замони истиқлолият, сохтмони иншоотҳои нерӯгоҳҳои обии барқӣ, ки ба рушди иқтисоди миллӣ таъсири бештар дорад ин рушди соҳаи энергетикӣ кишвар ба шумор меравад. Зеро Истиқлолияти энергетикӣ дар татбиқи сиёсати пешгирифтаи Пешвои миллат асосӣ ба шумор рафта, яке аз ҷойҳои муҳимро ишғол менамояд. Илова бар ин Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи манфиатовар будани бунёди неругоҳҳои хурду калони барқи обӣ - энергияи аз ҷиҳати экологӣ тоза ва безарар бо мақсади ҷалби сармояи хориҷӣ аз минбарҳои баланди ташкилоту созмонҳои байналмилалӣ пайваста баромад намуда, диққати ҷомеаи ҷаҳониро дар ин самт раवона месозад.

Аз суҳанронии Президенти кишвар бармеояд, ки сохтмони иншоотҳои нерӯгоҳҳои обии барқии хурду миёна дар рушди соҳаи энергетика барои пешравии минбаъдаи самтҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷумҳурӣ саҳми арзанда дорад. Бояд қайд намуд, ки тибқи маълумотҳои оморӣ обҳои дохили Тоҷикистон аз ҷиҳати захираи умумии гидроэнергетикӣ, дорои 527 миллиард кВт/соат дар давоми сол мебошад. Ин нишондод дарак аз он медиҳад, ки бо захираи ин миқдори қувваи барқ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қатори 220 давлатҳои ҷаҳон бартарӣ дошта, пас аз Чин, Русия, Ҳиндустон, ИМА, Канада, Бразилия ҷойи ҳаштумро ишғол мекунад. Аз ҷиҳати захираву имкониятҳои сохтмони неругоҳҳои обӣ бошад, нисбат ба шумораи аҳоли дар ҷаҳон ҷойи дуюм ва аз ҷиҳати захираи он нисбат ба масоҳати ҷумҳурӣ, дар ҷаҳон ҷойи аввалро ишғол мекунад.

Тибқи маълумоти Вазорати энергетика ва захираҳои об Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои сарчашмаҳои бузурги оби ошомиданӣ буда, захираҳои об дар маҷмӯъ барои таъмини рушди устувори иқтисоди миллӣ нақши басо муҳим доранд. Зеро айни замон дар кишвари азизамон захираҳои об манбаи асосии истехсоли қувваи барқ ба шумор рафта, маҳз 95 дарсади қувваи барқ дар Тоҷикистон тавассути неругоҳҳои хурду бузурги барқи обӣ истеҳсол мегардад.

Дар ин замина бояд қайд намуд, ки дар ҳудуди мамлакат тақрибан 947 адад дарёҳои мавҷуданд, ки дарозии умумии онҳо тақрибан ба 28 ҳазору 500 км баробар буда, дарёҳои калонтарин ва асосии мамлакат Амударё ва Сирдарё ба шумор мераванд. Ҳавзаҳои дарёи Аму дар натиҷаи якҷояшавии ҷараёни оби дарёҳои Панҷ, Вахш, Кофарниҳон ва Сурхоб ташаккул меёбад. Дар ҳамаи дарёҳои мамлакат зиёда аз 350 адад неругоҳҳои хурду калони барқи обӣ мавҷуданд, ки қисме аз онҳо маҳз дар замони Истиқлолияти давлатӣ дар заминаи татбиқи ҳадафи стратегӣ – таъмини истиқлолияти энергетикӣ, ҷиҳати рушди иқтисодиёти миллӣ ва бехтар гардонидани шароити мусоид сохта ба истфода дода шудаанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон дар миқёси кишварҳои ҷаҳон аз рӯи иқтидори истеҳсоли қувваи барқ дорои захираҳои бузурги энергияи сабз дар ҳаҷми солоне 527 млрд. кВт соат нерӯи барқ буда, бо ин нишондод дар ҷаҳон ҷойи намоёнро ишғол менамояд. Рӯйдоди муҳими таърихӣ дар ин самт оғози бунёди сарбанди неругоҳи барқи обии Роғун мебошад, ки онро Президенти мамлакат бевосита оғоз бахшиданд ва ду агрегати он: агрегати якум дар соли 2018 ва агрегати дуюм соли 2019 ба қор дароварда шуд. Дар натиҷаи ба қор даромадани ҳарду агрегат бинобар маълумоти омори расмӣ, истеҳсоли миёнаи солоне нерӯи барқ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки асосан тавассути неругоҳҳои барқи обӣ амалӣ мегардад, дар маҷмӯъ 17 млрд. кВт. соатро ташкил намуд. [6:2]

Аз солҳои аввали ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ то инҷониб дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 28 лоиҳаи сармоягузорӣ дар соҳаи электроэнергетикаи ҷумҳурӣ бо ҷалби зиёда аз 3 млрд. доллари ИМА татбиқ гардида истодааст, ки ин барои рушди устувори иқтисоди миллӣ яке аз дастовардҳои назаррас ба шумор меравад. Бояд қайд кард, ки дар доираи Барномаи дарозмуддати бунёди силсиланеругоҳҳои хурди барқӣ дар давоми солҳои 2009 – 2020 даҳҳо неругоҳҳои обӣ сохта ба истифода дода шуданд.

Бояд қайд намуд, ки бо мақсади таъмини яке аз ҳадафҳои бунёдию стратегии кишвар – расидан ба истиқлолияти энергетикӣ дар баробари дигар тадбирҳои таъминкунандаи рушди соҳа татбиқи маҷмӯи ислоҳоти иқтисодиву сохтории соҳа дар кишвар идома дорад. Дар ин ҷода баланд бардоштани қобилияти рақобати комплекси сӯзишвориву энергетикӣ, аз пешбурди фаъолоне сиёсати сарфачӯӣ ва самаранок ва сарфакорона истифода бурдани қувваи барқ, инчунин, кам намудани кардани талафоти он вобаста мебошад. Талошҳо барои расидан ба ҳадафи стратегӣ миллӣ ба хизматҳои шоиста ва ҳадафҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон марбутанд. Бо мақсади ноил шудан ба ин ҳадаф ва азхудкунии истифодаи самаранок захираҳои бузурги энергетикӣ дар мамлакат зиёда аз 11 лоиҳаи давлатии сармоягузорӣ ба маблағи умумии 10 миллиард сомонӣ татбиқ гардид. Масалан Маркази барқу гармдихии Душанбе-2 дар навбати аввал ба 400 мегаватт, яъне то 9,6 миллион килловатт-соат нерӯи барқ дар як шабонарӯз расонида шуд. Маркази мазкур метавонад қариб 60 ғоизи талаботи шаҳри Душанберо ба нерӯи барқ қонеъ намояд. Ба гуфти коршиносони соҳа аҳолии шаҳри Душанбе агар дар фасли гармо 4-5-млн квт-соат нерӯи барқ истеъмол намояд, дар фасли сармо ин нишондиҳанда ба 14-15млн квт –соат мерасад [6, с.2].

Бо талошҳои пайваста ва сиёсати хирадмандонаи сарвари давлат мухтарам Эмомалӣ Раҳмон барои инкишофи минбаъда ва таъмини рушди босуботи иқтисодиёти кишвар ва табдирҳои андешидаи Ҳукумати мамлакат, акнун дар давоми фаслҳои тирамоҳу зимистон аҳолии кишвар ва соҳаҳои хоҷагии халқ бо нури барқ бе маҳдудият таъмин гардида истодаанд. Маҳз дар ҳамин давра дигаргунсозии иқтисодиву иҷтимоӣ, сохтмони шохроҳҳо, пулу нақб, эҳёи рушди соҳаҳои саноат, энергетика, металлургияи ранга ва бунёди дигар иншоотҳои ҳаётан муҳим шароити муносиби зиндагиро барои сокинон ва пешрафту ободии ҷумҳурӣ фароҳам оварда, кишварро ба ҷодаи музаффариятҳои навин раҳнамун месозад.

Дар хотима ҳаминаро қайд намудан лозим аст, ки баҳри пурра амалӣ намудани ҳадафҳои стратегияи дар пешистода роҳбари давлат борҳо таъкид намудаанд, ки рушди мунтазами иқтисодиёти кишвар бе истиклолияти энергетикӣ ва таъмини пурраи ҳамаи соҳаҳо бо нури барқ ғайриимкон аст. Зеро зимни суханронӣ дар Паёмашон ба Маҷлиси Олӣ чунин таъкид намуданд: «Бовар дорам, ки халқи шарафманду сарбаланди мо минбаъд низ ҷиҳати расидан ба ҳадафҳои стратегияи Тоҷикистони соҳибистиклол азму талоши бештар менамоянд ва дар раванди татбиқи нақшаву ниятҳои неки давлату Ҳукумати кишвар саҳми арзандаву шоистаи худро мегузоранд» [2, 18].

Адабиёт:

1. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе: Шарқи Озод, 2009. – 47 с.
2. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе: Шарқи Озод, 2013. – 49 с.
3. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе: Шарқи Озод, 2018. – 44 с.
4. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе: Шарқи Озод, 2019. – 48 с.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои сиёсати дохилӣ ва хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе: Шарқи Озод, 2021. – 52 с.

Сомонаҳои интернетӣ:

6. Сомонаи расмии Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон- <https://www.mewr.tj>.
7. Сомонаи расмии Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон-[https:// www.stat/tj](https://www.stat/tj).

Калидвожаҳо: *ҳадафҳои стратегӣ, Истиклолияти энергетикӣ, захираҳои гидроэнергетикӣ, нури барқ, истифодаи корхонаҳои саноатӣ, таъмини қувваи барқ.*

Аннотатсия

ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ НЕЗАВИСИМОСТЬ И УСТОЙЧИВОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Это стратегические цели Правительство Республики, энергетической независимости, выхода из коммуникационной изоляции и превращения её в транзитную страну, обеспечения продовольственной безопасности и обеспечения население республики. Качественные продовольствием и ускоренной индустриализации как четвертая стратегическая цель страны. Единственный способ спасти государство и нацию от финансово-экономической кризис считались экономическим выходом страны. В целях обеспечения одной из фундаментальных и стратегических целей страны – достижения энергетической независимости, наряду с другими мерами, обеспечивающими развитие в отрасли, в стране продолжается реализация комплекса экономических и структурных реформ в отрасли. Таким образом, повышение конкурентоспособности ТЕК зависит от активного передвижения экономической политики и эффективного и экономного использования электроэнергии, а также снижения её.

Также в 90 – годы XX века, после распада СССР политическая и социальная ситуация в ряде республик – членов обострилась. Единая экономическая и энергетическая система, выстраивавшаяся десятилетиями и связывающая все сферы жизни общества, разорвано. Республика Таджикистан обрела государственную независимость наряду другими бывшими советскими республиками. Одной из основных проблем и трудностей, возникших в начале периода независимости, стал вопрос формирования и обеспечения энергетической независимости. По прямому указанию Главы государство было начато строительство малых и

средних электростанции, а также строительство линий электропередачи, чтоб было единственным способом решить эту проблему и выйти из неё.

Ключевые слова: *Стратегическая цель, энергетическая независимость, гидроэнергетические ресурсы, электроэнергетика, использование промышленных предприятий, энергоснабжение.*

Annotation

ENERGETIC INDEPENDENCE AND DEVELOPMENT ECONOMIC STABILITY OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

It should be mentioned that the strategic goals of the Government of the Republic, in the example of ensuring energy independence, getting out of the communication deadlock and turning it into a transit country, ensuring food security and providing the population of the Republic with high-quality food and rapid industrialization as the fourth strategic goal of the country, the only way to save the state and the nation from the financial crisis. It was treated the economic exit of the country. In order to ensure one of the fundamental and strategic goals of the country - to achieve energy independence, along with other measures to ensure the development of the sector, the implementation of a set of economic and structural reforms in the sector continues in the country. As a result, increasing the competitiveness of the fuel and energy complex depends on the active promotion of economy policy and efficient and economical use of electricity, as well as reducing its losses.

In the 90s of the 20th century, after the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics, the political and social situation in a number of republics within it became acute. The unified economic and energy system, which was built for decades and connects all spheres of society's life, has been separated. The Republic of Tajikistan gained its state independence along with other former Soviet republics. One of the main problems and difficulties that occurred at the beginning of the period of independence was the issue of forming and ensuring energy independence. The process of fully supplying the country's residents with electricity and the construction and operation of industrial enterprises, with the direct instructions of the Head of State, the construction and construction of small and medium-sized power plants, as well as the construction of power transmission lines, began, which was the only way to solve this problem and overcome these difficulties in the country.

Keywords: *strategic goal, energetic independence, hydropower resources, electric power, use of industrial enterprises, power supply.*

Маълумот оид ба муаллиф: Дилрабои Музафарӣ, магистранти соли дуҷуми факултети иқтисодӣ ва идоракунии ДДОТ ба номи С.Айнӣ. E-mail: dilraboï_muzafari95@mail. ru

Роҳбари илмӣ: н. и. и., дотсент Гафорзода Ҷ.

Сведение об авторе: Дилрабои Музафари, магистрантка второго курса факультета экономики и управления ТГПУ им. С.Айни. E-mail: dilraboï_muzafari95@mail. ru

Научный руководитель: к. э. н. дотсент Гафорзода Дж.

About the author: Dilraboï Muzafari, second – year master’s student at the Faculty of Economics and Educational Management of TSPU named after S. Aini. E-mail: dilraboï_muzafari95@mail. ru

Scientific supervisor: Gaforzoda J.

ХУСУСИЯТҲОИ ПСИХОЛОГӢ ВА ЛИНГВИСТИИ НУТҚИ МУКОЛАМАВИИ ХОНАНДАГОН ДАР ДАРСИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Ба тасвиб расидани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф», Консепсияи миллии маълумоти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи таҳсилоти олии касбӣ ва таҳсилоти баъд аз муассисаи таълимӣ», Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Консепсияи рушди таҳсилоти касбӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2008-2015, Барномаи давлатии «Такмили таълим ва омӯзиши забонҳои русӣ ва англисӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030», Стандартҳои давлатии таҳсилот ва дигар аснодҳои меъёрию ҳуқуқии муҳим барои самаранокии тамоми самтҳои муассисаҳои таълимӣ шароити мусоид фароҳам меорад. Имрӯзҳо дар саросари кишвар омӯзиши забонҳои хориҷӣ дар тамоми муассисаҳои таълимӣ ба роҳ монда шудааст. Дар консепсияи миллии маълумоти Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати омӯзиши забонҳои хориҷӣ барои инкишофи ҷомеаи ба тариқи зайл таъкид шудааст: Омӯзиши забонҳои хориҷӣ, махсусан русӣ ва англисӣ дар ҳамбастагӣ бо забони модарӣ аз синфҳои ибтидоӣ оғоз меёбад. Мо худ шояд он ҳастем, ки тамоми дигаргуниҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва фарҳангие, ки дар Тоҷикистон ба вуқӯъ пайвастанд, ба васеъ шудани вазифаҳои забони хориҷӣ ҳамчун фанни таълимӣ таъсири амиқ расонидаанд. Фанни забони англисӣ дар қатори фанҳои ҷавобгӯи замонавии мактаби тоҷикӣ ҷой гирифт. Мамлакатҳое, ки бо кишварҳои хориҷӣ мақсади муносибатҳои дипломатӣ ва иқтисодӣ барпо кардан доранд, ниёз ба мутахассисоне доранд, ки забони хориҷиро ҳамчун воситаи муошират донанд. Аз ин рӯ, онҳоро лозим меояд, ки омӯзиши забонҳои хориҷиро дар муассисаҳои таълимияшон ба таври васеъ ва мукамал ба роҳ монанд. Омӯзиши забони хориҷӣ дар мактаб ба инкишофи ҳаматарафаи шахсият мусоидат мекунад. Он хотира, диққат, идрок ва интизомро инкишоф медиҳад. Хонандагонро нисбат ба қорҳои ҷамъиятӣ ғайри муқаддас, ҳисси кунҷовиашонро бедор мекунад ва аз ҷиҳати зеҳнӣ ва эстетикӣ инкишоф медиҳад [5, с.12].

Ҷанӯз дар миёнаи солҳои 80-уми асри XX методисти равшанфикри рус Е. И. Пассов нуқсонҳои методикаи таълими забонҳои хориҷиро, ки дар Иттиҳоди Шуравӣ ҳукмфармоӣ мекард, ба зерин тозиеҳои танқид гирифта, ақидаҳои олимони Амрикову Аврупои ғарбиро дастгирӣ карда, онҳоро инкишоф дод ва асарҳои худро дар ин ҷода эҷод намуд [3, с.287].

Ин равию дар Тоҷикистони соҳибистиклол амалӣ гашта истодааст. Вақти он расидааст, ки омӯзгорони оянда бо назардошти ин нағзҳои тайёр карда шаванд ва муаллимони имрӯзи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии диёрамон низ аз он дастовардҳо бархурдор гарданд, китобҳои дарсӣ дастурҳои таълими минбаъд интизоршаванда дастовардҳои навро дар худ инъикос намоянд. Мо имрӯз бояд кӯшиш намоем, ки дар ҷараёни таълими забони хориҷӣ методи коммуникативӣ ва усули интерактивӣ таълимо ҷорӣ намоем ва истифодаи васеи муколамаро дар раванди дарсҳо ба роҳ монем. Дар Амрикову Англия барои ҷорӣ кардани равиюи зикршуда ҳама шароитҳо муҳайё мебошанд ва хонандагон маҳз барои донишандузӣ ва малакаҳосилкунӣ ба дарс меоянд. Аз ин сабаб, моро лозим аст, ки мавқеи мобайнро интихоб намуда, дар ҷараёни таълим аз мероси даврони шуравӣ пурра даст накашида, зина ба зина, бо мурури ба даст омадани шароити зарурӣ таълимӣ талаботи нутқи муколамавию дар амал ҷорӣ намуда, китобҳои дарсӣ дастурҳои таълими ояндамон ҷавобгӯи ин талабот бошанд.

Инкишофи гуфторро равшаншиносон ҳам дар забони модарӣ ва ҳам дар забони хориҷӣ дар қабул кардан ва боз гуфтан медонанд.

Ҷуноне, ки Н. Брукс мегӯяд: «Забон ашӯ нест, балки просесс аст» ва ё Р. Стривенс мегӯяд, ки «Забон вучуд надорад, вай рӯй медиҳад». Мо бояд мафҳуми «рӯй медиҳадро дуруст фаҳмем. Саволе ба миён меояд, ки хусусиятҳои психологии нутқи шифохӣ чӣхоянд? [4, с.207].

Хусусиятҳои психологии нутқи муколамавӣ инхоянд:

1-ум, нутқ бояд мақсаднок бошад, яъне гӯянда хоҳиши ба шунаванда маълумот додан дар бораи ягон чизи аҷоиб ё муҳим ва ё аз он маълумот гирифтаниро дорад. Фарз кардем талабаеро мегирем, ки бо ҳамсинфаш сӯҳбат карда истодааст. Барои чӣ вай сӯҳбат карда истодааст? Барои он, ки вай мехоҳад ҳамсинфашро аз ягон чизи шавқовар огоҳ созад ва ё мехоҳад аз ӯ ягон маълумоти муҳим гирад. Ин ҳолат ангеаи дохилӣ (ботинӣ) мебошад. Аммо ин ангеаи ботинӣ зуд ба берун мебарояд. Масалан ҷавоби талаба дар вақти имтиҳон.

Қоида барои муаллим: дар вақти омӯзиши забони хориҷӣ бояд ангезандаҳоеро фикр кард, ки хонандагонро маҷбур созад ҳарф зананд. Онҳо бояд хоҳиши ҳарф заданро дошта бошанд, на ин ки танҳо хоҳиши гирифтани баҳои хубро дошта бошанд. Муҳитеро бояд сохт, ки хонанда хоҳиши баён кардани фикру эҳсосоти худро бо забони хориҷӣ дошта бошад, на хоҳиши онро, ки вай матнро пештар аз худ карда бошад ва онро аз ёд гӯяд. Фаромӯш набояд кард, ки нутқи шифохӣ ҳамавақт дар синфхона ба роҳ монда шавад. Ҳама вақт кӯшиш бояд кард, ки шавқи талаба дар нутқи шифохӣ бедор гардад.

2-юм, нутқ бояд ба ягон чиз равона карда шуда бошад.

Қоида барои муаллим: Қараёни таълимиро чунин бояд ташкил кард, ки ба хонандагон имкон диҳад бо ҳамсинфонашон дар алоҳидагӣ гап зананд, яъне дар вақти гап задан онҳо на ба муаллим ё сакфи синф диққат диҳад, балки ба аҳли синф диққат диҳад. Агар талаба ягон матни ба ҳама шиносро нақл кунад, ҳеҷ кас ба ӯ гӯш намекунад. Ин нуқта ба пештарааш алоқамандӣ дорад. Гӯянда ҳамон вақт шунавандаро ба худ ҷалб мекунад, ки ягон чизи нав гӯяд. Муаллим бояд кӯшиш кунад, ки ба хонандагон супоришҳое диҳад, ки онҳо мустақилона аз пайи иҷрои он шаванд.

3-юм, нутқ бояд пур аз эҳсосот бошад. Гӯянда ҳар он чизе, ки мегӯяд фикру ақидаҳоишро бояд бо эҳсосот баён кунад.

Қоида барои муаллим: Ба хонандагон дар бораи истифодаи интонатсияҳо бояд маълумот дод. Ин бо додани чунин вазифаҳо амалӣ мегардад: *reason, why you like the story: prove something, give your opinion on the episode, or on the problem concerned* ва ғайраҳо.

4-ум, нутқ бояд ситуативӣ бошад.

Қоида барои муаллим: вақте, ки омӯзиши гуфтор ҳақиқат ё ба ҳақиқат наздик бошад, пас бояд ситуатсияҳоеро офарид, ки нутқи хонандагон бештар гардад. Ситуатсияҳоро офарида истода хонандагонро водор месозӣ нутқи худро ситуативӣ баён созанд. Дар ёд бояд дошт, ки муаллим аз ҳолати синф хуб огаҳ аст, вай худ медонад, ки кадом ситуатсия барои хонандагонаш осон аст ва онҳо аз ўҳдаи иҷрои он мебароянд [2, с.217].

Инҳо ҷаҳор омили психологие ҳастанд, ки дар вақти омӯзиши нутқ бояд аз тарафи муаллим ба назар гирифта шаванд.

Хусусиятҳои лингвистикӣ нутқи шифохӣ

Нутқи шифохӣ дар муқоиса бо нутқи хаттӣ бештар васеъ аст. Ин як қадар озод буда бо асосҳои луғавию грамматикӣ тавсифкарда мебошад. Дар кадом сатҳ қарор доштани омӯзиши забони хориҷӣ дар мактабро ба назар гирифта, мо наметавонем ба хонандагон забони гуфтугӯии англисиро омӯзонем. Мо ба онҳо забонеро меомӯзонем, ки дар телевизиону радио гап мезананд. Нутқи шифохӣ дар мактаб дар ҳамбастагӣ бо нутқи хаттӣ ва махсусан дар шакли монологӣ омӯхта мешавад. Инро бояд, қайд кард, ки хонандагон дар монолог ҷумлаҳои кӯтоҳ ва намунаҳои нутқро бештар истифода мебаранд. Мо набояд ба хонандагон бо ҷумлаҳои мураккаб тасвир кардани расмро омӯзонем: ба монанди:

The boy has a long blue pencil in his left hand.

Балки инро бо чор ҷумлаи содда омӯзем:

The boy has a pencil.

It's in his left hand.

The penil is long.

It is blue.

Хонандагон бояд бо асосҳои забони гапзадашаванда шинос карда шаванд. Вагарна онҳо нутқи шунидаашонро намефаҳманд ва нутқи худашон омехта мешавад. Ин бештар ба муқолама вобастагӣ дорад. **Асосҳои лингвистии муқолама инҳоянд:**

1-ум, истифодаи ҷумлаҳои нопурра дар вақти ҷавоб додан:

How many books have you got?

- One.

Do you go to school on Sunday?

- No I don't.

Who has done it? – Nick has.

Ин маънои онро надорад, ки мо ба талаба бояд шакли пурраи ҷавобро наомӯзонем, балки истифодабарии онҳо бояд ҷавобгӯ бошад.

- Have you seen the film?

- Yes, I have seen this film,

and I am sorry I've wasted two hours.

- Did you like the book?

- Yes, I liked it very much.

2-юм, истифдаи шакли кутоҳи калимаҳо:

Doesn't, don't, won't, can't, haven't, hasn't, musn't, ва ғайраҳо.

3-юм, истифодаи ихтисораҳо:

Lab-laboratory, mic-microphone, math-mathematics, p. m-post medium, a. m-anti medium, X-mas-Christmas, BC-Before Christ, ва ғ.

4-ум, истифодаи калимаҳои муколамавӣ, яъне гӯянда пеш аз оғози нутқ ин калимаҳоро истифода мебарад:

Well, you know, you see, so, of course, in fact, ва ғайраҳо мебошанд, ки дар вақти сӯҳбат ҳамчун одат истифода бурда мешаванд.

Ғайр аз он, барои давом додани сӯҳбат хонандагон ниёз ба сӯҳбат ҳамроҳ шудан дошта бошанд, гӯяндаро дастгирӣ кунанд ва ғайраҳо.

Масалан: well, look here, I say, I'd like you to tell you, you see, you mean, to say that, and what about (боз барои бештар барои ҳамроҳ шудан дар сӯҳбат), I believe so, I hope, yes, right, quite right, to be sure, I think, as far as, I know, as far as I can see, the fact is, to tell the true, I mean to say ва ғайра [2, с.217].

Соҳторҳои муколама тамоман гуногунанд. Ин ҷо чор принципи онро нишон медиҳем.

1. Савол- ҷавоб:

- hello! What's your name?

- Ann. What's yours?

- My name is Willam.

2. Савол- савол:

- Will you help me sonny

- What shall I do mother?

- Will you polish the floor today?

- Is it my turn.

- Yes, it is, your brother did it last time.

- Oh, all right then.

3. Хабарӣ- хабарӣ:

- I'd like to know when he is going to come and see us.

- That's difficult to say.

He is always promising but never comes.

- It's because he is very busy

- That's right. He works hard.

4. Хабарӣ-саволӣ:

- I'm going to the theatre to night.

- Where did you get tickets?

- My friend get them some-where

- How did he do it?

- I don't know [1, с.168].

Дар мактаб танҳо як намуди (сохтори) ин муколама истифода бурда мешавад, яъне «саволу ҷавоб». Дар ин ҷода хонандагон аз асосҳои лингвистикӣ, ки дар боло зикр кардем ҳале қафо мемонанд.

Хулоса, дар мактаб дар баробари омӯхтани муколама лозим аст, ки ба хонандагон намунаҳои ҳақиқии муколамаҳоро нишон нишон диҳем ва ин асосҳоро ба инобат гирем.

Адабиёт:

1. Зимняя И. А. Психологическая характеристика слушания и говорения как видов речевой деятельности. – Москва: Иностранные языки в школе, 1993. – 168 с.
2. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. Под ред. А. А. Миролюбова, И. В. Рахманова, В. С.Цетлин. – М.: Просвещение, 1967. – 217 с.
3. Пассов Е. И. Коммуникативной метод обучения иностранному говорению. – М.: Просвещение, 2004. – 278 с.
4. Сатторова Н. Т. Профессиональное развитие учителей в Англии как феномен педагогического культурного развития. Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – Душанбе, 2020. №6 (76). – С.207-211.
5. Эмомов И. Б., Ғуломов Н. Х. Методҳои муносири таълими забони англисӣ: Дастури таълимию методӣ барои донишҷӯёни факултаҳои забони хориҷии донишгоҳҳои омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023. – 166 с.

Калидвожаҳо: забон, нутқ, муколама, нутқи муколамавӣ, диалог, монолог, саволӣ, ҷавоб, хабарӣ, интонатсия, ситуативӣ, нутқи хаттӣ, нутқи шифоҳӣ, хусусиятҳои лингвистӣ, хусусиятҳои психологӣ, методи коммуникативӣ, методи интерактивӣ.

Аннотация

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ УЧЕНИКОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Данная статья посвящается проблеме психологических и лингвистических особенностей диалогической речи учеников на уроках английского языка, разработанной с коммуникативной точки зрения, состоящей из различных психологических и лингвистических аспектов, таких как язык, речь, беседа, диалогическая речь, диалог, монолог, вопросительный, ответ, утвердительный, интонация, ситуативный, письменная речь, устная речь, лингвистические особенности, психологические особенности, коммуникативный метод, интерактивный метод, которые рассматриваются с целью улучшения устной речи учеников на уроках английского языка. Автор также подчеркивает роль использования различных форм упражнения для развития коммуникативных способностей учеников на уроках английского языка.

Ключевые слова: язык, речь, беседа, диалогическая речь, диалог, монолог, вопросительный, ответ, утвердительный, интонация, ситуативный, письменная речь, устная речь, лингвистические особенности, психологические особенности, коммуникативный метод, интерактивный метод.

Annotation

PSYCHOLOGICAL AND LINGUISTIC PECULIARITIES OF CONVERSATIONAL SPEECH OF THE PUPILS AT THE ENGLISH LESSONS

The article deals with the problem of psychological and linguistic peculiarities of dialogue speech of the pupils at the English lessons, working out from the communicative point of view, consisted of different psychological and linguistic aspects such as, language, speech, conversation, dialogic speech, dialogue, monologue, interrogative, answer, affirmative, intonation, situation, written speech, oral speech, linguistic features, psychological features, communicative method, interactive method, which are investigated for improving oral speech of the pupils at the English lessons. He also emphasizes the role of using different kinds of exercises for the development of communicative skills of the pupils at the English lessons.

Keywords: language, speech, conversation, dialogic speech, dialogue, monologue, interrogative, answer, affirmative, intonation, situation, written speech, oral speech, linguistic features, psychological features, communicative method, interactive method.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдуганиева Нигора, магистранти соли аввали факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарки Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 988036950

Рохбари илмӣ: номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент Эмомов И. Б.

Сведение об авторе: Абдуганиева Нигора, магистрантка первого курса факультета английского и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна. Телефон: +992 988036950

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, доцент Эмомов И. Б.

About the author: Abduganieva Nigora, the master of the 1st year of the Faculty of English and Eastern Languages of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ayni. Phone: +992 988036950

Supervisor: candidate of pedagogical sciences, associate professor Emomov I. B.

**НАҚШИ ХУДШИНОСИИ МИЛЛӢ ВА ХУДБАҲОДИҲӢ
ДАР ТАШАККУЛӢИИ ШАХСИЯТ**

Худшиносии миллӣ мавқеи миллатро ҳамчун субъекти таърих муайн намуда, дар шаклгирии ҳақиқат ва низоми давлатдорӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, фарҳанги байналмилалӣ нақши муҳим мебозад ва омили муҳими шаклгирии хувияти миллӣ мегардад.

Омӯзиш ватаҳқиқи илми худшиносии миллӣ ҳамчун падида хусусияти байниилмӣ дорад, аз тарафи намоёндагони илмҳои гуногун аз қабилӣ файласуфон, сиёсатшиносон, равоншиносон, ҷомеашиносон ва ғайра шарҳи вобаста ба мақсаду вазифаҳои таҳқиқоти фанҳо омӯзиши илмӣ мавриди омӯзиш қарор медиҳанд.

Аз нуқтаи назари этнопсихология худшиносии миллӣ-ин аз тарафи одамон дарк кардани мансубияти худ ба умумияти муайяни иҷтимоӣ-этникии ва мавқеи он дар системаи муносибатҳои иҷтимоӣ мебошад.

Худшиносии миллӣ унсурҳои таркибии психологияи миллат аст, ки ба таркиби психологияи иҷтимоӣ дохил шуда, дар дараҷаи шуурӣ ҳаётӣ зоҳир мешавад. Қонуниятҳои муҳимтарини рушди худшиносии миллӣ ин вобастагии ба сабабҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва шароитҳои таърихӣ мебошад. Раванди ташаккули худшиносии миллӣ раванди душвор ва пуртағоз аст.

Мувофиқи ақидаи аксар муҳаккикон унсурҳои муҳими худшиносии миллӣ ин ҳисси миллӣ ва хувияти миллист. Онҳо тобиши эмотсионалии муносибати одамонро ба умумияти этникии худ, ба шавқу ҳавас, бо дигар халқиятҳо ва арзишҳо ташкил медиҳанд. Ин унсурҳои муҳими худшиносии миллӣ инчунин эътиқод ва эътиқодиҳои гуногуни эмотсионалиро ба ин ё он зухуроти падидаи беруна дар бар мегирад.

Худшиносӣ яке аз асоситарин нишонаҳои инсонии ҳар як фард буда, барои дарки моҳият, зарурат, масъулият ва мавҷудияти шахс нақши хеле муҳим мебозад. Инсонҳои ба сатҳи волои худшиносӣ расида чунин дармеёбанд, ки мақсади асосии рушди маънавӣ, руҳонӣ ва камолоти шахсӣ одампӣ дар худшиносист. Фарқи инсон аз дигар мавҷудот маҳз дар ҳамин мебошад.

Худшиносӣ сарчашмаи шинохти арзишҳои маънавӣ, моддӣ ва умумифарҳангии миллат, арҷгузорӣ ва эҳтиром ба таърих, забон, фарҳанг, адабиёт, дин, расму оин, ҷашнвораҳо, анъанаҳо ва тамаддуни он аст. Худшиносӣ эҳсоси масъулияти инсонӣ ва вичдониҳои шахс дар роҳи беҳдошти асолати миллӣ, дустдоштани миллат ва Ватани худ, посдоштани шараф ва номуси миллӣ мебошад. Худшиносӣ манбаи асосии ташаккул ва рушди ҷавҳари инсонии шахсият, камолоти маънавӣ ва бунёди сохтори шахсият, манбаи инсонгароии ӯ маҳсуб мешавад. Яке аз роҳҳои расидан ба худшиносӣ тарбияи ҳамаҷаҳонаи насли наврас дар заминаи тарбияи миллӣ мебошад.

Дар кишвари соҳибистиклоли мо Концепсияи миллии тарбия қабул гардида аст, ки сиёсати кунунӣ ба дурномаи давлат дар соҳаи тарбияи миллӣ оммаи васеи аҳоли, махсусан насли наврас мебошад (2006). Асоси тарбияи миллӣ дар шахрванд парвариши сифатҳои баланди ахлоқӣ, хувияти миллӣ, худшиносӣ, ҳудугоҳӣ мебошад. Мусаллам аст, ки инсонии худшинос ҳимоякунандаи манфиатҳои миллӣ, соҳиби тафаккури миллӣ ва посдори тамаддуни миллӣ аст. Тарбияи миллӣ воситаи асосии ташаккули инсонии комил, соҳиби Ватан, нағму номуси миллӣ, ифодагари симои зеҳнию маънавӣ, ахлоқӣ, фарҳангӣ ва арзишҳои дигари инсонӣ ба шумор меравад. Унсурҳои таркибии тарбияи миллӣ: тарбияи ғоявӣ, тарбияи ҳештаншиносӣ ва ҳудугоҳии миллӣ, тарбияи ватанпарастӣ, тарбияи ахлоқӣ ва маънавӣ, тарбияи маърифат, тарбияи ҳуқуқӣ, тарбияи гуманитарӣ, тарбияи меҳнатӣ, тарбияи сиёсӣ, тарбияи ҷисмонӣ, тарбияи тафаккури интиқодӣ, тарбияи таҳаммулпазирӣ ва тоқатпазирӣ, тарбияи масъулиятшиносӣ ва тарбияи ҳаёти солимноб ташкил медиҳад.

Худшиносӣ ин муносибати бошууронои шахс ба худ аст ки дар асоси худбаҳодиҳӣ ва танзими амалу рафтори шахсӣ ва иҷтимоӣ ифода меёбад. Худшиносӣ се ҷузъи асосиро дар бар мегирад: худшиносӣ, худбаҳодиҳӣ, худтанзимкунӣ. Инчунин худшиносӣ ҳамчун дараҷаи олии инкишофи шуур асоси ташаккули ғайриқарорӣ равоӣ ва мустақилияти шахсият дар ҳукм ва амали ӯ мебошад. Ба таври мухтасар худшиносиро метавон симои худ ва муносибат ба худ шарҳ дод.

Д. Ҷиснокова таъкид мекунад, ки «тахминӣ басо асоснок ба миён меояд, ки протсеси инкишофи таърихӣ худшиносӣ аз якҷанд марҳила иборат аст. Меҳвари асосии инкишофи худшиносӣ ба самти аз ҳам ҷудо нашудани объект ва предмет ба ҷудои торафт равшантарини

онҳо бурда мерасонад. Дар ибтидои тафрикаи онҳо объект аз ҷониби субъект дар робитаи зич бо шинохти худ амалӣ гардад. Дар ибтидо одамони дигар худсарона ва ба ҷаҳон муқобилият нишон дода, на дар асоси муносибатҳои байни ҳудии ботинӣ ва ҷаҳони беруна, субъект ва предмет, балки дар асоси коллектив ва табиати он ба он муқобилият нишон медиҳанд. Бо худшиносии коллективӣ одам ҳанӯз худро аз ҷамъияти одамони гирду атроф пурра фарқ намекунад. Раванди ҷудошавии шахсият тадриҷан сурат мегирад ва лаҳзае фаро мерасад, ки вақте ки фард дар муқоиса бо ҳудии аъзои дигари ҷомеа, ки ба он тааллуқ дорад, аз «Ман»-и худ огоҳ аст ва баъд дар бораи пайдоиши худ шиносии шахсии вай сухан рондан мумкин аст. Худшиносии одам дар он аст, ки вай муносибати худро нисбат ба одамони дигар муайян мекунад ва бо ин васила худро дар системаи муносибатҳои иҷтимоӣ муайян мекунад ва мавқеи худро дарк мекунад» [3, с.25].

Принсипи таърихӣ таҳлили пайдоиши худшиносӣ имкон медиҳад, ки худшиносиро натиҷаи рушди таърихӣ инсон ҳисоб кунем. Ин равиш ҳамчун мавқеи муайяни методологӣ дар таҳлили инкишофи худшиносӣ дар онтогенез муҳим аст. Ташаккули худшиносӣ дар онтогенез аз марҳилаҳои муайяне мегузарад, ки бо марҳилаҳои синнусолии инкишофи психикӣ рӯҳӣ ва ҷисмонӣ инсон алоқаманданд. Ҳар як марҳила сатҳи худшиносии худ, қобилияти худбаҳодиҳӣ ва худтанзимкунии рафтор ва ғайрияти дорад. Дараҷаи онтогенетикии худшиносиро дараҷаи инкишофи шуур ва умуман психика муайян мекунад

Муҳаққиқ Д. Чеснокова менависад: «Тадқиқотчиён доир ба психологияи худшиносӣ бар он назаранд, ки инкишофи функсияҳои раванӣ-зеҳнӣ, шахсӣ, эмотсионалӣ то охири синни томактабӣ қудакро ба дараҷае баланд мебардорад, ки дар он имкони инкишофи худшиносии шахс имконпазир мегардад ва худбаҳодиҳӣ хеле устувор мешавад. Мазмунӣ худбаҳодиҳии қудак дар ин давра аз огоҳӣ аз малакаҳои амалӣ, тарзи иҷроӣ амалҳо, сифатҳои ахлоқӣ ӯ иборат аст, ки вай дар худ ташаккул медиҳад ва амали худро бо талаботи калонсолон алоқаманд мекунад. Ба ҷараёни танзими рафтор ва ғайрияти қудак худбаҳодгузори торафт бештар дохил мешавад» [5, с.60].

Чеснокова Д. андешаҳои худро идома дода худбаҳодиҳиро яке аз ҷанбаҳои худшиносӣ ҳисоб менамояд ва таъкид менамояд, ки «и нсон бо донишгари хислатҳои одамони дигар, зухуроти берунии онҳо дар ғайрияти ва рафтор, муносибати онҳо ба дигаронро ва худро дар ҳамбастагии ҷанбаҳои инфиродӣ объективӣ шурӯъ мекунад. Шинохти шахсиро дар натиҷаи кори муқоисавӣ ба худ ва имкониятҳо баҳо медиҳад. Худбаҳодиҳӣ ҳамчун як навъ натиҷаи худшиносӣ амал карда, сатҳи онро инъикос мекунад» [6, с.65].

Дар илми раваншиносии муосир худбаҳодиҳӣ ҳамчун ҷузъи худшиносӣ баррасӣ шуда, он ҳамчун як ҷузъи алоҳида амал мекунад. Дар ин раванди муҳим дар худшиносӣ худидоракунондаи рафтори шахс мегардад [8]. Дигар вазифаҳои худшиносӣ ин такмили худ, худшиносӣ, ҷустуҷӯи маъноӣ ҳаётро сарфаҳм рафтан аст. Худшиносӣ низ яке аз омилҳои асосии ташаккули шахсият маҳсуб мешавад [1].

Е. А. Бороздина дар дохили худшиносӣ баъзе шаклҳо, зерсохторҳои тавсиф медиҳад, ки онҳоро набояд бо ҳамдигар омехта кард: Ба монанди шинохти симои худ, худбаҳодиҳӣ ва муносибат ба худ, ки онҳо унсурҳои гуногуне мебошанд ва табиат, моҳияти мустақилии худро доранд. Умуман, худшиносӣ инъикоси шуури шахси арзишманд, субъекти додасуда мебошад [2].

Дар илми раваншиносӣ мафҳуми худшиносӣ чунин таъриф қобили қабул шудааст: «Маҷмӯи равандҳои раванӣ, ки тавассути онҳо фард худро ҳамчун субъекти ғайрияти дарк менамояд, худшиносӣ номида мешавад. Ақидаҳои ӯ дар бораи худ дар «симои худ»-и ҳамчун шахсияти муайян ташаккул меёбанд. «Симои «Ман» на танҳо як тасвир ё мафҳуми фард дар бораи худ, балки муносибати иҷтимоӣ, муносибати шахс ба худ аст. Аз ин рӯ, дар симои «Ман» се ҷузъро ҷудо кардан мумкин аст:

- маърифатӣ (когнитивӣ) – худбаҳодиҳӣ ва худшиносӣ;
- эҳсосӣ-баҳодиҳӣ – муносибати арзишманд ба худ;
- рафторӣ—хусусиятҳои танзими рафтор [9].

Симои «Ман» метавонад ҳамчун муаррифии худ дар лаҳзаи азхудкунии таҷриба пайдо шавад, ки одатан дар психология ҳамчун «Ман»-и воқеӣ эътироф карда мешавад. Дар баробари ин образи «Ман» идеалӣ бошад, яъне шахс бояд чӣ гуна бошад то ба меъёрҳои иҷтимоӣ ва интизориҳои дигарон мувофиқат кунад. Мавҷудияти «Ман»-и афсонавӣ низ имконпазир аст. Дар ин маврид одам имкониятҳои воқеии худро ба назар нагирифта, ба худ аз доираи хоҳиши

худ менигарад. Ҳамаи «Ман» дар одамон дар як вақт вучуд доранд. Дар сохтори шахсият бартарият доштани андешаҳои афсонавӣ дар бораи худ, на дар амалҳо, номуташаққилии фаъолият ва худшиносии инсон мушоҳида мешавад [6].

Файласуфи шинохта К. Юнг таъкид менамояд, ки «Симои худшиносӣ ва худбаҳодихӣ шаклҳои гуногуни худшиносӣ мебошанд, аммо онҳо бо ҳамдигар муносибатҳои муайян доранд: дониш дар бораи худ ҳамчун маводи зарурӣ барои худбаҳодихӣ хизмат мекунад ва худбаҳодихӣ ба кас имкон медиҳад, ки ба ҳамбастагӣ худро мувофиқат гардонад. Ҷанбаҳои муайяни «симои худ» бо низоми муайяни арзишҳо» алоқаманд аст [12, с.231]. Илова бар ин, худбаҳодихӣ ҳамчун манбаи пур қардани дониши шахс дар бораи худ, дониши махсусе, ки аз тарафи худ ва дигарон баҳо дода шудааст, хизмат мекунад, бинобар ин, он дараҷаи олии ташаккулиҳои шахсияти инсон аст.

Дар таҳқиқотиҳои психологӣ ба равияи таҳлили психологӣ характер бахшидашуда, «Ман» ҳамчун маҷмӯи тамоми ақидаҳои шахс дар бораи худ, ки бо баҳодихии онҳо алоқаманд аст, баррасӣ мешавад [6].

А. А. Реан ва Я. Л. Коломинский таъкид мекунанд, ки «ман концепсия» нисбатан устувор, каму беш бошур буда, ҳамчун системаи ягонаи ақидаҳои фард дар бораи худ таҷриба қарда мешавад, ки дар асоси он шахс муносибати худро бо одамони дигар барпо мекунад ва ба худ баҳо медиҳад. Сарфи назар аз шабоҳати ошкор, мафҳумҳои психологӣ худбаҳодихӣ ва «Ман-мафҳумҳо» тафовут доранд. «Ман концепсия ҳастам» ин маҷмӯи ғояҳои тавсифӣ аст, на баҳодихӣ дар бораи худ мебошад. Дар илми психология Концепсияи худбаҳодихӣ, арзи вучуд дорад, ки он бевосита ба он вобаста аст, ки шахс ба хислатҳои худ чӣ гуна баҳо доданро пайгирӣ намудааст. Ҳамин хислатҳоро як кас мусбат ва каси дигар манфӣ маънидод қарда метавонад. Умуман «Ман-мафҳум» нисбат ба мафҳуми «худбаҳодихӣ» васеътар аст [4].

Инчунин бояд ба ҳисоб гирифт, ки дар илми психология меъёри параметри асосии худбаҳодихӣ вучуд дорад, ки онҳо мувофиқатнамоӣ, баланд ва устувор тавзеҳ дода шудаанд. Худбаҳодихӣ метавонад мувофиқ ва номувофиқ бошад. Худбаҳодихии мувофиқ ба шахс имкон медиҳад, ки ба худ аз нуқтаи назари танқидӣ баҳо диҳад, муносибат кунад, бо баробари ҷиҳатҳои қавӣ ва ҷиҳатҳои заифи худро дар бар гирад. Ин баҳодихии худ ба таҷриба ва дониши зарурӣ асос ёфтааст. Худбаҳодихии нокифоя аз арзёбии ғарзҳои шахс ба худ бармеояд ва дар бисёр мавридҳо ақидаи ӯ дар бораи худ, бо ақидаи дигарон дар бораи ӯ мухолифат мекунад [7].

Худбаҳодихии нокифоя – арзишманд баҳо надодани худ аз ҷониби субъект, шахс аст. Одамоне, ки худбаҳодихии паст доранд, дар назди худ ҳадафҳои пасттареро мегузоранд, ки онҳо метавонанд ба даст оранд, аҳамияти ноқомҳои худро муқобила мекунанд. Дар сурати паст будани худбаҳодихӣ шахс аз ҳад зиёд ноустувор аст, ки ин хислати устувори шахсиятӣ буда, боиси ташаккули ҷунин хислатҳо ба мисли ҳоксорӣ, шармгинии аз меъёр зиёд ва «комплексҳои пасивӣ» мегардад. Дар таҳқиқоти Бороздина Е. А. як унсурҳои ноқомии худбаҳодихии баланд дар мардон ва номувофиқ будани худбаҳодихии паст дар қанон ошкор шудааст [2].

«Муқаррар қарда шудааст, ки субъектҳое, ки нишондиҳандаҳои мобайнии худбаҳодихӣ доранд, нисбат ба шахсони дорои арзишҳои баланд ва паст ҳолатҳои оптималии устувори раванӣ доранд» [3].

Таҳлили маълумоти ба даст овардашуда тафовути қомилан равшанро дар мақеаҳои худбаҳодихии ҳақиқиро дар гурӯҳҳои гуногуни синну сол нишон медиҳад. Худбаҳодихии воқеӣ бо мурури синну сол тамоюлҳои ба худ ҳос дошта зерӣ таъсири омилҳои иҷтимоӣ баръало қомиш меёбад. Худбаҳодихӣ низ самти қомаравии худро вобаста ба синну сол дорад. Дар синну соли қалонсолӣ ва қиронсолӣ худбаҳодихии бадастқардашаванда тақрибан аз ҳақиқӣ фарқ намекунад, баъзан қомилан онро тақмил медиҳад. Ин маънои онро дорад, ки унсурҳои қудогонии сохтори умумии худбаҳодихӣ аз давраи қавонӣ то сини охири қирӣ тадриҷан ба қам наздиқ мешаванд. Дар натиҷа, тамоми сохтори худбаҳодихӣ бо афзоиши синну сол қомиш намеёбад, ақсар вақт то қурра қуттаҳид шудани унсурҳои тарқии он: ҳақиқӣ, иҷрошаванда ва идеалӣ қубаддал мегардад. Меҳанизми мушаххаси худбаҳодихӣ дар давраҳои синну соли инқишофи шахс гуногун ва диққатқалбқунанда бошад. Дар айни қамолоти синнусолӣ меҳанизми асоси «муқоисаи иҷтимоӣ», яъне муқоисаи худ бо дигарон ба вучуд меояд. Барои субъектҳои қамолоти қуюм – насб ба ғояҳои шахсӣ ва дастқардаҳои воқеии онҳо муҳим мегардад ва дар қиронсолон бо нигоҳ доштани ин муносибат ба муқоисаи иҷтимоӣ қӯ меоварад. Бо назардошти он, ки худбаҳодихии шахс қайваста ҳамқун омили танзимқунандаи

рафтор эътироф мешавад, ҷустуҷӯи таносуби он бо тағирёбандаҳои алоҳидаи шахси маъноӣ махсус пайдо мекунад, зеро таносуби оддӣ метавонад робитаҳои сабабро пинҳон кунад ва ин дар навбати худ, зарурати санҷиши ҳуди пайвандҳо, эътимодноки ва хусусияти онҳоро ҳамчун асоси таҳқиқи худбаҳодихӣ пурмазмун месозад.

Хулоса, шаклгирии худшиносии миллӣ ва худбаҳодихӣ як масъалаҳои мубрам ва меҳварии омӯзиши психологияи шахсият аст. Он омӯхтан, таҳлил намудан ва баҳо доданро вобаста ба мақсаду вазифаҳои кори таҳқиқотиро талаб менамояд. Ин амал имконият медиҳад, самтҳои асосии омӯхтани шахс ҳамчун шахси комилхукуки дорои сифатҳои арзишманди худбаҳодихӣ ва худшиносии миллӣ муайян карда шавад.

Адабиёт:

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды в 2-х томах. – М.: МГУ, 1980. Т. 1. – 381 с.
2. Асмолов А. Г. Психология личности. – М.: Просвещение, 1990. – 562 с.
3. Введение в психологию. / Под ред. проф. Петровского А. В. – М.: Просвещение, 1995. – 467 с.
4. Крутецкий В. А. Психология. – М.: Просвещение, 1986. – 336 с.
5. Общая психология: Курс лекций для первой ступени педагогического образования. – М.: 1995. – 459 с.
6. Основы теоретической психологии. Учебное пособие. / Петровский А. В., Ярошевский М. Г. – М.: МГУ, 1998. – 395 с.
7. Психология и психоанализ характера. /Редактор-составитель Д. Я. Райгородский. – М.: Наука, 1997. – 652 с.
8. Психология личности. Тексты. / Под ред. Гиппенрейтера Ю. Г. и Пузырева А. А. – М.: Прогресс, 1982. – 465 с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Прогресс, 1989. – 568 с.
10. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе. – СПб.: Питер, 1996. – 677 с.
11. Хрестоматия по истории психологии. / Под ред. Гальперина П. Я., Ждана А. Н. – М.: Прогресс, 1980. – 478 с.
12. Чеснокова И. И. Проблема самосознания и самооценки в психологии. – М.: Наука, 1977. – 143 с.
13. Юнг К. Психологические типы. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1997. – 453 с.

Калидвожаҳо: *худшиносии, шахсият, сохтори шахсият, ташаккул, худшиносии миллӣ, мавқеи худшиносии, сатҳи худшиносии, имкониятҳои шахси.*

Аннотация

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ И САМООЦЕНКИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Одним из главных признаков выживания нации является наличие чувства национального самосознания у каждого представителя общества. Национальное самосознание определяет положение нации как субъекта истории и формируется в процессе формирования нации через осознание представителями нации происхождения и связи с культурными и национальными корнями, признание своей культуры, язык, национальный менталитет и чувство национальной идентичности. Главной целью национального самосознания является формирование в подрастающем поколении национального мировоззренческого и культурологического признания на его изначальной и вечной основе, заключающей в себе сущность самосознания, тем самым узнавая и оценивая в них общечеловеческую цивилизацию. В отечественной психологии самооценка рассматривается как часть структуры личности, выступающая ее частью. Таким образом, в связи с тем, что проблема самооценки является одним из основных вопросов изучения личности, изучение ее устойчивости, состоятельности, уровня и динамики, а также во взаимосвязи с другими сторонами личности позволяет человеку -уважение и национальное самосознание как полноценной личности.

Ключевые слова: *самооценка, самосознание, личность, структура личности, формирование, национальное самосознание, позиция самосознания, уровень самосознания, личностные возможности.*

Annotation

THE POSITION OF NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS AND SELF-ESTEEM IN THE FORMATION OF PERSONALITY

One of the main signs of the survival of a nation is the presence of a sense of national self-consciousness in every member of society. National self-consciousness determines the position of the nation as a subject of history and is formed in the process of nation formation through the awareness of the representatives of the nation of origin and connection with cultural and national roots, the recognition of their culture, language, national mentality and sense of national identity. The main goal of national self-consciousness is the formation in the younger generation of national worldview and cultural recognition on its original and eternal basis, which contains the essence of self-consciousness, thereby recognizing and appreciating the universal human civilization in them. In domestic psychology, self-esteem is considered as a part of the personality structure, acting as a part of it. Thus, due to the fact that the problem of self-esteem is one of the main issues in the study of personality, the study of its stability, consistency, level and dynamics, as well as in conjunction with other aspects of the personality, allows a person to respect and national self-consciousness as a full-fledged personality.

Keywords: *self-esteem, self-consciousness, personality, personality structure, formation, national self-consciousness, position of self-consciousness, level of self-consciousness, personal capabilities.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Давлатов Шодмон Нарзуллоевич, магистранти соли аввали ихтисоси равшиносии амалии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 900070962

Рохбари илмӣ: профессор Мачидова Б.

Сведения об авторе: Давлатов Шодмон Нарзуллоевич, магистрант первого курса по специальности практический психолог Таджикский Государственный Педагогический Университет имени Садриддина Айни. Телефон: +992 900070962

Научный руководитель: профессор Меджидова Б.

About the author: Davlatov SHodmon Narzulloevich, is a second-year undergraduate student in psychology at the State Pedagogical University name after Sadriddin Aini. Phone: +992 900070962

Scientific supervisor: Professor Medzhidova B.

ОМУЗИШИ НИШОНДИХАНДАҲОИ ФИЗИОЛОГИИ ДОНИШЧҶҶЁН ДАР ДАВРАИ САНЌИШУ ИМТИҲОНҲО

Организми инсон як ҷузы махсусе мебошад, ки аз қисмҳои байни ҳам алоқаманди ахборотӣ-энергетикӣ таркиб ёфтааст. Рефлекс ё ин ки реаксияи ҷавобии организм аз рӯи қонуниятҳои системаи эътинокунанда муайян карда мешаванд, ки дар он нақши асосиро ҳолати асаби марказӣ ва системаи гардиши хун мебозанд. Яке аз вазифаҳои асосиро дар ҳолатҳои вазифавии организм системаи дил ва рағҳои хунгард иҷро мекунад.

Ин система имконияти баланди реактивнокӣ дорад, ки он метавонад тезтар ба реаксияи эҳсосии организм оварда расонад. Ҳангоми зуд ба амаломадани реаксияи ҷавобии фаъолияти кори дилу рағҳо, дар ҳар ҳолат яке аз нишондиҳандаҳои ахборӣ, тағйирёбии ҳолати организм ба ҳисоб меравад. Нишондиҳандаҳои системаи марказӣ, реаксияи эҳсосӣ ва эффе́ктивӣ, аҳамияти онҳо барои ба амал овардани ҷавоби гипоталамус ва системаи лимбикӣ алоқамандии ҷудонашаванда нисбат ба шароити табиӣ мебошад. Алоқамандии стрессӣ эҳсосӣ низ тағйирёбии дастгоҳи танзимкунандаи ҳолати функционалии организмро дорад.

Тағйирёбии фаъолияти дилу рағҳо, фишори артериявӣ, суръати ҳаракати хун дар артерияҳои хоб, тақсимкунии гардиши хун ва таркибиятҳои гуногуни кишри майнаи сар ҳангоми фаъолияти фикрӣ - ҳамаи ин тағйиротҳои физиологӣ пеш аз ҳама аз таъмин намудани фаъолияти равонии организм, баланд шудани қобилияти зеҳнии коршоямӣ ва эҳсосӣ мебошад.

Дар баъзе ҳолатҳо ҳангоми ба инобат гирифтани шароитҳои муайян ба монанди мотиватсияи баланд, мушкилии иҷрои кор, нарасидани вақт, реаксияи характери дигарро мегирад ва ба намуди баландшавии гипертензия ба амал омада, вайроншавии ритми дил ба амал меояд. Ин имконият медиҳад, ки гузариши реаксияи адекватӣ – физиологӣ ба стрессори мушоҳида карда шавад.

Дар ҳолате, ки реаксияҳои физиологӣ характери стрессориро мегиранд, ба қатори нишонаҳои барвақт ин гузариш тағйирёбии компонентҳои тағйирёбии вегетативиро ба амал меорад. Ҳангоми ин нишондодҳо гардиши хун барои ташҳиси стрессҳо аҳамияти махсусро пайдо мекунад.

Нишондиҳандаҳои гардиши хун дар ҳолати гипокинезия хеле тағйир меёбад. Доимо сарбории пасти кори дил вобаста аз барнагаштани хуни венагӣ ба дахлези рост сабаби кашиданаҷавандагии хун гашта, ҳаҷми дақиқавии хун (ХДХ) вайрон мешавад.

Дар нахҳои мушакҳои дил реаксияи оксидшавӣ паст гашта, ба камшавии воридшавии гизо ё атрофияи мушак оварда мерасонад. Дар натиҷа системаи дилу рағҳо фаъолиятро паст намуда, кори ҳудро дар ҳолати сарбории ниҳоят кам ҳам зиёд мекунад.

Агар ҳолати ҳар як фард ё саломатии ҷамоаи одамонро, ки дар минтақаҳои гуногуни замин истиқомат мекунанд, таҳлил намоем, мушоҳида кардан мумкин аст, ки дар фаъолияти ҳаётии онҳо шиддатнокӣҳои гуногун ба ҷашм мерасанд, аз ҷумла:

Чи хеле ки маълум аст, дар алоқа бо тағйир ёфтани фаъолияти ҳаётии ҷамъият тағйиротҳо дар саломатии организмҳои ҷавон, хусусан, таҳсилкунандагон ба назар мерасад. Тағйир ёфтани барномаи таълимии донишҷӯён дар муассисаҳои олии таълимӣ, вайрон шудани речаи меҳнатӣ ва истироҳат, инчунин дигар омилҳо равандҳои муҳими мутобикшавии организм ба шаклҳои гуногуни таълим ба ҳисоб мераванд. Ғайр аз ин, ин равандҳо барои нигоҳ доштани саломатии донишҷӯён низ муфид аст. Мураккабшавии барномаи таълимӣ ба фаъолияти донишҷӯён сарбории иловагиро ба бор меорад ва он дар реаксияҳои мутобикшавии организм ба баланд шудани шиддатнокии эмотсионалӣ зоҳир мегардад [1].

Мушкилиҳои барномаи таълимӣ дар муассисаҳои олии таълимӣ аз рӯи беаҳмиятӣ ва аз даст додани он нисбат ба шаклҳои гуногуни фаъолият сар мезананд. Хусусан, нодида гирифтани фаъолияти ҳоси психоэмотсионалӣ ва таъсири омилҳои гуногуни муҳити атроф (1. 3. 5).

Аз рӯи баъзе маълумотҳо ба ҳолати умумии донишҷӯён ва ҳонандагони муассисаҳои миёнаи умумӣ тарзи камҳаракатии ҳаёт ва тағйирёбии шиддатнокии психоэмотсионалӣ, инчунин дигар одатҳои бад таъсир мерасонанд [2, с.13].

Хусусиятҳои ҳолати функционалии организми донишҷӯён дар ҳар як муассисаи олии таълимӣ вобаста ба барномаи таълимӣ ва таъсири он ба қобилияти функционалии организми донишҷӯён муайян карда мешавад [4, с.9].

Тағйироти назаррас дар донишҷӯён ҳангоми давраи сессионӣ дар ҳолати психоэмотсионалӣ ба чашм мерасад, ки ин тағйиротҳо то ҳол масъалаҳои ҳалталаби физиологияи муосир мебошанд [5, с.8-9].

Ҳангоми ҳалли мушкилиҳои яхелаи донишҷӯён, ки дар шаклҳои гуногуни таҳсил илм меомӯзанд, арзиши раванди мутобиқшавӣ ду маротиба бенштар мешавад. Ин равандҳо сарфи муайяни захираи энергетикиро талаб менамоянд ва гуногун мешаванд.

Барои муайян намудани қобилияти фаъолияти организми донишҷӯён фаъолияти дил ва нафаскашӣ яке аз нишондиҳандаҳои асосӣ мебошанд. Ин нишондиҳандаҳо сарчашмаи иҷроиши фаъолияти гуногуни психикӣ мебошанд ва барои тавсифи пурраи шиддатнокии аксонӣ дар донишҷӯён истифода бурда мешаванд [3, с.6-10].

Дар адабиётҳои ватанӣ ва корҳо илмӣ доир ба омӯзиши қобилиятҳои функционалии организми донишҷӯён дар шакҳои таълими анъанавӣ ва кредитӣ, аз ҷумлаи психоэмотсионалӣ дар рафти он, он қадар зиёд нестанд. Ғайр аз ин, қобилияти мутобиқшавии донишҷӯён ба бахшҳои (курс) гуногун кам омӯхта шудаанд. Аз ин сабаб, мо омӯзиши тағйирёбии нишондиҳандаҳои вазифавии узвҳои вегетативӣ ҳангоми шиддатнокии психоэмотсионалии донишҷӯёнро дар шакли анъанавии таҳсил ба роҳ мондем.

Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳқиқоти тағйирёбии нишондиҳандаҳои вегетативӣ дар донишҷӯён, дар шакли анъанавии таҳсил, пеш ва баъд аз супоридани имтиҳонҳо гузаронида шуд.

Дар натиҷа тағйироти вазифаҳои физиологии организми донишҷӯён дар давраи сессияи имтиҳонӣ муайян карда шуд. Методикаи аз байн бурдани шиддатнокии психоэмотсионалии донишҷӯён вобаста аз шакли таҳсил коркард карда шуд. Инчунин, алоқамандии функционалӣ ва вобастагӣ миёни устувории вегетативӣ ва нооромӣ аз ҳолатҳои гуногун вобаста буда, муайян шуданд. Дар анҷоми кор тағйирёбии функционалии нишондиҳандаҳои вегетативӣ вобаста аз шакли таҳсил нишон дода шуданд. Маълум гашт, ки реаксияи системаи дилу рағҳо вобаста аз шакли таҳсил яхела нест. Хусусан, дар шакли таҳсили анъанавӣ ҳангоми супоридани имтиҳонҳо ин ҳолатҳо бештар зоҳир мегардад.

Натиҷаи маълумотҳои овардашуда нишон медиҳад, ки тағйирёбии нишондиҳандаҳои вегетативии донишҷӯён дар шаклҳои кредитӣ ва анъанавии таълим баъзе хулосаҳо бароварда шуданд:

1) дар донишҷӯёни шакли анъанавии таҳсил, тамоюли афзоиши фаъолияти системаи дилу рағҳо нисбат ба шакли кредитии таҳсил вучуд дорад;

2) барои донишҷӯёни курси 4 баъзе мутобиқгардонии фаъолияти системаи эндокринӣ ба шароити таълимӣ қайд карда шудааст;

3) дури аз меъёри нишондиҳандаҳои вегетативӣ дар аксарияти донишҷӯёни курси 1-уми шакли анъанавӣ, дар муқоиса бо донишҷӯёни соли 1-уми таълими кредитӣ мушоҳида мешавад. Намунаҳои ошкоршуда нишон медиҳанд, ки шароити таълимии донишҷӯён ба ҳолати функционалии системаи дилу рағҳои онҳо таъсир мерасонад.

Аз ин рӯ, нишондиҳандаҳои вегетативии донишҷӯён хеле ҳассос буда таъсири он ба бадани донишҷӯён омилҳои сершумори муҳити зист ва тарзи ҳаётро инъикос мекунанд.

Адабиёт:

1. Агаджанян Н. А. Особенности адаптации сердечно-сосудистой системы юношеского организма // Физиология человека. – 1997. №1. – С.93.
2. Агаджанян Н. А. Учение о здоровье и проблемы адаптации. – М.: Ставрополь, 2000. – 203 с.
3. Агаджанян Н. А. Функциональные резервы организма и теория адаптации // Вестник восстановительной медицины. – 2004. №3. – С.4-11.
4. Адаптация и здоровье: учебное пособие / отв. ред. Э. М. Казин // – Кемерово, 2003. – 301 с.
5. Антропова М. В. Изменение психофизиологических и вегетативных показателей у старшеклассников в процессе дифференцированного обучения // Физиология человека. – 1991. Т. 17. №5. – С.116.
6. Андрианов В. В. Вариабельность сердечного ритма при выполнении различных результативных задач // Физиология человека. – 2001. Т. 27. №4. – С.50.
7. Биктемирова Р. Г. Состояние здоровья студентов Казанского педагогического университета // Физиология развития человека. Материалы международной конференции посвящённой 55-летию Института возрастной физиологии 27-30 ноября, 2000. – Москва, 2000. – С.102-103.

8. Зафаров Х. А. Барои камолоти ҷисмонии насли наврас аҳамияти фанни тарбияи ҷисмонӣ дар солим ба воя расидани мактаббача // «Физическая культура и спорт – основа здоровья нации» 1-ая Международная научно – практическая конференция посвящается 41-летию основания Таджикского института физической культуры им. С.Рахимова. – Душанбе: Таджикистан, 2012. – С.61-64.
9. Устоев М. Б. Изучение эмоционального стресса и изменений вегетативных систем у студентов в зависимости от формы обучения // Материалы международной научно – теоретической конференции на тему «Современная наука и образование: проблемы и перспективы». – Данғара, 2015. – С.55-56.
10. Устоев М. Б. Психо-эмоциональное воздействие на деятельности головного мозга студентов при различных формах обучения // Вестник Таджикского национального университета №1/3. – Душанбе: Сино, 2017. – С.255-257.
11. Устоев М. Б. Влияние формы обучения на адаптивные возможности студентов при обучении в ВУЗЕ // Эколого – физиологические проблемы адаптации. // Материалы XVII всероссийского симпозиума. – Рязань 23-26 мая 2017г. Москва Российский университет дружбы народов – 2017г. – С.225-226.
12. Устоев М. Б. Влияние экзаменационного стресса на здоровье студентов // Материалы II Всероссийской научно – практической конференции Агаджанянские чтения. – Москва, 2018г. – С.265-266.
13. Устоев Б. Р. Изменение частоты сердечно – сосудистой у студентов в процессе обучение в вузе // Вестник нац. Университет естественные науки. – Душанбе, 2016г. №1/2 (196). – С.273-278.

Калидвожаҳо: *мутобиқшавӣ, ғаъолият, фишиор, нишондиҳандаҳои вегетативӣ, таҳсил, тадқиқот, таҳсил.*

Аннотация

ИЗУЧЕНИЕ ФИЗИОЛОГИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ У СТУДЕНТОВ ВО ВРЕМЯ ЗАЧЁТНО-ЭКЗАМЕНАЦИОННОЙ СЕССИИ

Полученные данные показывают, что изменение вегетативных показателей учащихся в кредитных и традиционных формах обучения может привести к некоторым физиологическим изменениям выводов: 1) у студентов традиционной формы обучения наблюдается тенденция к увеличению активности сердечно-сосудистой системы по сравнению с кредитной формой обучения; 2) для студентов 4 курса отмечена некоторая адаптация функционирования эндокринной системы к условиям обучения; 3) отклонение от нормы вегетативного показателя наблюдается у большинства студентов 1-го курса, традиционной формы, по сравнению со студентами 1-го курса, получающими кредитное образование. Выявленные примеры показывают, что условия обучения учащихся влияют на функциональное состояние их сердечно-сосудистой системы. Следовательно, вегетативные показатели учащихся очень чувствительны, и воздействие на организм учащихся отражает многочисленные факторы окружающей среды и образа жизни.

Ключевые слова: *адаптация, деятельность, давление, вегетативные показатели, образование, исследования, образование.*

Annotation

THE STUDY OF PHYSIOLOGICAL PARAMETERS IN STUDENTS DURING THE TEST AND EXAMINATION SESSION

The data obtained show that changes in the vegetative indicators of students in credit and traditional forms of education can lead to some physiological changes in the conclusions: 1) students of the traditional form of education have a tendency to increase the activity of the cardiovascular system compared with the credit form of education; 2) for 4th-year students, some adaptation of the functioning of the endocrine system to the learning conditions was noted; 3) deviation from the norm of the vegetative index is observed in most 1st-year students of the traditional form, compared to with 1st year students receiving credit education. The identified examples show that the learning conditions of students affect the functional state of their cardiovascular system. Consequently, the vegetative indicators of students are very sensitive, and the effects on the body of students reflect numerous environmental and lifestyle factors.

Keywords: *adaptation, activity, pressure, vegetative indicators, education, research, education.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Алиева Фотима Пирмахмадовна, магистранти соли дууми факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 909098140

Рохбари илмӣ: дотсент Иронова С.Ш.

Сведения об авторе: Алиева Фатима Пирмахмадовна, магистрантка второго курса биологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 909098140

Научный руководитель: доцент Иронова С.Ш.

About the author: Alieva Fatima Pirmakhmadovna, second-year master's student at the Faculty of Biology of the Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Phone: +992 909098140

Scientific supervisor: associate professor Ironova S. Sh.

ОМУЗИШИ ТАЪСИРИ СТРЕССИ ИМТИХОНӢ БА ҲОЛАТИ ДИЛУ РАҒҲОИ ДОНИШЧӢЁН

Бо гирифтани макоми донишчӯ, чавон ба системаи нави муносибат бо ҳамсолон ва калонсолон дохил мешавад. Ҳамаи ин аз ӯ меҳнати мунтазами зехнӣ, худидоракунии ва худтанзимкуниро талаб мекунад. Таҳсилоти олии новобаста аз ихтисоси мушаххас одатан ҳамчун бунёди ва синтетикӣ сохта мешавад. Ба донишчӯён ақидаи «ҳақиқӣ» ва «ягона имконпазир» дода намешавад; балки тахмин мекунанд. Омӯзиши мавод тавассути гузаронидани тадқиқоти мустақил, бо таҳияи назари худ ба мушкilot амалӣ карда мешавад.

Дар вақти имтиҳонсупори яке аз омилҳои муайяни руҳӣ ин пайдоиши стресс ба ҳисоб меравад [6], ки ба дараҷаи нишондиҳандаҳои вегетативӣ таъсир мерасонад, зеро баландшавии тағйироти нишондиҳандаҳои индекси шиддатнокии донишчӯён дар давраи имтиҳонҳо, далели ҳолати нооромии механизмҳои танзимкунандаи ритми дил ба ҳисоб меравад [8].

Шиддатнокии эмотсионалие, ки ҳангоми имтиҳонсупорӣ инкишоф меёбад, саравал бо сабаби кӯшиш намудан давом додани таҳсил дар донишгоҳҳои олии, масъулияти ҳар як фардро дар бар мегирад ва дуум ин ки номуайяни доштан ва ё надоштани қобилияти ба даст овардани натиҷаи мусбӣ ва дилхоҳ мебошад ва дар донишчӯёни гуногун шиддатнокии эҳсосӣ вобаста ба шахсият, дар дараҷаҳои гуногун зоҳир мешавад.

Олимон (Бодров В. А., 2000, Грегор О. 2002) чунин меҳисобиданд, ки хусусиятҳои стресси ахборотӣ якумин шуда дар дараҷаи идоракунии номаҳсус ва шахсӣ, дуум, таъсири стресс дар шакли фаъолияти кори инфириодӣ ва сеюмин ба шакли таъсири аҳамияти экстремалии омилҳои итилоотӣ зоҳир мешавад, ки дараҷаи муайяни маҳсусият ва аҳамияти онро барои фаъолияти мушаххас, сатҳи талаботи касбӣ, таҷрибаи ҳалли масъалаҳо дар вазъияти мушкilot ва дигар сифатҳои шахсӣ муайян мекунад.

Пурсишнома ва таҷрибаҳои донишчӯён нишон доданд, ки бештари онҳо пеш аз оғози сессия ва дар давраи супоридани имтиҳону санҷишҳо пайдоиши нооромии руҳиро эҳсос мекунанд, ки ба ҳолати руҳии онҳо бетаъсир намерасонад ва пас аз имтиҳонҳо изи он як муддати муайян боқӣ мемонад. Дар шароити стресси имтиҳонӣ, ҳангоми зоҳиршудани омилҳои гуногуни мусбӣ, хотираи кӯтоҳмуддат суст мегардад. Ҳолати мазкур ба боздории фаъолияти нимкурраи рост алоқаманд мебошад, ки барои ташаккул ёфтани равандро мутобикшавӣ дар чунин шароит номусоид аст.

Мувофиқи маълумотҳои ҷамъовардашуда, ҳангоми стресси имтиҳонӣ вобаста ба шиддатнокии равандро ҷисмонии таъсири стресс ба организми донишчӯён, дар ҷойи якум супоридани имтиҳони давлатӣ, сипас ҳимояи кори дипломӣ ва супоридани имтиҳоноти ҷорӣ бо усули тестӣ меистад. Сатҳи шиддатнокии асабӣ-эмотсионалиро дар давраи имтиҳонҳо баҳои гирифташудаи донишчӯ муайян мекунад, яъне ҳар қадаре ки баҳо баланд бошад, натиҷаи ниҳонии он ҳамон қадар зиёд мешавад. Зимнан ба кор бурдани технологияи таълимӣ-компютерӣ ба дараҷаи ҳолати функционалии организм таъсири манфӣ расонида, шиддатнокии меҳнати донишчӯёро зиёд мекунад.

Эмотсия дар одам ҳолати ғаму андуҳи ягон чизи барояш азизро аз даст додан ва ё ҳодисаеро паси сар кардан мебошад. Моҳияти биологии эмотсия ин ангезандаи фаъолнокии ҳангоми пайдо шудани шароити мураккаб, сафарбаркунии қувва барои бартараф кардани мушкilotи баамаломата мебошад.

Одатан ду қимати асосии шабеҳи вегетативии фаъолияти системаи дилу рағҳо чун нишондиҳандаи ҳолати стресси равандро эмотсионалӣ ба таври анъанавӣ ба кор бурда мешавад: зудии кашишхӯрии дил ва баландшавии фишори шаърёнӣ, ки дар якҷоягӣ аз ҷониби қисмҳои симпатикӣ ва парасимпатикӣ системаи асаби вегетативӣ ба таври фаъол танзим карда мешаванд.

Стресси имтиҳонӣ амали муносиб ва борҳо иҷрошавандаи стресси эмотсионалӣ ба ҳисоб меравад, ки бо иштироки фаъоли системаи асаби вегетативӣ ҷараён мегардад ва таъсири он номустақим ва дар шакли фаъолияти олии асаб, дараҷаи худбаҳодиҳӣ ва омилҳои шахсӣ дигаргун мешавад.

Яке аз мушкilotҳои муҳими физиологияи муосир ин тадқиқи механизми қонуниятҳои раванди мутобикшавии организм ба муҳити гуногун мебошад. Мутобикшавӣ ба маҷмуи омилҳои махсус дар донишгоҳҳои олии аз раванди мураккаби бисёрзинагии иҷтимоӣ, раванду физиологӣ иборат буда, аз шиддати зиёди системаи барқароршавӣ-мутобикшавии организми донишҷӯён вобаста мебошад [1].

Тибқи маълумотҳо муайян карда шуд, ки аксари донишҷӯён ҳам дараҷаи муътадили вазъиятӣ ва ҳам изтиробӣ фардӣ доштаанд [7]. Донишҷӯёне, ки дараҷаи баланди изтиробдоранд, таваҷҷуҳи махсусро талаб мекунанд, зеро дар онҳо вайроншавии нишондиҳандаҳои вегетативӣ, асабӣ ва раванду соматикиро мушоҳида кардан мумкин аст.

Олимон бар он ақидаанд, ки дар 66%-и донишҷӯён дараҷаи баланди изтироб ва дар 50% бошад, изтиробӣ сатҳи паст бо зоҳиршавии механизмҳои шиддатнокӣ танзимшаванда мушоҳида карда мешавад, ки як нишонаи мутобикшавии номусоид ба стресси эмотсионалӣ мебошад.

Дар давраи имтиҳон махсусияти мубодилаи энергия, нафаскашии берунӣ дар донишҷӯён нишон дод, ки ҳангоми таъсири омиле, ки стрессро ба вуҷуд меорад яъне стрессор пеш аз имтиҳон дараҷаи баланди асабоншавӣ ва изтироб энергия зиёд сарф шуда, ҳангоми нафасбарорӣ концентратсияи CO_2 ва O_2 -и зиёд мушоҳида карда мешавад.

Донишҷӯёне, ки пеш аз имтиҳон гирифтори дараҷаи пасти асабшавӣ ва ҳолати изтироб мегарданд, ҳангоми сарфи неруи зиёд, дар онҳо қимати баланди коэффитсенти нафаскашӣ, ҳаҷми дақиқагӣ ва зудии нафас ба назар мерасид.

Яке аз сабаби шиддатнокии эҳсосии таҳсил дар донишгоҳҳои олии буда, асосан ба механизмҳои номахсуси мутобикшавӣ таъсир мерасонад.

Мувофиқи нишондодҳо тавассути усули таҳлили биорезонансӣ муайян карда шуд, ки ҳангоми стресс ғайриқонунии аз ҳад зиёди системаи резонансӣ ба тағйироти сохтори функционалии гиппокамп оварда мерасонад ва аз нав барқароркунӣ-мутобикшавӣ ба ҳолати ғайри меъёрӣ табдил меёбад [10].

Дар асоси тадқиқоти бисёрсола инкишофи равандҳои мутобикшавии донишҷӯён дар давраи сессияҳо муайян карда шуд. Тавассути усули бисёр нишондиҳандагӣ давраҳои асосии инкишофи стресс, ки мутаносибии нишондиҳандаҳои алоқамандии равандҳои динамикии иттиолоотиро байни функсияҳои асосӣ ва системаҳои физиологиро муайян мекунанд, ошкор карда шуд.

Тадқиқотҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар донишҷӯён пешрафт ва вайроншавӣ дар механизмҳои танзимкунандаи ритми дил дар давраи сессияи имтиҳонӣ дида мешавад.

Чуноне ки маълум аст, ҳолати нооромӣ ва шиддатнокии аз ҳад зиёди пеш аз имтиҳонии донишҷӯён бо воситаи системаҳои танзимкунандаи организм бартараф карда мешаванд [5]. Ҳангоми бомувафакқият супурдани имтиҳонҳо ҳолати манфии эмотсионалӣ метавонад, ба ҳолати эмотсияи мусбат табдил ёбад, аммо дар ин ҳолат ҳам таъсири манфии эҳсосӣ аз саргузаронида ба ҳолати функционалӣ ва саломатӣ бетаъсир намеронад. Дар вазъияти нугувор реаксияи «номувофиқшавӣ» инкишоф меёбад ва ҳолати эмотсионалиии манфӣ шиддатнок ва давомнок мешавад ва натиҷа мутобикшавӣ ба стресси имтиҳонӣ ба амал намеояд [3].

Таҷрибаҳои олимон нишон доданд, ки ҳангоми ба стресс гирифтӣ шудан дар 45%-и донишҷӯён таъсири симпатикӣ зиёдтар давом кард, ки зимнан тақвият ёфтани тонуси системаи асаби симпатикӣ бо кӯтоҳшавии давомнокии дақиқаи фардӣ ҳамбастагӣ дошт [4].

Мувофиқи маълумотҳои олимони рус дар давраи сессия, имтиҳонҳо, дар донишҷӯёну мактаббачагон, вайроншавии аниқ танзими вегетативии системаи дилу рағҳо ба назар мерасад, ки дар шакли бештар шудани зудии кашишхӯрии дил, зиёд шудани фишори шаръёнӣ, афзудани шиддатнокии сатҳи мушакӣ ва раванду эмотсионалӣ зоҳир мешавад [2].

Муайян карда шудааст, ки пас аз супоридани имтиҳонҳо нишондиҳандаҳои физиологӣ яқбора ба меъёр намероянд ва одатан яқчанд рӯз лозим мешавад, ки қиматҳои фишори шаръёнӣ ба ҳолати пешина баргардад [11].

Нишон дода шудааст, ки стресси имтиҳонӣ, хусусан, ҳангоми истеъмоли кофеин метавонад, минбаъд ба устуворан боло рафтани фишори шаръёнӣ донишҷӯён мусоидат намояд. Таъсири стресс ба системаи дилу рағҳо, пеш аз ҳама таъсири стресс ба таври индивидуалӣ, баъдан аз реаксияи фардии системаи дилу рағҳо ба стимулятсияи стресс вобастагӣ дорад.

Олимон дар асоси таҷрибаҳои худ чунин меҳисобанд, ки ҳангоми мутобикшавӣ нишондиҳандаи асосии раванду физиологӣ дараҷаи ҳаракатҳои функционалӣ ва қувваи

равандҳои асабӣ ба ҳисоб мераванд, ки имкониятҳои ахборотӣ-мутобиқшавандагии системаи асабро муайян мекунанд [9].

Муайян карда шудааст, ки суръати пасти фаъолияти системаи асаб боиси фаъолшавии имкониятҳои барқароршавӣ мегарданд.

Афзоиши тонуси системаи вегетативии асаб, изтиробӣ фардӣ ҳангоми оромӣ ва таҳмили зехнӣ дар шакли боло рафтани шумораи робитаҳои ба ҳам монанд зоҳир мешавад. Дар организм, ҳангоми таъсири омилҳои стресс, тағйироти мутобиқшавӣ ба нигоҳ доштани гомеостаз равона карда мешаванд, ки бо роҳи ҳуморалии танзим амалӣ мегарданд.

Ҳамин тавр, дараҷаи муайяни шиддатнокии муътадили эмотсионалӣ барои фаъолияти бомувафакқияти варзишӣ эҷодӣ, бартараф намудани мушкilotи табиӣ дар тамоми зинаҳои гуногуни зиндагӣ заминаи зарурии равониро пайдо мегардонад. Барои физиология зоҳир намудани меъёрҳои дараҷаи муътадили шиддатнокӣ вазифаи муҳим ба ҳисоб меравад.

Аз натиҷаҳои ба даст омада маълум шуд, ки шароити таълимии донишҷӯён ба ҳолати функционали системаи дилу рағҳои онҳо таъсир мерасонад.

Аз ин рӯ, нишондиҳандаҳои вегетативии донишҷӯён хеле ҳассос буда, таъсири он ба бадани донишҷӯён омилҳои сершумори муҳити зист ва тарзи ҳаёти инъикос мекунанд.

Адабиёт:

1. Агаджанян Н. А. Особенности адаптации сердечно-сосудистой системы юношеского организма / Н. А. Агаджанян, И. В. Руженкова, Ю. П. Старшинов и др. // Физиология человека. - 1997. - №1. - С.93.
2. Атрошенко Г. Н. Изменения в вегетативной нервной системе студентов при различных учебных нагрузках / Г. Н. Атрошенко, И. И. Сахарова // Альманах. Новые исследования. 2004. №1-2. – С.3-64.
3. Беришева Н. К. Вариативность сердечного ритма при эмоциональном стрессе в зависимости от темперамента студентов / Н. К. Беришева // Российский физиологический журнал им. И. М. Сеченова. 2004. Т. 90. №8. – 51 с.
4. Боровкова Т. К. Вариативность сердечного ритма и длительность индивидуальной минуты у студентов при стрессировании / Т. К. Боровкова, Т. В. Игнатъева // I съезд Физиологов СНГ: научные труды. – Сочи-Дагомыс, 19-23 сентября 2005. – М.: Медицина - Здоровье. Сочи, 2005. - Т. 2. – 277 с.
5. Геворкян Э. С. Психофизиологические показатели студентов при однодневной учебной нагрузке / Э. С. Геворкян, С. М. Минасян, Ц. И. Адамян, А. В. Даян, Н. Н. Ксаджикян // Альманах. Новые исследования. 2004. №1-2. – 124 с.
6. Городниченко Э. А. Оценка влияния изометрической нагрузки по показателям ритма сердца / Э. А. Городниченко // Физиология человека. 1991. - Т. 1. №6. – С.35-41.
7. Горст Н. А. Уровень адаптации сердечно-сосудистой системы в юношеском возрасте и дисрегуляторные процессы / Н. А. Горст, В. Р. Горст, И. О. Руденко // Альманах. Новые исследования. 2004. №1-2. – С.133-134.
8. Даян А. О. Реакция сердечной деятельности старшеклассников школ с дифференцированным обучением на экзаменационный стресс / А. О. Даян, А. О. Оганисян, Э. С. Геворкян, О. Г. Баклаваджан, С. М. Минасян, М. Р. Мкртчян // Физиология человека. 2003. - Т. 29. №2. – С.37-43.
9. Литвинова Н. А. Адаптация студентов к учебной деятельности / Н. А. Литвинова, М. Г. Берёзина, Е. С. Гольдшмидт, В. И. Иванов, А. М. Прохорова // Российский физиологический журнал им. И. М. Сеченова, 2004. - Т. 90. №8. – 206 с.
10. Судаков К. В. Церебральные механизмы эмоционального стресса / К. В. Судаков // Российский физиологический журнал им. И. М. Сеченова, 2004. - Т. 90. №8. – 93 с.
11. Украинцева Ю. В. Поведенческие и вегетативные проявления эмоционального стресса у человека / Ю. В. Украинцева, Д. Н. Берлов, М. В. Русалова // Журнал высшей нервной деятельности. - Т. 56. №2. 2006. – С.183-192.
12. Устоев М. Б. Влияние экзаменационного стресса на здоровье студентов / М. Б. Устоев, М. Т. Алиева // Материалы II Всероссийской научно – практической конференции Агаджаняновские чтения. – Москва, 2018. – С.265-266.
13. Устоев Б. Р. Изменение частоты сердечной – сосудистой у студентов в процессе обучения в вузе / Б. Р. Устоев, А. М. Собиров, М. Т. Алиева // Вестник нац. Университет естественные науки. – Душанбе, 2016. №1/2 (196). – С.273-278. ISSN 2413-452X.

Калидвожаҳо: *фаъолият, фишор, таҳсил, тадқиқот, таъсир, стресс, имтиҳон, ба ҳолати дилу рағҳо, мутобиқшавӣ.*

Аннотация

ИЗУЧЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ЭКЗАМЕНАЦИОННОГО СТРЕССА НА СЕРДЕЧНО-СОСУДИСТУЮ СИСТЕМУ СТУДЕНТОВ

Установлено, что низкая скорость функционирования нервной системы приводит к активации возможностей восстановления. Повышение тонуса вегетативной нервной системы, индивидуальная тревога при спокойствии и интеллектуальном анализе проявляются в виде возрастания количества сходных связей. В организме при воздействии стрессовых факторов изменения адаптации направлены на поддержание гомеостаза, который осуществляется гуморально-регуляторными функциями. Таким образом, определенный уровень нормальной эмоциональной интенсивности создает необходимую психологическую основу для успешной спортивной и творческой деятельности, преодоления природных трудностей на всех этапах жизни. Для физиологии важным является установление нормального уровня интенсивности. Из полученных результатов выяснилось, что условия обучения студентов влияют на функциональное состояние их сердечно-сосудистой системы. Следовательно, вегетативные показатели студентов очень чувствительны, и его влияние на организм учащихся отражает многочисленные факторы окружающей среды и образа жизни.

Ключевые слова: деятельность, давление, образование, исследования, воздействие, судороги, импотенция, сердечно-сосудистые состояния, адаптация,

Annotation

STUDYING THE INFLUENCE OF EXAMINATION STRESS ON THE CARDIOVASCULAR SYSTEM OF STUDENTS

It has been established that the low rate of functioning of the nervous system leads to activation of recovery capabilities. An increase in the tone of the autonomic nervous system, individual anxiety with calmness and intellectual analysis manifest themselves in the form of an increase in the number of similar connections. In the body, when exposed to stress factors, adaptation changes are aimed at maintaining homeostasis, which is carried out by hormonal-hormonal-regulatory rain. Thus, a certain level of normal emotional intensity creates the necessary psychological basis for successful sports and creative activity, overcoming natural difficulties at all stages of life. For physiology, it is important to establish the norms of a normal level of intensity. From the results obtained, it turned out that the learning conditions of students affect the functional state of their cardiovascular system. Consequently, the vegetative indicators of students are very sensitive, and its effect on the body of students reflects numerous environmental and lifestyle factors

Keywords: activity, pressure, education, research, exposure, seizures, impotence, cardiovascular conditions, adaptation.

Маълумот дар бораи муаллиф: Иронова Сафина Шириншоевна, номзади илмҳои биология, мудири кафедраи анатомия ва физиологияи факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 918688023

Алиева Фотима Пирмаҳмадовна, магистранти соли дуюми факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 909098140

Сведения об авторах: Иронова Сафина Шириншоевна, кандидат биологических наук, заведующая кафедрой анатомии и физиологии биологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Телефон: +992 918688023

Алиева Фотима Пирмаҳмадовна, магистрантка второго курса биологического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Аини. Телефон: +992 909098140

About the authors: Safina Shirinshoevna Ironova, Candidate of Biological Sciences, Head of the Department of Anatomy and Physiology, Faculty of Biology, Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Phone: +992 918688023

Alieva Fotima Pirmahmadovna, second-year master's student, Faculty of Biology, Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Aini. Phone: +992 909098140

МАЪРИФАТИ ИҚТИСОДИЙ ДАР ДАРСҲОИ ФИЗИКА

Дар шароити муосири иҷтимоиву иқтисодии тараққиёти ҷамъият талабот ба маърифати иқтисодии насли наврас меафзояд. Тайёр набудани аҳоли ба муносибатҳои бозоргонӣ, саводнокии пасти иқтисодии онҳо, надоштани малакаҳои фаъолияти иқтисодӣ ва ҳисси масъулият баҳри рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар зарурати ташаккул додани маърифати иқтисодии тамоми аҳоли, аз ҷумла хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро ба миён меорад. Ҳалли масоили устувории иқтисодии ҷамъият бештар ба ташаккули маърифати иқтисодии аъзоёни он вобаста аст [5].

Ташаккул додани маърифати иқтисодии хонандагон яке аз вазифаҳои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба ҳисоб меравад. Ин корро ҳам дар машғулиятҳои синфӣ ва ҳам дар машғулиятҳои берунисинфӣ амалӣ намуда, бо ин мақсад методҳои гуногуни таълимро истифода кардан имконпазир аст, аз қабили: сӯҳбат, ҳалли масъалаҳо, нақл, ҳикоя, кори лабораторӣ ва ғайра [4, с.221].

Дар сӯҳбатҳо, чун қоида, доир ба фаъолияти меҳнатии коллективҳо ва коргарони алоҳида, ки бобати сарфаи захираҳои моддӣ ва ашёи хом натиҷаҳои намоён ба даст овардаанд, маводи мушаххаси далелнок истифода карда мешавад. Барои сӯҳбат (ва тартиб додани супоришот) аз нашрияҳои давриву барномаҳои хабарии радио ва телевизион маълумот интиҳоб кардан тавсия дода мешавад.

Инак, дар синфи 7-ум Ҳангоми омӯзиши сохти материя диққати хонандагонро ба он ҷалб мекунем, ки баъзе моддаҳо дар табиат ба миқдори маҳдуд воমেҳуранд. Ба хонандагон пешниҳод карда мешавад, ки аз ин гуна моддаҳо мисолҳо оваранд. Ҳангоми номбар кардан, хонандагони синфи ҳафтум обро низ номбар мекунанд (вале на ҳамеша). Ба хонандагон фаҳмонида мешавад, ки об аз қадим сарвати бебаҳо ва неъматии табиат ҳисоб мешуд. Ачдодони мо, ки дар соҳилҳои дарёҳои пуроб ва кӯлҳои тоза маскан гирифта буданд, ба оби зиёд эҳтиёҷ надоштанд. Барои ба масофаҳо дур интиқол додан ва баҳри тоза кардани об ҳеҷ мушките эҳсос намекарданд.

Бо мурури замон афзоиши шаҳрҳо ва рушди истеҳсолот ба он оварда расонд, ки интиқол додан ва тоза кардани об ба мушкilotи асосӣ табдил ёфта, хароҷоти калонро тақозо мекунад ва он ҳар сол афзоиш меёбад. Дар ҳамин ҷо ба хонандагон чунин савол пешниҳод кардан мувофиқи матлаб аст. «Оё мо тахмин карда метавонем, ки захираҳои об тамомнашавандааст?» Ҷавобро шунида, ба маълумоти хонандагон расонида мешавад, ки захираи оби тоза дар мамлакати мо калон аст: аз ҷиҳати захираҳои об Тоҷикистон дар ҷаҳон яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол менамояд. Дар ҳудуди ватани мо 947 дарёҳои дарозияшон аз 10 то 3000 км мавҷуд буда, ҳамаашон кӯҳианд. Тӯли умумии ин дарёҳо қариб 30 ҳазор км буда, дар давоми як сол аз онҳо беш аз 60 млрд. м³ об ҷорӣ мешавад. Ба ғайр аз дарёҳо дар Тоҷикистон боз кӯлҳо ва пирыҳҳо ба ҳисоб гирифта шудаанд. Дар ватани мо қариб 1300 кӯл мавҷуд аст, ки масоҳати умумиашон 705 км²-ро ташкил дода, тахминан ба 1%-и масоҳати ҷумҳурӣ баробар аст. Миқдори зиёди кӯлҳои ватанамон дар минтақаҳои кӯҳӣ (аз сатҳи баҳр дар баландиҳои 3500-5000 м) ҷойгир шудаанд. Яке аз захираҳои бузурги оби ширини ҷумҳурии моро пирыҳҳо ташкил медиҳанд. Дар Тоҷикистон 8492 пирыҳҳо ба ҳисоб гирифта шудаанд, ки масоҳати умумиашон 8470 км² буда, қариб 6%-и масоҳати ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Пиряхҳо аз сатҳи баҳр дар баландии 3800 - 4800 м ҷойгиранд. Дар баланси солонаи обҳои ҷараёндори кишвар ҳиссаи обҳои аз пирыҳҳо ҳосилшуда 10-20%-ро ташкил медиҳанд. Аз ҳама пирыҳҳои калонтарини Тоҷикистон пирыҳҳои Федченко, Академияи улуми Тоҷикистон, Дарвоз, Ванҷ ва Пётри I мебошанд, ки аз онҳо муҳимтарин сарчашмаи обтаъминкунии кишвар ин пирыҳи Федченко мебошад. Манбаҳои дигари захираи обҳои зеризаминӣ мебошанд. Дар ҳудуди кишвари мо захираҳои калони обҳои зеризаминӣ мавҷуданд. Дар ватани мо зиёда аз 200 ҷаъмаҳои шифобахши гуногун ба қайд гирифта шудааст. Тоҷикистон аз рӯи захираҳои энергетикӣ дар байни давлатҳои ИДМ яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол менамояд. Захираҳои гидроэнергетикӣ ҳамаи дарёҳои (хурду бузурги) кишвари мо 299,6 млрд. кВт-соатро ташкил медиҳад [6, с.183].

Ба хонандагон пешниҳод карда мешавад, ки дар бораи сарфаи оби тоза андешаҳои худро баён намоянд.

Ҳангоми омӯхтани мавзӯи «Зарфҳои пайваста» ба масъалаи сарфаи об ҳам дахл кардан имконпазир аст. Хонандагон мефаҳманд, ки агар танҳо аз ҷумаки вайроншудаи лӯлаи шабакаи обрасонӣ об чакад, дар як шабонарӯз 60 литро ташкил медиҳад.

Ба хонандагон ҳал кардани масъалаи зерин пешниҳод карда мешавад:

Бо ёрии сониясанҷ ва истакон ҳаҷмаш 250 см³ муайян кунед, ки дар як шабонарӯз аз ҷумаки лӯла чӣ қадар оби ғафсии фавракаш ба ҷӯби гӯгирд баробар, хориҷ мешавад.

(**Ҳал:** истакон тақрибан дар 40 сония бо об пур мешавад; дар як шабонарӯз ~ 420 кг об талаф мегардад).

Хонандагон як қатор мисолҳои дигареро, ки ба сарфи беасоси об дар рӯзгор дахл доранд, оварда, оид ба сарфаи он ҳулосаҳои дахлдор мебароранд.

Ҳангоми омӯхтани мавзӯи массаи ҷисм ва зичии моддаҳо ба хонандагон ҳал кардани масъалаҳои зерин пешниҳод мекунем:

1. Бригадаи колоннаи механиконидашуда дар як рӯзи корӣ 275 метри мукааб хоки намро, ки зичии он 2000 кг/м³ мебошад, кашонида, 5 литр бензинро сарфа намуд. Массаи хоки кашонидашуда ва массаи бензини сарфашударо ҳисоб кунед.

2. Ба туфайли меҳнати софдилонаи ҳар як механизатор бригада соле 1500 литр бензин сарфа мекунад. Дар корхона 50-то ҳамин гуна бригада мавҷуд аст. Массаи сӯзишвориҳои сарфакардаи бригадаҳои корхона дар давоми панҷсола ҳисоб карда шавад. (Ҷавоб: 63750 кг). Барои ғунҷонидани ин қадар сӯзишворӣ чанд зарфи холии ҳаҷмаш 10 м³ лозим аст?

Дар синфи VIII сӯҳбатҳо бештар маводи иттилоотӣ доранд. Ҳамин тавр, ҳангоми омӯзиши мавзӯи «Гармии сӯзишвориҳои сӯзишворӣ» хонандагонро бо мафҳуми «Захираҳои дуомдараҷаи энергия» - гармие, ки дар ҷараёни равандҳои асосии технологӣ ба даст меояд барои эҳтиёҷоти истеҳсоли такроран истифода бурда мешавад: гармкунии биноҳо, гармхонаҳо ва мақсадҳои дигар шинос намудан мувофиқи матлаб аст.

Бо назардошти бухоршавии моеъҳо зарурати ба назар гирифтани ин падидаҳо барои захира намудани сӯзишворӣ бо чунин мисолҳо нишон додан аз аҳамият ҳолӣ нест [2, с.54].

Мавриди захира намудани бензин дар нуктаи фуруши сӯзишворӣ он далел ба ҳисоб гирифта мешавад, ки бензин назар ба дигар сӯзишворӣҳои моеъ ва ё назар ба рағани дизелӣ зудтар бухор мешавад, чунки суръати бухоршавӣ аз ҷинси моеъ вобастагӣ дорад. Ҳамон моеъ зудтар бухор мегардад, ки қувваи ҷозибии молекулаҳои кам бошад.

Зудтар бухор гаридани бензин масъалаи захира намудани онро, махсусан дар фасли тобистон, ки ҳарорати ҳаво баланд аст, мушкул мегардонад, чунки ҳарорати моеъ ҳар қадар зиёд бошад, бухоршавӣ ҳамон қадар зудтар сурат мегирад. Барои ҳамин ҳам маҳзанҳоеро, ки барои захира намудани бензин пешбинӣ шудаанд дар қабати замин ҷойгир мекунанд ва ё онҳоро бо ранги нуқрафом ранг мекунанд. Ҳисоб карда шудааст, ки аз маҳзанҳои ғунҷоیشашон 5-10 м³, ки бо ранги нуқрафом ранг карда нашудаанд, дар як сол қариб то 200 кг бензин бухор шуда меравад [2, с.54].

Мавриди ба маҳзанҳо рехтани бензин кӯшиш мекунанд, ки онҳоро то «гулуяшон» пур кунанд. Ҳангоми то «гулуяшон» пур кардани маҳзанҳо масоҳати сатҳи озои бензин кам шуда, бо роҳи бухоршавӣ талаф шудани он кам мегардад, чунки суръати бухоршавии моеъ ба масоҳати сатҳи озои он вобаста аст.

Он ҷойе, ки сӯзишворӣ захира карда мешавад бояд шамолрав набошад, чунки мавриди вазидани шамол бухоршавии моеъ зудтар ба амал меояд, зеро шамол молекулаҳои бугро гирифта мебардад.

Дар нуктаи фуруши сӯзишворӣ барои бо сӯзишворӣ пур кардани воситаҳои нақлиёт аксар вақт аз дастгоҳи автомати бо сӯзишворӣ пуркунанда истифода мекунанд. Барои бо сӯзишворӣ пур кардани воситаҳои нақлиёт сатилро кам истифода мебаранд ва ё тамоман истифода намебаранд. Чунки ҳангоми тавассути сатил бо сӯзишворӣ пур кардани воситаҳои нақлиёт талафоти сӯзишворӣ зиёд аст. Ҳисоб карда шудааст, ки ҳар маротибаи тавассути сатил бо сӯзишворӣ пур кардани трактор қариб 500 грамм сӯзишвориҳои дизелӣ ва ҳангоми бо бензин пур кардани автомобил дар муддати як сол (барои як автомобил) то 200 кг бензин талаф мегардад.

Дастгоҳи автомати бо сӯзишворӣ пуркунанда як қатор афзалиятҳо дорад. Мавриди истифодаи дастгоҳи автоматӣ талафоти сӯзишворӣ кам мешавад. Пас аз ба анҷом расидани бо сӯзишворӣ пуркунӣ «таппонча»-и дастгоҳро дар ҷойи махсуси он мегузоранд. Ин барои раванди баръакси бухоршавӣ - конденсатсия мусоидат мекунад, чунки дар ҷараёни аз моеъ ба буг гузаштани молекулаҳо раванди баръакс низ ба амал меояд. Як қисм молекулаҳо, ки сатҳи сӯзишвориро тарк кардаанд, дар сатҳи сӯзишворӣ ва ё қад-қадӣ лӯлаи дастгоҳ ҳаракат карда,

пас аз бархӯрдан ба охани дастгоҳ, ки ҳарораташ аз ҳарорати молекулаҳо паст аст, конденсатсия шуда боз ба сӯзишворӣ бармегарданд [6, с.118].

Махзани сӯзишвории воситаҳои нақлиётро бо сарпӯшҳои махсус, ки дорои қабати резинианд, зич маҳкам мекунад. Ин на танҳо сӯзишвориро аз пош хӯрда (лаппида) реҳтан мавриди ҳаракат кардани воситаҳои нақлиёт муҳофизат мекунад, балки онро аз бухоршавӣ низ эмин медорад. Ҳисоб карда шудааст, ки аз махзанҳои сарпӯшашон зич маҳкам набуда дар як сол тахминан то 2,5 т сӯзишворӣ бухор шуда нест мешавад.

Вобаста ба кори машинаҳои хоҷагии кишоварзӣ мисолҳои меорем, ки зарурати сарфаи сӯзишвориро таъкид менамоянд:

1. 1 соати бекористии муҳаррики трактори К-701 боиси талафоти бештар аз 4 килограмм сӯзишворӣ мегардад.

2. Агар дар вақти кории мошин ҳар сония як қатра бензин талаф шавад, пас ин дар давоми истифодабарии мошин 15 тонна сӯзишвориро ташкил медиҳад.

Диққати хонандагон ба он ҷалб карда мешавад, ки сарфаи сӯзишворӣ ҳам ба ихтисоси коргар ва ҳам ба муносибати софдилонаи ӯ ба меҳнат вобаста аст. Пеш аз ба кор оғоз намудан дар ягон нави воситаи нақлиёт системаи сӯзишвории онро аз назар гузаронидан лозим аст, то ки сӯзишворӣ ва ё равшан нарезад. Муҳаррик бояд тоза бошад, таҷҳизоти сӯзишворӣ дар ҳолати хуби корӣ қарор дошта бошанд. Ронанда бояд речаи сарфакоронаи кори муҳаррикро интиҳоб намояд, вазъи роҳро донанд ва суръати муносибро нигоҳ дорад. Махсусан қайд кардан лозим аст, ки яке аз тадбирҳои самарабахши сарфаи сӯзишворӣ истифода бурдани ҳодисаи инерсия мебошад [3, с.32].

Сипас, диққати хонандагони синфи ҳаштум ба он ҷалб карда мешавад, ки ҳам дар ҳар хона ва ҳам дар ҳар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ барои сарфаи намудани энергияи электрӣ имкониятҳои калон мавҷуданд. Агар дар давоми 10 соат танҳо як лампаи 100 Вт-а безарурат фурузон бошад, 1 кВт·соат энергия беҳуда сарф мешавад. Қайд бояд кард, ки ин миқдор энергия барои ғудохтани 104 килограмм ҷӯян ё пӯхтани 120 килограмм нон кифоя мебошад. Ба хонандагон ҳал кардани масъалаҳои зерин мувофиқи матлаб аст:

1. Миқдор ва арзиши энергияи электрро, ки дар муассисаатон сарф мешавад, ҳисоб кунед, агар дар ҳар як синфхона як лампаи 100 Вт-а камаш 1 соат безарурат фурузон бошад.

2. Ҳисоб кунед, ки агар лампаи 100 Вт-а ҳар рӯз безарурат 10 дақиқа фурузон бошад, дар хонаи истиқоматии шумо тӯли ҳафта чӣ қадар нерӯи электрии иловагӣ сарф мешавад? Сарфаи имконпазири ҳармоҳаи энергияи электрро ҳисоб карда, ҳулосаи дахлдор бароред.

Ҳулоса, дар хонандагон мунтазам тарбия намудани муносибати эҳтиёткорона ба моликияти ҷамъиятӣ ва дар онҳо ташаккул додани ҳисси сарфаву сариштакорӣ аҳамияти калони таълимию тарбиявӣ дорад.

Адабиёт:

1. Бугаев А. И. Методика преподавания физики в средней школе (теорет. основы). – М.: Просвещение, 1983.
2. Гринченко Н. А. Вопросы экономии топлива на уроках физики. // Физика в школе. №5, 1986. – С.54-55.
3. Сусская Л. С. Экономическое просвещение учащихся при изучении физики. // Физика в школе. №5, 1982. – С.32-33.
4. Умаров Б. У. Имкониятҳои курси физикаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии оид ба амалигардонии тарбияи иқтисодии хонандагон дар таълими физика бо истифодаи маводи маҳал. // «Мухаккиқ», №2 (59), 2023. – С.221-224.
5. Умаров Б. У., Раҷабов У. Х., Умаров У. С. Тавсияҳо доир ба амалигардонии тарбияи иқтисодии хонандагон зимни омӯзиши физика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ тавассути маводи маҳал. Дар маҷмуаи «Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Илмҳои техника: Мушкilot ва роҳҳои ҳалли он» бахшида ба эълон гардидани «Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф». – Душанбе: ДДОТ, 2023. – С.223-227.
6. Умаров У. С., Раҷабов У. Х. Методикаи машғулиятҳои беруназсинфӣ аз физика. (Китоби дарсӣ). – Душанбе: ДДОТ, 2024. – 326 с.

Калидвожаҳо: маърифати иқтисодӣ, ҳалли масъалаҳо, кори лабораторӣ, сохти материя, модда, табиат, истеҳсолот, хароҷот, зарфҳои пайваста, зичӣ, масса, сӯзишворӣ, моеъ, бензин, молекула, энергияи электрӣ.

Аннотация

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ НА УРОКАХ ФИЗИКИ

Понятно, что решение вопросов экономической стабильности общества в большей степени зависит от формирования экономических знаний его членов. В современных социально-экономических условиях развития общества потребность в экономическом образовании подрастающего поколения становится как никогда актуальной. Неготовность населения к рыночным отношениям, его низкая экономическая грамотность, отсутствие навыков экономической деятельности и чувства ответственности за социально-экономическое развитие страны обуславливают необходимость формирования экономических знаний всего населения, в том числе учащиеся средних общеобразовательных учреждений.

Принимая это во внимание, в данной статье автор отметил, что формирование экономических знаний учащихся является одной из задач средних общеобразовательных учреждений. По мнению автора статьи, реализовать данную работу можно как на классных, так и на внеклассных занятиях по физике, используя для этого разные методы обучения.

В статье автор представил интересные и практические рекомендации по ознакомлению учащихся VII-VIII классов с методами запаса и экономии вода, методами хранения и экономии топлива, а также экономии электроэнергии. Данные рекомендации могут быть использованы учителями физики средних общеобразовательных учреждений.

Ключевые слова: *экономическое образование, решение задач, лабораторная работа, строение материи, вещество, природа, производство, затраты, сообщающие сосуды, плотность, масса, топливо, жидкость, бензин, молекула, электрическая энергия.*

Annotation

ECONOMIC EDUCATION IN PHYSICS LESSONS

It is clear that the solution to issues of economic stability of society largely depends on the formation of economic knowledge of its members. In modern socio-economic conditions of social development, the need for economic education of the younger generation is becoming more urgent than ever. The unpreparedness of the population for market relations, its low economic literacy, lack of skills in economic activity and a sense of responsibility for the socio-economic development of the country necessitate the formation of economic knowledge of the entire population, including students of secondary educational institutions.

Taking this into account, in this article the author noted that the formation of economic knowledge of students is one of the tasks of secondary educational institutions. According to the author of the article, this work can be implemented both in class and in extracurricular physics classes, using different teaching methods.

In the article, the author presented interesting and practical recommendations for familiarizing students of grades VII-VIII with methods of storing and saving water, methods of storing and saving fuel, as well as saving electricity. These recommendations can be used by physics teachers in secondary educational institutions.

Keywords: *economic education, problem solving, laboratory work, structure of matter, matter, nature, production, costs, communicating vessels, density, mass, fuel, liquid, gasoline, molecule, electrical energy.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Умаров Бохирчон Умарович, магистранти соли дуюми факултети физикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 937909114

Рохбари илмӣ: Рачабов У. Х.

Сведения об авторе: Умаров Бохирджон Умарович, магистрант второго курса факультета физики Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 937909114

Научный руководитель: Раджабов У. Х.

About the author: Umarov Bokhirjon Umarovich, first-year undergraduate student of the Faculty of Physics Tajik State Pedagogical University named after Sadriddina Aini. Phone: +992 937909114

Scientific adviser: Rajabov U. Kh.

ҶОЙГОҲИ ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ ДАР ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛИЯТ

Даврони истиқлол барои Тоҷикистони озод, демократӣ ва ҳуқуқбунёд марҳилаи ибтикороти таърихӣ дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти моддиву маънавист. Ин марҳилаи сарнавиштоз дар ҳаёти халқу кишвари мо аз ҷустуҷӯи роҳҳои рушду такомул оғоз ёфта, имрӯз ба марҳилаи таъйини ҳадафҳои миллӣ ва ормонҳои иҷтимоиву маънавӣ расидааст.

Дар тӯли солҳои истиқлолият Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон на фақат мамлакатро аз бунбасти иҷтимоиву иқтисодӣ раҳой бахшид, балки бо дарназардошти замон ва талаботи ҷомеаи нави тоҷикон ва миллатҳои дигари муқими кишвар роҳи сарех ва ояндадори рушди иқтисодию иҷтимоӣ ва маънавии кишварро таъмин кард. Президент истиқлоли воқеӣ ва босамари кишварро дар таъйини ҳадафҳои ватанхоҳӣ, миллӣ ва ормонҳои таърихсозии иҷтимоиву маънавӣ дида, мувофиқи талаботи замони нав, замони ба истилоҳ ҷаҳонишавӣ ҳадафҳоро идеалҳо ва равишҳои дарёфт ва таҳкими ин арзишҳоро ба дурусти муайян кард.

Президенти кишвар дар марҳилаи ҳассоси таърихӣ бо дарки амиқи манфиатҳои миллӣ фароянди пояҳои ҳастии миллӣ ва баромадан ба шохроҳи тараққиётро сарех муайян кард. Вай барои таъмин ва устувории ягонагии сохтори фарҳанги миллӣ ба бозофаринии заминаи табиӣ маънавӣ иқдом карда, фароянди барои халқӣ тоҷик ҳоси маънавиро фароҳам овард, ки бозофаринии чунин заминаи маънавӣ ва муҳити ҳоси зист аз муҳимтарин шароитҳои эҳёи миллӣ ва андешаи миллӣ буд.

Замони нави таърихӣ ва фарҳангӣ барои тоҷикон шароит ва имконотеро фароҳам овард, ки моҳияти фарҳанги худро амиқ ба андеша гирифта, аз нав дарк ва кашф намоянд ва бо ин амали худҷӯиву худшиносӣ ваҳдати таърихӣ фарҳангии худро барқарор ва ҷузъҳои сохтори фарҳанги миллиро дубора эҷод кунанд. Ин раванд заминаи нави худшиносии миллиро фароҳам оварда, барои ба зинаҳои ҷашмгири инкишофи таърихӣ даст ёфтан шароити мусоид фароҳам хоҳад овард.

Яке аз ин ҷузъҳои сохтори фарҳангӣ мактабу маориф буд, ки аз нахустин қадамҳои роҳбарияш Президенти кишвар *«нигоҳ доштани афзалияти ҷамеагии маориф, илм ва фарҳанг»*-ро *«асоси нешрафти иқтисодиёт ва маънавиёти миллат»* эълон намуд ва дар ин самт барномаи мушаххас ва пурмояро таҳия ва амалӣ кард, ки ҷанбаҳои муҳталифи фаъолияти мактабу маориф ва таълиму тарбиятро дар бар мегирифт. Роҳбари давлат ояндаи давлати миллиро *«ба нешрафти соҳаи маориф, ба тайёр намудани мутахассисони варзидаи дорои таҳсилоти олӣ ва миёнаи касбӣ»* вобаста дониста, аҳли маорифро *«офаранда, парваришдиҳанда ва муҳофизи маънавиёт, ахлоқ ва маърифати ҷомеа»* муаррифӣ кард. Роҳбари давлат дар ин замина консепсияи асоснок ва илмиашро дар соҳаи маориф дар як силсила суҳанронӣҳо ва мулоқотҳои тақвият дода, дастурҳои муҳими назарӣ ва амалиро дар соҳаи маориф ироа кард, ки парвариш ва ифтихори ватандӯстӣ ҷузъи муҳими он мебошад.

Маълум аст, ки масъалаи назария ва амалияи тарбият ва яке аз ҷузъҳои муҳими он-тарбияти ватандорӣ дар мактабҳои мо бо назардошти ормонҳои идеологии синфӣ ва бузургии давлатии замони шӯравӣ ба роҳ монда шуда буд ва ҳадафи ягонаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва маънавиро дунбол мекард. Низомии мактаби давраи Шӯравӣ бо вучуди тарафҳои мусбат, дар маҷмӯъ манфиатҳои ҳоси миллӣ ва маънавии тоҷиконро ҳимоя намекард ва ба ҳифз ва рушди суннатҳои неки мактаби миллии тоҷикӣ низ мусоидат накардааст. Давлати Шӯравӣ бо заминаҳои идеологии миллатсӯзаш барои миллатҳои дигаре, ки дар ҳудуди ҷуғрофиёи он зиндагӣ мекарданд, давлати миллӣ набуд. Бинобар ин ҳам барои рушди мактабу маорифи миллӣ низ заминаи устувор ба вучуд оварда натавонист. Ниҳоят бо пошхӯрии низом низомии маорифи замони Шӯравӣ дар ҷумҳурии мо дарҳам шикаст. Дар ин шароит Роҳбари давлат ба сарехӣ тасмим гирифт, ки ислоҳи маорифро ба оянда гузоштан мумкин нест ва қори таҷдиди соҳаро баробари барқарор кардани низомии пошхурдаи маорифи ҷумҳурӣ дар оғози солҳои навад бо дарназардошти тағйири назар дар масъалаҳои бунёдӣ соҳаи таълим ва тарбият ба таври аҳсан оғоз ниҳод. Роҳбари давлат дақиқан муайян кард, ки мактабу маорифи нав аз аввал бояд ба усули илмӣ тоза асос биёбад ва тарбияти шахсияти донишманд ва ҳушалоқ асоси он бошад.

Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанронӣҳо ва таълифотҳои ҷудоғонааш ба тарбият ва назарияи он эътибори ҷиддӣ дода, амалан асосҳои методӣ ва усулии онро пешниҳод намуд. Заминасозии андешаҳои ӯ дар ин замина воқеияти ҳаёти ҷомеаи Тоҷикистон буд, ки равандҳои зерини инкишофи моҳияти онро муайян менамояд:

- мустақилияти кишвар ва таҳияи барномаи воқеии рушди миллии давлати миллӣ;
- фароҳам омадани имконияте, ки озодӣ ва рушди ҳамаҷонибаи инсонро замонат медиҳад.

Шароити бавучудодама танҳо дар асоси ба эътибор гирифтани манфиатҳои ҳамаи сокинони ҷумҳурӣ тадриҷан истехком ёфта, имкониятҳоро барои тарбияти завоқӣ, ҷисмонӣ ва меҳнатии насли ҷавони кишвар ба вучуд овард. Роҳбари давлат ҳанӯз дар *«Суханронӣ дар маҷлиси ғаёлоии маорифи ҷумҳурӣ» (28-уми август соли 1995)* таъкид карда буд, ки *«воқеан агар дар бораи вазифаҳо ва ҳадафҳои мактабу маориф суҳан рондани бошем, таълиму тарбия ва ба камол расондани ҷунин ашхос, насли дилсӯзу ғамхори Ватан, халқу ҷамъият, насли, ки масъулияти фардҳои Тоҷикистонро ба дӯш гирифта тавонад, вазифаи аввалиндараҷа ва муқаддаси системаи маорифи мост»*. Бо тарҳи ин масъала Президенти кишвар имкониятҳои маънавӣ, раванӣ, ахлоқӣ ва таърихӣ иҷрои ин ҳадафро таъйин карда, аз ҷумла гуфта буд: *«Тамaddonи қадимтарин, таърихи пурғановату рангин, ганҷинаи ғаронбаҳои илмӣ, адабӣ, бадӣ ва ахлоқиро, ки дар тӯли ҳазорсолаҳо аз ҷониби аҷдодони мову шумо офарида шудаанд, суннат, онн ва анъанасое, ки дар кӯраи замонаҳо сайқал хӯрда, пухта шудаанд-инҳо ҳама таҳкурсии тайёру боэътиmode мебошад, ки мо метавонем бинои тарбияи наслҳои ояндаи кишварамонро дар заминаи онҳо бунёд намоем»*.

Ҷунонки мебинем, Эмомалӣ Раҳмон ҷанбаи педагогии масъалаи назарӣ ва амалии тарбиятро ошкоро ба миён гузошта, дар ин замина эҳёи ҳофизаи таърихӣ ва ташаккули шахсияти ҳудогоҳу ватанпарастро ба миён мегузорад. Санади ҷолиб ин аст, ки дар каломии Президент масъалаи тарбият ба маънии томи назарӣ ва амалӣ тафсир шуда, дар маҷмӯъ мушкilotи таҳсил, тарбият, пешрафт ва ҳамгироии онҳо бо тарбияти зебошинохтӣ, меҳнатӣ, ҷисмонӣ ва маънавӣ сарехан ба миён гузошта шудааст. Яъне тарбияти шахсияти баркамол бе дарназардошти ҳамаи навъҳои тарбият имконпазир набудааст. Дар заминаи суҳанони зерини Президент дар роҳи дарки моҳияти аслии андешаи парваришии ӯ арзиши бунёдӣ дорад: *«...имрӯз бо соҳибистиқлол гардидани кишвари тоҷикон ва ба миён омадани ниёзи ҷиддӣ барои дарёфти роҳу мароми мустақили ҷумҳуриямон ба сӯи ояндаи мутамаддин вақташ расидааст, ки мо низони таълиму тарбия ва мактабу маорифамонро дар заминаи ҳамаи сарвати бебаҳои маънавӣ, ахлоқӣ, фарҳангӣ ва равонии халқамон ва педагогикаи миллӣ бо дарназардошти имконоту тақозои замони муосир ва арзишҳои умумибашарӣ ба роҳ монем»*. Дар каломии Президент фароянди таълиму тарбият бо дарназардошти воқеияти муосир, талаботи замон ва арзишҳои умумиинсонӣ дар така бо суннатҳои педагогикаи миллӣ матраҳ шудааст. Яъне дар контексти ягонаи матни каломии роҳбари давлат таълим ва тарбият ҷун омиле арзёбӣ шудааст, ки аз тариқи он миллат ба бедории замир ё ҳудогоҳӣ мерасад. Роҳи ба даст овардани ин ҳадаф рушд ва тақомули ҳудогоҳии афроде аст, ки миллатро ташкил медиҳанд ва дар заминаи рисолати ба халқу Ватан содиқона хидмат намуданро дар ниҳоди хеш парвариш медиҳанд.

Эмомалӣ Раҳмон ҳангоми як сафараш ба Ҷумҳурии Ислонии Эрон ва тамошои маҷмаи меъмории Таҳти Ҷамшед таъкид карда буд, ки *«ҳатто ҳамаи харобиҳои баъди ҳазорсолаҳо боқимонда гувоҳи равшани онанд, ки аҷдодони мо чи гуна ба сатҳи баланди маданияти меъморӣ, шахрсозӣ, ободонӣ, наққошӣ ва пайкарсозӣ расида будаанд»*.

Системаи обгузаронӣ, ки Европа дар ҳамагӣ асри гузашта аз худ кард, ҳанӯз дуҷумин ҳазор сол пеш дар ин шахр аҷдодони мо сохта будаанд».

Таъкиди Президент бар он аст, ки ҳар миллате ба василаи таълим ва тарбият, фарҳанг ва мероси фикрӣ ва ақлӣ ҳудро ба наслҳои ҷадид интиқол медиҳад ва идеалҳо ва ормонҳои ҳаётиро ба онҳо илҳом медиҳад. Таҳсили тарбият иборат аст аз таҷҳиз ва парвариши зеҳнӣ, ҷисмӣ ва ахлоқӣ ва ҳадафи аслии он ба вучуд овардани мардону занони донишманд, корсоз, хушалоқ ва ватанпараст мебошад, ки ҳар кадоме шоистагии анҷом додани вазифа ва рисолаташонро ба тавре ки дархӯри мақом ва мубоқи шаъни инсон аст, доро бошанд.

Бад-ин тартиб ва бо таваҷҷуҳ ба андешаҳои педагогии Президент таҳсил ва тарбият василае бояд бошад, ки инсон бо ёрии он битавонад парвариши ахлоқӣ, ақлӣ ва ҷисмиро ба наслҳои нав интиқол диҳад, то ин ки онҳо тавонанд ормонҳои худро воқеӣ созанд.

Мо дар боло аз ифодаи бисёр равшан ва пурмаънии Президент *«педагогикаи миллӣ»* ёд кардем. Ин ишора ба он аст, ки мактаб бояд ба принципҳои асосӣ ва суннатии халқиву классикии омӯзишу парвариш, ба усулҳои миллии маънавияту ахлоқ така кунад, наслҳои навро дар асоси анъанасҳои неки ҳаёти маънавию фарҳангии тоҷикон тарбият намояд. Фақат *«одамони бомаърифат, мутахассисони варзидаву обрӯманд, хушалоқ ва дорои таваққури созанда масъулияти имрӯзу ояндаи ватанро ба ӯҳда гирифта метавонанд»*. Ҷунонки мебинем, Роҳбари давлат ин ҷо масъалаи ахлоқиро низ дар ҷои аввал гузоштааст. Яъне диққати Президент дар ин

маврид ба он нигаронида шудааст, ки тарзи таълиму тарбият бояд нав бошад, ҷанбаи одамият дар ҷараёни таҳсил набояд сарфи назар шавад. Ин дастур суҳанони Муҳаммад Иқболро ба ёд меорад, ки дар ин боб бо ҳасрат навишта буд: *«Оҳ! На фақеҳ аз ин ҳақиқат огоҳӣ дорад ва на мулло, ки ваҳдати фикр бидуни ваҳдати ахлоқ ноқис асту хом. Боре таҳсил ё таълим ва тарбият бояд дар бода амр пояи ахлоқи кӯдакро истеҳком диҳад ва модоме ки ахлоқи неқӯе барои кӯдак поягӯзорӣ нашуда бошад, ҳеҷ вақт ба мақсуди воқеии ҳудаиш ноил нахоҳад шуд»*.

Президент масъалаи тарбияти ахлоқиро ҳанӯз моҳи майи соли 1997 дар мулоқот ба ҷавонон ҷиддан ба миён гузошта, аз ҷумла таъкид карда буд, ки *«таъсири ахлоқ монанди ақлу фаросати инсонӣ ҳақду ҳудуд надорад»*. Ба ифодаи дигар, мушаххасоти асосӣ дар марҳилаҳои аввалияи зиндагии инсон поягӯзорӣ мешавад ва табиист, ки кӯдакестону мактаб дар тарбияти ахлоқ нақши муҳим ва муассире доранд. Вазифаи таълим ва тарбият дар он аст, ки ахлоқи кӯдакро дар қолабе бирезад, ки шакли писандида дошта бошад. Дар ин фароянд яке аз ҷузъҳои таҳзиби ахлоқ ва қамоли инсонӣ ба масъалаи ибрати таърих, ки низ як паҳлӯи он ифтихори ватандорӣ мебошад, вобастагӣ дорад.

Масъалаи тарбияти ватандорӣ ва ифтихори миллӣ дар каломии Президент нуктаҳои мушаххас дорад, ки иборатанд аз:

- бозгашт ба асли хеш ва асосатҳои фарҳангии суннатӣ;
- эҳёи фарҳанги миллӣ;
- эҳёи забон;
- эҳёи маънавият дар ҷомеа;
- таваҷҷӯҳ ба мероси гузашта ва нашру омӯзиши он;
- таъмини истиқлоли миллӣ бо таъмини истиқлоли фарҳангӣ.

Ҳайрулло Афзалов дар рисолаи пурарзишаш **«Эморгари фарҳанг»** навиштааст, ки *«яке аз самтҳои муҳими сиёсати фарҳангии давлати тозаистиқлоли Тоҷикистон ташаккули тафаккури бунёдкорӣ, тарбияи ифтихори миллӣ, барқарорӣи сулҳу ваҳдат дар ҷомеа ва ҳамдигарфаҳмии тамоми сокинони ҷумҳурӣ маҳсуб мешавад»*. Дар заминаи ҳидоятҳои Президент мо роҳҳои расидан ба ин ҳадафро ба воситаи таълим ва тарбияти дуруст ва самараноки шогирдони мактабҳо дар тавассути забон, адабиёт ва фарҳанги миллӣ амалӣ карда метавонем.

Таваҷҷӯҳи ҳоси Президент ба санаҳои пурифтихори таърихи миллат, таҷлили солрӯзи намоёндагони адабиёту илму фарҳанг, эътибори хоса ба рушди забони модарӣ ва ғайра танҳо ҳадафи боло бурдани сатҳи маънавияти ҷомеа ва таҳкими ҳисси ифтихори ватандорӣ ва худшиносии миллӣ мебошад. Дар ин замина барои омӯзгорони фанҳои забон ва адабиёти тоҷик, таърих ва дигар фанҳо низ суҳанронҳои роҳбари давлат дар маросими таҷлили Рӯзи забон, дар маҷлиси ботантана бахшида ба ҷашни 680-солагии олим ва мутафаккири бузурги Шарқ Мир Сайид Али Ҳамадонӣ, дар марқади Мирзо Абдулқодири Бедил, дар Соли бузургдошти тамаддуни ориёӣ, дар ҷашни Рӯдакӣ, дар маросими бошукӯҳи таҷлили ҷашни 2700-солагии шаҳри Кӯлоб, дар маросими ҷашни Наврӯзи Душанбе ва ғайра барои тарбияти хонандагон дар рӯҳияи ифтихори миллӣ ва ватандорӣ ҳидоятгар аст.

Консепсияи мактаби миллӣ усули ҳадафмандии милли таълиму тарбиятро барои ҳамаи фанҳо таъйид кардааст. Тарбияти ҳисси баланди ватандӯстӣ ва худшиносии ифтихоромезии миллӣ ҷузъи аслии раванди омӯзишу парвариш дар мактаби миллист. Ҳидоятҳои Президент дар ин замина ба хусус масъулияти омӯзгорони забон ва адабиётро меафзояд. Амалӣ кардани дастурҳои назарӣ ва амалии Президент дар роҳи таҳкими ифтихори миллӣ ва ҳисси ватандӯстӣ масъулияти омӯзгорони ҳамаи фанҳо, ба хусус фанҳои гуманитариро зиёд мекунад. Дар ҷараёни таълим ва тарбият ба роҳбарӣ гирифтани ҳидоятҳои Роҳбари давлат, пеш аз ҳама, ба ташаккули шахсияте, ки муборизи ғаъоли роҳи худшиносии миллӣ ва истиқрори сулҳу ваҳдати халқҳои кишвар бошад, мусоидат хоҳад кард. Устуворӣ ва абадияти фазои маънавӣ ва сиёсии ҷомеа аз бисёр ҷиҳатҳо ба амалӣ сохтани ҳамин ниятҳои пешвои миллат вобаста мебошад.

Асли адабиёт, ки маънавият аст ва маънавият ҷузъи ҳастии инсон аст, бинобар ин ҳам Роҳбари давлат мурочиат ба гузаштаи боифтихор ва сарнавишти ибратомӯзи фарзандони шарафмандии миллатро василаи муҳиме дар таҳкими ҳадафҳои миллӣ ва худшиносиву ҳудрасии насли ҷавон медонад. Иҷрои ин ҳадаф ба пешрафти миллат, шукуфоии кишвар ва устуворию бақои давлат мусоидат хоҳад кард.

Адабиёт ва забон ифодагари ҳастии миллат мебошанд. Беҳуда нест, ки Э. Раҳмон ба яке аз рисолаҳоиаш, ки ба масъалаи хувияти фарҳангии тоҷикон бахшида шудааст, унвони **«Фарҳанг ҳастии миллат»**-ро додааст. Дар ин замина суҳанони зерини Роҳбари давлат метавонад дар роҳи шинохти таърихи халқу кишвар барои омӯзгор роҳнамо бошад: *«Таърих гувоҳ аст, ки*

ҳалқи тоҷик аз қабри асрҳо то имрӯз симои миллии худро, пеш аз ҳама тавассути фарҳанг нигоҳ доштааст».

Аз ин мавқеъ забон ва адабиёт ҳадафҳои волеи ахлоқии миллиро дар тору пуди худ ҳифз кардаанд. Муаллими ин фанҳо барои дар асоси роҳнамоиҳои усулии Роҳбари давлат тарбият намудани хонандагон дар рӯи ватанпарастӣ ва худшиносӣ аз имкониятҳои ин ду фанни таълимӣ метавонад самаранок истифода барад.

Адабиёт:

1. Абдуллоев И. Ташкили корҳои методӣ, тақмили ихтисос ва баланд-бардории малакаи касбии омӯзгорон. – Душанбе, 2005.
2. Лутфуллоев М. Мактаб дар роҳи бозсозӣ. – Душанбе, 1990.
3. Лутфуллоев М. Тоҷикистони соҳибистиклол ва масъалаҳои тарбия. – Душанбе, 2005.
4. Раҳмон Э. Бозсозии низоми соҳаи маориф - тақозои замон. Суханронӣ дар маросими ҷашни 10-солагии рӯзи таъсисёбии Донишгоҳи славянии Тоҷикистону Русия, 25-сентябри соли 2006. – Дар китоби: Истиклолияти Тоҷикистон ва эҳён миллат. Ҷилди 7. – Душанбе: Ирфон, 2007.
5. Раҳмонов А. Нақши Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Ш. Раҳмонов дар инкишофи маорифи кишвар. – Дар маҷмуаи: Маорифи Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият. – Душанбе, 2006.
6. Раҳмонов Э. Маориф омилҳои муҳимтарин таҳкими давлат ва начоти миллат. – Душанбе, 2006.
7. Шукурзод А. Иҷрои қонун масулияти ҳамагон аст. \\\ Садои мардум, 7 январи соли 2011.

Калидвожаҳо: таълим, тарбият, консепсия, инсонгароӣ, қонуният, таъсир, мусбат, худшиносӣ, ҳадаф, фаъолият, фан, забон, адабиёт, ислоҳот, низом, маориф, давлат, техника, ватан, ифтихори миллий, оилаи солим, танзим.

Аннотация

МЕСТО ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Автор в этой статье проанализировал и исследовал истинное место образования и воспитания в концепции новой системы образования на основе работ лидера нации. В связи с этим, развитие национальной гордости и высокого чувства патриотизма высказали достойные мнения.

По мнению исследователя, национальная концепция образования и воспитания имеет национальный фонд, а его мозг-человечность. Это потому, что гуманитарий воспитывает человека в духе самосознания и самореализации. При этом исследователь на основе слов главы государства сделал логические выводы по рассматриваемой теме.

Ключевые слова: образование, воспитание, концепция, гуманизм, законность, влияние, позитив, самопознание, цель, деятельность, дисциплина, язык, литература, реформы, система, образование, государство, техника, Родина, национальная гордость, здоровая семья, регулирование.

Annotation

THE PLACE OF EDUCATION AND UPBRINGING DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

In this article, the author analyzed and explored the true place of education and upbringing in the concept of a new education system based on the works of the leader of the nation. In this regard, the development of national pride and a high sense of patriotism expressed worthy opinions.

According to the researcher, the national concept of education and upbringing has a national foundation, and its brain is humanity. This is because the humanities educates a person in the spirit of self-awareness and self-realization. At the same time, the researcher drew logical conclusions on the topic under consideration based on the words of the head of state.

Keywords: education, upbringing, concept, humanism, legality, influence, positive, self-knowledge, purpose, activity, discipline, language, literature, reforms, system, education, state, technology, Homeland, national pride, healthy family, regulation.

Маълумот доир ба муаллиф: Саидова Сабрина, магистранти соли дуҷуми кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоии факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 001011115

Роҳбари илмӣ: н. и. п., дотсент Ҷӯраев Ҳ.

Сведения об авторе: Саидова Сабрина, магистрантка второго курса кафедры методики начального образования педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 001011115

About the author: Saidova Sabrina, - 2st year master of the Department of Methods of Primary Education of the Pedagogical Faculty of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 001011115

Бобозода Илҳомҷон Абдушукур,
номзади илми биология, дотсенти кафедраи ботаника
Аюбова Нигина Зоҳирхоновна,
магистранти соли дуюми факултети биология

УСУЛҲОИ ПАРВАРИШИ БОДОМ ДАР ШАРОИТИ ТОҶИКИСТОН

Дар Тоҷикистон се намуди бодоми табиӣ мепоянд: *Amygdalus spinosissima*, *A. bucharica* Kozsh, *A. Vavilovii* M. Pop ва намуди чорум *A. Communis* 2 мебошад, ки дар боғҳо парвариш карда мешавад. Тухми ин намудхоро дар питомник кишт карда тағпайванд тайёр кардан мумкин аст. Намуди бодоми хордор (*A. spinosissima*) бодомча аз сабаби хор доштани пайвадкуни мушкилтар мешавад. Дар ин ҳолат фоизи сабзиши чашмакҳои пайвадӣ мешавад. Решаҳои ин тағпайванд ба хушки хеле тобовар буда, ба заминҳои оби мутобиқ намебӯшад. Решаашон патакреша буда, дар вақти канда ба ҷои дигар шинонидан осеб мебаронад ва суст мешавад. Дар вақти дар бодоми бухороӣ гузаронидани пайванд, гулкунӣ 7-9 рӯз пештар сар мешавад нисбат ба бодоми муқарарӣ ва шафтолу аз гуфтаҳои дар боло овардашуда маълум мегардад, ки ин намудҳои табиӣро ҳамчун тағпайванд дар боғҳои саноатӣ тавсия дода намешавад. Дар вақти ташкил кардани боғҳои ҷангали истифода бурдан мумкин аст С.М. Гулов (1998).

Бодом бо тухм ва ҳам бо роҳи пайвадкуни дар тағпайвандҳои гуногун афзоиш мекунад. Дар вақти бо тухм зиёд кардани бодом хусусиятҳои модариро гум мекунад. Бинобар ҳамин барои бунёди боғҳои саноатӣ аз тухм тайёр кардани ниҳолҳо тавсия дода намешавад. Ниҳолҳое, ки аз тухм мешавад, ҳатман аз (қаламчаи) навҳои беҳтарин пайванд карда шаванд. Дар шароити заминҳои лалмӣ, мелоратсияи ҷангал ниҳолҳое, ки аз тухми бодом мешавад, дар соли аввал решаи боқуввати ба чуқурии замин рафта, онҳоро аз хушкшавӣ нигоҳ медорад. Дар вақти дар заминҳои лалмӣ (камнам) шинонидани ниҳолҳо, решаҳои онҳо ба замин чуқур нарафта, фоизи бисёри онҳо хушк мешаванд. Навҳои пистаро барои бунёди боғҳои нави саноати одатан пайванд мекунанд. Тағпайванди навҳои беҳтарини бодом зардолу, олу, олуча, шафтолу намудҳои гуногуни бодоми табиӣро истифода бурдан мумкин аст. Зардолу решаи боқувват дошта дар замини оби хеле тез ва нағз мешавад, ба хушки тобовар нест. Бодоме, ки дар зардолу пайванд карда мешавад, дар соли аввал нағз сабзида аммо ҷои пайванд мустаҳкам намешавад, бинобар ҳамин ҷои пайванд дар натиҷаи омилҳои шомол мешикананд В. И. Запрячиева (1964). Инчунин тағпайванди фақат дар вақти мавҷуд набудани дигар тағпайвандиҳои истифода бурда мешавад. Шафтолу бо патакрешаи ба атроф пахншуда, ба намнокии хок нисбатан серталаб мебошад. Бодоме, ки ба шафтолу пайванд кара мешавад, растани қадпасти сабзида пас аз якчанд вақт нобуд мешавад.

Сабзонидаи бодоми табиӣ хордор (бодомча) хеле осон мебошад. Тухме, ки дар фасли зимистон кошта мешавад, баҳорон нағз мешавад. Дар заминҳои обӣ хеле тез мешавад, дар давоми сол ниҳолҳояш аз 35 то 52 см мешавад, ҳатто баъзеашон 80-97 см ва дар давоми 3-4 сол гулкунӣ сар мешавад. Барои ин парвариши ин талу теппаҳои ҷануб ва шимоли Тоҷикистон мувофиқ мебошад. Бодоми муқарарӣ *A. Communis*. Дар заминҳои хоки, санглох решааш тез сабзида дарозии реша дар чуқурии 5,5 м ва решаҳои паҳлугӣ 6,5-7 м мебошад. Як дарахти 15-20 солаи бодоми муқарарӣ решаҳои горизонталӣ дар масофаи 3 м 94,5%-ро ташкил менамояд, решаи вертикалӣ то 6 м мешавад. Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, дарахти бодом ба намнокии хок ва махсусан беоби дар натиҷаи мурури солҳо мутобиқ шудааст И. А. Бобозода (2022). Аз ин чунин ҳулоса баровардан мумкин аст, ки бодом растани гармидӯст буда, дар заминҳои камнам парвариш кардан мумкин аст (расми 1).

Дар заминҳои намнокиаш баланд ва хокш беҳосил бодом хуб намешавад. Дар шароити Тоҷикистон навҳои беҳтарини бодом Никитский 62, Диссертний, Ялтинский, ва Дрейк ба шумор меравад. Дар бодоми муқарарӣ *A. Communis* пайванд намудани навҳои беҳтарини саноатӣ бунёд карда мешавад.

Интиҳоби қитъаи замин дар вақти ташкил кардани гармхона аҳамияти калон дорад, чунки аз он сифати ниҳолҳо вобастааст. Барои гармхона бояд қитъаи замини ҳамвор интиҳоб карда шаванд. Замин бояд дар чуқурии 1,5-2 м ғизонокӣ серҳосил бошад. Ҷои интиҳоб карда шуда барои об додан бояд мувофиқ бошад ва аз шомолҳои хуноки зимистона, гармии тобигона муҳофизат карда шуда бошад. Тамоми сатҳи дохилии гармхона ба замин, аз хатҳо ва қисмҳо тақсим кара мешавад. Масоҳаташ аз 0,25 то 0,50 га. Ба ҳамин тариқ қисмҳое, ки ба як

қатор мавҷуд аст, бояд хатро ташкил намояд. Дар як замин якчанд хат мешавад. Паҳмии хат бо дарозии як қатори қисмҳо муайян карда шуда, аз 50 то 80 м қаторҳои қисмҳо нисбат ба хатҳо бо шакли перпендикулярӣ буда, баъд ба роҳ мебарояд. Мобайни қисмҳои, ки дар як хат мавҷуд аст, ба паҳни 2 м роҳ монда мешавад С.М. Гулов (1998).

Расми 1. Навбаи бодом бо мева.

Дар атрофии китъа ва хат 4-6м пахнаш роҳ барои техникаи коркарди замин лозим аст. Дар гармхонаи замини бодом чор китъа чудо карда мешавад, ки барои гузаронидани пайванд дар соли якум дар тағйивандҳо ва дар соли дуюм сабзонидани ниҳолҳо ва кандани онҳо мувофиқи нақшаи чорабиниҳо. Баъд дар ин китъаи замин тухми юнучка барои беҳтар намудани сохти хон кошта мешавад. Тайёр кардани замин ва сабзондани тақпайвандҳо. Майдоне, ки барои гармхона интихоб карда шудааст, то кишт кардани тухм ва шинонидани ниҳолҳои ҳосили бояд дар чуқурии 40-50 см чуфт карда шавад. Майдон бояд ҳамвор, сихмола карда шуда, ба қисмҳо чунин тақсим карда шавад, ки барои кишт кардани тухм дар моҳҳои ноябр, декабр тайёр бошад. Кишти тухм дар гармхона бояд дар моҳи ноябр январ гузаронида шавад. Тухмҳои, ки стратификатсия карда шудааст, дар моҳи март кишт карда мешавад. Пеш аз кишт шудгор карда ба воситаи каланди борик дар чуқурии 6-7 см дар масофаи 90-100 см аз якдигар дур ҷўяк мекашанд. Пас аз тайёр кардани ҷўякҳо дар чуқурии 6-8 см, масофаи 25-30 см тухми бодом кишт карда мешавад С.М. Гулов (1998). Агар дар тирамоҳ замин барои кишти тухми тайёр карда нашуда бошад, сиратификатсияи тухми гузаронида мешавад. Барои гузаронидани ин чорабинӣ яшики ҷуби ё залинро дар чуқурии 50 см кофтан лозим аст. Як қабат куми намнок, ки ғафсиаш то 5 см, як қабат тухми бодом гузошта мешавад (расми 2).

Дар натиҷаи таъсири намнокии кум ва ҳарорат аз 5 то 10 °C тухми аз навъ дар муддати 60-75 рӯз месабзад. Давраи беҳтарини стратификатсияи тухми бодом моҳи январ мебошад, бо мақсаде, ки тухми дар моҳи март кошта шавад. Дар моҳи ноябр, декабр стратификатсия кардани тухми бодом дар моҳи март сабзида, дарозии решаҷаҳояш 5-10 см дар вақти аз кум гирифтани тухм онҳо мешикананд. Инчунин дар вақти кишт кардани тухм. Дар ин ҳолат тухмӣ қариб 50% вазнинтар номувофиқ мешавад. Дар вақти фасли баҳор кишт кардани тухми стратификатсия карда нӯги решаҷаҳои борики онро мебуранд. Пас аз пайдо шудани майсаҳо дар давоми тобистон бо гармхона об монӣ мешавад, барои он ки дар вақти пайванд кардани намунаҳо дар моҳи август нағз нашъунамо карда ба пайвандкунӣ тайёр шаванд. Пас аз ҳар як обмонӣ барои нест кардани алафҳои бегона ва шикастани сафолак мобайни қаторҳоро мулоим кардан лозим аст. Дар вақти тайёр кардани тухми бодом муқарарӣ бояд ба ҳисоб гирифт, ки дар як киллогрмм ба ҳисоби миёна бояд 500 дона донаи бодом бошад. Навъҳои, ки донакаш хурд мебошад то 700-800 дона. Пеш аз шинонидани ҳасишҳо гармхона бояд ба он аҳамият додан зарур аст, ки беҳтаринҳои онҳоро чудо карда, саргарданаки реша аз 6,5 то 8 мм бошад. Нармаи кишти тухми ва шинонидани ҳасишҳо дар як ҷӣ аз 33 то 40 ҳазор доноро ташкил менамояд С.С. Калмыков (1960).

Расми 2. Меваи пухтарасидаи бодом

Шинонидани хассишҳо дар тирамоҳ гузаронида мешавад. Дар қаторҳо ба воситаи банд дар масофаи 30 см чуқуриҳо кофта ё ба воситаи меҳ чуқурӣ карда, хассишҳоро мешинонанд. Пас аз шинонидан атрофӣ ниҳолҳо саҳт карда шуда, об дода мешавад. Пас аз ҳар як обмонӣ заминро ҳатман мулоим карда, аз алафҳои бегона тоза кардан лозим аст.

Пайвандкунӣ яке аз усулҳои зиёд кардани растаниҳо ба шумор меравад. Вақте, ки дар вақти пайвандкунӣ пӯсти хассишҳо нағз чудо намешавад, як ҳафта пеш ҳатман об мондан зарур аст. Пеш аз гузаронидани пайванд тағпайвандро аз навдаҳои зиёдати бо қайҷии боғи тоза карда, баъд пайвадро гузаронидан лозим аст. Қаламчаҳоро аз навҳои решаки муайян кардашудаи серҳосил (растаниҳои модарӣ) тайёр мекунанд. Қаламчаҳоро чунин интиҳоб менамоянд, ки онҳо яқсола буда, муғчаҳои сабзиш нағз инкишоф ёфта бошад. Дар дарахтони ҳосилдиҳанда қаламчаҳоро дар охири моҳи июл ва аввали август тайёр кардан мумкин аст. Дар вақти набудани дарахтони модарӣ, қаламчаҳоро аз ниҳолҳои пайвадӣ, ки питомник 1-2 сола гирифта мумкин аст, ба шарте, ки ҳатман номи навъ муайян бошад. Дар ин ҳолат қаламчаҳо пеш аз моҳи сентябр месабзанд. Қаламчаҳои тайёркардари бандча-бандча баста, дар онҳо номгӯи навъҳоро навишта дар шароити хуноки торик ва аз чор ду қисми онро ба зерӣ куми намнок нигоҳ медоранд. Дар вақти гузаронидани пайванд хассишчаҳо дар зарфи махсуси обдор нигоҳ дошта мешавад С.С. Калмыков (1960). Пеш аз пайвандкунӣ танаи ҳасакиҳоро то гарданаки реша аз хок тоза мекунанд. Чашмакҳоро одатан аз мобайни қаламчаҳо интиҳоб менамоянд. Чашмакҳо бо як қисми борики чуби тана гирифта мешавад.

Пеш аз чашмакро тайёр кардан пӯсти ҳамвори ҳасакиро барои чашмак гузоштан мебуранд бо шакли ҳарфи те. Пас аз гузоштани чашмак онро аз ду тараф бо плёнкаи полиэтиленӣ маҳкам мебанданд, фақат чашмакро кушода мемонанд, пас аз гузаронидани пайванд, тахминан 10-12 рӯз ҳасакиҳои пайвандкардагиро аз назар мегузаронанд. Вақте, ки думчаи гули назди чашмакбуда ранги дигар гирифтааст, аз он гувоҳи медиҳанд, ки пайванд хушк шудааст ва аз нав пайванд кардан бо ҳамон навъ лозим аст. Дар вақти гузаронидани назорат (пас аз 10-16 рӯз) ҷои бастагии пайванд суст карда мешавад. Пас аз тамошудани қорҳои пайвандӣ нақшаи гармхона тартиб дода мешавад С.С. Калмыков (1960). Дар нақша миқдор ва ҷойгиршавии пайвандҳо, навъҳо қайд карда мешавад.

Гармхонаи соли дуюм. Дар фасли баҳор то пайдо шудани барг пайвандҳоро аз назар мегузаронанд. Ҳасакиҳое, ки пайванд карда шудааст, чашмакҳои пайванд сабзидаанд навад аз пайванд камтар боло будаи ҳасакиро (13-14 см) мебуранд. Пайвандакҳое, ки хушк шудан, дар фасли баҳорон бо ҳамон навъ аз нав пайванд мекунанд. Қаламчаҳоро дар моҳи январ, феврал мегиранд ва дар кум дар ҷойҳои хуноки нигоҳ медоранд М. Г. Пахомова (1961). Дар вақти сабзидани навдаҳо аз чашмакҳои пайванд кардашуда, барои осеб надиан ба ҷӯбчаи ҳасаки мебанданд. Дар вақти гузаронидани ингуна чорабиниҳо якбора тағпайвандиро аз ҳаргуна навдаҳои зиёдати тоза менамоянд, барои нағз сабзидани пайвандҳо. Вақте, ки навдаҳои пайвандӣ 55-66 см месабзанд, навад ҳасакиро тамоман эҳтиёткорона мебуранд ва ҷои буридагиро ранги рағанин мемоланд. Вақте, ки пайвандиҳо дароз мешаванд, атрофӣ онҳоро аз шохчаҳои зиёдати тоза мекунанд.

Буриш барои шакл додани ниҳолҳо дар гармхона гузаронида намешавад. Дар вақти дар боғҳо шинонидан, ингуна чорабиниро гузаронидан хеле хуб аст. Дар фасли тобистон замин

гармхонаро ба ҳолати агротехники хуб нигоҳ дошта, якчанд маротиба об медиҳанд. Дар вақти нағз нигоҳубин кардани ниҳолҳои пайвандӣ дар фасли тирамоҳ хеле хуб нашъунамо ёфта, 1-1,2 м дароз мешаванд С.С.Калмиков (1960).

Олимон ва мутахассисони ин соҳаи муайян кардаанд, ки ниҳоли пайвандии дузола дар вақти ба ҷои доими мувофиқи нақша шинонидан тез сабзида нағз нашъунамо мекунад. Вақте, ки ниҳоли пайванди сеозла шинонида мешавад, нисбат ба дузола суст месабзад, чунки решаи ниҳоли сеозла тез месабзад ва дар вақти канда ба ҷои дигар шинонидан решаҷаҳо осеб мебинанд (расми 3).

Расми 3. Растании бодом дар вақти гул кардан.

Одатан барои кандани ниҳолҳои пайвандӣ агар замин хушк бошад, об мемонанд ва дар охири моҳи октябр, саршавии ноябр онҳоро мекананд. Асосан ниҳолҳоро дасти ба воситаи бел ва дар гармхонаҳои калон ба востайи клучҳои махсус мекананд. Бояд дар ниҳолҳои кандашуда, решаҳои онҳо осеб набинанд, дарозии решаҳо 30-45 см ро ба ҳисоби миёна ташкил мекунад. Ниҳолҳои кандашуда бо навъҳои банд баста мефиристонанд. Агар ниҳолҳои пайвандӣ дар вақташ фиристода нашавад, онҳоро ба замин аз нав мепӯшонанд. Вақте ки ниҳолҳои кандагӣ дар муддати дароз нигоҳ дошта мешавад, онҳо барои хушк нашудани решаҳои онҳо об мондан лозим аст, дар вақти кандани ниҳолҳо бояд ҳар як навъи он дар бандҷаҳо қайд карда шавад. Кӯшиш кардан даркор аст, ки навъҳои он якҷоя нашаванд. Зироати бодомии саноатӣ монанди дигар зироатҳои мевадор, ки аз навъҳои тоза иборат буда, бо усули чимиш гардолуд мешаванд, тозагии навъро талаб мекунад. Аз навъҳои, ки номаълуманд ё навъҳои якҷоя шудааст, барои бунёди боғҳои саноатӣ тавсия дода намешавад М. Г. Пахомова (1961). Агар навъҳои иваз шуда бошад, навъҳои гардолуд кунанда маълум набошад, он гоҳ ҳосили дилхоҳро гирифтани хеле мушкил аст С.М. Гулов (1998). Барои бунёди саноатӣ бояд нағз доништан зарур аст, ки кадом навъ дар кадом минтақа, бо кадом гардолудкунанда тавсия карда шудааст.

Дар ноҳияҳои, ки бориш кам аст, шароити об монӣ мавҷуд нест, зироати бодом суст ё намесабзад. Дар заминҳои лалмие, ки дар онҳо бориш аз 450 мм кам нест, бодомро дар ҷои доимӣ сабзонидан, баъд барои пайванд кардан тавсия карда мешавад. Вақте, ки дар ҷои доимӣ тухми бодом кишт карда мешавд, решааш нағз месабзад ва дар соли дуюм ба чуқурии 2 м мерасад. Аз нав пайванд кардани навъҳои камҳосили бодомии муқарарӣ, бодомҳои табиӣ: бодомии бухорӣ, бодомча ва дигар намудҳои, ки дар қӯҳҳои Тоҷикистон, қисми болои Зарафшон, ҷанубу – шарқии қаторқӯҳи Ҳисор, қисми шарқии Тянь – Шон, дар он ҷойҳои, ки бодомзорҳои табиӣ мавҷуданд, барои гузаронидани ҷорабиниҳои агротехникӣ, гузаронидани пайвандкунӣ, ҷамъоварии ҳосил мувофиқанд, пайванд кардани онҳо тавсия карда мешавад И. А. Бобоев (2016).

Таҷрибаҳои олимони боғи ботаники Никитски ва стансияи таҷрибавии Кара – Кала нишон доданд, ки бодомии муқарариро ба навъҳои бодомии табиӣ пайванд кардан самараро хуб медиҳад. Барои ин дар фасли баҳорон қаламҷаҳои зимистонаро ва қаламҷаҳои тобистонаро дар фасли тобистон истифода мебаранд. Барои гузаронидани пайванд навдаҳои буттахоро бурида, ҷавон мекунанд. Дар натиҷа навдаҳои боқувват пайдо мешаванд, якто – дуто монда пайванд гузаронида мешавад С.М. Гулов (1998).

Исбот карда шудааст, ки дар дарахтони кӯҳна дар навдаҳои ҷавони он як сола, ду сола гузаронидани пайванд самараро хуб медиҳад. Дар фасли баҳорон растаниҳои

пайвандкардашударо аз назар мегузaronанд. Муайян карда шудааст, ки пайвандиҳо дар як сол як ва зиёда аз он месабзанд, баъзе навъҳо дар соли дуюм ба ҳосил медарояд.

Адабиёт:

1. Бобоев И. А. Растаниҳои субтропикии Осиёи марказӣ /Монография. – Душанбе, 2016. – 177 с.
2. Бобозода И. А. *Amygdalus bucharica* Korsh. ва аҳамияти он барои бунёди боғҳои нав дар шароити Тоҷикистони марказӣ. Душанбе, 2022. – С.30-34.
3. Гулов С.М. Боғдории субтропиқӣ. – Душанбе, Сарредаксияи илмии Энциклопедияҳои Тоҷикистон, 1998. – 136 с.
4. Запрягаева В. И. Дикорастущие плодовые Таджикистана. – М. ; – Л.: Наука, 1964. – С.593-599.
5. Калмыков С.С.Отдаленная гибридизация орехоплодных и некоторых других плодовых культур в Узбекистане. кн.: Отдаленная гибридизация растений и животных. – М. Колос, 1970. – С.198-199.
6. Пахомова М. Г. Миндали Узбекистана. – Ташкент: Изв. АН УзССР, 1961. – С.23-27.

Калидвожаҳо: бодом, усули парвариши, навъҳои беҳтарин, шароити, сабзии.

Аннотатсия

СПОСОБЫ ВЫРАЩИВАНИЯ МИНДАЛЯ В ТАДЖИКИСТАНЕ

В данной статье представлены данные о способе выращивания миндаля в Таджикистане. Вместе с тем установлено, что миндальное растение растет как семенами, так и путем прививки на разных стеблях. Натуральное миндальное растение способствует прививке лучших сортов, хорошо развивается во всех условиях Таджикистана, хорошо растет на безводных холмах и дает обильный урожай.

Ключевые слова: миндаль, способ выращивания, лучшие сорта, условия, проращивание.

Annotation

METHODS OF GROWING ALMONDS IN TAJIKISTAN

This article presents data on the method of growing almonds in Tajikistan. At the same time, it has been established that the almond plant grows both by seeds and by grafting on different stems. The natural almond plant promotes inoculation of the best varieties, develops well in all conditions of Tajikistan, grows well on waterless hills and gives a plentiful harvest.

Keywords: almonds, growing method, best varieties, conditions, germination.

Маълумот дар бораи муаллифон: Бобозода Илҳомҷон Абдушукур, номзади илми биология, дотсенти кафедраи ботаникаи факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 555559205

Аюбова Нигина, магистранти соли дуюми факултети биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Суроға: 734003, Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 121.

Сведения об авторах: Бобозода Илҳомджон Абдушукур, кандидат биологических наук, доцент кафедры ботаники факультета биологии Таджикский государственный педагогический университет им. С.Айни. Телефон: +992 555559205

Аюбова Нигина, магистрант второго курса факультета биологии Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Адрес: 734003, Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки 121.

About the authors: Bobozoda Ilhomjon Abduschukur, Candidate of Biological Sciences, Associate Professor of the Department of Botany of the Faculty of Biology Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Tel.: +992 555559205

Ayubova Nigina, a master's student of the second year of the Biological Faculty of Sadriddin Tajik State Pedagogical University at the present time. Address: 734003, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, Rudaki Avenue 121.

*Бобоҷонова Ҳафиза Абдусамодовна,
магистранти соли дуюми факултети математика ва информатика*

АСОСҲОИ МЕТОДИИ МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ ДАР ТАЪЛИМИ МАВЗУИ «ЧОРКУНҶАҲО»

Барои гузаштан ба муносибати босалоҳият дар таълим муҳим аст, ки шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии даврҳои гуногуни инкишофи ҷомеаи башарӣ ба ҳисоб гирифта шавад. Дар даврҳое, ки низомии синфӣ-дарсӣ ва шарҳӣ-аёнӣ ташаккул ёфта, ба куллаҳои баланди худ расида буд, шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангиву маърифатии одамон, арзишҳои дастовардҳои илму техника дар сатҳи дигар қарор доштанд. Масалан, аксари фаъолиятҳои истеҳсолот ба таври дастӣ сурат мегирифт, нақлиёт ва алоқа кам рушд карда буд, сарчашмаҳои ахбор хеле маҳдуд буданд. Зиёда аз он шахсеро босавод мешумориданд, ки ахбори зиёдеро аз бар карда бошад.

Ҷаҳонишавӣ ва ворид гардидан ба системаи ҷонаи таҳсилот ва талаботҳои системаи Балонӣ моро водор менамояд, ки сари ин масъала андеша ронем. Дар ин самт ақидаи олимони нисбат ба ворид намудани тағйирот ба таълими анъанавӣ вобаста ба шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ чунин аст:

1) Ба ақидаи Аткинсон Р. дар таълими анъанавӣ диққати асосӣ ба инкишофи хотир равона мешавад, на ба инкишофи тафаккур. Он ба ташаккули қобилиятҳои эҷодӣ, мустақилӣ, фаъолнокии хонандагон таъсири кам дорад. Илова бар ин миқдори ахбору маълумоти пешниҳодшаванда нисбат ба қобилият ва равандҳои азхудкунии он зиёд мебошад.

2) Вербитский А. А. чунин қайд намудааст: «Мундариҷа ва фаъолияти таълим ба гузашта нигаронида шудааст. Яъне, ахбор, маълумот, қоидаҳое, ки дар раванди таълим аз худ карда мешаванд, ба ҳаёти воқеӣ алоқаи ночиздоранд. Илова бар ин намуна, таҷриба ва ақидаҳои пешниҳодшаванда порчаи алоҳидаи замонро ифода мекунад. Ин боис мегардад, ки таълимгирандагон мавқеи худро дар ҷаҳонро ба замон муайян карда наметавонанд ва сатҳи ҳавасмандии хонандагон ба таълим хеле паст мегардад. Яъне онҳо наметавонанд, ки барои чӣ, қай ва дар қучо ин ё он донишро истифода баранд. Аксари таҷриба ва намунаҳои пешниҳодшаванда таҳаюлӣ буда, ба хонандагон имконияти таҳлилу баррасии масъалаҳоро фароҳам оварда наметавонанд, зеро рафтору ҳодисаҳо, қоидаву қонунҳо ба ҳаёти ҳозира мувофиқат намекунанд».

3) Болотов В. А. ва Сериков В. В. яқинд омилро нисбат ба камнуфуз шудани низомии кунунии таълим мавриди баррасӣ қарор додаанд. Ба ақидаи онҳо «тағйирот дар соҳаҳои иҷтимоӣ, иттилоотиву технологӣ боиси пайдо шудани фарҳангу маданияти нав гашта, дар он таҳсилоте, ки танҳо ба андӯштани дониш нигаронида шудааст, самаранокӣ ва мақсаднокӣ аз даст додааст. Айни замон бо боварии том гуфтан мумкин аст, ки низомии таълимии ба дониш нигаронидашуда ба бӯҳрони амиқ рӯ ба рӯ шудааст. Бӯҳрони мазкур яқинд сабаб дорад. Яке аз сабабҳо ба тағйир ёфтани моҳияти дониш ва таҷрибаи ҷомеа вобастагӣ дорад: айни замон ба даст овардани ахбор соҳаи муҳими фаъолияти касбии инсон гашта, асоси ҳама гуна истеҳсолоти муосирро ташкил медиҳад. Суръати нав шудани донишҳо бо тағйир ёфтани ислоҳоти дастгоҳҳои истеҳсолӣ баробар шудааст. Маҷрои бузургии ахборро, ки то мактабро ҳатм кардани хонанда кӯҳна мешавад, акнун дар ҷаҳонро ба барномаи таълим ҷой додан ғайриимкон аст. Таълим додани «маълумоти дақиқ» муҳим аст, аммо агар имконияти саривақт иваз кардани унсурҳои он фароҳам оварда нашавад, он гоҳ мо наметавонем хонандаро ба ҳаёт омода намоем. Сабаби дигари бӯҳрони низомии таълими ба дониш нигаронидашуда дар он аст, ки зарурати пур кардани хотираи кӯдакон бо ахбори барзиёд аз байн рафтааст, зеро маъхазҳои дигари нигоҳ доштани ахбор мавҷуданд. Ба хонандагон бояд тарзи истифодаи ин маъхазҳо омӯзонида шавад.»

Аз нигоҳи дигар, бо назардошти пешрафти илм ба назария ва принципҳои дидактикии таълим низ тағйироти зиёде ворид шуда истодааст, ки онро ба назар гирифтани зарур аст. Дар ин маврид ақидаи мавҷуд аст, ки ташаккули салоҳиятҳо дар алоқамандӣ бо таълими анъанавӣ ба роҳ мондан зарур аст. Айни ҳол муҳакиқони таълими босалоҳият бар он назаранд, ки роҳи ҷонаи ташаккули салоҳиятҳо тавассути гузориши проблема барои хонанда дар доираи мазмуни таълим вобаста ба ҳалли он дар вазъиятҳои гуногуни таълимию ҳаёти ба вучуд меояд. Яке аз методҳои маъмули он «таҳлилу вазъиятҳои мушаххаси таълимӣ» ном дорад, ки он дар

Муҳаккиқ

амалия ба принципи дидактикии таълим - алоқамандии назария бо амалия хеле наздикӣ дорад. Аммо дар таълими босалоҳият доираи фаъолияти ин принцип тағйир меёбад, ки онро Хуторской А. В. чунин дарҷ намудааст: «Муносибати таълим: аввал назария, сипас истифодаи он дар таҷриба роҳи ягонаи дуруст ба шумор намеравад. Принципи алоқамандии назария бо амалия роҳи алтернативиро дорад, яъне назария бо амалия алоқаманд намешавад, балки дар натиҷаи фаъолияти амалии хонандагон аз дарку тадбиқи онҳо бармеояд». Дар ҳолати муайян намудани мувозинати байни таълими анъанавӣ ва таълими босалоҳият, бо назардошти хусусиятҳои равонии хонандагон, бо мақсади ноил шудан ба натиҷаи зарурӣ ва ташаккули салоҳиятҳо оид ба ҳалли масъалаҳои назариявӣ ва амалии таълим зарур аст. Шумо метавонед дар омӯзиши маводи таълим ду самтро истифода баред:

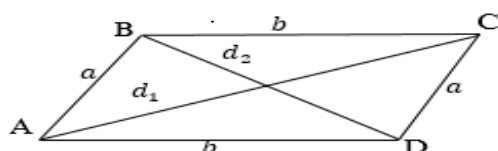
а) ба таври анъанавӣ: аз назария ба амалия (ба шарте, ки мароми хонандагонро дар раванди омӯзиши маводи назариявӣ таъмин карда тавонем);

б) ба воситаи муносибати босалоҳият: аз амалия ба назария (ҳамчун усули беҳтарин барои ба роҳ мондани раванди ташаккули салоҳиятҳо).

Ин вариантҳо бояд дар раванди таълим ҷойи худро дошта бошанд ва интихоби онҳо ба омилҳои зерин вобастаанд:

- 1) ба эътибор гирифтани имкониятҳои синнусолии хонандагон;
- 2) ба эътибор гирифтани хусусияти маводи омӯзиш;
- 3) ба эътибор гирифтани сатҳи рушди фаъолияти умумитаълимии хонандагон.

Муносибати метрики дар параллелограмм:

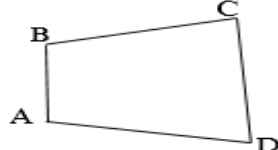
Суммаи квадратҳои параллелограмм ба
суммаи квадратҳои чор тарафаш баробар аст.
$$d_1^2 + d_2^2 = 2a^2 + 2b^2$$

Формулаҳои барои ҳисобкунии масоҳати чоркунҷаи барҷаста:

а) $S = S_{ABC} + S_{ACD} = S_{ABD} + S_{BCD} = S_{AOD} + S_{BOC} + S_{COA} + S_{AOP}$

б) $S = \frac{1}{2} AC \cdot BD \cdot \sin \alpha$.

|

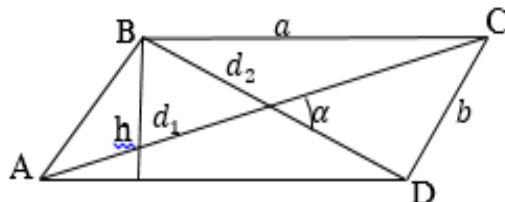
в). $S = p \cdot r$ (агар дар чоркунҷа давраи дарункашида кашидан мумкин бошад ва r — радиуси ин давра бошад).

Формулаҳои ҳисобкунии параллелограмм:

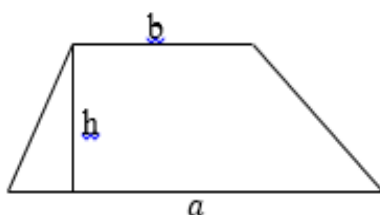
а) $S = a \cdot h$;

б) $S = ab \cdot \sin \alpha$;

в) $S = \frac{1}{2} d_1 \cdot d_2 \cdot \sin \alpha$.

Формулаҳои ҳисобкунии масоҳати трапетсия:

$$S = \frac{a + b}{2} \cdot h$$

Адабиёт:

1. Атанасян Л. С. Геометрия. Ч. I. – М.: Просвещение, 1973. – 259 с.
2. Атанасян Л. С., Базылов В. Т. Геометрия. Ч. I. – М.: Просвещение, 1986. – 388 с.
3. Гусак А. А. Пособие к решению задач по высшей математике. – Минск: Высшая школа, 1967. – 532 с.
4. Данко П. Е. и др. Высшая математика в упражнениях задачах. – М.: Высшая школа, 1980. – 418 с.
5. Методика преподавания математики в средней школы: общая методика. – М.: Просвещение, 1985. – 343 с.
6. Нугмонов М. Дарси муосири математика. – Душанбе, 2000. – 110 с.

Калидвожаҳо: *салоҳиятноқӣ, усули таълим, технологияи таълим, дониш, мафҳум, малака, маҳорат, қобилият, маҳорати омӯзгор, қобилияти омӯзгор, метод, теорема, секунҷа, чоркунҷа.*

Аннотация

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОМПЕТЕНТНОГО ПОДХОДА В ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА «КВАДРАТЫ»

Целью данной статьи является реализация грамотного подхода в процессе обучения математике. В нем содержатся компетентность и профессиональная компетентность учителя, педагогическое мастерство, педагогические способности, технология преподавания предмета, культура учителя. Статья достигла своей цели.

Ключевые слова: *компетентность, метод обучения, технология обучения, знание, понятие, умение, навык, умение, мастерство учителя, умение учителя, метод, теорема, треугольник, квадрат.*

Annotation

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF A COMPETENT APPROACH IN TEACHING THE SUBJECT OF «SQUARES»

The purpose of this article is to implement a competent approach in the process of teaching mathematics. It contains the competence and professional competence of the teacher, teaching skills, teaching ability, technology of teaching the subject, culture of the teacher. The article has reached its goal.

Keywords: *competence, teaching method, teaching technology, knowledge, concept, skill, skill, ability, teacher's skill, teacher's ability, method, theorem, triangle, square*

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобочонова Ҳафиза Абдусамадовна, магистранти соли дуюми факултети математика ва информатикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон номи Садриддин Айни. Телефон: +992 919335151

Рохбари илмӣ: профессор Нугмонов М.

Сведения об авторе: Бободжонова Ҳафиза Абдусамадовна, магистрантка второго курса факультета математики и информатики Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни. Телефон: +992 919335151

Научный руководитель: профессор Нугмонов М.

About the author: Bobojonova Hafiza Abdusamadovna, first-year master's student of the Faculty of Mathematics and Informatics of Tajik State Pedagogical University named after Sadrididdin Ainy. Phone: +992 919335151

Academic supervisor: professor Nugmonov M.

УСУЛҲОИ ТАРЧУМАИ МАЪМУНӢ ВА ТАҲТУЛЛАФЗИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМҲО (ВОХИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГӢ) ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА АНГЛИСӢ

«Забони тоҷикӣ дорои захираи хеле бойи калимаву таркибҳост. Як гурӯҳ калимаву таркибҳо сермаъно буда, вобаста ба ифодаи фикр яке аз маъноҳои он қорбасти мегардад, гурӯҳи дигар маъноҳои зиёд надоранд ва танҳо як-ду маъноро ифода мекунанд, бас, гурӯҳи сеюм ба ғайр аз маъноҳои аслии худ маъноҳои маҷозиро мефаҳмонанд. Аз ин рӯ, ҳангоми қорбасти калимаву таркибҳо барои ифодаи мақсади худ калимаи мувофиқ ва маънои муносиби онро бояд истифода кард, вагарна маънои ҷумла тағйир меёбад ё ин ки мақсади ғоянда ё нависанда ба таври возеҳ ифода намеёбад [1, с.13].

Омӯзишҳо нишон медиҳанд, ки паҳлӯҳои мухталифи маъно, ҳам асли ва ҳам маҷозии воҳидҳои фразеологӣ ҳамеша боиси хушобуранг баён ёфтани фикр мегарданд. Аз таҳлилҳо бармеояд, ки воҳидҳои фразеологӣ дар ҳарду забон истифода мешаванд, ва то дараҷае аз ҳамдигар тафовут ва умумиятҳо доранд. Ҳамин тафовут ва ё худ умумиятҳо ҳангоми тарҷума ба забони англисӣ ва ё худ баръакс ба мутарҷимон ҳамеша мушкилиҳоро пеш меорад. Аниқ сарфаҳм рафтани маънои асосии калима, маҷоз ва ё асл будани он, муродиф шудани он дар ҷумла дар аксар маврид нофаҳмиҳоро ба мутарҷимон ва ё худ забонмӯзон ба миён меоварад. Оид ба тарҷума ва илми тарҷума олимони забоншиносони гуногуни дунё ба монанди В. Гумболдт, А. Шмигел, А. Тайлер, А. В. Фёдоров, О. Каде, В. Н. Комиссаров, Ю. Найда, Ж. Вине, Л. С.Бархударов, А. Д. Швейтсер, Э. Муллоқандов, Б. Камалиддинов, М. Б. Нағзибокова, М. М. Мирзоева ва бисёри дигарон назария ва ақидаҳои гуногун пешниҳод намудаанд. Забоншинос Муллоҷонова З. дар ҳамин мавзӯ зикр менамояд, ки «мутарҷим бояд ҳамаҷуноне ба забони дигар тарҷума наояд, ки ба ҳонандаи дигар ҷи гунае ки асар дар нусхаи асл таассурот мебахшад ҳамон гуна таъсирпазир бошад» [1, с.13].

Аслан, дар тарҷума риоя кардани принципҳо ба монанди дуруст баён карда тавонистани фикри нусхаи асл, калимаҳои матни асло вусъат дода тавонистан, ҳонда шудани тарҷума ҳамаҷун матни асл, нигоҳ доштани услуби матни асл принципҳои асосӣ ба ҳисоб мераванд. Дар асари А. Тайлер «Принципҳои тарҷума» принципҳои зерин пешниҳод шудааст:

1. Тарҷума бояд пурра ғояҳои матни асло диҳад;
2. Услуб ва тарзи ифодаи тарҷума ба матни асл монанд бошад;
3. Тарҷума низ мисли матни асл осон ҳонда шавад.

Яъне, дар тарҷума бояд принципҳои мазкур ҳамаҷуноне риоя шаванд, ки ифодаи маълумотро бо ҷузъиётҳо, маъноҳои вожаҳои алоҳидаро таъмин карда тавонад, аниқтараш нусхаи саҳеҳи матни асл бошад [1;13].

Аслан, ҳангоми тарҷумаи ибораҳои фразеологӣ аксарияти фразеологизмҳои маъмул роҳи дурусти худро пайдо мекунанд, аммо дар баробари он усулҳои гуногуни тарҷума сабабгори истифода нашудани ҳамин вожаҳо дар забони тарҷумашаванда гардиданашон мумкин аст. Мушоҳида кардан мумкин аст, ки онҳо гоҳе тарҷумаи таҳтуллафзӣ, гоҳе тасвирӣ, ва то ҷое мутарҷимон кӯшиш менамоянд, ки дар забони тарҷумашаванда муродифи мувофиқ пайдо наоянд. Аслан, тарҷумаи вожа ё калима аз кӯшиши дар забони тарҷумашаванда ёфтани вожаи ҳаммаъноӣ он оғоз мешавад. Аксарияти калимаҳои забони тоҷикӣ ва ё англисӣ вожаҳои ҳаммаъноӣ худро дар ҳарду забон доранд. Дар назарияи тарҷума вожаи забони тоҷикиро, ки маъноаш ба ягон калимаи забони англисӣ наздик мебошад **мувофиқати вожагӣ ё мувофиқати луғавӣ** меноманд.

Воҳидҳои фразеологӣ дар забон маъноҳои ба худ хос доранд. Забоншинос Маҷидов Ҳ. қайд мекунад, ки ифодаи маъноӣ яклухти ба ҳиссаҳо ҷудонашаванда аз хусусиятҳои муҳими воҳиди фразеологӣ мебошад. Воҳиди фразеологӣ бо маъноӣ яклухт ва тобишу оҳангҳои фардӣ худ хели махсуси маъноро ба вучуд меоварад [1, с.13]. Дар мавриди тарҷумаи онҳо забоншинос Мирзоева М. М. зикр менамояд, ки «воҳидҳои фразеологиро бо фразеологизми забони тарҷумашаванда баргاردонидан лозим аст. Ин роҳи фразеологӣ тарҷума буда, тарҷумаи идеалӣ ҳисоб меёбад. Дар ҳолати ҷой надоштани муодили мувофиқ усули дигар роҳи ғайрифразеологӣ тарҷумаро ба қор мебаранд [1, с.13].

Дар сурати мавҷуд набудани ибораи фразеологӣ муродиф, мутарҷим маҷбур аст, ки муродифи наздик ба онро ҷустуҷӯ кунад. Аслан, ҷи тавре, ки зикр шуд се навъи тарҷумаи ғайрифразеологиро мушоҳида кардан мумкин аст.

а) Тарҷумаи луғавӣ (агар дар забони тарҷумашаванда муодили мувофиқ пайдо нашавад, ибора бо лексикаи аз ҷиҳати маъно наздик тарҷума мешавад);

б) тахтуллафзӣ (бо мақсади муайян кардани матлаби нависандаи асар, дар ҳолати пайдо накардани тарҷумаи он бо усулҳои дигар);

в) тасвирӣ (шарҳи воҳиди фразеологӣ ва муайян кардани мазмуни он барои хонанда) [1, с.13].

Дар забони англисӣ эквивалентҳои ибораҳои фразеологӣ метавонанд пурра ва ё қисмӣ бошанд. Эквивалентҳои пурраи фразеологӣ он эквивалентҳои тайёри забони англисӣ мебошанд, ки ба забони тоҷикӣ аз ҷиҳати маъно, сохтор, фасоҳат, тобиши услубӣ ва сохтори грамматикӣ бо ҳам мувофиқат мекунанд. Масалан, дар мисоли зерин ҳамин нуктаро дидан мумкин аст: *намаки замин – the salt of the earth; бо оташ бозӣ кардан – to play with the fire; бе оташ дуд нест – there is no smoke without fire* ва ғайра. Тарҷума бар заминаи эквиваленти қисмӣ, маънои онро дорад, ки ҳангоми тарҷума фасоҳат, обурани бадеии фразеологизмҳо пурра дода шаванд. Дар зерин ин истилоҳ бояд дар назар дошт, ки дар варианти пешниҳодшудаи тарҷума баъзе фарқиятҳо нисбати забони тоҷикӣ вучуд доранд. Яъне, ба тарҷумон ҳангоми тарҷумаи ибораи фразеологӣ сохтори забони он муҳим набуда, обурани он (яъне, маънои комил) муҳимтар аст. Эквивалентҳои ибораҳои фразеологӣ қисмиро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст. Ба гурӯҳи якум фразеологизмҳои дохил мешаванд, ки аз ҷиҳати маъно, рангорангии услубӣ ва ҳушобурани бо ҳам наздик мебошанд, аммо аз ҷиҳати узвҳои лексикӣ фарқ доранд. Масалан, дар ибораи зерин: **кӯҳҳои тиллоӣ/ситора ваъда додан – to promise wonders, to promise the moon** ва ғайраҳо. Гурӯҳи дууми онҳо аз ҷиҳати шумора, тартиби калимаҳо аз ҳамдигар тафовут дошта, аз ҷиҳати маъно, сохтори лексикӣ ва услуб мувофиқат мекунанд. Масалан: **Дар шаҳри кӯрон якчашма шоҳ аст. ~ Among the blind one-eyed is a king (фарқ дар шумора).**

Гурӯҳи сеюми фразеологизмҳо қариб бо ҳам ҷиҳатҳо бо ҳам мувофиқат мекунанд ба ҷуз тарзи ифода ва фасоҳат. Масалан, **кас нагӯяд, ки дӯғи ман турш аст – every bird likes its own nest** ва ғайраҳо [1, с.13].

Дар асари «Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик» оварда шудааст, ки «қисмати аз ҳама бузурги захираи воҳидҳои фразеологияи забонамонро ибораҳои фразеологӣ ташкил медиҳанд. Ибораҳои фразеологӣ бо вучуди он ки аз ҷиҳати миқдор қисми калони захираи фразеологияи забонамонро ташкил медиҳанд, фақат яке аз навъҳои воҳидҳои фразеологияи забонамон мебошанд» [1, с.18].

Яке аз хусусиятҳои хоси калимаҳои дохили ҳар як забон ин имконияти ташкил кардани ҳар гуна пайвастиҳо мебошад. Он пайвастиҳое, ки доимо ҳамчун намунаҳои тайёр истифода мешаванд ибораҳои рехта ва онҳое, ки доимо иваз шуда метавонанд пайвастиҳои озод меноманд. Аз ин рӯ ба тарҷумон ҳамеша лозим аст, ки ибораҳои рехтаи забони тарҷумашавандаро нағз донад, зеро онҳо ба нутқ хусусияти идиоматикӣ/мачозӣ медиҳанд. Масалан, намунаи пайвастиҳои озод: **девори оҳанин – iron fence, маззаи тез – testes bitter; инстинкти гург – wolf's instinct; пайвастиҳои рехта: иродаи оҳанин – cast-iron will; ҳазли тез – bitter irony; иштиҳои гург – voracious appetite** ва ғ. Дар аксар маврид дар тарҷумаи чунин вожаҳо усулҳои пайдо кардани эквивалент дар забони тарҷумашаванда истифода мегарданд. Яъне, ҳангоми тарҷумаи ибораҳои рехта муродифи мувофиқ ё тайёри забони дигар истифода мешавад. Дар сарчашмаҳои гуногун чунин роҳи тарҷумаро **эквиваленти зиёддошта** ном мебаранд. Дар ҳамин ҳол принсипи мазкур вайрон намешавад, агар ба забони тарҷумашаванда роҳҳои гуногуни ифода вучуд дошта бошад. Чунончӣ дар ибораи мазкур: **мусаллаҳшавии бошитоб, бо шитоб мусаллаҳ шудан – arms race ё худ arms drive.** Дар илми тарҷума методи компрессия (ба ибораи дигар амали фишурдан) ҳангоми тарҷума вучуд дорад. Ин усул ба таври кӯтоҳтар истифода бурдани маънои як забон аз ҳисоби истифодабарии унсурҳои аз ҷиҳати маъно боқувваттари забони дигар мебошад. Мафҳуми «компрессияи матн» аз рӯи ақидаи Швейсар А. Д. чунин таъриф шудааст: «Компрессияи матн – дигаргун сохтани матни асл бо мақсади ба шакли фишурдатар истифода кардани он мебошад. Фишурдани матн ба воситаи истифода накардани элементҳои зиёдании нутқ, элементҳое, ки аз контекст пурра дур карда шуда метавонанд ва ҳамчунин ба воситаи истифодабарии конструксияҳои фишурдатар ба даст оварда мешавад». Амали инверсия ин ҷойивазкунии баръакси калима ва ибораҳо нисбати тартиби муқаррарӣ мебошад. Вайрон кардани тартиби муқаррарии калима ва ё ибораҳо ба он оварда мерасонад, ки ин ё он қисми ҷумла барҷастатар нишон дода мешавад. Яъне, ҷумла маънои мушаххас ва иловагӣ мегирад. Мақсад аз истифодаи методҳои конкретикунонӣ ва куллобӣ амиктар тарҷума кардани маънои матни асл мебошад. Методи куллобӣ (куллӯӣ) муқобили методи конкретикунонӣ мебошад. Яъне, ба ҷои калимае, ки дар як забон маънои конкретиро дорад, дар забони дигар мо калимаеро интихоб мекунем, ки маънои умумитар

дорад. Дар тарчума бо мақсади шарҳи амиқтари ин ё он воҳиди лексикӣ ё ибора аз усулҳои васеъ намудани маъно истифода мебаранд. Яъне, тарҷумон барои худаш маънои ифодашударо амиқ мегардонад ва роҳҳои конкретитар ва аз ҷиҳати услуб беҳтарро пайдо мекунад. Масалан, дар ҷумлаи зерин: **There is something behind the throne greater than the King himself.** Дар пушти тахт **чизе** ниҳон аст, ки аз худӣ шох пурқудраттар аст.

Тарҷумаи комил: - Дар пушти тахт **шахсияте** ниҳон аст, ки аз худӣ шох пурқудраттар аст ва ғайра [4, с.83].

Чи хеле ки таҳлилҳо муайян мекунад, калимаҳо ҳаммаъно дар забон хело кам ҳастанд. Дар як маврид калимаҳои сермаъноӣ забон як эквивалент надоранд. Эквиваленти он метавонад маънои алоҳидаро дошта бошад. Масалан, вожаи **hand** – даст; 2) коргар, ёрдамчӣ; 3) ақрабаки соат; 4) маҳорат, қобилият; 5) гурӯҳ, даста (дар шакли ҷамъ); 6) иҷрокунанда; 7) самт, тараф, ҳолат; 8) сарчашма (маълумот ва ғ); 9) имзо, соядаст; 10) қанот, бол; 11) бозингар (дар қимор); ҳамчун феъл (verb): 1) **to hand** – додан, дароз кардан, аз даст ба даст додан; 2) **to hand** – фирисодан, равон кардан ва ғайра [2, с.13].

Аз рӯи таҳлилҳо бармеояд, ки ба маънои як калимаи забони англисӣ чанд вожаи забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад. Яъне, ҳамаи вожаҳои забони англисӣ дар забони тоҷикӣ якҷанд вожаҳои ҳаммаъно доранд. Ин намуди ҳаммаъногӣ **ҳаммаъногии мухталиф (вариантӣ)** номида мешавад. Масалан, вожаи **face** (рӯй) дар забони тоҷикӣ чанд тарзи ифода дорад: **рӯ (рӯй), рух, симо, намуд, рухсор, башара, лиқо, чеҳра, андом, суроб, афт, киёфа, тарх, ораз, узор** ва ғ. Тарҷума бо кӯмаки интиҳоби яке аз ҳаммаъноҳои қисмӣ лугавӣ яке аз роҳҳои маъмули тарҷума мебошад. Истеъдоди тарҷумон то дараҷае аз маҳорати ёфтан ва интиҳоб кардани ин ё он вожаи англисӣ, ки матн ба он мувофиқат мекунад, вобаста мебошад. Дар айни ҳол бояд дар назар дошт, ки вожаҳои ҳаммаъно на ҳама вақт дар фарҳангҳо оварда мешаванд ва онҳо мутарҷимонро қаноатманд карда наметавонанд. Аз ин рӯ мутарҷим наметавонад, аз вожаҳои додашуда аз нуқтаи назар услубӣ онро истифода барад. Дар ин сурат ба мутарҷим лозим аст, ки гурӯҳи ҳаммаъноӣ вожагиро дарозтар кунад. Баъзан аз дуруст зиёд кардани вариантҳои ҳаммаъно амиқ тарҷума шудани матни тарҷумашаванда вобаста аст. Дар ҳамин ҳол ба назар гирифтани ҳамбастагии вожаҳо зарур аст. Илова бар ин калима дар матни муайян метавонад маъноеро дошта бошад, ки доимӣ набуда балки маҳз дар ҳамин матн ҳамин маъноро ифода кунад. Аз ин сабаб, дар байни маънои матнӣ ва мантиқӣ доимо алоқае вучуд дорад ва мутарҷим бояд байни маъноҳои ин вожаҳо фарқ гузошта тавонад [3, с.18].

Адабиёт:

1. Азимова М. Воҳидҳои фразеологӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар шарҳи муқоисавӣ-топологи. – Хучанд: Меъроҷ, 2014. – 180 с.
2. Антрушина Г. В., Афанасьева О. В., Морозова Н. Н. Английская лексикология. – М.: Высш. шк., 2001. – 311 с.
3. Баракова М. Я. Английский язык для горных инженеров: Лексический минимум: Учеб. пособие для техн. вузов. – М.: Высш. шк., 1986. – 96 с.
4. Helen Kalkstein Fragiadakis All Clear! Idioms in Context. Boston, Massachusetts.

Калидвожаҳо: *мутарҷим, воҳидҳои фразеологӣ, эквивалент, тахтутлафз, тарҷума, услуб, мафъул.*

Аннотация

МЕТОДЫ ПЕРЕВОДА СОДЕРЖАНИЯ И ДОСЛОВНЫЙ ПЕРЕВОД ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ (ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ) В ТАДЖИКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье идёт речь о методах перевода фразеологизмов таджикского и английского языка. Автор высказывает свое мнения о правильных методах перевода фразеологизмов, значительные трудности перевода и сравнения фразеологии двух языков. Также она в литературе использовала работы таджикских и зарубежных авторов и подчеркнула какую роль играют фразеологизмы в процесс речи.

Ключевые слова: *переводчик, фразеологические единицы, эквивалент, дословный (буквальный), перевод, метод, пассивный.*

Annotation

METHODS OF CONTENT TRANSLATION AND LITERAL TRANSLATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN TAJIK AND ENGLISH LANGUAGES

This article deals with methods of translating phraseological units of the Tajik and English languages. The author expresses her opinion on the correct methods for translating phraseological units, significant difficulties in translating, also she compares the phraseography of two languages. She also used the works of Tajik and foreign authors in literature and emphasized the role of phraseological units in the speech process.

Keywords: *translator, phraseological units, equivalent, literal, translation, method, passive.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Холикова Шукрона Умедҷоновна, магистранти соли дуюми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 901104463

Рохбари илмӣ: номзади илмҳои педагогӣ, дотсент Худоева Х.

Сведения об авторе: Холикова Шукрона Умеджановна, магистрантка второго курса факультета английского языка и Восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 901104463

Научный руководитель: кандидат педагогических наук, дотсент Худоева Х.

About the author: Kholiqova Shukrona Umedjonovna, the second year master degree of the faculty English language and Eastern languages of the Tajik state pedagogical university named after Sadriddin Ayni. Phone number: +992 901104463

Supervisor: The candidate of pedagogical science, assistant professor Khudoieva Kh.

*Азимова Н. Н.,
магистранти соли аввали факултети забонҳои хориҷии
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров
Исмоилова Ш. К.,
магистранти соли аввали факултети забонҳои хориҷии
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров*

ИСТИФОДАИ МАВОДҲОИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ҶАРАӢНИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНҲОИ ХОРИӢИИ МАКОТИБИ ОЛӢ

Солҳои охир системаи маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба фазои ҷаҳонии таҳсилот нигаронида шудааст, аз ин рӯ сифати таълим дар заминаи мутабақати сатҳи хизматрасониҳои таҳсилот ба стандартҳо ва меъёрҳои ҷаҳонӣ баррасӣ карда шудааст. Имрӯз равияҳои системаи маориф барои афзалиятнок ба даст овардани чунин сифати таълим ва тайёр кардани мутахассисоне, ки онҳо дар бозори байналмилалӣ меҳнат рақобат карда метавонанд, нигаронида шудааст. Дар шароити муносибатҳои бозоргонӣ ва талаботи мураккаб ба мазмунӣ таълим, роҳҳои ташкили раванди таълим, бояд методҳои муосирро барои ташаккули сифат ва самаранокӣ ҷараёни таълими забонҳои хориҷӣ ҷустуҷӯ намоем [1, с.123].

Истифодаи васоити техникӣ яъне масъалаи татбиқ ва истифодаи маводҳои электронӣ дар раванди таълим ва тарбияи омӯзандагони забонҳои хориҷӣ тӯли даҳ соли охир диққати олимони хориҷӣ ва ватаниро ҷалб кардааст.

Баҳри ҳалли масъалаи мазкур чунин олимони барҷаста саҳми худро гузоштаанд: Г. Р. Громов, В. И. Гриценко, В. Ф. Шолохович, О. И. Агапова, О. А. Кривошеев, С.Пейперт, Г. Клейман, Б. Сендов, Б. Хантер, А. П. Ершов, А. А. Кузнецов, Т. А. Сергеев, И. В. Роберт, М. Лутфуллоев, И. Х. Каримова, Ш. А. Шаропов, Б. Алиҷон, Х. М. Сабури, С.Алиев, И. Х. Каримова, Ш. А. Шаропов, М. А. Абдуллоева, Х. М. Сабури, ва дигарон дарҷ гаштаанд.

Бояд қайд намуд, ки маводҳои электронӣ дар раванди таълими забонҳои хориҷӣ васеъ истифода бурда мешаванд. Аз таҳлилҳо ва мушоҳидаҳо бармеояд, ки омӯзандагони имрӯза таваҷҷӯҳи худро мунтазам ба маводҳои электронии муосир ҷалб менамоянд. Маводҳои электронӣ амсилаи раванди таълими аънанавиро ба таълимоти муосир тағйир медиҳанд. Дар замони муосир тамоми он дарсҳое, ки бо истифода аз маводҳои электронӣ гузаронида мешаванд, нисбат ба дарсҳои аънанавӣ бартарихӣ зиёд доранд [2, с.123].

Истифодаи маводҳои электронӣ дар раванди таълими забонҳои хориҷӣ яке аз воситаҳои асосии шавқманд гардонидани омӯзандагон дар раванди таълим мебошад. Маводҳои электронӣ барои инкишофи шахсияти на танҳо таълимгиранда, балки ба таълимдиҳанда мусоидат менамояд. Маводҳои электронӣ ба талаботҳои асосии ҳамаҷӯи инсон – муошират, мувоҳида, таълим ва худинкишофидиҳӣ кӯмак мерасонад.

Барои дуруст истифода бурдани воситаҳои таълим, тарбиятдиҳанда яъне омӯзгори забонҳои хориҷӣ бояд дорои маҳорати баланди техникӣ ва педагогӣ бошад. Инчунин омӯзгор бояд донанд, ки кадоме аз маводҳои электрониро дар раванди таълим истифода намояд ва самаранокӣ дар ҷараёни таълими забонҳои хориҷӣ таъмин гардад.

Агар омӯзгор дар раванди таълим ҳар чӣ зиёд аз маводҳои электронӣ истифода намояд, омӯзанда низ мавзӯи пешниҳодшударо дуруст ва хубтар дарк менамояд. Таълимдиҳӣ бо истифодаи маводҳои электронӣ дар ҷараёни таълими забонҳои хориҷӣ шакли интенсификации омӯзиш ба ҳисоб меравад. Истифода кардани видеоролиқҳои кӯтоҳ, матнҳои графикӣ бо замиаи расми ягон манзара ашӯҳо, вазъияту ҳолатҳои гуногуни диққати шунаванда яъне омӯзандагонро зиёдтар ба худ ҷалб мекунад ва ин боис мегардад, ки онҳо дар хотираи омӯзандагон муддати зиёд боқӣ мемонанд.

Истифодабарии маводҳои электронӣ барои ташаккули қобилияти зехнии омӯзандагони забонҳои хориҷӣ кӯмак мерасонад. Аз ин лиҳоз, рушди босуръати васоити техникӣ имконият додааст, ки тамоми муассисаҳои таълимӣ аз асбобҳои аёнӣ, компютерҳо, тахтаҳои электронӣ ва проекторҳо дигар таҷҳизоти замонавӣ истифода намоанд.

Бинобар ин, истифодабарии маводҳои электрониро дар раванди таълим ҳамчун як омилҳои муҳими ёрирасон ва идоракунадаи фаъолияти таълимӣ омӯзандагон арзёбӣ менамоем. Маводҳои электронӣ мустақилияти таълимро таъмин месозанд, барои сохтани ҳолатҳои ҳалталаб ёри мерасонанд, ба омӯзандагон имконияти бозидани нақш бо истифодабарии

технологияи муосир медиханд, дастрасӣ ба иттилоотҳои гуногунро медиханд ва ҳамчун восита барои натиҷабаш гузаштани дарси забонҳои хориҷӣ кӯмак мерасонанд. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки дар раванди дарсҳои забони хориҷӣ истифода намудан аз маводҳои электронӣ ба мақсад мувофиқ буда, фикрронии омӯзандагонро бештар мегардонад [2, с.123].

Сабабҳои қорӣ намудани маводҳои электронӣ ва усулҳои муосири таълим талаботи замони муосир мебошад. Чунин омилҳо имконият медиҳад, ки макотиби муосири олий ва миёна созем, самаранокии дарсҳои забони хориҷиро ба таври назаррас такмил диҳем ва раванди ба даст овардани донишро ба сатҳи олий расонем [5, с.12].

Дар замони муосир дар баробари дигар усулҳои анъанавӣ дар раванди таълим истифодашуда, мо бояд таъминоти барномавии фанҳои таълимӣ омилҳои зеринро истифода намоем:

- а) барномаҳо-воситаҳои таълимӣ;
- б) луғат ва роҳнамоҳо;
- в) видеодарсҳо;
- г) китобхонаҳои маъмулӣ ва электронӣ;
- д) бозиҳои компютери соҳавӣ ва ғайраҳо [2, с.90].

Талабот ба омӯзиши забонҳои хориҷӣ зерин таъсири рушди робитаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, тиҷоратӣ ва фарҳангии миёни давлатҳо ба вучуд меояд. Омӯзиши забонҳои хориҷӣ яке аз воситаҳои инкишофи тафаккури омӯзандагон мебошад.

Аз ҳамин лиҳоз, истифодаи маводҳои электронӣ дар омӯзиши забонҳои хориҷӣ ҳамчун воситаи ёрирасонии азхудкунӣ ва ташаккули сатҳи донишу малакаҳои омӯзандагон мебошад.

Барои ҷоннок намудани чараҳои таълими забонҳои хориҷӣ чунин омилҳо бояд ба инобат гирифта шаванд.

- навсозии муаррифии маводи таълимӣ, ки омӯзандагон таваҷҷӯҳдоранд;
- вижагиҳои мултимедие, ки аз ҷониби технологияҳои муосир таъмин карда мешаванд;
- иҷрои мустақилона ё дастаҷамъонаи фаъолияти тадқиқотӣ дар зимни гузориши вазифаҳои таълимӣ;
- самаранокии дарёфти маълумоти зарурӣ барои мақсадҳои таълимӣ;
- фарогирии вазифаҳои таълимӣ, ки ба талаботҳои фардии омӯзандагон ҷавобгӯ мебошанд.

Ҳамин тариқ, таълим дар муассисаи таҳсилоти миёна ва олий марҳилаи муҳимтарин ба ҳисоб меравад. Вазъи таълим дар замони муосир рисолаи бештари ҳамгироёнаро дар илм ва таҳсилот, дар амалӣ намудани таъминоти маводҳои электронӣ, аз ҷумла забонҳои хориҷӣ амалӣ менамояд.

Адабиёт:

1. Э. Раҳмон. Паёми асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Д., 22 декабри соли 2017.
2. Баракина Т. В. Некоторые методические аспекты обучения иностранному языку с использованием компьютера / Т. В. Баракина // Информатика и образование. 2006. №2. – С.65-74.
3. Бабинская П. К. Некоторые вопросы создания проблемных ситуаций в процессе обучения говорению на английском языке // Методика обучения иностранным языкам. Романское и германское языкознание. Вып. 3. – М., 1988. – 200 с.
4. Миролубов А. А. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. – Москва: Просвещение, 1967. – 504 с.
5. Мильруд Р. П. Обсуждение проблемы на уроке иностранного языка // ИЯШ, 1986, №4. – 140 с.
6. Пассов Е. И. Урок иностранного языка/ Настольная книга преподавателя иностранного языка / Е. И. Пассов. – М.: Глосса-пресс Феникс, 2010. – 640 с.

Калидвожаҳо: маводҳои электронӣ, омӯзиши забонҳои хориҷӣ, муассисаҳои таҳсилоти олий, тамоюлҳо дар системаи таълим, муҳити глобалии таълим, стандартҳои ҷаҳонии таълим, сифати таълим.

Аннотация

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ МАТЕРИАЛОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В ВУЗАХ**

Научная статья посвящена анализу современных тенденций в образовательной системе Республики Таджикистан. Особое внимание уделяется использованию электронных материалов в процессе обучения иностранным языкам в высших учебных заведениях. В статье рассматриваются изменения в системе образования, связанные с глобальной образовательной средой, и подчеркивается необходимость соответствия образовательных услуг мировым стандартам.

Цель исследования направлена на повышение качества образования и подготовку специалистов, способных успешно конкурировать на мировом рынке труда. Автор статьи предлагают современные методы организации образовательного процесса, акцентируя внимание на использовании электронных материалов. В результате исследования выявляются преимущества и новизна данного подхода в сравнении с традиционными методами обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: *электронные материалы, обучение иностранным языкам, высшие учебные заведения, тенденции в образовательной системе, глобальная образовательная среда, мировые стандарты образования, качество образования.*

Annotation

**USE OF ELECTRONIC MATERIALS IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN
LANGUAGES IN UNIVERSITIES**

This scientific article is dedicated to the analysis of contemporary trends in the educational system of the Republic of Tajikistan. Special attention is given to the utilization of electronic materials in the process of teaching foreign languages at higher educational institutions. The article examines changes in the education system associated with the global educational environment and emphasizes the necessity for educational services to adhere to international standards.

The research aims to enhance the quality of education and prepare specialists capable of successfully competing in the global labor market. The article's author proposes modern methods for organizing the educational process, with a focus on the use of electronic materials. The study reveals the advantages and novelty of this approach compared to traditional methods of teaching foreign languages.

Keywords: *electronic materials, teaching foreign languages, higher educational institutions, trends in the educational system, global educational environment, global education standards, quality of education*

Маълумот дар бораи муаллиф: Азимова Н. Н., магистранти соли аввали факултети забонҳои хориҷии МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров».

Исмоилова Ш. К., магистранти соли аввали факултети забонҳои хориҷии МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров».

Сведения об авторах: Азимова Н. Н., магистрантка первого курса факультета иностранных языков, Государственном образовательном учреждении «Худжандский государственный университет им. академика Бободжона Гафурова».

Исмаилова Ш. К., магистрант первого курса факультета иностранных языков, Государственном образовательном учреждении «Худжандский государственный университет им. академика Бободжона Гафурова».

About the authors: Azimova N. N., first-year master's student at the Faculty of Foreign Languages, State Educational Institution «Khujand State University named after Academician Bobodjon Gafurov».

Ismailova Sh. K., first-year master's student at the Faculty of Foreign Languages, State Educational Institution «Khujand State University named after Academician Bobodjon Gafurov».

*Мирзоахмедова М. М.,
магистранти соли аввали факултети забонҳои хориҷии
Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров*

РОҶ ВА УСУЛҲОИ ТАШАККУЛИ МАЛАКАИ ТАФАҲҲУМ ВА МУОШИРАТ АЗ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ДАР МАКОТИБИ ОЛӢ

Инкишофи малакаи тафаҳҳум ва муошират чун яке аз масъалаҳои мубрам дар таълими забони англисӣ боқӣ мемонад. Тафаҳҳум худ ифодаи фикр буда, дар заминаи муошират ба вучуд омада инкишоф меёбад. Бинобар ин таълими малакаи тафаҳҳум бояд ташаккули малакаи муоширатро бо забони хориҷӣ таъмин намояд. Малакаи тафаҳҳум барои ташаккули нутқи шифоҳӣ воситаи асосӣ ба шумор меравад. Олимон ва муҳаққиқон пайваста бо ин масъала машғул шуда, усули таълими нутқи коммуникативиро такмил медиҳанд, саъю кӯшиш ба ҳарч медиҳанд, ки роҳу усулҳои самарабахши таълими малакаи тафаҳҳумро пайдо кунанд.

Маълум аст, ки маданияти нутқ комилан ба муошират вобаста аст. Олими барҷаста З. М. Цветкова ин ақидаро ҷонибдорӣ намуда, фикру ақидҳои худро баён намудааст. Ба ақидаи ӯ, «барои ташаккули малакаи муоширатӣ муколама низ бояд истифода бурда шавад. Муколама ҷараёни суҳбат ё гуфтугӯи ду ва зиёда нафар мебошад, бинобар ин, дар доираи як амали нутқ ҳар як иштирокчи наметавонад қаблан нутқи диалогиро ба нақша гирад, «барнома» кунад, зеро суҳбати як ҳамсуҳбат бо ҳамсуҳбати дигар вобастагӣ дорад [18, с.12].

Мусаллам аст, ки барои таълими нутқи шифоҳӣ интихоб кардани пайдарпаи азхудкунии нутқи шифоҳӣ ва истифодаи маводи забонӣ, ки барои инкишофи забони англисӣ хос аст, баррасӣ кардан бамавридтар аст. Асосҳои лингвистии нутқи шифоҳӣ воҳидҳои забонӣ мебошанд. Қобили қайд аст, барои ташаккули малакаи муоширатӣ аз забони англисӣ пеш аз ҳама мулоҳизаҳои кӯтоҳро, ки дар машқҳои асосӣ барои нутқи шифоҳӣ хеле зиёд дида мешаванд, таълим дода мешавад. Дар раванди дарси забони англисӣ шиносӣ бо ибораҳои маъмул метавонад дар алоҳидагӣ аз вазъияти нутқ сурат гирад. Ин муқаррарот барои омӯзгор ниҳоят муҳим аст, зеро мақсади асосии ҷунин машқҳо дар хотира барқарор намудани робитаи мустақами байни эродҳое мебошад, ки аксаран ҳамчун ҷузъи ягонагии онологӣ пайдо мешаванд.

Дар раванди муошират вазъиятҳо якбора тағйир меёбанд ва ин тағйирёбии онҳо ҷавоби ғавриро талаб мекунанд. Аз ин рӯ, барои хотираи донишҷӯён матнро, ки бояд дар вақти зарурӣ кироат намояд, нақш қунонидан ғайриимкон аст.

Бинобар ин, бисёре аз методистон низ пешниҳод мекунанд, ки донишҷӯён барои инкишофи малакаи тафаҳҳум аз муколамаҳои кӯтоҳ, ки аз ҷор то шаш ҷумла иборатанд, истифода баранд. Таҷриба нишон медиҳад, ки азхуд намудани ҷунин муколамаҳо ғоиданок аст ва он бояд дар ҳамаи марҳилаҳои дарси забони англисӣ ҷоннок карда шавад.

Профессор Е. И. Пассов марҳилаҳои зерини корро доир ба нутқи шифоҳӣ пешниҳод менамояд:

1. Марҳилаи пеш аз матн, ки дар он дар раванди ташаккули малакаҳои лексикӣ ва грамматикӣ машқҳои шартӣ нутқи дараҷаи дуум микродиалогҳо (ду ё се маротиба такрор) таълим дода мешаванд.

2. Дар марҳилаи матн такрори ин микродиалогҳо метавонад васеътар шавад.

3. Дар марҳилаи пас аз матн (инкишофи маҳорати нутқ) мувофиқи ҳолатҳои пешниҳодшуда муколамаҳо ташкил карда мешаванд. Дар зермарҳилаи нутқи омодагӣ метавон аз муколамаҳои хурди намунавӣ истифода кард, аммо ин набояд ҳангоми таҳияи нутқи бетайёр анҷом дода шавад [15, с.131].

Шубҳае нест, ки системаи усулҳои гуногун боиси инкишофи нутқи муколамавии донишҷӯгон мегарданд. Ин система бояд дорои принципҳои таълими муоширати шифоҳӣ, дуруст интихоб кардани мавзӯ ва маводи забонӣ, ташкили онро бо назардошти шавқу ҳавас ва қобилияти донишҷӯгон дар бар гирад, машқ ва шаклҳои корро шакли муайяни дарси забони хориҷӣ пешбинӣ менамояд. Агарчи равиши пешниҳодшуда комилан мантиқӣ ва сохторӣ бошад ҳам, дар раванди амалияи татбиқ омӯзгор дар таълими умумии нутқ ба мушкилоти муайян дучор хоҳад шуд. Ҳамин тарик, дар қори Н. М. Гришелева эҳтимолияти дучоршавӣ ба мушкилоте, ки дар ҷараёни кор оид ба рушди малакаҳои нутқ ба миён меоянд, оварда шудаанд. Баъзе донишҷӯгон аз ҳарф задан ба забони хориҷӣ шарм медоранд, зеро онҳо аз хато содир

кардан тарсида, худро ба сарзаниши омӯзгор ва ҳамсинфон гирифтормекунанд. Донишҷӯгон доир ба масъалаи мавриди баррасӣ қарордошта чизе гуфтани надоранд, зеро оид ба ин масъала ба забони модарии худ маълумоти кофӣ надоранд. Дар шаклҳои кори дунафарӣ ва гурӯҳии донишҷӯгон аксар ба истифодаи аз забони модарии худ гузашта ба ғалатҳои зиёд роҳ медиҳанд [14, с.32]. Ба андешаи омӯзгорони ботачриба, мушкилоти таълими муколама ба донишҷӯён бо сабабҳои зерин рӯй медиҳад:

- захираи нокифояи луғат;
- надониستاني грамматика;
- нотавонӣ дар сохтани ҷумлаҳо;
- душворӣ дар тарзи таллафуз ҳангоми гуногун сухан рондан;
- набудани фантазия ва тасаввурот;
- ба худ шубҳа қардан, тарс аз сухан гуфтан;
- надониستاني ибораҳои гуфтугӯӣ.

Психологи рус И. А. Зимняя дар асари худ «Психология обучения иностранным языкам в школе», душвориҳои зеринро номбар мекунад:

- мушкилии эҳтиёҷоти табиӣ ба забони хориҷӣ;
- мушкилии муайян қардани мавзӯи сухан, яъне дар бораи чӣ сухан гуфтан;
- душвории муайян қардани мазмунӣ маъно, яъне чӣ гуфтан;
- мушкилии муайян намудани пайдарпайии мантиқӣ, восита ва усулҳои ташаккули фикр, яъне усули суханронӣ;

Барои ҳалли масъалаҳои дар боло зикршуда вай роҳҳои зеринро муайян мекунад:

- истифодаи усули кори гурӯҳӣ; истифода забони сода ҳангоми муҳокима;
- истифодаи дастурҳое, ки қоидаҳои иштирок дар суҳбатро муайян мекунанд;
- худдорӣ аз истифодаи забони модарии худ ҳангоми баҳс.

Ба андешаи методисти шинохта Вайсбурд М. Л., «бо истифода аз машқҳои сатҳи гуногуни фаъолшавӣ бо душвориҳое, ки дар раванди таълими нутқ ба вучуд меоянд, мубориза бурдан мумкин аст. Ин машқҳо ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: Тренинг (забонӣ, ғайри коммуникативӣ), дар асоси такрори ибораҳои нутқ мувофиқ ба мазмунӣ мавзӯ. Дар сурати иҷрои чунин машқҳо донишҷӯгон малакаҳои қорбурди сохторҳои алоҳидаи луғавию грамматикӣ ва ороиши фонетикӣ ба даст меоранд, то маводи забон ва нутқи пешниҳодшударо фаъол созанд. Машқҳои нутқӣ (вазъиятӣ, коммуникативӣ), ки дар рафти онҳо маводи забонӣ дар ҳолатҳои муайяни коммуникативӣ фаъол мешавад, ки ба осонтар мутобиқ шудани донишҷӯгон ва ба муоширати воқеӣ шомил шудани онҳо мусоидат мекунад» [9, с.16]. Чунин машқҳо барои дуруст қардани вазифаи коммуникативӣ ва сохтани баёниҳои нутқ, ифодаи муносибати шахс ба вазъияти додаи муоширати нутқ мусоидат мекунанд». Раванди муошират ҳамеша ба таври стихиявӣ муайян қарда мешавад ва аз вазъияте, ки дар он муошират сурат мегирад, вобаста аст.

Дар луғати методшиносон Е. Г. Азимов, А. Н. Щукина муоширати вазъиятивӣ чунин шарҳ дода шудааст: Муоширати вазъиятивӣ «Маҷмуи ҳолатҳое мебошад, ки дар он муошират амалӣ мегардад ва низомии гуфтор ва шартҳои ғайрисуханиӣ муошират бошад барои иҷрои амалии нутқ зарур ва кофӣ мебошанд» [2, с.25].

Ба ақидаи Н. И. Гез дар раванди таълим барои таълими нутқ «мушкилие, ки мунтазам ва дидаю доништа ба вучуд омадаанд, ба пайдоиши ангежа ва талаботи баён, ташаккули фарзияҳо, тахминҳо, фаъолшавии фаъолияти равонӣ мусоидат мекунанд» [13, 25].

Ба қараёни тафаккур қалб намудани шахс, ин ҳолатҳои проблемавӣ лаҳзаи ибтидоии иҷрои вазифаҳои эҷодӣ ва инкишофи тафаккури донишҷӯгон мебошанд. Инчунин дар хотир доштан лозим аст, ки дар раванди таълим хусусиятҳои фардии донишҷӯгон, аз қабili синну сол, дараҷаи дониши асосӣ, ҳислатҳои характерро ба назар гирифтани лозим аст, зеро чунин хусусияти донишҷӯ метавонад ба суръат ва сифати азхудкунии таълим таъсир расонад.

Гуфтори шифоҳӣ яке аз амалҳои душвортаринест, ки донишҷӯгон дар шароити ба таври сунъӣ ба вучуд овардани фазои забонӣ онро бояд аз худ кунанд. Барои бартараф қардани мушкилиҳо дар таълими нутқи гуфтугӯӣ Барышников Н. В. роҳҳои зеринро пешниҳод мекунад:

- Истифода аз кори гурӯҳӣ.
- Истифода аз забони сода ҳангоми муҳокима.
- Интихоби дақиқи мавзӯҳо барои муҳокима
- Истифодаи дастурҳое, ки қоидаҳои иштирок дар суҳбатро муайян мекунанд;
- Худдорӣ аз истифодаи забони модарии худ ҳангоми баҳс [4, с.14].

Барои бартараф намудани ин душвориҳо дар таълими нутқ методист-лингвист Е. Н. Соловьева низ як қатор роҳҳои имконпазиро пешниҳод мекунад:

- Эҷоди ҷазои иродаи нек ва эътиҳод бо мақсади кам кардани тарси ҳатоғӣ ва танқиди аз ҳад зиёд:

- Истифодаи манбаъҳои гуногуни ҳавасмандкунӣ дар қор (ангезаи мақсаднок, ҳавасмандгардонии муваффақият, минтақашиносӣ, эстетикӣ, асбобӣ):

- Эҷоди сатҳи кофии дастгириҳои мундариҷа, забон ва нақшаи нутқ дар ҳолате, ки донишҷӯгон чизе барои гуфтан надошта бошад ё аз забон ё воситаҳои нутқ маҳрум бошад [17, с.40].

Ба андешаи методисти дигар Вайсбурд М. Л., «он душвориҳое, ки дар раванди таълими нутқ ба вучуд меоянд, барои бартараф намудани онҳо бояд аз машқҳои сатҳи гуногуни ғайри коммуникативӣ, дар асоси такрори ғайрифаъолияти нутқ мувофиқ ба мазмуни мавзӯ аст. Дар сурати иҷрои чунин машқҳо донишҷӯгон малакаҳои грамматикӣ ва ороиши фонетикиро ба даст меоранд, то маводи забонӣ ва нутқи пешниҳодшударо ғайрифаъол созанд» [8, с.40].

Машқҳои нутқӣ (вазъиятӣ, коммуникативӣ), ки дар рафти иҷрои онҳо маводи забонӣ дар ҳолатҳои муайяни коммуникативӣ ғайрифаъол мешаванд, ба осони мутобиқ шудани донишҷӯгон ва ба муоширати воқеӣ шомил шудани онҳо мусоидат мекунад. Чунин машқҳо барои дуруст дарк кардани вазифаи коммуникативӣ ва баён сохтани нутқ, ифодаи муносибати шахс ба вазъияти нутқ мусоидат мекунад.

Ҳамин тавр, дар натиҷаи омӯзиши мушкilotе, ки наврасон дар раванди омӯзиши нутқ дучор меоянд, муайян карда шуд, ки ҳолатҳои проблемавӣ метавонад роҳи ҳалли рафъи ин мушкilot бошад, зеро онҳо ба хусусиятҳои психологию педагогии синну солӣ мувофиқат мекунад. Таҳлили таҷрибаи пешқадами омӯзгорони забони англисӣ нишон медиҳад, ки танҳо ба ҳам пайвастании таълими анъанавӣ ва проблемавӣ боиси инкишофи қобилияти забонии донишҷӯён мегардад.

Адабиёт:

1. Абрамов Н. А. Enjoy your English. Игры, скороговорки, загадки, анекдоты. - Р-на-Д.: Феникс, 2006. – 122 с.
2. Азимов Э. Г, Щукин А. Н. Теория и практика обучения языкам словарь. – М.: Русский язык, 2018. – 496 с.
3. Андреевская - Левенстерн Л. С. Методика преподавания французского языка в средней школе: Учебн. пособие для студентов пед. ин – тов. – М.: Просвещение, 1983. – 183 с.
4. Барменкова О. И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи // Иностранные языки в школе. 2005. № 3. – С.13-15.
5. Барышников Н. В. Использование аутентичных видеодокументов в профессиональной подготовке учителей иностранного языка // ИЯШ. 2006. № 4 – С.18.
6. Берстнев Г. И. Самосознание личности в аспекте языка // Вопросы языкознания, 2001. № 1. – С.22-23
7. Бим И. Л. Обучение иностранным языкам: поиск новых путей // Иностранные языки в школе. – 2003. № 1. – С.31-33.
8. Бим И. Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. – М., 2007. – 171 с.
9. Вайсбурд М. Л. Учеб. пособие для проведения спецкурса по обучению инояз. общению в системе повышения квалификации учителей. – Обнинск: Титул, 2001. – 147 с.
10. Винокур, Т. Г.. Говорящий и слушающий: Варианты речевого поведения ; Рос.АН, Ин-т рус.яз. – М.: Наука, 1993. – 171 с.
11. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М., 2001. – 163 с.
12. Гальскова Н. Д., Никитенко З. Н. О взаимодействии учителя и учащихся на уроке иностранного языка // Иностранные языки в школе. – М., 1981. № 1. – С.16-18.
13. Гез Н. И. Формирование коммуникативной компетенции как объект зарубежных методических исследований // Иностранные языки в школе. - 2005. № 2. – С.9-10
14. Гез Н. И. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М., 2002. – 184 с.
15. Гришелева Н. М. Коммуникативно-ориентированная работа над лексикой в процессе формирования умений диалогического общения: Автореф. дис.... канд. пед. наук. – М., 2005. – 27 с.
16. Крутецкий В. А. Психология общения и воспитания школьников. – М.: Просвещение, 1976. – 340 с.
17. Пассов Е. И., Кузовлева Н. Е. Урок иностранного языка. – М.: Феникс, Глосса-Пресс, 2010. – 321 с.

Калидвожаҳо: *малакаи фаҳмиш, муошират бо забони англисӣ, муассисаҳои таҳсилоти олӣ, таълими забони англисӣ, рушди малакаҳои муошират, нутқи коммуникатсионӣ, услухи таълим, услухи самараноки таълим, нутқи шифоҳӣ, тадқиқот дар соҳаи таълими забон.*

Аннотатсия

ПУТИ И МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ И КОММУНИКАЦИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ВУЗАХ

Данная научная статья посвящена проблеме развития навыков понимания и коммуникации на английском языке в высших учебных заведениях. Автор подчеркивает актуальность вопроса, отмечая, что развитие этих навыков остается приоритетным в контексте преподавания английского языка. В статье рассматривается связь между пониманием и общением, подчеркивается, что понимание служит выражением мысли и развивается в процессе общения. Особое внимание уделяется необходимости обеспечения формирования навыков общения на иностранном языке через обучение навыкам понимания. Автор подчеркивает, что эти навыки играют ключевую роль в формировании устной речи. В статье также отмечается постоянное внимание со стороны ученых и исследователей данной проблематике, их усилия по поиску эффективных методов обучения коммуникативной речи и навыкам понимания. В итоге, статья предоставляет читателю обзор целей и методов развития указанных навыков, а также подчеркивает их значимость в контексте обучения английскому языку в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: *навыки понимания, коммуникация на английском языке, высшие учебные заведения, обучение английскому языку, развитие навыков общения, коммуникативная речь, методика обучения, эффективные способы обучения, устная речь, исследования в области преподавания языков.*

Annotation

DEVELOPMENT PATHS AND METHODS OF ENHANCING UNDERSTANDING AND COMMUNICATION SKILLS IN ENGLISH AT HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

This scientific article addresses the issue of developing understanding and communication skills in the English language within higher education institutions. The author emphasizes the relevance of the topic, noting that the development of these skills remains a priority in the context of English language instruction. The article explores the connection between understanding and communication, highlighting that understanding serves as an expression of thought and evolves through the process of communication.

Special attention is given to the necessity of ensuring the formation of foreign language communication skills through the teaching of understanding skills. The author underscores that these skills play a crucial role in the development of oral proficiency. The article also notes the ongoing commitment of scholars and researchers to this issue, highlighting their efforts in finding effective methods for teaching communicative speech and understanding skills.

In conclusion, the article provides readers with an overview of the goals and methods for developing the mentioned skills, emphasizing their significance in the context of English language instruction at higher educational institutions.

Keywords: *understanding skills, English language communication, higher education institutions, English language instruction, development of communication skills, communicative speech, teaching methodology, effective teaching methods, oral proficiency, language teaching research.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоахмедова М. М., магистранти соли аввали факултети забонҳои хориҷии МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Гафуров».

Сведения об авторе: Мирзоахмедова М. М., магистрантка первого курса факультета иностранных языков ГОУ «Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова».

About the author: Mirzoakhmedova M. M., first-year master's student at the Faculty of Foreign Languages of the State Educational Institution «Khujand State University named after Academician Bobojon Gafurov».

*Абдуллоева Шукрона,
магистранти соли дуюми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ*

АҲАММИЯТИ ИСТИФОДАИ МАҚОЛАҲОИ РЪЗНОМА ДАР ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ ВА ХУСУСИЯТИ УСЛУБИИ ОНҲО

Салоҳияти ташаккулёфтаи коммуникативии забони хориҷӣ, дониш дар бораи хусусиятҳои иҷтимоӣ фарҳангии кишвари забонаш омӯхташаванда ҷиҳати ба таври фаъол ширкат намудани донишҷӯ дар муоширати байнифарҳангӣ аҳамияти калон дорад.

Кузнетсова М. В. қайд мекунад, ки салоҳияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ қобилияти бомуваффақият паймоиш кардан дар фазои фарҳангии кишварҳои забонаш омӯхташаванда ва инчунин, ҳисси боварӣ дар ҷомеаи нав тавассути дарки хусусиятҳои ин ҷомеа ро дар бар мегирад.

Бо вучуди ин, салоҳияти коммуникативии забони хориҷӣ ва салоҳияти иҷтимоӣ – фарҳангиро метавон тавассути мутолиаи адабиёти бадеӣ, маводи фолклорӣ, сарчашмаҳои интернетӣ ва алаҳусус рӯзномаҳо ва маҷаллаҳо ташаккул дод.

Адабиётро оид ба мавзӯ омӯхта, метавон гуфт, ки бисёре аз муаллифон (Н. С.Бурганова, И. А. Игдиева, А. Р. Бодулева, Т. С.Илина, О. Ф. Кирсанова ва ғайра) ба ин боваранд, ки маводи муассир барои таълими хониш маводи асл ба шумор мераванд.

Тарҷумаи калимаи англисии «authentic» ба забони тоҷикӣ «аслӣ, табиӣ ва ҳақиқӣ» мебошад. Матнҳои аслӣ ҳамон маводе ҳисобида мешаванд, ки дар ҳаёти воқеӣ дар кишварҳои истифода мешаванд, ки дар онҳо забони хориҷии омӯхташаванда забони давлатӣ ба шумор рафта, бо он муошират мекунад [4, с.716].

Кузнетсова М. В. маводи аслро маҳсули воқеии соҳибони забон тавсиф мекунад, ки барои мақсадҳои таълимӣ пешбини нашудааст ва вобаста ба талаботи хонандагон бо назардошти сатҳи забондонии онҳо мутобиқ карда нашудааст.

Бар асоси гуфтаҳои боло метавон баён намуд, ки рӯзномаҳо маводи аслии таълими хондан бо забони хориҷӣ мебошанд.

Рӯзномаҳо иттилооти иҷтимоӣ-фарҳангӣ барои муоширати муносиби байнифарҳангӣ доранд [1, с.7].

Рӯзномаҳо ба ҳавасмандгардонии донишҷӯён ба омӯзиши забони англисӣ таъсири мусбат мерасонанд. Ҳавасмандӣ ҳамчун унсuri асосии муваффақияти омӯзиш дар маҷмӯъ ва махсусан дар омӯзиши забони хориҷӣ баррасӣ мешавад. Маводи рӯзномаҳо барои баланд бардоштани ҳавасмандии донишҷӯён дар омӯзиши забони хориҷӣ кӯмак мекунад, зеро донишҷӯён эҳсос мекунад, ки онҳо забони воқеиро, ки берун аз синф истифода мешаванд, машқ мекунад [3, с.177].

Омӯзгор вазифадор аст, ки ба донишҷӯён хондани матнҳо, фаҳмидан ва дарк кардани мундариҷаи онҳоро бо сатҳи гуногуни воридшавӣ ба иттилооти дар онҳо мавҷудбуда таълим диҳад. Хатмкунандагон бояд малакаҳои хонишро бо истифода аз стратегияҳои мувофиқ вобаста ба ҳадафи хониш инкишоф диҳанд. Ва қор бо маводи аслии рӯзнома ба рушди тафаккури интиқодӣ ва фаъолияти универсалии омӯзишӣ дар донишҷӯён мусоидат мекунад.

Хоншиши рӯзномаҳо муҳиманд, зеро онҳо матнҳои намудҳо ва услубҳои гуногуни забонро дар бар мегиранд, ки дар сарчашмаҳои асосии англисӣ ва китобҳои дарсӣ ба осонӣ пайдо намешаванд. Мақолаҳои рӯзнома метавонанд неологизмҳо, воқеияти забоншиносии фарҳангӣ ва иқтибосҳоро дар бар гиранд. Дар рӯзномаву маҷаллаҳо шеърҳо ҳаҷв ва мақолаҳоро дар бораи филмҳои нав, ҳаракатҳои нави ҷавонон, маҳфилҳои варзишӣ, мусиқӣ ва санъатро пайдо кардан мумкин аст [6, с.92].

Ҳамчунин Гилманова А. А. қайд мекунад, ки дар мақолаҳои рӯзнома воҳидҳои зиёди лексикӣ ва синтаксисӣ мавҷуданд, ки ошноӣ бо онҳо захираи луғатро васеъ намуда, нутқи хонандагонро бойтар ва гуногунранг мегардонад.

Илова ба нашрияҳои даврии ҷопшуда, шумо метавонед гунаҳои онлайнии онҳоро истифода баред. Бояд гуфт, ки имрӯз нашрияҳои калон гунаҳои интернетии худро доранд. Мисли ҳама гуна рӯзнома, мавод дар гунаҳои онлайнӣ аз рӯи категория ҷудо карда мешавад. Дар байни онҳо «UK Politics», «Sport», «Opinion», «Culture», «Business», «Lifestyle», «Fashion», «Environment», «Tech», «Travel» ва ғайра маъмул мебошанд. Ҳамаи мавзӯҳои зикршударо

барномаи таълимии омӯзиши забони англисӣ фаро мегирад, яъне онҳоро метавон дар машғулиятҳои забони англисӣ ба таври васеъ истифода бурд [1, с.9].

Донишҷӯ инчунин метавонад аз нашрияҳои электронӣ барои интихоби мустақилона мақолаҳо мувофиқи меъёрҳои муайян истифода барад.

Инчунин, дар баъзе нашрияҳои электронӣ бахшҳои аз қабili «Шарҳҳо» ва «Мулоҳизаи ҷавобӣ» мавҷуданд, ки дар он донишҷӯ, масалан, метавонад андешаи худро дар бораи мақола баён кунад ё савол диҳад. Ин ба он мусоидат мекунад, ки ҳангоми мутолиаи нашрияҳои электронии хориҷӣ донишҷӯён таассуроте пайдо мекунанд, ки онҳо як ҷузъи як ҷомеаи калон мебошанд [1, с.9].

Дар рӯзномаҳо ба ғайр аз мақолаҳо сарлавҳаҳо низ мавҷуданд, ки баъзе хусусиятҳои луғавӣ доранд (истифодаи ихтисорот, номҳои хос, ташбеҳот, ибораҳои рехта, унсурҳои нутқи гуфтугӯӣ ва «луғати махсуси рӯзнома»), ки онҳо сарлавҳаҳо, расмҳо, зерсарлавҳаҳо барои суратҳо ва ғайраҳо мебошанд. Ҳамаи ин ҷузъҳои маҷаллаҳои даврӣ метавонанд дар таълими хониш дар марҳилаҳои пеш аз хониши матн, дар давоми хониши матн ва баъд аз хониши он самаранок истифода шаванд, ки онҳо малакаҳои таҳлилӣ ва хонишро инкишоф медиҳанд.

Ба ақидаи М. В. Федотова, Т. Н. Лиситсина, истифодаи матбуот ҳангоми омӯзиши забони хориҷӣ, бахусус забони англисӣ, аз марҳилаи таҳсилоти миёнаи умумӣ зарур ва мувофиқ аст, зеро хонандагон аллакай малакаҳои хонишашонро инкишоф додаанд ва он ба онҳо имкон медиҳад, он чизро, ки шумо мехонед, оид ба он андешаи худро баён кунед ва инчунин иттилооти ба даст овардашударо дар заминаи рӯйдодҳои ҷорӣ арзёбӣ кунед [Федотова, Лисицына 2014: 40].

Пеш аз сар кардани кор бо рӯзнома бо донишҷӯён дар бораи рӯзномасе, ки дар Тоҷикистон ва кишвари забонаш омӯхташаванда нашр мешаванд, суҳбат карда, онҳоро бо сохтори умумии рӯзномаҳо шинос намуда, сарлавҳаҳоро баррасӣ кунанд.

Азбаски мақолаҳои рӯзнома аз ҷиҳати мазмун, ҳаҷм ва мураккабии забон хеле гуногунанд, дар назди омӯзгор маводи зиёд барои хониш вучуд дорад ва омӯзгорро зарур аст, маводи аз ҷама шавқоварро барои мутолиа бояд интихоб кунад.

Ҳамин тариқ, бартариҳои истифодаи рӯзномаҳо ҳангоми таълими хониш аз инҳо иборатанд:

1. Матбуоти асл ва гунаҳои интернетии нашрияҳо иттилооти ҷорӣ, таҳлили рӯйдодҳои рӯзмарра, ки метавонанд барои донишҷӯён шавқовар бошанд, дар бар гиранд, масалан: мусоҳиба, тарҷумай ҳол, аксҳо, эълонҳо, таблиғ ва ғайра.

2. Мақолаҳои аслии рӯзнома маводи асл ва мутобиқнашуда мебошанд.

3. Дар матнҳои нашрияҳои даврӣ мавзӯ, жанр ва услубҳои гуногун мавҷуд мебошанд, ки бештари онҳо дар китоби дарсӣ мавҷуд набуда, ба сифати маводи иловагӣ ба таври васеъ истифода бурда мешаванд.

4. Имконияти дарк кардани иттилоот аз ҷониби донишҷӯён оид ба рӯйдодҳои ҷорӣ аз маводи рӯзномаҳо ба вучуд меояд.

5. Матбуоти даврӣ манбаи забони воқеӣ ва зиндаи англисӣ мебошанд.

Ба матбуоти даврии дар Британияи Кабир ва ИМА чопшавандаро мухтасар тавсиф карда, хусусиятҳои услубии рӯзномасе дида мебароем.

Рӯзномаҳои Британияи Кабир. Ба гуфтаи К. В. Примина, матбуоти муосири Бритониёро метавон ба ду гурӯҳ тақсим кард: рӯзномаҳои «босифат» ва таблоидҳо.

Ба сифати синоними «рӯзномаи босифат» ибораи «матбуоти хабарӣ» истифода бурда шудааст [8, с.279]. Ин матбуот ба табақаи миёна ва олии Британияи Кабир нигаронида шудааст.

Рӯзномаҳои «босифат» рӯзномаҳои андозашон калон ё ки васеъ (Broadsheets) мебошанд. Ба онҳо тарҳи катъӣ ва сарлавҳаҳои миёнаҳаҷм, инчунин шумораи ками суратҳо ва тасвирҳо хосанд.

Дар Британияи Кабир ҷунин нашрияҳоро метавон матбуоти босифат номид: «The Times», «The Guardian», «The Telegraph», «The Independent», «Financial Times».

Мо лозим донистем, мундариҷаи баъзе нашрияҳоро мухтасар тавсиф намоем.

The Times як рӯзномаи харрӯза аст, ки бори аввал соли 1785 нашр шудааст ва яке аз маъруфтарин рӯзномаҳои ҷаҳон аст.

Рӯзнома хабарҳои Бритониё ва рӯйдодҳои ҷаҳон, хабарҳои марбут ба тандурустӣ, сиёсат, иқтисод, варзиш, маориф, фарҳанг, илм ва технологияро дар бар мегирад. Нашрия гунаи

онлайн дорад, ки дар он ахбор низ ба бахшҳо тақсим шудааст. Рӯзнама инчунин нусхаи якшанбегии «The Sunday Times»-ро дорад.

Нашрияи бритониёии The Independent аз соли 1986 инҷониб нашр мешавад. Рӯзнама хабарҳои Бритониё ва ҷаҳонро нашр мекунад ва он нашрияҳоро дар бораи сиёсат, ҳукуки инсон, технология, фарҳанг, варзиш ва ғайра дар бар мегирад.

Дар сомонаи рӯзнама хабарҳо тахти сарлавҳаҳои: «Сиёсат», «Варзиш», «Санъат», «Ахбори Бритониё», «Ҷаҳон», «Саёҳат» ва ғайра паҳн карда мешаванд. Дар сомона аксҳо ва видеоҳои нашр мешаванд, ки рӯйдодҳои охири ҷаҳонро пешкаш мекунанд.

The Telegraph аз соли 1855 инҷониб нашр мешавад. Ҳадаф аз ин нашрия огоҳ кардани мардум аз рӯйдодҳои ҷаҳон аст. Дар ин рӯзнамаи босифат мисли дигар нашрияҳо ҳамарӯза мақолаҳо оид ба мавзӯҳои гуногун, аз ҷумла сиёсат, иқтисод, технология, варзиш, тандурустӣ, хабарҳои ҷаҳон, фарҳанг, мӯд, саёҳат ва матолиби дигар нашр мешавад.

Рӯзнама сомона дорад. Дар сомонаи рӯзнама ба ҷуз аз бахшҳои, ки мақолаҳо аз рӯи мавзӯ тақсим шудаанд, бахши видеои низ мавҷуд аст, ки дар он шумо метавонед ахбори наватариноро тамошо кунед.

Прими́на К. В. таблоидҳоро ҳамчун рӯзнамаҳои дорои андозаи хурд тавсиф мекунад, ки барои доираи васеи хонандагон пешбинӣ шудааст, ки паёмҳои ҳассосро бо тасвирҳои зиёд нашр мекунад [7, с.268].

Рӯзнамаҳои таблоиди Бритониё аз The Daily Mirror, The Daily Express, The Sun ва Daily Mail иборатанд. Онҳо рӯзнамаҳои маъмул ё оммавӣ мебошанд. Онҳо дорои доираи васеи сюжетҳо, намудҳои матн ва услубҳои забон мебошанд [7, с.269].

Тавре ки Д. А. Разоренов ва Ю. В. Акимцева қайд кардаанд, ба мақолаҳои таблоидӣ услуби гуфтугӯӣ, забони мардумӣ, сленг, луғати эмотсионалӣ ва образнок, воситаҳои забони баён (воситаҳои забони балоғату фасоҳати баён), унсурҳои зарофат, истехзо, пичинг сарлавҳаҳои ҳаяҷонбахш (пуртаъсир) ва мавҷудияти ақидаи шахсӣ хосанд.

Ба рӯзнамаҳои таблоидӣ сарлавҳаҳои калони тамоми қисмати болоии саҳифаи якумро дарбаргиранда, маводи мухтасар, саҳифаҳои равшану рангоранги пуртаъсир, сурату расмҳои ҳаҷмашон гуногун хос мебошад.

Хонандагони рӯзнамаҳои таблоидро ҳикояҳои ҳаёӣ ва мавзӯҳои ба худ ҷалб мекунанд, ки одатан дар байни ҳама маълум буда, аз ҷониби омма хуб муҳокима мешаванд. Ба навигариҳо ва воқеаҳои варзишӣ диққати калон дода мешавад.

Яке аз таблоидҳои маъмултарин Daily Mail мебошад. Рӯзнамаи мазкур аз соли 1896 нашр мешавад. Рӯзнама хабарҳои сиёсиро нашр намекунад, он бошад хабари ҳангомаомези ҷиноятӣ ва пурмочароро нашр менамояд. Ҳадафи рӯзнамаи Daily Mail аз мушкilotи тезтунди иҷтимоӣ дур кардани меҳнаткашон мебошад.

Рӯзнамаҳои Амрико. Матбуоти Амрико чун анъана ба аудиторияи маҳаллӣ нигаронида шудааст. Аксари рӯзнамаҳо дар дохили шаҳр ё иёлате паҳн мешаванд, ки дар он ҷо нашр мешаванд [5, с.119].

Рӯзнамаҳои USA Today, The Wall Street Journal ва The New York Times-ро метавон милли ҳисобид, аммо боқимонда рӯзнамаҳо хусусияти минтақавӣ ва маҳаллӣ доранд.

Ба гуфти В. А. Калягин, америкоӣён ба тиражи якшанбегии рӯзнамаҳо диққати махсус медиҳанд. Нашрияҳои рӯзи якшанбе одатан назар ба нашрияҳои, ки дар рӯзҳои корӣ нашр мешаванд, дарозтаранд. Инҳо акнун на танҳо рӯзнамаҳо, балки тамоми маҷмуаҳои ҷопӣ мебошанд, ки замимаҳои маҷалла ва алманахҳоро (маҷмуаи асарҳои нависандагони гуногун) дар бар мегиранд [5, с.122].

«USA Today» бузургтарин рӯзнамаи умумимилӣ ҳаррӯзаи кишвар аст, ки соли 1982 таъсис ёфтааст.

Рӯзнама ранга ҷоп карда шуда, дар он аз бисёр суратҳо, графикҳо, диаграммаҳо ва ҷадвалҳои истифода бурда мешавад. Сарлавҳаҳои рӯзнама хеле намоён буда, бо ҳарфҳои калон ҷоп мешаванд. Нашрия дорои сарлавҳаи таҳрирӣ мебошад. Рӯзнама аз бахшҳои асосии «Ахбор», «Пул», «Варзиш» ва «Ҳаёт» иборат мебошад. Рӯзнама барои сокинони Амрико пешбинӣ шудааст. Маводҳои кӯтоҳ ва бо забони сода навишта шудаанд, ки америкоӣёни одӣ бояд фаҳманд. Принсипи рӯзнама аз он иборат аст, ки ҳадди аксари ахборро бо шарҳу эзоҳи мухтасар пешниҳод мекунад.

«New York Times» яке аз қадимтарин ва бонуфузтарин рӯзнама дар ИМА аст. Рӯзнама аз соли 1851 нашр мешавад. Рӯзнама дар бораи ҳамаи воқеаҳои асосие, ки дар мамлакат ва берун

аз он ба амал меоянд, мақолаҳо чоп мекунад, инчунин дар бораи маданият ва ҳаёти шаҳр хабарҳо чоп мекунад.

Калягин Б. А., «The New York Times»-ро тавсиф карда, қайд мекунад, ки он на танҳо дорои саҳифаҳои иттилоотӣ мебошад, балки дар он гузоришҳои ҳаррӯза ва ҳафтаина оид ба фаъолияти соҳибкорӣ ва молия, маҷмуаҳои изҳорот ва андешаҳои танқидӣ ҷой дода мешаванд.

«The Wall Street Journal» рӯзномаи тичоратие аст, ки аз соли 1889 дар ИМА нашр мешавад. Ба рӯзнома чи аз ҷиҳати мазмун ва чи аз ҷиҳати ороиш кўҳнапарастӣ хос аст. Пештар дар рӯзнома суратҳои одамон не, балки танҳо расмҳои кашидашуда чоп карда мешуданд, ҳоло дар рӯзнома суратҳои ранга ва ҷадвалҳо низ чоп карда мешаванд.

Мисли дар Британияи Кабир, қариб ҳамаи рӯзномаҳои амрикоӣ сомонаҳои худро доранд, ки дар он маводи асосии электронӣ ҷой дода мешаванд.

Рӯзномаҳо ҳамеша маълумоти навтарини муҳими шаҳр, кишвар ва ҷаҳонро пешкаш мекунад. Вазифаи асосии рӯзнома аз он иборат аст, ки воқеаҳои имрӯзаро дар шакли кўтоҳ ҳарчи зудтар инъикос намояд. Маълумоти нашрияти даврии мазкур тавассути хабарҳои кўтоҳ, гузоришҳо ва мақолаҳо пешниҳод карда мешавад.

Чунон ки Н. В. Еремина ва В. В. Томин қайд мекунад, хусусияти хоси услубии рӯзнома дорои луғати гуногун будани он мебошад. Дар рӯзномаҳо дар баробари вожаҳои китобӣ вожаҳо ва ибораҳои гуфтугӯӣ, сленг ва дар баробари истилоҳот луғати нейтралӣ маҳрум аз ин ё он обурангӣ услубӣ ба таври васеъ истифода бурда мешаванд [2, с.140].

Примина К. В. хусусиятҳои зерини услуби рӯзномаро муайян мекунад:

- сарфаи забон, кўтоҳии баён ҳангоми мавҷуд будани иттилооти зиёд;
- истифодаи луғат ва ибораҳои рехтаи ҷамъиятию сиёсӣ;
- истифодаи тимсолҳо ва намунаҳои нутқии хоси услуби рӯзноманигорӣ;

- гуногунрангии жанрӣ ва истифодаи воситаҳои гуногуни забонӣ, истилоҳоти ба муаллиф хос ва инчунин луғати эмотсионалӣ ва образнок;

- омезиши вижагиҳои сабки рӯзноманигорӣ бо вижагиҳои сабкҳои дигар, масалан: илмӣ, тичоратӣ, адабӣ ва бадеӣ, гуфтугӯӣ, ки бо гуногунрангии мавзӯҳо ва жанрҳо муайян карда мешавад;

- истифодаи воситаҳои образнок ва ифодакунандаи забон ва воситаҳои синтаксисии услубӣ (саволҳои риторикӣ ва хитобҳо, баробарии сохт, такрор, инверсия ва ғ.) [7, с.268].

Зимни таҳлили ҷанбаи услубии рӯзнома, бахусус воситаҳои ифодаи забон Еремина Н. В. ва Томин В. В. ошкор намуданд, ки дар мақолаҳои марбут ба рӯйдодҳои сиёсӣ, олами ҳунар ва варзиш бештар истиораҳо мушоҳида мешаванд. Ташхисҳо, ба гуфтаи муаллифон, аксар вақт дар мақолаҳои сиёсӣ истифода мешаванд, дар ҳоле, ки сухан дар бораи муносибатҳои байни кишварҳои гуногун, инчунин дар бораи муносибатҳои шахсии одамон меравад. Ин обуранги махсуси эҳсосотӣ медиҳад ва раванди дарки муносибатҳои мураккаби сиёсиро, ки баъзан танҳо қоршиносони сиёсӣ мефаҳманд, осон мекунад.

Қисмати ҷудонашавандаи мақолаи рӯзнома аз тавсифҳои иборат аст, ки на танҳо барои инъикоси нуктаи назари муаллиф, балки ба ташаккули андешаи хонанда таъсир расонидан пешбинӣ шудааст. Тавсифҳое, ки дарҳол ба ҷашм меафтанд, манфӣ мебошанд. Муаллифон қайд мекунад, ки тавсифҳои ифодакунандаи баҳои манфӣ хеле зиёданд [2, с.142].

Сарлавҳаҳои рӯзнома бошад, дар саҳифаи рӯзнома баъзан бо ҳарфи калон чоп мешаванд, ки қисми зиёди саҳифаро ишғол мекунад. Ин барои ҷалби таваҷҷўҳи хонандагон ва инчунин ҷудо кардани мақола аз мундариҷаи он анҷом дода мешавад.

Маънои асосии сарлавҳа ифодаи идеяи асосии иттилоот мебошад.

Ба гуфтаи муаллифон, Н. В. Чигина, Е. И. Петухова, аксар вақт дар сарлавҳаҳо артиклҳо ва феъл-бандакҳо партофта мешаванд.

Дар сарлавҳаҳои рӯзнома махсусан аз жаргон ва дигар унсурҳои лексикӣ гуфтугӯӣ васеъ истифода шудааст. Ҳатто агар ҳуди мақола вазъиятро бо услуби маҳдудтар тасвир карда бошад ҳам, сарлавҳа бештар хусусияти гуфтугӯӣ дорад [2, с.139].

Киселева О. Н. матнҳои рӯзноманигорӣ баррасӣ намуда, қайд мекунад, ки онҳо нисбат ба матнҳои илмӣ аз лиҳози сохтор содатар мебошанд. Муаллиф чунин мешуморад, ки дар онҳо метавон ҷузъҳои сохтории умумӣ ба матнҳои рӯзномаҳои жанрҳои гуногун хосро ҷудо намуд. Мо тасмим гирифтем онро дар шакли ҷадвал пешниҳод кунем.

Ҷадвали 1. Сохтори матнҳои рӯзнома.

Жанри матни рӯзнома	Сохтор
---------------------	--------

Хабари рӯзнама дар жанри иттилоот	1. Матлаъ (ҷумлаи якум, чизи нав ва маълум иттилоъ дода мешавад, ҷавобҳо ба саволҳои чӣ?, кӣ?, дар кучо?, кай? дода мешаванд); 2. Қисмати асосӣ (иттилоот оид ба ин ё он рӯйдод ва далел; ҷавоб ба саволи барои чӣ? дода мешавад)
Хабари рӯзнама дар жанри гузориш	1. Саҳифаи аввал (хонандаро ба раванди воқеаҳои ба вуқӯ пазируфта истода ворид месозад); 2. Тавсифи гузориш (қисмати асосӣ: воқеаи ба вуқӯ пазируфта истода ва иштирокдорони онро тавсиф мекунад); 3. Хотимаи рӯзноманигорӣ (хулоса ва ҷамбасти воқеаи ба вуқӯ пазируфта истода ва додани баҳо ба он)
Хабари рӯзномаи навъи «шарҳҳо»	1. Ибтидо (фишурдаи аввал, ки дар он далел ё воқеаи шарҳ додашаванда хабар дода мешавад); 2. Қисмати асосӣ (шарҳи далел ва воқеа); 3. Хулоса (хулоса оид ба далел ва воқеаи иттилоъ додашаванда)
Хабари рӯзнама дар шакли ахбор (корреспонденсия)	1. Матлаъ (ҷавобҳо ба саволҳои чӣ? кӣ? дар кучо? ва кай?). 2. Бахши воқеият (ҷавоб ба саволҳои: чӣ тавр? барои чӣ?); 3. Хотима (хулоса оид ба воқеаҳо ва рӯйдоди тавсифшаванда метавонад давъват ва майлу хоҳиши ба хонанда нигаронида шударо дар бар гирад)

Ҳамин тавр, рӯзномаҳо дар Британияи Кабир ва ИМА востии ахбори оммаи анъанавӣ оид ба рӯйдоду воқеоти марбут ба масоили ҳаёти ҳаррӯза буда, ҳамеша ба мардум дастрас мебошанд. Мавзӯҳои нашрияҳои даврӣ хеле гуногунанд, ки онҳо метавонанд роҷъ ба тичорат, сиёсат, фароғат, омехта ва ғайра бошанд. Ба услуби рӯзнома истифодаи ибораҳои рехта, суҳанбозӣ, доираи васеи лексикаи забони адабӣ, истифодаи ҳама гуна воситаҳои ифоданоки забон, жанрҳои гуногун услубӣ дар матни он хос мебошад.

Мутолиаи маводи рӯзнома имконият фароҳам меорад, ки салоҳияти муоширатӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангии донишҷӯ бо забони хориҷӣ ба таври зарурӣ таҳаққул ёбад.

Адабиёт:

1. Вторушина Ю. Л., Шмелева К. В. Предпосылки использования электронных СМИ в процессе обучения иностранным языкам // Научный взгляд в будущее. – 2017. – Т. 2. № 7. – С.7-12.
2. Еремина Н. В., Томин В. В. К вопросу о стилистических особенностях английской публицистики в условиях кросс-культурного взаимодействия // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2014. – № 11 (172). – С.138-143.
3. Игдиева И. А., Бодулева А. Р. Обучение чтению газет на уроках иностранного языка // Инновационная наука. – 2017. – № 2-2. – С.176-179.
4. Ильина Т. С. Обучение чтению газет и журналов на уроке иностранного языка в средней школе // Молодой ученый. – 2014. – № 6 (65). – С.715-718.
5. Калягин Б. А. Характерные черты современной прессы США // Вестник Московского университета. Серия 10: Журналистика. – 2012. – № 3. – С.116-131.
6. Кротовская М. А. Использование аутентичных текстов газеты в процессе обучения английскому языку студентов управленческих специальностей // Материалы Афанасьевских чтений. – 2017 – № 1 (18) – С.91-94.
7. Примина К. В. Стилистика газетных материалов британских таблоидных газет // Вопросы методики преподавания в вузе: ежегодный сборник. – 2015. – № 4(18). – С.267-277.

8. Разоренов Д. А., Акимцева Ю. В. Лингвостилистические особенности качественной и популярной прессы Великобритании // Вестник томского государственного педагогического университета. – 2014. – № 2. – С.276-283.

Калидвожаҳо: *рӯзнама, хониш, салоҳият, сарлавҳа, жанр, мақолаи рӯзнама, лексика, вижагиҳои услубӣ, забони хориҷӣ, салоҳияти иҷтимоӣ-фарҳангӣ, салоҳияти коммуникатсионӣ, аҳамияти истифодаи мақолаҳои рӯзнама ва ғ.*

Аннотация

АКТУАЛЬНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГАЗЕТНЫХ СТАТЕЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ И ИХ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

В статье рассматривается важность использования газетных статей в обучении иностранному языку и их стилистические особенности. Также отмечается, что газетные материалы способствуют повышению мотивации студентов в изучении языка, потому что студенты чувствуют, что они практикуют реальный язык, который используется за пределами учебной аудитории. Кроме того в статье предлагается, что наряду с книжной лексикой в газетах широко используются разговорные слова и сочетания, сленг, наряду с терминологической и профессиональной лексикой – нейтральная, лишенная какой-либо стилистической окраски. Таким образом, для понимания газетных текстов необходимо знать их стилистические особенности.

Ключевые слова: *газета, чтение, компетенция, заголовок, жанр, газетная статья, лексика, стилистические особенности, иностранный язык социокультурная компетенция, коммуникативная компетенция, важность использования газетных статей и т. д.*

Annotation

THE IMPORTANCE OF USING NEWSPAPER ARTICLES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AND THEIR STYLISTIC FEATURES

The article discusses the importance of using newspaper articles in teaching a foreign language and their stylistic features. It is also noted that newspaper materials help to increase students' motivation in learning a language because students feel that they are practicing a real language that is used outside the classroom. In addition, the article suggests that along with book vocabulary, colloquial words and combinations, slang, along with terminological and professional vocabulary are widely used in newspapers – neutral words that have not stylistic coloring. Thus, to understand newspaper texts, it is necessary to know their stylistic features.

Keywords: *newspaper, reading, competence, headline, genre, newspaper article, vocabulary, stylistic features, foreign language, sociocultural competence, communicative competence, the importance of using newspaper articles, etc.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдуллоева Шукрона Дилшодовна, магистранти соли дуюми факултети забони англисӣ ва Шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 979776977

Сведения об авторе: Абдуллоева Шукрона Дилшодовна, магистрантка второго курса факультета английского языка и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: + 992 979776977

About the author: Abdulloeva Shukrona Dilshodovna, 2nd year master student at the Faculty of English and Eastern Languages of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Ayni. Tel.: +992 979776977

*Мирзоева Гулнора,
магистранти соли дуҷуми факултети забони англисӣ ва забонҳои Шарқ*

ТАЪЛИМИ ЭССЕИ ТАВЗЕҲӢ (EXPOSITORY ESSAY) БА ДОНИШЧӢӢНИ КУРСҲОИ ДУӢОМ

Яке аз роҳҳои самаранок ба роҳ мондани кори мустақилона аз фанни амалияи шифоҳӣ ва хаттии забони англисӣ чи дар макотиби таҳсилоти олии касбӣ ва чи дар макотиби таҳсилоти миёнаи умумӣ ин қорӣ намудани навиштани навъҳои гуногуни эссе аз ҷониби донишчӯён мебошад. Зеро яке аз методистони рус Стрежкова Е. В. дар мақолаи худ таҳти унвони «Навиштани эссе дар дарси забони англисӣ» зикр менамояд, ки «яке аз қисмҳои муҳими раванди таълим кори мустақилонаи донишчӯён мебошад, ки фаъолияти шахсии онҳоро дар бар мегирад ва яке аз намудҳои он, ки ба тақмили дониш ва малакаи забондонӣ мусоидат мекунад, навиштани эссе мебошад. Амалия исбот мекунад, ки донишчӯёне, ки малакаи хаттии худро мунтазам инкишоф медиҳанд, малакаи гуфторро зуд аз худ мекунад» [3, с.1462-1464].

Аз ин рӯ, таълими эссе ва навиштани он аз ҷониби донишчӯён муҳим буда, ҳамчун яке аз намудҳои кори мустақилонаи донишчӯ дар аз худ кардани дониши забонӣ ва сайқал додани малакаҳои нутқи хаттӣ ва шифоҳии донишчӯён ба забони англисӣ нақши муассир дорад.

Бо вучуди ин, мо тасмим гирифтем, дар мақолаи мазкур бархе аз стратегияҳои таълими эссеи тавзеҳиро, ки он ҳамчун яке аз намудҳои кори мустақилонаи донишчӯ ба аз худ кардани забон мусоидат менамояд, равшанӣ андозем.

Эссеи тавзеҳӣ гуфта он навъи иншои хурдero меноманд, ки барои иттилоъ додан, фаҳмонидан ва шарҳу тавзеҳи ин ё он аҳамияти масъалае навишта мешавад. Ба ибораи дигар матни чунин навъи эссе одатан мавзӯи муайяне мебошад, ки дар бораи он бо истифода аз далелҳо, маълумоти оморӣ, тавассути иқтибосоварӣ аз манобеи мухталиф навишта мешавад, яъне овардани далелҳо ҳангоми навиштани чунин навъи эссе назар ба эҳсосот, ки дар эссеи тасвирӣ (descriptive essay) истифода бурда мешавад, муҳим мебошанд. Он жанрҳои мухталифро дорост, ки онҳо метавонанд ҳисобот оид ба ҳаводис ва маълумоти гуногун, ки онҳо бадеӣ нестанд, бошанд.

Чун дар замони имрӯза малакаи навиштан яке аз малакаҳои калидӣ ба шумор меравад, навишта тавонистани навъи эссеи тавзеҳӣ муҳим мебошад. Тибқи талаботи барномаи таълими донишчӯён бояд ин навъи эссеро низ навишта тавонанд.

Стратегияи ягонаи таълими навиштани эссеи тавзеҳӣ вучуд надорад, балки муҳим аст, ки донишчӯ пеш аз навиштани эссеи тавзеҳӣ ба қадри кофӣ инкишоф ёбад ва омода бошад ва ё омода карда шавад.

Яке аз малакаҳои муҳим барои навишта тавонистани эссеи тавзеҳӣ ин малакаи ҳикоякунӣ мебошад. Ин он маъно дорад, ки малакаи ҳикоякунӣ (нақлкунӣ) ибтидои ин шакли навиштан аст, бинобар ин дар мактаби миёна ва дар курсҳои аввал машқ кардани нақл аз он шаходат медиҳад, ки донишчӯёни курсҳои дуҷум аллакай ин шакли навиштанро дар шакли аввалинаш машқ мекунад. Донишчӯён ҳанӯз аз давраи таҳсил дар дабистон ба навиштан оғоз мекунад, яъне баъд аз навиштани ҷумла ва параграф ба навиштани иншо мегузаранд. Аз ин рӯ, тавсия дода мешавад, ки онҳоро ташвиқ кунед, ки ҳама чизеро, ки дар мактаб омӯхтаанд, дубора нақл кунанд, зеро ин метавонад як қадами муҳим дар навиштани эссеи тавзеҳӣ бошад ва тарғибу ташвиқи он зарур аст.

Пешниҳоди матнҳои намунавӣ яке аз қадамҳои муҳим ҳангоми таълими эссеи тавзеҳӣ мебошад. Матнҳои намунавӣ имконият фароҳам меоранд, донишчӯён ин жанри эссе ва умуман сохтори онро дарк намоянд. Бархе аз намудҳои матнҳои намунавӣ силсилаи китобҳо, ки дар онҳо маълумот оид ба пухтупази таомҳо, махсули хунармандии бонувон ва мардон, варзиш ва ғайраҳо ҷой дода шудаанд ва инчунин матнҳои иттилоотӣ оид ба обу ҳаво, макони зисти ҳайвонот, ҳаводиси таърихӣ ва монанди инҳо мебошанд. Китобҳои дорои расмҳои гуногун яке аз роҳҳои ҷалби донишчӯён ба навиштани эссеи тавзеҳӣ мебошанд. Барои дарки сохтор ва мухтавои эссеи тавзеҳӣ ба донишчӯён як чадвали кӯмаккунада ҷиҳати дарки унсурҳои эссеи тавзеҳӣ метавон таҳия намуд.

Ба донишчӯён барои таҷриба кардани навиштани эссеи мазкур оид ба мавзӯҳои гуногун метавон вақти кофӣ ҷудо кард. Онҳо метавонанд фикрҳои мухталифро оид ба он чизе, ки менависанд, тасниф кунанд. Чунин машқҳо ва фаъолиятҳои пеш аз навиштан онҳоро водор

месозанд, онҳо интихобҳо ва ҳаводиси диққатҷалбкунанда ё ки аҷибро омода кунанд, то ки эссеи онҳо хонданбоб гардад. Ҳамин тариқ онҳо метавонанд аз иттилооти бисёр як маълумоти кучаки пурмухтаворо омода кунанд. Албатта, дигар фаълояти интерактивӣ, ки истифодаи онҳоро пеш аз навиштани эссеи тавзеҳӣ метавон тавсия намуд, ҳучуми зехнӣ, харитаи тафаккур ва пур кардани чадвали тортанак ва дигар фаъолияти интерактивӣ мебошанд, ки онҳо кӯмаки хуб барои бунёди андешаҳои беҳтарин дар эссе буда, барои шавқовар ва тибқи талабот навишта шудани он заминаи хубро фароҳам меоранд.

Қадами дигар навиштани сиёҳнависи эссе мебошад. Дар ин қадам аз донишҷӯён тақозо карда мешавад, ки сиёҳнависи аввали эссеи худро нависанд. Донишҷӯ ҳангоми навиштани сиёҳнависи аввали эссе дар давоми 5-10 дақиқа ҳамаи он андешаҳое, ки роҷеъ ба мавзӯ дорад, новобаста аз лиҳози пайдарҳамии баён дуруст ҳастанд ё на менависад. Навиштани сиёҳнависи аввали эссе нисбат ба сиёҳнависи дуюм, сеюм ва гунаи охирини эссе бидуни таъя ба ин ё он қоида сурат мегирад. Донишҷӯён метавонанд дар сиёҳнависи якум ҳамагуна ҳикоя, саволҳо ва мисолҳоро барои нишон додани андешаҳои худ ворид намоянд. Дар асоси сиёҳнависи аввал метавон фишурдаи (тезис) қомили эссеро, ки дар сарсухани он (яъне қумалаи охирини параграфи якуми эссе) меояд ва дар умум гунаи ниҳиин эссеро навишт.

Муайян кардани он, ки донишҷӯён оид ба чӣ эссе навиштанишон тасаввурот доранд ё на низ муҳим мебошад. Ба ибораи дигар таҳияи қумлаи охирини сарсухани эссеи тавзеҳӣ муҳим мебошад. Зеро он мазмун ва муҳтавои ҳамаи он қумлаҳои ҳовии мавзӯ, ки параграфиҳои эссе фаро мегиранд, дар бар мегирад, яъне «дар тезис ҳар як қумлаи ҳовии мавзӯ (ҳар як ақида) (topic sentence), ки дар параграфиҳо меояд, бо қалимаҳои алоҳида ё ин ки мазмунан пешниҳод карда мешавад»[1,с.78]. Он инчунин имқоният медиҳад, донишҷӯ ҳангоми навиштани эссе қадом қадамҳоро тай кунад, муайян намояд. Ҳамчунин нақшаи иншоро тибқи он метавон таҳия кард. Ҳамин тариқ, эссе дар асоси фишурда ва нақша навишта мешавад ва таҳрир ва тақмил дода мешавад.

Навиштани шарҳи муҳтасари маводи хондашуда ин эссеи тавзеҳӣ нест, балки шарҳи муҳтасар маводи аввалин барои эссеи тавзеҳӣ аст. Шарҳи муҳтасар ҳамаи он маълумоти муҳим ва муътамадро доро мебошад. Дар баъзе ҳолатҳо, донишҷӯ мазмуни чизи хондашударо дарк карда наметавонад, ки ин ўро дар роҷеъ ба мавзӯи мавриди назар эссеи тавзеҳӣ навиштан ноқом мегардонад. Кӯмак кардани онҳо дар мавриди дарки мазмуни асосии мавзӯ қабл аз навиштани эссеи тавзеҳӣ муҳим мебошад.

Стратегияҳои худназоратқунӣ ҳангоми навиштани эссе низ муҳим мебошад. Ин барои донишҷӯёни сатҳи забондонияшон заиф муҳим аст, то қори худро ҳангоми навиштан худ назорат кунанд. Он ба онҳо кӯмак мекунад, ки гузоштани ҳадафҳои мувофиқи навиштанро омӯзанд, истифодаи стратегияҳоро омӯзанд ва пешрафти худро тибқи диаграмма тавассути сабти унсурҳои гуногуни муқоиса назорат кунанд. Барои донишҷӯён барои таҳриба ва машқ намудани навиштан ва дарки стратегия бояд вақти қофӣ дода шавад.

Пешниҳоди кӯмаки забонӣ ба донишҷӯён низ аҳамияти қалон дорад. Кӯмаки забонӣ ҳангоми навиштан абзори муҳим барои муайян кардани ғояҳо, ки дар эссе қой дода мешаванд, ба шумор меравад. Ҳамчунин, истифодаи луғати таъсирбахш хеле мушкил мебошад. Аз ин рӯ, пешниҳоди луғати қалидӣ хели муҳим мебошад. Он бо роҳҳои гуногун амалӣ карда мешавад, аз қумла маърузаи қалимаҳои мураккаб ба донишҷӯён вобаста ба матнҳои муҳталиф ва қалб кардани онҳо дар мавриди истифода кардани онҳо ва истифодаи аёният ва роҳҳои гуногуни фаҳмонидани луғат чихати дарк шудани маънии қалимаҳо аз қониби донишҷӯён мебошанд.

Ҳамин тавр, донишҷӯён барои аз худ кардани навиштани эссеи тавзеҳӣ бояд мунтазам (ҳарчи бештар) оид ба ҳаводиси кунунӣ, мавзӯҳои рӯзмарра, маълумоти таърихӣ, маълумот оид ба қитобҳои муҳталиф ва ғайра эссеи тавзеҳӣ нависанд. Омӯзгорро зарур аст, ба донишҷӯёне, ки малакаи забондонияшон заиф аст, аҳамияти қиддӣ дода, ба онҳо мунтазам кӯмак намояд. Дар асоси ваъи иҷрои қорҳо аз қониби донишҷӯён омӯзгорро меболад стратегияи қорро бояд тағйир диҳад, то малакаи навиштани донишҷӯён тақмил ёбад.

Адабиёт:

1. Қомилов, М. М. ва диг. Семинари маҳсус аз фанни методикаи таълими забони англисӣ (дастури таълимӣ барои донишҷӯёни ихтисоси забони англисӣ)/ М. М. Қомилов ва диг. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2023. – 152 с.

2. Комилов, М. М., П. М. Комилова. Санчиши чандмархилавии эссе ва додани мулохизаҳои ҷавобии асоснок ба он/М. М. Комилов, П. М. Комилова//Маводи конференсияи байналмилалӣ. – Душанбе, 2023. – С.90-92.
3. Стрежкова, Е. В. Написание эссе на уроках английского языка/Е. В. Стрежкова//Форум молодых учёных. – 2018. - №12 (28). – С.1462-1464.

Калидвожаҳо: *эссе, эссеи тавзеҳӣ, тезис, сиёҳнавис, ҷумлаи ҳовии мавзӯ, стратегия, навиштани эссе, қўмаки забонӣ, ҳуҷуми зеҳнӣ, харитаи тафаккур ва ғ.*

Аннотация

ПРЕПОДАВАНИЕ АНАЛИТИЧЕСКОГО ЭССЕ ДЛЯ СТУДЕНТОВ ВТОРОГО КУРСА

В данной статье говорится о структуре аналитического эссе, важности его преподавания, некоторых методических рекомендациях по преподаванию аналитического эссе, а также некоторых знаниях и умениях, которые студенты должны усовершенствовать перед написанием этого эссе. Также в статье определены некоторые действия, которые должен предпринять студент перед написанием аналитического эссе и во время его написания.

Эта статья рекомендуется к прочтению широкому кругу студентов, магистров и других исследователей, заинтересованных в преподавании различных типов эссе по английскому языку.

Ключевые слова: *эссе, аналитическое эссе, тезис, черновик, тематическое предложение, стратегия, написание эссе, языковая помощь, мозговой штурм, интеллект-карта и т. д.*

Annotation

TEACHING EXPOSITORY ESSAY FOR SECOND YEAR STUDENTS

This article speaks about the structure of the expository essay, the importance of teaching it, some guidelines for teaching the expository essay, and some of the knowledge and skills that students should improve before writing this essay. The article also identifies some steps that a student should undertake before writing an expository essay and during its writing.

This article is recommended for reading to a wide range of students, master students and other researchers interested in teaching various types of essays in English.

Keywords: *essay, expository essay, thesis, draft, topic sentence, strategy, essay writing, language support, brainstorming, mind mapping, etc.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Мирзоева Гулнора, магистранти соли дуёми факултети забони англисӣ ва забонҳои шарқи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.

Рохбари илмӣ: н. и. ф., дотсент Комилов М. М.

Сведения об авторе: Мирзоева Гулнора, магистрантка второго курса факультета английского языка и восточных языков Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айна.

About the author: Mirzoyeva Gulnora, 2st year master student at the Faculty of English and Eastern Languages of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriiddin Ayni.

ТАШАККУЛИ МАЛАКАИ ТАЛАФФУЗ БО ИСТИФОДА АЗ ВОСИТАҲОИ ТЕХНИКИИ ТАЪЛИМ ДАР МАҶУЛИЯТҲОИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Материяи овозӣ унсури аввалиндарачаи нутқ буда, маҳорати шунавой-талаффузкунӣ дар асоси тамоми намудҳои ғаёлияти нутқӣ қарор мегирад. Аз ин рӯ, қор аз болои талаффузи хонандагон аз дарсҳои аввали марҳилаи аввал оғоз шуда, баъдан то тамоми курси таълими забони хориҷӣ паҳн мешавад. Барои инкишоф додани малакаҳои гуфтор, гӯш кардан, навиштан ва хондан, шумо бояд на танҳо қобилияти талаффузи овозҳои мувофиқро дошта бошед, балки инчунин донед, ки онҳо дар калимаҳо чӣ гуна муттаҳид мешаванд ва пас аз он чӣ гуна ин калимаҳо дар як ҷумла якҷоя мешаванд.

Дар муҳити табиӣ забон, ин ҳамзамон руҳ медиҳад. Дар муҳити ғайризабонӣ, дар дарси забони хориҷӣ бояд ба ташаккули малакаҳои талаффузкунӣ аҳамияти ҷиддӣ дода шавад. Маҳорати фонетикӣ ба ду гурӯҳи калон тақсим кардан мумкин аст: ритмӣ-интонатсионӣ ва шунавой-талаффузӣ. Маҳорати ритмӣ-интонатсионӣ дониши задагузорӣ ва интонатсионии ҳам мантиқӣ ва ҳам баёнӣ талаб мекунад. Маҳз ҳамин гурӯҳи маҳоратҳо, дурусттараш, набудани онҳо, сухангӯро ҳамчун бегона ба намоиш мегузоранд. Амалия нишон медиҳад, ки дуруст талаффуз кардани овозҳо назар ба дуруст баён кардани ҷумла осонтар аст. Маҳз задагузорӣ ва талаффузи нодуруст муайян менамояд, ки шахси хориҷӣ аз соҳибзабонон фарқ карда шавад. Маҳорати овозию талаффузӣ, дар навбати худ, ба малакаҳои шунавой ва талаффузӣ ҷудо мешаванд.

Маҳорати талаффузкунӣ қобилияти дуруст ифода кардани овозҳо ва дар калима, ибораҳо ва ҷумлаҳо пайванд кардани онҳоро талаб мекунад. Охири, албатта, задагузори дуруст, таваққуф ва талаффузро талаб мекунад.

Масалан, дар забони англисӣ талаффуз низ як навъ «қорти дастрасӣ» аст, ки имкон медиҳад барои иҷтимоӣ, таҳсилот ва дар пайдарҳамӣ бо он мақоми иҷтимоӣ сухангӯ муайян карда шавад.

Одатан, малакаҳои талаффуз дар марҳилаи ибтидоӣ таълим, дар мактабҳо ташаккул меёбанд. Дар зинаи болоӣ таълим, дар коллеҷу литсейҳои таҳассусӣ ва донишгоҳҳо на танҳо дар ҳолати қорӣ нигоҳ доштани малакаҳои ҳосилшуда, балки минбаъд низ тақмил додани онҳо муҳим аст. Дар сурати мавҷуд набудани муҳити забонӣ, маҳорати забони хориҷӣ аз ҷониби барандагони забони модарӣ сарқӯб мешавад ва онҳо ба осонӣ аз байн мераванд. Дар чунин ҳолат деавтоматизатсияи малакаҳои талаффуз ба амал меояд. Ҳамин тариқ, вазифаи асосии марҳилаи пешрафта нигоҳ доштан ва тақмил додани малакаҳои талаффуз аст. Аз ин рӯ, муҳим аст, ки қори талаффузро ба қори умумӣ омӯзиши забони хориҷӣ ба таври зарурӣ ворид намоем. Нуктаҳои муҳими кӯшишҳои омӯзгорон ва хонандагон барои мустаҳкам намудани малакаҳои талаффуз дар марҳилаи пешрафта: иҷрои машқҳои фонетикӣ; машқ кардани ҷанбаи фонетикӣ маводи нави лексикӣ ва грамматикӣ; бо овози баланд хондан ва аз болои талаффуз қор кардан.

Дар ин маврид зарур аст, ки аз навҳои гуногуни презентатсияҳо, ки ба омӯзиши лаҳҷаҳо ва тарзи баён бахшида шудаанд, истифода баред; видеолавҳаҳо ҳамчун намунаи муоширати байни халқҳои гуногун бо забони англисӣ; сурудҳои иҷрокуандагони хориҷӣ, ҳамчун намунаи мусиқӣ ва талаффузи забони англисӣ. Барои инкишоф додани талаффузи адабӣ дар донишҷӯён бояд аз маводи аудио ва видеоӣ (матн, ҷумлаҳои алоҳида ва калимаҳо) истифода шаванд. Видео барои ташаккул ва тақмил додани малакаҳои шунавой ва талаффуз ҳам ҳангоми филми таълимӣ, ки дар он машқҳои фонетикӣ истифода мешаванд ва ҳам ҳангоми тамошои ҳама гуна видеои дигар кӯмак мекунад. Ҳангоми тамошои видеои ҳақиқӣ бо забони дигар меъёрҳои фонетикӣ дар сатҳи зершӯр ба ёд оварда мешаванд ва таваҷҷӯҳ ба фарқи меъёрҳои талаффузи навҳои англисӣ ва амрикоӣ забон, лаҳҷаҳои минтақавӣ ва ғӯишҳо низ нигаронида мешавад.

Пеш аз он, ки дар бораи воситаҳои техникаи таълим, ки ҳангоми таълим талаффуз истифода бурда мешаванд, ҳарф занем, мо лозим донистем ба ду истилоҳ яке воситаҳои

аудиовизуалии таълим (минбаъд ВАТ) ва дигаре воситаҳои техникии таълим (минбаъд ВТТ) равшанӣ андозем.

«Зери истилоҳи ВАТ асбобҳои ба идроки босиравӣ, шунавой, ё якҷоя аудиовизуалии иттилооти дар онҳо мавҷуда фаҳмида мешаванд. Бо назардошти роҳҳои вуруди иттилоот ВАТ ба шунавой (фонограммаҳо), босиравӣ (видеограммаҳо) ва босиравӣ-сомей (видеофонограммаҳо) ҷудо мешаванд.

Воситаҳои зикршуда метавонанд таълимӣ бошанд, яъне дорои маводи аз нигоҳи методӣ коркардашудаи махсус барои забонамӯзӣ таъйин гардида (диафилму филмҳои таълимӣ, барномаҳои компютерӣ ва ғайра) ва ғайритаълимие бошанд, ки ба сифати маводи таълимӣ истифода гардида, аммо дар ибтидо чунин таъинот надоштанд. Дар машғулиятҳо ҳамчунин воситаҳои табиӣ ахбори умумӣ (масалан, намоишҳои телевизион) мавриди истифода қарор мегиранд» [1, 186].

ВТТ дастгоҳҳо ва асбобҳои техникие мебошанд, ки дар раванди таълим барои интиқол ва маҳфуздорӣ иттилооти таълимӣ, назорат аз болои рафти қабул ва азхудкунии он, ташаккули донишҳо ва малакаву маҳоратҳои нутқӣ истифода мегарданд. Агар ВАТ инфиродӣ буда, яъне барои кор бо комплекси таълимии мушаххас ва теъдоди муайяни хонандагон пешбинӣ гардида бошанд, системаи ВТТ ба андозаи зиёд универсалӣ ва баҳри истифода дар шаклу намудҳои гуногуни таълим созор мебошанд. Махсусияти ВТТ аз кодир будани онҳо ҷиҳати хизматрасонӣ ба чунин шаклҳои таълим ва назорат иборат аст, ки онҳоро бе дастгоҳҳои махсус ба ҷо овардан имконнопазир аст.

Марҳилаи кунунӣ рушди техника барои гузариш ба бунёду сохтани комплексҳои бисёрфункционалии таълимӣ ва системаҳои таълимии автоматикунонидашуда дар заминаи мошинаҳои электронии ҳисоббарор тавсиф меёбад. Чунин комплексу системаҳо дорои имкониятҳои всеӣ дидактикӣ мебошанд. Онҳо баҳри пешбурди таълим дар речаи муколамавӣ бо дарназардошти имкониятҳои инфиродии муҳассилин, таъмин кардани таҳсилоти фосилавӣ бо истифодаи технологияҳои замони ҳозира имконият медиҳанд.

ВТТ-ро мутаносибан ба таълими забон ба гурӯҳҳои зерини воситаҳо ҷудо мекунанд:

А) Овозӣ-техникӣ: магнитофон, плейери кассетӣ, барномаҳои радиой, грампластинкаҳо, компакт-дискҳо (CD, CD-ROM), магнитола, телефони мобилӣ, диктофон, смартфон, планшетҳо.

Б) Воситаҳои техникий рӯшноидиҳанда: диапроектор, филмоскоп, эпипроектор, тахтаи электронӣ, дастгоҳи суратгирӣ (аккосӣ), фотокамера, кодоскоп, сканери матнии портативӣ (сайёр)» [1, 190-191].

Барои омӯхтани талаффуз бо забони англисӣ истифодаи чунин воситаҳои техникий таълим тавсия карда мешаванд:

- ҳангоми машқҳои фонетикӣ барои машқ кардани баъзе садоҳо (овозҳо), задаҳо ё интонатсияи воситаҳои техникий бояд истифода шаванд (аз маводи аудио ва видео, инчунин слайд-шоу бо аудио истифода кардан беҳтар аст). Имкониятҳои мултимедиявӣ ба шумо имкон медиҳанд, ки нутқро бо забони мавриди ҳадаф гӯш кунед, онро мувофиқи сатҳи дарки худ мутобиқ созед ва суръати садо ба шумо имкон медиҳад, ки ибораҳоро ба калимаҳои алоҳида тақсим кунед ва ҳамзамон талаффуз ва имлои калимаҳоро муқоиса кунед. Истифодаи микрофон ва назорати автоматии талаффуз имкон медиҳад, ки малакаҳои фонетикӣ хонандагон ислоҳ карда шаванд. Компютер рӯйхати калимаҳоро барои тарҷума ва амалияи фонетикӣ пешкаш мекунад. Бо мақсади назорат, худтанзимкунӣ ва ислоҳот калима ё ибораи гуфтаи донишҷӯро сабт кардан мумкин аст;

- барои беҳтар аз худ кардан ва инкишоф додани малакаҳои талаффузи маводи нави лексикӣ ва грамматикӣ (ин метавонад муколамаҳо дар сабтҳои аудӣ ё видеӣ, матнҳои аудӣ бошад);

- ба хонандагон видеоҳоро бо лаҳҷаҳои гуногун ва баёни гуногун нишон диҳед, ки ҷӣ тавр одамони кишварҳои гуногун бо ифодаи чехра ва имову ишора бо забони англисӣ ҳарф мезананд - «body language» (забони имову ишора) (ин гуна видео бояд дар 3-4 дарс як маротиба истифода шавад, бигзор ин як ҳодисаи деринтизор бошад, пас онҳо бо шавқ ва диққат мешунаванд);

- нишон додани мусоҳибаҳо бо одамони ҷолиб - дар ин ҷо шумо метавонед талаффузи дуруст ва муоширатро омӯzed, инчунин дар рушди малакаҳои истимоъ ва интиҳоби касб кӯмак

мекунад (ин гуна видео бояд дар як моҳ як маротиба истифода шавад, гӯё имтиёз барои кӯшишҳои хонандагон);

- воситаҳои техникаро вобаста ба мураккабии маводи нав истифода бурдан лозим аст на барои осон намудани азхудкунӣ, ки барои хонандагон шавқовар нахоҳад буд;

- наворҳо, филмҳо, дарсҳои видеой, маводи аудиой набояд бештар аз 20-30 дақиқа пахш карда шаванд, зеро донишҷӯён метавонанд дилгир ва аксар вақт парешон шаванд;

- пеш аз истифодаи воситаҳои техникӣ вазифаи ба хонандагон супурдашударо хатман фаҳмонед;

- пеш аз оғози истифодаи воситаҳои техникӣ, шумо бояд ҳолати хучраро тафтиш кунед, ки набояд садои бегона вучуд дошта бошад;

- барои иҷро намудан супоришҳо додан лозим аст, то хонандагон дониши гирифтаашонро дар амал татбиқ намоянд.

Дар натиҷа метавон ёдовар шуд, ки хангоми таълими талаффузи забони англисӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ воситаҳои техникӣ бояд фаъолона истифода шаванд, зеро онҳо метавонанд ҳамчун воситаи таъмини намунаи беҳтарини нутқи забони хориҷӣ хизмат кунанд ва донишҷӯёнро ба муошират хавасманд гардонанд (хонанда меҳодад мисли нотик бо забони англисӣ зебо сухан гӯяд) Инчунин бо ёрии технологияҳои коммуникатсионии иттилоотӣ бештари вақт шакли визуалии талаффуз низ нишон дода мешавад, ки донишҷӯён ба пуррагӣ бо нутқи забони хориҷӣ «иҳота» мешаванд. Дар чунин ҳолат қобилияти хонандагон дар фарқ кардани овозҳо, ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар калима, тарзи талаффуз дар ҷумла ва матнҳо инкишоф меёбад.

Адабиёт:

1. Алиев, С.Н. Методикаи умумии таълими забонҳои хориҷӣ: Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ/ С.Н. Алиев. - Нашри дуюм бо тағйироту иловаҳо. – Душанбе, 2018. – 350 с.
2. Гальскова, Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам/ Н. Д. Гальскова. – М.: Арти-Глассо, 2000. – 281 с.
3. Усмонов, К. Бойматов, А. Методикаи таълими забони англисӣ/ К. Усмонов, А. Бойматов. – Хучанд: Нашриёти «Нури маърифат», 2009. – 230 с.

Калидвожаҳо: талаффуз, овоз, зада, интонатсия, маҳорати талаффузкунӣ, аудио, видео, таълими талаффуз, маиқӣ фонетикӣ, воситаҳои техникӣ, наворҳо, видеодарсҳо ва ғ.

Аннотация

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ПРОИЗНОШЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В данной статье говорится о важности правильного произношения слов и его преподавании с использованием технических средств. Также в статье подчеркивается, что навыки произношения можно развивать с помощью песен зарубежных исполнителей, аудио- и видеоматериалов (текста, отдельных предложений и слов).

Более того, в статье упоминается, что во время фонетических упражнений следует применять технические средства при фонетической зарядке, для отработки какого-то звука, ударения или интонации (лучше всего применять аудио и видео материалы, также слайд шоу с аудио).

Ключевые слова: произношение, звук, ударение, интонация, навыки произношения, аудио, видео, тренировка произношения, фонетические упражнения, технические средства, видеоролики, видеоуроки и т. д.

Annotation

FORMATION OF PRONUNCIATION SKILLS USING TECHNICAL TEACHING TOOLS IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS

This article talks about the importance of correct pronunciation of words and its teaching using technical means. The article also emphasizes that pronunciation skills can be developed with the help of songs by foreign performers, audio and video materials (text, individual sentences and words).

Moreover, the article mentions that during phonetic exercises one should use technical means during phonetic exercises to practice some sound, stress or intonation (it is best to use audio and video materials, also a slide show with audio).

Keywords: *pronunciation, sound, stress, intonation, pronunciation skills, audio, video, pronunciation training, phonetic exercises, technical tools, videos, video lessons, etc.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидаи Чалолуддин, магистранти соли аввали факултети забонҳои хориҷии Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Гафуров, Тел.: +992 937886160

Сведения об авторе: Саидаи Джалолуддин, магистрантка первого курса факультета иностранных языков Худжандского государственного университета имени Б. Гафурова, Тел.: + 992 937886160

About the author: Saidai Jaloluddin, 1st year master student at the Faculty of Foreign Languages of the Khujand State University named after B. Ghafurov, Tel.: +992 937886160

САМАРАНОКИИ ТАЪЛИМИ ГРАММАТИКА ВА ИМЛО ДАР ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОЙ

То солҳои охир дар методика кори мустақилона ҳамчун тарзи дар амал татбиқ намудани донишҳои гирифта ва ҳосил кардани маҳорату малака доништа мешуд. Вале мушоҳидаҳо нишон доданд, ки кори мустақилона инчунин яке аз тарзҳои самараноки фаҳмондани мавзӯҳои грамматикӣ-имлоист. Пешӣ назар биёред таълими грамматика ва имлоро дар синфҳои камкомплект! Дар ин гуна синфҳо, ки муаллим дар як вақт бо якчанд синф сару кор дорад, талабагон донишхоро асосан бо роҳи ташкили хуби кори мустақилона мегиранд.

Ҳақиқатан ҳам кори мустақилона барои аз худ намудани асосҳои дониш ба талабаҳо ёрӣ расонда, қобилияти фикрии онҳоро метезонад, дараҷаи фаъолияти мустақилияти бачахоро баланд бардошта, дар онҳо малакаҳои меҳнатӣ - фикриро тарбия менамояд.

Н.К. Крупская яке аз вазифаҳои мактабро дар он меид, ки бачаҳо ба кори мустақилона одат кунанд. Одаме, ки ҳудаш хонда наметавонад ва танҳо чизҳои муаллим гуфтаро аз худ мекунад, ноухдабарост. Ба мо лозим аст насли наврасро тавре таълим диҳем, ки ҳудаш мустақилона бо донишҳо мусаллаҳ гардад. Ин яке аз он вазифаҳост, ки бояд мактаб ҳал кунад.

Кори мустақили талабагон ба хусусияти ҳоси таълими забони модарӣ ва имло дар синфҳои ибтидоӣ вобаста аст. Омӯзиши забони модарӣ ва имло дар ин синфҳо ҷабҳаи амалӣ дорад. Ин аст, ки дар мавриди ёд додани қоидаҳои таърифи грамматикӣ- имлоӣ муаллим, пеш аз ҳама ба фаъолиятнокии ва кори мустақилонаи талабагон така мекунад.

Муаллим ба интиҳоби ҳар як кори мустақилона ва тарзи иҷрои он диққати ҷиддӣ медиҳад, назорат мекунад, бо роҳи муҳокимаи умум месанҷад.

Хелҳои қорҳои мустақил ниҳоят бисёр буда, интиҳоби онҳо ба шаклҳои дарс, характери маводи таълим ва мавзӯ, инчунин дараҷаи тайёрии бачаҳо вобаста аст. Қорҳои мустақилона баробари аз синф басинф такрор ёфтани мураккаб ҳам шудан мегиранд. Ин имконият медиҳад, ки бачаҳо донишҳои нав ба нав ҳосил намоянд.

Аз кори мустақилона ҳамчун қисми ҷудонашавандаи дарс мумкин аст дар вақти баёни мавзӯи нав, мустаҳкам намудани донишҳои ҳосил карда, дар вақти такрори ҷамъбастандани ва дар вақти санҷиши вазифаи ҳонагӣ истифода барем.

Бартариии амалии таълими грамматика ва имло дар мактаби ибтидоӣ ҳамин аст, ки талабагон пеш аз шундан ё хондани қоидаи ин ё он мавзӯ доир ба он якчанд машқҳои мустақилона гузаронда онро дар нутқи даҳанакии ва хаттии худ амалан кор мефармоянд. Пас воқеан ки ин тавр аст, агар мо қариб ҳар як дарсро аз кори мустақилона сар кунем, бешубҳа самарайи хуб мебахшад. Масалан, муаллим дар синфи II пеш аз он ки талабагонро бо тартиби ҳарфҳо, яъне алифбо шинос кунад, аввал ба онҳо якчанд калима тавсия менамояд ва таъкид мекунад, ки ба алифбо нигариста калимаҳои додашударо бо тартиб рӯбардор намоянд. Дар ин маврид кори мустақилона барои аз худ намудани қоидаи мавзӯи нав ёрӣ мерасонад.

Дар вақти гузаштани ҳар як мавзӯи нав талабагон дониши тоза мегиранд, ки мустаҳкам намудани он асосан бо роҳи ташкили кори мустақилона ба вуҷуд меояд.

Маълум аст, ки дар таълими грамматика ва имло машқҳои гуногун ба кор бурда мешаванд; рӯбардор, имлоҳои гуногун, таҳлили грамматикӣ, ба саволҳо ҷавоб навиштан, фикр кардани мисолҳо (калима, ҷумла) нақли хаттӣ, хелҳои гуногуни иншо ва ғайра, Муаллим ҳангоми мустаҳкамкунӣ аз як ду намуди ин машқҳо истифода мебарад, ки иҷрои онҳо аз талаба то андозае мустақилиятро талаб мекунад. Ҳаминро дар назар доштан лозим, ки доираи кори мустақилона ҳангоми мустаҳкамкунии дониш аз доираи кори мустақилонаи дар аввали дарс мегузарондагӣ бояд васеътар ва мураккаб бошад.

Баъзан бо роҳи ташкили кори мустақилона муаллим метавонад, вазифаи ҳонагиро санҷад. Бо ин тарз ӯ фаҳмидани мешавад, ки талаба супориши додашударо ҳақиқатан ҳудаш иҷро кардааст ё не.

Ба ин мақсад муаллим монанди вазифаи ҳонагӣ як чанд ҷумла тайёр мекунад. Азбаски супориши кори мустақилона бо супориши вазифаи ҳонагӣ монанд аст, талабагон аз уҳдаи иҷрои он мебароянд.

Чунончи, ба хона вазифа супурда будем, ки калимаҳои асбобу анҷоми рӯзгорро бо тартиби алфавит нависанд. Ҳамин ки дарссар шуд, муаллим ба ҳамин машқ монанд таъкид мекунад, ки ашъ ва чизҳои синфро бо тартиби алифбо нависанд. Худи иҷрои қор ҳақиқатҳои ро нишон медиҳад.

Чӣ тавре ки дидем, дарс ягон лаҳзае надорад, ки вай бе ташкил ва гузаронидани қори мустақилонаи талабагон гузарад. Дар ҳақиқат дохил намудани қорҳои мустақилона ба системаи умумии дарсҳо боиси ғайбгардидани тафаккури талабагон ва умуман раванди омӯзиш мегардад, муносибати шууроноии онҳоро нисбат ба маводи таълим инкишоф медиҳад.

Ба таври дигар гӯем, самаранокии таълими грамматика ва имло ба он вобаста аст, ки муаллим дар ин ё он лаҳзаи дарс аз қадом хели қорҳои мустақилона истифода мебарад ва чӣ тарз диққати аҳли синфро ба иҷрои он сафарбар менамояд.

Дар таълими грамматика ва имло метод ва тарзҳои гуногун дида шаванд ҳам, онҳо бо якдигар мантиқан алоқаманданд. Ин аст, ки дар қараёни омӯхтани ин ё он мавзӯ баъзан муаллим аз якҷандтоии ин методҳо истифода мебарад. Дар мавриди дуруст интиҳоб намудани методҳо онҳо якдигарро пурра ва муқаммал менамоянд.

Солҳои охир эмисарҳое пайдо шудаанд, ки онҳо аз усулҳои ғайбӣ таълим дар дарсҳои забони модарӣ ҳарф мезананд. Қўдакони дар синф гурӯҳ-гурӯҳ шинонда, аз маводи қамарзиш ва партовҳо, сангчаҳо, ғалладона, шиша ва қуттиҳои ҳолии партофта...) истифода мебаранд ва ҳамаи инро ҳамчун метод ба қалам медиҳанд. Қол он ки истифодаи маводи табиӣ ва қамарзиш восита буда, гурӯҳ-гурӯҳ шинондани талабаҳо дар синф тарз аст.

Дар омади ғап таъкид мекунем, ки гурӯҳ-гурӯҳ шинондани бачаҳо вақте аҳамият дорад, ки ҳамаи онҳо муаллим, тахтаи синф ва экранро ба ҳубӣ бинанд. Дар ақси қол қардан ва сунтунмуҳраи бачаҳо, ки қайш аст, оҳиста-оҳиста қач мешавад.

Талабагон дар синфҳои ибтидоӣ дар қараёни ҳамаи дарсҳо мисли ҳозира ё нимдоира шинанд; ҳангоми қорҳои мустақилона метавонанд, гурӯҳ-гурӯҳ амал намоянд. Ба гурӯҳҳо метавонем, қунин сунориш диҳем:

1. Қалимаҳои муқобилмаъноро бо тирча нишон диҳед.

2. Қалимаҳоро бо шарҳи мувофиқ бо тирча нишон диҳед.

3. Қалимаҳои ҳаммаъноро бо тирча нишон диҳед.

Дил шамс

офтоб диёр

дарё қалб

қашвар

рӯд

Истифодаи намудҳои гуногуни қори мустақилонаи талабагон ғайбӣ шавқовари онҳо мебошад, ки ба он қўдакони машғул мешаванд.

Ҳамин тариқ, қорҳои мустақилона дар раванди таълими грамматика ва имло дар синфҳои ибтидоӣ воситаи қурарзиши тарбияи ахлоқӣ, эстетикӣ, меҳнатӣ, қисмонии бачаҳо буда, он равандҳои психикиро ғайб мекунад, дар талабагон шавқӣ зинда ба раванди омӯзиш пайдо мешавад.

Адабиёт:

1. Абдуллоев И., Абдуллоев З., Боронов Б., Дорғабеков З. Забони модарӣ. Синфи 3. – Душанбе: Собирӣ, 2012. – 210 с.
2. Абдуллоев И. Зарурати таълими ҳамгироии забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ. Дастури илмию методӣ «Илми педагогика - қояи устувори мактабу маориф». – Душанбе, 2004. – 75 с.
3. Байзоев А., Машоқирова Ғ., Зубайдова Қ., Аҳмадбекова А., Абдуллоев Қ. Забони модарӣ. Синфи 1. – Душанбе: Сомонӣ, 2012. – 168 с.
4. Барномаи синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 2012. – 125 с.
5. Давлатова Р. Материалҳои дидактикӣ онд ба грамматика, имло ва инкишофи нутқ дар синфи дуом. – Душанбе: Маориф, 1976. – 76 с.
6. Зиёев М., Эрматова У., Олимова Ф., Зоолишоева Б., Набиев М., Қосимова Ш. Забони модарӣ. Синфи 4. – Душанбе: Сомонӣ, 2012. – 168 с.
7. Икромова Ф. Баъзе навъҳои қори мустақилона дар дарсҳои ҳониши синфҳои 1-4. Роҳҳои баланд бардоштани самаранокии таълим дар синфҳои ибтидоӣ (дастури методӣ). Вазорати маорифи Қумҳурии Тоҷикистон. ИПДД ба номи Т.Ғ.Шевченко. – Д., 1976. – С.43-51.
8. Лутфуллоев М. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе: Маориф, 1985. – 375 с.

9. Мирзоев Р. Кори мустакилона дар дарсҳои забони модарӣ. – Душанбе: Маориф, 1983. – 45 с.
10. Стандарти давлатии таҳсилоти ибтидоӣ (синфҳои 1-4). – Душанбе, 2009. – 150 с.
11. Шарипов Ф., Лутфуллоев М., Ғаниева Б., Куйбекова С., Забони модарӣ. Синфи 2. – Душанбе: Сомониён, 2012. – 194 с.
12. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. – Душанбе: Сомониён, 2010. – 437 с.

Калидвожаҳо: самаранокӣ, таълими грамматика, таълими имло, хонанда, хонандагонӣ, синфҳои ибтидоӣ, кори мустакилона.

Аннотация

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ ГРАММАТИКИ И ПРАВОПИСАНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ

Осуществление всестороннего развития подрастающего поколения требует, прежде всего, развития у него самостоятельности. Для того чтобы воспитать самостоятельность у учащихся, необходимо рассмотреть два взаимосвязанных вопроса. Во-первых, чтобы развить у учащихся знания самостоятельности, необходимо научить их учиться самостоятельно и развивать научный кругозор. Во-вторых, важно научить студентов самостоятельно применять полученные теоретические знания. Формирование у учащихся умений и навыков вести самостоятельную работу считается одной из актуальных проблем родного языка в начальных школах республики. Потому что получение знаний требует от учащихся самостоятельной работы с книгами и изучения дополнительной литературы.

Ключевые слова: эффективность, обучение грамматике, обучение правописанию, чтение, младшие школьники, интеллектуальная работа.

Annotation

EFFECTIVENESS OF TEACHING GRAMMAR AND SPELLING IN PRIMARY STUDENTS

Implementation of the comprehensive development of the younger generation requires, first of all, the development of independence in them. In order to cultivate independence in our students, it is necessary to take into account two interrelated issues. First, in order to develop the consciousness of independence in students, it is necessary to teach them to independently master knowledge and form a scientific worldview. Second, it is important to teach students to independently apply the theoretical knowledge they have acquired in practice. Developing the skills and abilities of students to conduct independent work is one of the current problems of teaching the mother tongue in primary schools in secondary schools of the republic. Because the accumulation of knowledge requires students to perform independent work with books and study additional literature.

Keywords: effectiveness, grammar teaching, spelling teaching, reader, primary school students, independent work.

Маълумот дар бораи муаллиф: Нуриддинзода Сарвинози Қамариддин, магистранти соли аввали факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Телефон: +992 979144014

Рохбари илмӣ: профессор Ғаффоров А.О.

Сведения об авторе: Нуриддинзода Сарвинози Қамариддин, магистрантка первого курса педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: +992 979144014

Научный руководитель: профессор Ғаффоров А.О.

About the author: Nuriddinzoda Sarvinozi Qamariddin, first-year master's student of the Faculty of Pedagogy of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 979144014

Scientific supervisor: Professor Ghafforov A.O.

ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ МУСТАҚИЛОНАИ ТАЪЛИМИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОЙ ДАР МАШҒУЛИЯТҲОИ ЗАБОНИ МОДАРӢ ВА ТАЪЛИМИ ИМЛО

Ташкили фаъолияти мустақилонаи омӯзишии хонандагони синфҳои ибтидоӣ ба фаъолияти мустақилонаи шуур вобаста мебошад. Фаъолияти мақсаднок бунёдгузори раванди фикр, амал, муайянкунанда ва идоракунандаи самтҳои фикр ё қобилияти фикрронӣ аст.

Дар назди худ гузоштани мақсадҳои наҷиб ва арзишманди ҳаётӣ ва азми заҳмати ба даст овардани онҳо ба рушду нумуи фикр таъсири амиқ ва мусбат марасонад. Агар инсон фикру андешаи худро пайгирона ва фаълоне рушд доданӣ шавад, бояд пеши худ мақсадҳои олий, арзишманд ва мураккабтар гузорад, барои расидан ба фаҳмишу донишҳои асоснок оид ба мавзӯ ва масъалаҳои таълимӣ, рӯйдод, ҳодисаю воқеоти олами ҳастиро дақиқона мушоҳида ва муқоиса кунад, оид ба онҳо сарчашмаҳои муътамад (мувофиқи синну сол) ва дастрасро кироат ва таҳлил кунад, ҳулоса барорад, нақшасозӣ кунад, амалҳои ҳадафманд анҷом диҳад, монעהҳои фикргалабро бартараф созад, ҳаҷҳои содиркардаашро дарёфта ислоҳ кунад, саъю кӯшишҳои наву такрорӣ анҷом диҳад, то ки ба мақсади арзишманди гузоштааш бирасад. Зеро «шараф ва шарафмандии инсон аз илм аст, илме ки на сарсарӣ ва рӯякӣ, балки бо заҳмату фаросат омӯхта мешавад» [11, с.15].

Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои самаранок гардондани раванди таълим тадбирҳои зиёдеро андешида, ба мақсади таъмин намудани шароити мувофиқ дар доираи Барномаи ҳамкории глобалӣ дар соҳаи маориф (ГПО-4) силсилаи модулҳои таълимиро таҳия намуда, омӯзгорони синфҳои ибтидоиро тавассути курсҳои такмили ихтисос ба омӯзиш ва татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим омода намуд. Мақсад аз омӯختани силсиламодулҳо равшанӣ андохтан ба зарурати гузариш ба муносибати босалоҳият ба таълим ва таҳлили омилҳои номувофиқатии низоми таълими анъанавӣ мебошад.

Коршиносону омӯзгорон тавассути мустақилона омӯختан ё дар машғулиятҳои курси такмили ихтисос иштирок кардан, низоми таълими анъанавиро таҳлилу баррасӣ карда, зарурати такмил додани низоми таълими анъанавӣ ва гузаштан бо муносибати босалоҳият ба таълимиро зарур шумориданд.

Барои сабаби ворид намудани тағйирот ба низоми таҳсилотро доништан, бояд таърихи инкишофи педагогикаро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон пеши назар овард. Таърихи инкишофи илми педагогикаи муосир дар ҷумҳурии мо ба даврони Шуравӣ алоқаи хеле зич дорад. Барои ин таҳқиқи инкишофи илми педагогикаи Шуравӣ, ки заминаи асосии назариявӣ ва амалии низоми таълими кунунро ташкил медиҳад, мувофиқи мақсад аст.

Низоми анъанавии таълим аз назарияи таълими Я.А.Коменский сарчашма мегирад. Низоми мазкур аз ҷиҳати ташкили раванди таълим низоми синфӣ-дарсӣ буда, мазмуну мундариҷа тавассути методҳои шарҳӣ-аёнӣ амалӣ карда мешавад. Назарияи мазкур ҳанӯз дар асри XVII дар асоси принципҳои дидактика ташаккул ёфтааст.

Дар низоми синфӣ-дарсӣ, асосан, методҳои шарҳӣ-аёнӣ истифода мешавад. Чунин тарзи таълим имконият медиҳад, ки дар вақти кӯтоҳ миқдори зиёди ахбор интиқол дода шавад.

Дар таълими шарҳӣ-аёнӣ омӯзгор дониш (маълумот)-ро дар шакли тайёр пешниҳод менамояд, хонандагон онро қабул ва бозгӯӣ мекунанд. Мундариҷаи таълим дар ин навъи таълим ботартиб ва алоқанок пешниҳод карда мешавад.

Фаъолияти омӯзгор, асосан, барои ба таври шифоҳӣ фаҳмонда додани мавзӯ ва истифодаи аёнӣ рағбати равона мегардад. Ин навъи таълим ба анъана ва одат табдил ёфтааст.

Дар таълими шарҳӣ-аёнӣ диққати асосӣ ба инкишофи хотир рағбати шуда, хонанда пас аз шунидан (ё хондан)-и маълумот онро бояд дар хотир гирад, дертар ба хотир орад ва бозгӯӣ карда тавонад. Раванд ва натиҷаи таълим ба андозаи донише, ки хонанда аз суҳбатҳои омӯзгор ё китоби дарсӣ дигар маводи таълим дар хотир гирифтааст, маҳдуд мегардад. Хонандагон дониши азхудкардаашонро ба таври гуногун пешниҳод мекунанд: нақл, бозгӯӣ, нақли ҳаҷӣ, иншо, қорҳои санҷишӣ ва амсоли инҳо.

Барномаҳои таълим дар низоми мазкур маводи таълимиро бо тартиби мушаххас пайиҳам пешниҳод карда, барои аз худ кардани мавзӯҳо миқдори муайяни вақтро аниқ месозад. Барои ҳар як ҷанб барномаи таълими алоҳида таҳия карда мешавад ва онро ба муҳлати 5 то 10 сол

истифода мебаранд. Дар асоси барномаҳои таълим китоби дарсӣ таҳия мешавад. Омӯзгор дар асоси барнома ва китоби дарсӣ нақшаи тақвимӣ-мавзӯӣ таҳия карда, дар асоси он раванди таълими фанро ба роҳ меонад. Дар низоми мазкур нисбат ба хонанда омӯзгор бештар дар дарс фаъолият мекунад.

Ҳангоми арзёбии фаъолияти омӯзгор санчишгар ба саволҳои *Чӣ тавр омӯзгор дарсро ташкил кард? Ҳангоми пурсиши вазифаи хонагӣ чӣ қадар вақт сарф кард? Чанд хонандаро пурсид? Мавзӯи навро чӣ тавр баён кард? Мустақамкуниро гузаронд ё не? Баҳоро эълон кард ё не?* ва ғайра бештар диққат меод. Инчунин, ҳангоми санчишҳо мувофиқати нақшаи тақвимӣ ба мавзӯи дарсӣ, китоби дарсӣ ва дафтари синф саҳт назорат карда мешуд.

Аз худ накардани барномаи таълим аз тарафи хонанда маънои мавзӯҳои таълимиро нафаҳмидани ӯ арзёбӣ мешуд.

Қадам омилҳо ин нави таълимиро устувор ва доимӣ гардондааст? Асосан, ба таври пайдарҳамӣ пешниҳод ва аз худ кардани дониш, фарогирии микдори зиёди хонандагон ва тартиботи камхарҷи додани дониш омилҳои асосии устувории ин нави таълим буда метавонанд.

Дарсҳо дар таълими шарҳӣ-аёнӣ мувофиқи қолабҳои мушаххас ба нақша гирифта шуда, вазъи ташкили фаъолияти мустақилонаи омӯзишии хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар машғулиятҳои забони модарӣ (озмояишӣ муайянсозандаи пешакӣ) дуруст ба нақша гирифта нашуда, фаъолияти омӯзгору хонандагон дар он мушаххас дарҷ намешаванд. Вазифаҳои асосии таълим дар низоми мазкур, асосан, ҷудо кардан, хат кашидан, дар хотир гирифтани, нақл кардан, дар асоси намуна ҳал кардани мисолу масъалаҳо, тартиб додани ибора, ҷумла мебошад. Ҷараёни таълими маърифатӣ дар хонандагон услуби тазаккурӣ будани таълими ташаккул медиҳад. Яъне, хонандагон шундан, хондан ва бозгӯӣ, ё дар асоси намунаҳо, қоидаҳо иҷро кардани мисолу масъаларо ҳамчун фаъолияти асосии маърифатӣ ҳисоб мекунанд.

Дар хусуси фаъолияти маърифатӣ, устод Ф. Шарифзода дар мақолааш «Ташаккули маданияти зеҳнӣ ва рушди тафаккури хонандагон» чунин андеша дорад. «Барои он ки одам тафаккури ҳудро босамар инкишоф диҳад, вай бояд донишомӯз (толибилм) шавад, яъне кӯшиши «ҳамаро доништан» кунад, кӯшиш кунад, ки ҳама чизи заруриро фаҳмад, кӯшад, ки донишҳои гирифтаашро дар ҳаёт бисанҷад ва натиҷаҳои даркориро ба даст оварад. Бифаҳмад, ки ҳаҷми донишҳо нопайдоканор аст» [9, с.173].

Аз ин ҷо саволе ба миён меояд: Чӣ зарурат пеш омад, ки низоми таълими кунунӣ/анъанавӣ бояд тағйир дода шавад?

Барои ба ин савол ҷавоб додан, бояд, шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии даврони гуногуни инкишофи ҷомеаи башарӣ ба ҳисоб гирифта шавад. Дар даврахое, ки низоми синфӣ-дарсӣ ва шарҳӣ-аёнӣ ташаккул ёфта, ба қуллаҳои баланди ҳуд расида буд, шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангиву маърифатии одамон, арзишҳои дастовардҳои илму техника дар сатҳи дигар қарор дошт. Масалан, аксари қорҳо (истеҳсолот) ба таври дастӣ сурат мегирифт, нақлиёт ва алоқа кам рушд карда буд, сарчашмаҳои ахбор хеле маҳдуд буданд, китобҳо намерасиданд. Зиёда аз он, шахси босавод гуфта, шахсро мешумориданд, ки ахбори зиёдро медонад.

В.А. Болотов ва В.В.Сериқов яқинд омилро нисбат ба камнуфуз шудани низоми пешинаи таълим мавриди баррасӣ қарор додаанд. Ба ақидаи онҳо «тағйирот дар соҳаҳои иҷтимоӣ, иттилоотиву технологӣ боиси пайдо шудани фарҳангу маданияти нав гашта, дар он таҳсилоте, ки танҳо ба андӯштани дониш нигаронида шудааст, самаранокӣ ва мақсаднокиашро аз даст додааст. Айни замон бо боварии том гуфтан мумкин аст, ки низоми таълими ба дониш нигаронидашуда ба бухрони амиқ рӯ ба рӯ шудааст. Бухрони мазкур яқинд сабаб дорад. Яке аз сабабҳо ба тағйир ёфтани моҳияти дониш ва таҷрибаи ҷомеа вобастагӣ дорад: айни замон ба даст овардани ахбор соҳаи муҳими фаъолияти касбии инсон гашта, асоси ҳама гуна истеҳсолоти муосирро ташкил медиҳад. Суръати нав шудани донишҳо бо тағйир ёфтани ислоҳоти дастгоҳҳои истеҳсолӣ баробар шудааст. Маҷрои бузурги ахборро, ки то мактабро хатм кардани хонанда қушн мешавад, акнун дар ҷаҳорҷӯбаи барномаи таълим ҷо додан ғайриимкон аст. Таълим додани «маълумоти дақиқ» муҳим аст, аммо агар имконияти сари вақт иваз кардани унсурҳои он фароҳам оварда нашавад, он гоҳ мо наметавонем хонандаро ба ҳаёт омода намоем. Сабаби дигари бухрони низоми таълими ба дониш нигаронидашуда дар он аст, ки зарурати пур кардани хотираи қӯдакон бо ахбори барзиёд аз байн рафтааст, зеро маъхазҳои дигари нигоҳ доштани ахбор мавҷуданд, монанди почтаи электронӣ, интернет, флешкарта, компютер. Ба хонандагон бояд тарзи истифодаи ин маъхазҳо омӯзонда шавад» [7, с.8].

Дониши муайян аз сарчашмаҳои аниқ (санчидашуда, илман асоснок) тавассути омӯзгор (ё китоби дарсӣ) ба хонандагон пешниҳод карда мешавад. Роҳҳои пешниҳоди дониш гуногун буда, вобаста ба эҷодкорӣ ва таҷрибаи омӯзгор, хонандагон метавонанд дониш (қолаб)-и муайяно аз худ ва бозгӯӣ кунанд (ё дар асоси қолаби пешниҳодшуда амалеро иҷро кунанд). Натиҷаи таълим тавассути андоза ва сифати бозгӯӣ ё то кадом андоза ба намунаи додашуда дуруст иҷро кардани мазмуни матн арзёбӣ карда мешавад.

Барои фикр кардан вақти муайян дода намешавад, бенақшагӣ, набудани тадбирҳои ташаккули малакаҳои фаъолияти мустақилонаи омӯзишӣ, додани донишҳои тайёр, набудани ҷустуҷӯи мустақилонаи донишҳо ба мушоҳида мерасад. Хонанда натиҷаи корашро арзёбӣ ва таҳлил карда, ғалатҳои худро муайян намекунад, сабаби содир кардани ғалатро мустақилона, бо ёрии ҳамсинфони ё омӯзгор аниқ намесозад. Корашро дар асоси нишондиҳандаҳо тақмил намедихад.

Ҳамин тариқ, таҳлили чараҳои рушди ақидаҳои ташаккули малакаҳои фаъолияти мустақилонаи омӯзишии хонандагони хурдсол дар таҳқиқоти равшанносии педагогӣ оид ба назарияи рушди зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ, инчунин, дар сайри таърихӣ ба сарчашмаҳои афкори педагогӣ нисбат ба фаъолияти мустақилонаи омӯзишӣ (афкори фалсафӣ, равшанносонӣ педагогҳои аврупоӣ, Россия, Шуровӣ ва мутафаккирони тоҷик) баёнгари он аст, ки онҳо оид ба равобити рушди зеҳнӣ ва фаъолияти мустақилонаи омӯзишии хонандагон андешаҳои ҷолиб пешниҳод намудаанд.

Адабиёт:

1. Абдуллоев И. Зарурати таълими ҳамгироии забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ. Дастури илмӣ методӣ «Илми педагогика - пояи устувори мактабу маориф». – Душанбе, 2004. – 75 с.
2. Барномаи синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 2012. – 125 с.
3. Давлатова Р. Материалҳои дидактикӣ оид ба грамматика, имло ва инкишофи нутқ дар синфи дуюм. – Душанбе: Маориф, 1976. – 76 с.
4. Икромов Ф. Баъзе навъҳои кори мустақилона дар дарсҳои хониши синфҳои 1-4. Роҳҳои баланд бардоштани самаранокии таълим дар синфҳои ибтидоӣ (дастури методӣ). Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон. ИПДД ба номи Т.Г.Шевченко. – Д., 1976. – С.43-51.
5. Лутфуллоев М. Методикаи таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе: Маориф, 1985. – 375 с.
6. Мирзоев Р. Кори мустақилона дар дарсҳои забони модарӣ. – Душанбе: Маориф, 1983. – 45 с.
7. Редозубов С.П. Методика русского языка в начальной школе. – М., Учпедгиз, 1955.
8. Стандарти давлатии таҳсилоти ибтидоӣ (синфҳои 1-4). – Душанбе, 2009. – 150 с.
9. Шарифзода Ф. Ташаккули маданияти зеҳнӣ ва рушди тафаккури хонандагон. Паёми ДМТ №3/1. 2017. – 174 с.
10. Шербоев С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ. – Душанбе: Сомониён, 2010. – 437 с.
11. Ярошевский М.Г. Таърихи психология аз қадим то миёнаи асрҳои XX. Китоби дарсӣ. – М.: 1996. – 416 с.

Аннотатсия

ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ МУСТАҚИЛОНАИ ТАЪЛИМИИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ДАР МАШҒУЛИЯТҲОИ ЗАБОНИ МОДАРӢ ВА ТАЪЛИМИ ИМЛО

Олимони соҳаи методикаи таълими забони модарии синфҳои ибтидоӣ дар асарҳои методиашон вазъи методикаи таълими фанро таҳлил ва баҳодиҳӣ намуда, ба сифати нақша, барномаҳои таълим, китобҳои дарсӣ, маводи дидактикӣ, фаъолияти мустақилонаи хонандагон ба хоҳири рушди зеҳн ва нутқ дар таълими забони модарӣ ва таълими имло диққати асосӣ дода, дар ин самт ба қомебиҳои назаррас ноил гардидаанд. Аз соли таҳлили ду ҳазору шонздаҳ дар Тоҷикистон хонандагони синфҳои ибтидоӣ ба муносибати босалоҳият ба таълим гузаштанд, сатҳи салоҳиятмандии кадрҳои педагогӣ ташаккул дода шуд ва дар таълими забони модарӣ ва имло ба фаъолияти мустақилонаи омӯзишӣ, имконияти зеҳнии хонандагони синфҳои ибтидоӣ таваҷҷуҳи бештар зоҳир гардид.

Қалидвожаҳо: *фаъолият, ташкили фаъолият, қорҳои мустақилона, таълими хонандагони синфҳои ибтидоӣ, машғулиятҳои забони модарӣ, таълими грамматика ва имло.*

Аннотация

**ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА УРОКАХ
РОЖДЕННОГО ЯЗЫКА И ПРАВОПИСАНИЯ**

Ученые в области методики преподавания родного языка начальных классов в своих методических работах анализируют и оценивают состояние методики преподавания предмета, обращая внимание на качество планов, образовательных программ, учебников, дидактических материалов, самостоятельной деятельности учащихся с целью развития интеллекта и речи при обучении родному языку и обучению правописанию и добились значительных успехов в этом направлении. С две тысячи шестнадцатого учебного года в Таджикистане учащиеся начальных классов получают компетентное образование, формируется уровень компетентности педагогических кадров, при обучении родному языку и правописанию уделяется больше внимания к самостоятельной учебной деятельности, интеллектуальному потенциалу учащихся младших классов.

Ключевые слова: *деятельность, организация деятельности, самостоятельная работа, обучение младших школьников, обучение родному языку, обучение грамматике и правописанию.*

Annotation

**ORGANIZING THE INDEPENDENT EDUCATIONAL ACTIVITY
OF PRIMARY STUDENTS IN MOTHER LANGUAGE AND SPELLING LESSONS**

Scientists in the field of the method of teaching the mother tongue of primary classes in their methodological works analyze and evaluate the state of the method of teaching the subject, paying attention to the quality of plans, educational programs, textbooks, didactic materials, independent activities of students for the purpose of developing intelligence and speech in teaching the mother tongue and teaching spelling. and have achieved significant success in this direction. Since the academic year of two thousand and sixteen, primary school students in Tajikistan have adopted a competent approach to education, the level of competence of pedagogical personnel has been formed, and in teaching the native language and spelling, more attention has been paid to independent educational activities and the intellectual potential of primary school students.

Keywords: *activity, organization of activity, independent work, education of primary school students, native language classes, teaching grammar and spelling.*

Маълумот дар бораи муаллиф: Нуриддинзода Сарвинози Камариддин, магистранти соли аввали факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: +992 979144014

Рохбари илмӣ: профессор Гаффоров А.О.

Сведения об авторе: Нуриддинзода Сарвинози Камариддин, магистрантка первого курса педагогического факультета Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Телефон: +992 979144014

Научный руководитель: профессор Гаффоров А.О.

About the author: Nuriddinzoda Sarvinozi Qamariddin, first-year master's student of the Faculty of Pedagogy of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 979144014

Scientific supervisor: Professor Ghafforov A.O.

Ба чопаш 28.03.2024 имзо шуд.
Андозаи қоғаз 60x84 1/16. Қоғаз офсетӣ.
Ќузьи чопӣ 4. Адади нашр 50 нусха.
Супориши №60.

Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ,
ҳиёбони Рӯдакӣ, 121.